

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ
В УКРАЇНІ:
ІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ,
СТРАТЕГІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ
В УМОВАХ ВІЙНИ
ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ**

Монографія

Політика пам'яті в Україні: історичні наративи, стратегії впровадження в умовах війни та післявоєнного періоду: монографія / відп. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. 562 с.

Зазначено, що політика пам'яті – це сукупність державних, суспільних і культурних практик/стратегій, спрямованих на формування, підтримку та трансформацію колективної пам'яті про історичні події, постаті й процеси. Проаналізовано трансформацію політики пам'яті в умовах російсько-української війни, розглянуто історичні наративи, що формуються у сучасному публічному просторі, зокрема у шкільних підручниках, музеях, меморіальних практиках і медіа, визначено їхню роль у конструюванні колективної ідентичності та підтримці державної стратегії протидії російській агресії. Досліджено механізми впровадження політики пам'яті на державному рівні, включно з законодавчими ініціативами, урядовими програмами та діяльністю органів місцевого самоврядування. Розглянуто перспективи розвитку політики пам'яті у постконфліктному періоді, передусім інституціоналізацію національних пам'яткових практик та їх інтеграцію в освітні та соціокультурні програми.

Для науковців, державних службовців, педагогів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією України, питаннями національної безпеки, військово-стратегічного планування та, звичайно, політики пам'яті.

Memory Policy in Ukraine: Historical Narratives and Implementation Strategies in Wartime and the Post-War Period: Monograph / Ed. by Ihor Soliar; Comp. by Oleh Muravskiy, Mykhailo Romaniuk; National Academy of Sciences of Ukraine, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2025. 562 p.

The monograph states that memory policy is a set of state, social, and cultural practices/strategies aimed at forming, supporting, and transforming collective memory about historical events, figures, and processes. It analyzes the transformation of memory policy in the context of the Russian-Ukrainian war, examines historical narratives that are being formed in the contemporary public sphere, particularly in school textbooks, museums, memorial practices, and the media, and determines their role in constructing collective identity and supporting the state strategy of countering Russian aggression. The authors examined the mechanisms for implementing memory policy at the state level, including legislative initiatives, government programs, and the activities of local self-government bodies. The prospects for the development of memory policy in the post-conflict period are considered, primarily the institutionalization of national memorial practices and their integration into educational and sociocultural programs.

For scholars, civil servants, educators, students, and anyone interested in the history of Ukraine, issues of national security, military-strategic planning, and, of course, memory policy.

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор Іван Патриляк
доктор історичних наук, професор Андрій Харук
доктор історичних наук, професор Руслан Сіромський

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 8 від 30 вересня 2025 р.)

НДР виконано коштом бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКБК 6541230)

ЗМІСТ

Передмова (<i>Ігор СОЛЯР</i>).....	5
--------------------------------------	---

ЧАСТИНА 1 ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ, ВЗАЄМОВПЛИВИ

РОЗДІЛ 1. Пам'ять та політика XX–XXI століть: Центрально-Східна Європа (<i>Роман ГОЛИК</i>).....	11
РОЗДІЛ 2. Комеморація польських та українських визвольних рухів першої чверті XX століття: від глорифікації героїв/пам'ятників до творення просторів пам'яті (<i>Микола ЛИТВИН</i>).....	39
РОЗДІЛ 3. Нові маркери ідентичності: символічна трансформація публічного простору УРСР на зламі 80–90-х років XX століття (<i>Олег МУРАВСЬКИЙ, Юрій ТРУСОВ</i>).....	78
РОЗДІЛ 4. Історія української мови: дослідження української писемної спадщини та деконструкція імперського наративу (<i>Наталія БАГНЮК, Юрій ОСІНЧУК</i>).....	98
РОЗДІЛ 5. Обрядова фразеологія як вияв історичної пам'яті українців (<i>Ірина ЧЕРЕВКО</i>).....	129
РОЗДІЛ 6. Усна історія як засіб збереження національної пам'яті (<i>Оксана СІМОВИЧ</i>).....	144

ЧАСТИНА 2 ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ Й ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ: МІЖ ПРАВДОЮ, МІФАМИ ТА МАНІПУЛЯЦІЯМИ

РОЗДІЛ 1. Русь у західному історичному наративі XX–XXI століть: політика пам'яті академічного дискурсу (<i>Владислав КІОРСАК</i>).....	169
РОЗДІЛ 2. Взаємні образи українців і поляків періоду «довгого» XIX століття у сучасних історичних наративах (<i>Олена АРКУША</i>).....	197
РОЗДІЛ 3. Кодифікація української мови в граматиках як чинник збереження її самобутності (<i>Ольга ЗАНЕВИЧ</i>).....	231
РОЗДІЛ 4. Від малоросійства до українства: еволюція національної свідомості військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918) (<i>Іван ПАТЕР</i>).....	242
РОЗДІЛ 5. Внесок українських молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині в збереження національної	

пам'яті про українську національно-визвольну боротьбу 1914–1923 років (Андрій СОВА)	274
РОЗДІЛ 6. «Золотий вересень» 1939 року: проблеми наукового пізнання і формування національної історичної пам'яті (Олександр ЛУЦЬКИЙ)	299
РОЗДІЛ 7. Контури історичної політики українських націоналістів періоду державотворення 1941 року: теорія і практика (Назар КОСЕНКО)	317
РОЗДІЛ 8. Друга світова війна в історичній пам'яті українців (Олександра СТАСЮК)	335
РОЗДІЛ 9. Гендерні аспекти політики пам'яті: образ жінки-дисидентки другої половини ХХ століття (Роксолана ПОПЕЛЮК)	357
РОЗДІЛ 10. Пам'ять про «радянське» серед «покоління неза-лежності»: джерела, відбір та інтерпретація інформації (Юлія ШЕЛЕП)	374
РОЗДІЛ 11. УГКЦ в Україні та Польщі в другій половині ХХ століття: комеморація історичної пам'яті (Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ)	388

ЧАСТИНА 3

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ВИКЛИКИ, ЗАВДАННЯ

РОЗДІЛ 1. Використання негативних стереотипів з історії українсько-єврейських відносин під час Голокосту для виправдання воєнної агресії РФ проти України у першій чверті ХХІ століття (Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ)	407
РОЗДІЛ 2. Комеморація Закерзоння (1990–2025). Упровадження проблематики в український гранд-наратив (Юлія АРТИМИШИН)	436
РОЗДІЛ 3. Культурна дипломатія як інструмент історичної політики України та країн Вишеградської групи: генеза, актуальні виклики, перспективи (Любомир ХАХУЛА)	451
РОЗДІЛ 4. Історичні наративи та образи Степана Бандери і бандерівців у російсько-українській війні 2014–2025 років (Микола ПОСІВНИЧ)	478
РОЗДІЛ 5. Трагічні віхи історії України у мовно-діалектному вимірі: ядро і периферія народної пам'яті (Ірина РОМАНИНА)	495
РОЗДІЛ 6. Політика пам'яті як компонент національної безпеки в умовах російської агресії проти України (Олег КОСТЮК)	524
Список аббревіатур і сторочень	558

ПЕРЕДМОВА

Політика пам'яті в Україні в останні десятиліття перетворилася на один із ключових елементів державної гуманітарної політики та суспільного розвитку. Вона стала важливим механізмом формування національної ідентичності, інструментом протидії зовнішній агресії, способом консолідації суспільства перед лицем історичних і сучасних викликів. Особливої ваги ця тема набула після початку російсько-української війни, яка загострила потребу у визначенні чітких, недвозначних історичних наративів, що відображають реальний досвід українського народу, його боротьбу, втрати та прагнення до свободи.

У цьому контексті політика пам'яті стає не лише сферою академічних дискусій, а й важливою складовою національної безпеки, адже саме через історичні інтерпретації та символічні практики держави формують уявлення про себе та своє місце у світі.

Сучасна Україна живе в умовах, коли минуле перестало бути віддаленою площиною осмислення – воно активно впливає на сьогодення, а інколи й визначає його. Російська агресія супроводжується системним використанням історичних міфів і маніпуляцій: від перекручування подій Київської Русі до спроб делегітимізувати українську державність і національну історію загалом. Саме тому історична пам'ять і робота з нею стають критично важливими: йдеться не лише про захист фактів, а й про збереження самої можливості українського народу говорити власним голосом, бути суб'єктом історії, а не об'єктом чужих інтерпретацій.

У запропонованій монографії комплексно представлено різні виміри політики пам'яті – від глибинних історичних коренів формування української ідентичності до сучасних викликів, які постали перед Україною після 2014 р. та 2022 р. Кожен із розділів – це окремий науковий погляд на одну з ключових складових історичної пам'яті: мову, символи, ритуали, простір, інституції, особисті та колективні свідчення, міфи й образи, творені суспільством у різні періоди.

Перша частина монографії – «Політика пам'яті та формування національної ідентичності: взаємозалежність, взаємовпливи» – акцентує увагу на фундаментальних підвалинах української

ідентичності та способах її артикулювання у XX–XXI ст. Автори демонструють, як трансформувалися підходи до політики пам'яті в Центральній-Східній Європі, як українці осмислювали героїчні та трагічні сторінки власної історії, яку роль відігравали комеморативні практики, публічний простір, мова, обрядовість і фольклор. У цій частині формується розуміння, що політика пам'яті не є новим явищем: українці виробляли власні моделі збереження історичної пам'яті упродовж століть, часто попри заборони, цензуру, асиміляційні політики та тоталітарні практики. Перехід від радянського символічного простору до українського у 1980–1990-х роках став важливим етапом у боротьбі за історичну суб'єктність.

Друга частина – «Політика пам'яті й історичне минуле: між правдою, міфами та маніпуляціями» – розкриває складні й суперечливі аспекти історичних наративів, які в різні часи ставали предметом і наукових досліджень, і політичних маніпуляцій. Вона охоплює широкий спектр тем: від інтерпретації минулого Русі у західній історіографії до аналізу польсько-українських відносин, розвитку української мови, діяльності військовополонених, молодіжних організацій, осмислення подій 1939 р., репрезентації Другої світової війни та радянського минулого. Ця частина показує, що українська політика пам'яті формується не в ізоляції, а в постійному діалозі з європейською традицією та сусідами, часто на тлі драматичних подій, травм і взаємних непорозумінь. Водночас вона демонструє, що переосмислення минулого – це не заперечення чужого досвіду, а прагнення до чесної, науково обґрунтованої інтерпретації історичних процесів.

Третя частина – «Політика пам'яті та російсько-українська війна: виклики, завдання» – присвячена найсучаснішим викликам, що постали в умовах російсько-української війни. Автори аналізують, як історична політика стала частиною гібридної війни, яким чином Росія використовує історичні стереотипи про українців, євреїв, поляків чи український визвольний рух для виправдання агресії та створення фальшивого «морального» фундаменту для своїх дій. Особлива увага приділяється українській відповіді: створенню власних наративів, активізації культурної дипломатії, репрезентації героїв сучасної війни, документуванню злочинів і збереженню пам'яті про депортації та знищені спільноти. У центрі уваги – постання нової громадянської пам'яті: меморіальні

простори, ініціативи локальних громад, волонтерські практики, які фіксують досвід спротиву та втрат.

Війна змінила сам зміст поняття «пам'ять». Воно перестало позначати лише минуле – нині воно означає життя і боротьбу людей, які саме сьогодні захищають державу. У цьому сенсі українська політика пам'яті стала не лише сферою гуманітарної політики, а й важливим компонентом психологічної стійкості суспільства. Пам'ять про героїв, про загиблих, про міста, які вистояли або були зруйновані, про цивільних, які пройшли через окупацію, – усе це формує особливий моральний клімат українського суспільства, який не дозволяє втратити відчуття сенсу і продовжувати боротьбу навіть у надзвичайно складних умовах.

Водночас виникають складні, але принципові питання: якою буде політика пам'яті у післявоєнний період? З якими новими наративами працюватиме суспільство? Як документувати досвід війни так, щоб він не перетворився на інструмент політичної маніпуляції, а став основою для осмислення, зміцнення та розвитку?

Перед Україною постануть масштабні завдання: створення музеїв і меморіалів, забезпечення архівування свідчень, документів і матеріальних слідів війни, формування комплексної програми вшанування жертв і вироблення нової етики пам'яті, що запобігатиме спрощеним або травматичним інтерпретаціям.

Після перемоги пам'ять стане одним із головних ресурсів відновлення України. Вона створюватиме ґрунт для соціальної солідарності, допомагатиме подолати наслідки війни, формуватиме підвалини для діалогу всередині суспільства й із міжнародними партнерами. Надзвичайно важливо, щоб післявоєнна політика пам'яті не перетворилася на винятково трагічний наратив – вона має відображати і силу, і стійкість, і здатність українців до оновлення.

Матеріали монографії мають не лише академічну, а й практичну цінність. Вони можуть бути корисними для формування державних програм у сфері пам'яті, для розробки освітніх стандартів, для журналістики, культурних проєктів, музейної діяльності та громадських ініціатив. Особливістю представлених досліджень є те, що вони ґрунтуються на міждисциплінарному підході: історію доповнюють методи культурології, соціології, антропології, мовознавства. У цьому – ключ до глибшого розуміння пам'яті як складного феномена, що існує на перетині особистого досвіду, державної політики й глобальних історичних процесів.

І сьогодні, коли Україна бореться за своє існування, питання історичної пам'яті стає питанням майбутнього. Якою буде держава після перемоги? Які наративи поєднують суспільство? Як минуле стане основою для нового модерного українського проєкту?

Саме такі питання порушують автори монографії. І хоча жодна наукова праця не може дати остаточних відповідей, кожна з представлених студій наближає нас до розуміння того, що пам'ять – це не лише історія, а й стратегія. Не лише аналіз минулого, а й інструмент конструювання майбутнього.

Висловлюю вдячність усім авторам за ґрунтовні дослідження, за уважне й відповідальне ставлення до складних тем, за прагнення до чесної наукової рефлексії. Нехай ця праця стане внеском у формування зрілої української політики пам'яті та сприятиме творенню історичного наративу, гідного держави, що бореться за свободу й людську гідність.

Ігор СОЛЯР

ЧАСТИНА 1

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ТА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ:
ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ, ВЗАЄМОВПЛИВИ

РОЗДІЛ 1

ПАМ'ЯТЬ ТА ПОЛІТИКА XX–XXI СТОЛІТЬ: ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА¹

Пам'ять, історія та політика. Пам'ять – один із ключових феноменів політичної та культурної історії людства, місце, у якому якраз історія та політика не лише фіксуються, але й певною мірою формуються. Вважається, що пам'ять існує у двох основних формах, які поділяються на кілька різновидів. Перший рівень пам'яті – пам'ять індивідуальна, суб'єктивна. У науковому дискурсі її зображують і розуміють по-різному: запам'ятовуванням, реакцією на зовнішні символи, внутрішнім розпізнаванням образів, пошуком за допомогою аналізу і синтезу, семантичною переробкою інформації (процесом вирішення завдань, яких вимагає мозок) та її розумінням; зберіганням образів і фактів та наслідком цього зберігання: вмістилищем знань, їх лексиконом, моделлю (або ж просто скеруванням свідомості в минуле, де дати пов'язуються з назвами подій чи осіб, думками про пережите в далекому чи недавньому минулому), а також пригадуванням, видобуванням і «вийманням» цієї інформації з глибин психіки. Вже за такого погляду на пам'ять стало зрозумілим, що вона не лише зберігає, але й трансформує дані, які «визрівають» у глибинах індивідуальної свідомості.

Натомість, як стверджував ще у 1925 р. Моріс Альбвакс (Maurice Halbwachs), колективна пам'ять та її різновиди (культурна, комунікативна пам'ять) і варіанти цих різновидів мають соціальну генезу. Ця пам'ять і пригадування вміщені у рамки суспільної свідомості як результат взаємодії людини з іншими членами соціуму, пам'яті яких поєднуються, підтримуючи одна одну, і створюють надструктуру. Так з'являється надпам'ять – джерело пригадування для всіх членів певного суспільства, що встановлює межі, моделює сприймання подій, ідей і постатей минулого, водночас деформуючи, міфологізуючи їх та перетворюючи на

¹ Розділ монографії підготовлений за сприяння Національного фонду досліджень України у рамках виконання проекту «Історична пам'ять українців в умовах війни: від конфронтації до консолідації» (№ 2023.03/0207).

символи чи знаки. На цьому ґрунті виникла й ідея колективної метапам'яті, надбудованої над пам'яттю окремих індивідуумів, а водночас і прив'язаної до цієї пам'яті (Halbwachs, 1968). Тим було протиставлено автобіографічну й історичну пам'яті як суспільний образ минулих подій, що став частиною традиції. Згодом колективна пам'ять та її різні гатунки (зокрема історична пам'ять) отримали ще глибше тлумачення і внутрішні поділи. Так, під культурною пам'яттю стали розуміти альтернативу усній комунікативній традиції, «форму трансляції й актуалізації культурних смислів», різновид знання, накопичуваного у надрах колективного підсвідомого впродовж тривалого часу.

На цьому тлі виникла концепція історичної пам'яті як мережі зв'язків між соціальними категоріями (*lieux de mémoire* у П'єра Нора (Pierre Nora)) (Nora, 1989), що містить різні види меморіалізації й візуалізації, локалізовані у просторі й часі, різні середовища пам'ятання тощо. Дослідники, зокрема Пол Коннертон (Paul Connerton) (Коннертон, 2004), наголошують, що така пам'ять може слугувати елементом чи опорою політичної ідеології, контролюється владою, втілюється у церемоніях/ритуалах вшанування, з постійним взаємовпливом образів теперішнього та сучасного. Так можна говорити про політизацію чи ідеологізацію пам'яті. Водночас кожна пам'ять певною мірою є історичною чи «зверненою в минуле», а сама історія в широкому розумінні залежить від політичної історії. Так народжується політична пам'ять всесвітньої історії.

Тут доцільно зосередитися на вибраних елементах історії політичної пам'яті та політики пам'яті (Verovšek, 2016) окремих країн Центральної й Східної Європи (Дейвіс, 2001) XX–XXI ст., побачених в українській перспективі. Цими елементами є пам'ять про історичних осіб (актантів історичного процесу), їхні політичні акції/дії та історичні події, які опинилися в центрі уваги колективної пам'яті народу/нації, а також міфи, стереотипи, ідеологеми, які їх оточують (іншими словами, те, що складає ідеологічну мережу довкола подій і людей, визначає їхнє сприймання, формуючи («викривлене») дзеркало суспільної свідомості та його ідеологічний лексикон). Тут спробую окреслити тільки найважливіші сюжети чи лексеми цього лексикону, які стали мотивами національних пам'ятей та відобразилися також і в українській суспільній свідомості як її моделі/тези чи антимоделі/антитези. Дотримуватимуся принципу поступового географічного віддалення від України, пунктирно

описуючи лише вибрані фрагменти пам'ятей народів, залишаючи системніший опис проблеми для ширшого дослідження.

Пам'ять України. Однією з основ політики історичної пам'яті сучасної України як частини європейського пам'ятійного простору (Шаповал, 2013) є відсилання до образу України-Русі (а в окремі періоди, наприклад під час президентства Віктора Ющенка, – до ще давніших історичних феноменів на території сучасної України, зокрема до трипільської, скіфської, сарматської культур) (Гриценко, 2017) і Києва як центру давньоукраїнської цивілізації та східнослов'янської культурної колонізації (зокрема на території «Залісся», Московського князівства, царства, згодом Росії). Ця пам'ять також стала пам'яттю – історіософією циклів українського державотворення й бездержавності: княжа доба – втрата державності – ранньомодерна держава Богдана Хмельницького і Запорізького війська – відсутність держави, боротьби ЗУНР та УНР – УСРР/УРСР як квазінезалежницький проєкт – здобуття/відновлення української незалежності 1991 р. Так сформувався канон історичних діячів: від середньовічних постатей Володимира Святославича (Володимира Великого) і Ярослава Мудрого, Данила Романовича (Галицького) через ранньомодерних діячів – гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Пилипа Орлика та ін. до державників нового часу: від Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Євгена Петрушевича, Костя Левицького до президентів незалежної України. Водночас багато з цих постатей активно дискутуються в колективному дискурсі. Це частково стосується і таких різновимірних знакових подій, як Хмельниччина (ще дискусійнішою є тема Коліївщини/Гайдамаччини), Визвольні змагання/Українська революція 1917–1923 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Акт відновлення незалежності 30 червня 1941 р., нацистська окупація, опір і колаборація, Волинська трагедія 1943 р. у Другу світову війну, повоєнний антирадянський спротив, підпільна боротьба за незалежність та дисидентський рух у повоєнній Україні, проблеми і дилеми незалежності (такі, як двомовність чи україномовність, ядерне роззброєння України та Будапештський меморандум, Помаранчева революція і Революція Гідності).

З іншого боку, у 1991 р. Україна дістала у спадок також пам'ять, сформовану в УСРР/УРСР з її ностальгією за СРСР, уявленням про Велику Вітчизняну війну нейтральними постатями комуністичних керівників України (від Миколи Скрипника і Петра Шелеста

до Володимира Щербицького), а водночас і з позитивним образом російськомовної України. Частково саме конфлікт двох пам'ятей і двох політик пам'яті (українсько- і російськоцентричної) був використаний як претекст до гібридної війни РФ проти України у 2014 р. та повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Водночас ця пам'ять віддзеркалювала та віддзеркалює також системи політичної пам'яті інших центрально-східноєвропейських країн, із якими межувала чи межує, з якими історично пов'язана або з якими вступає у контакт чи діалог.

Пам'ять РФ та СРСР. Ця пам'ять особливо відчутна в контексті гібридного (2014) та повномасштабного (2022) вторгнення РФ в Україну. Її основою стали російські історичні міти (Кінан, 2001), що формувалися ще з пізнього середньовіччя й раннього модерного часу й у різних формах збереглися до XXI ст. Важливо наголосити, що модерна й постмодерна російська історична пам'ять є виразно імперською – пострадянською, з одного боку, але постцарською – з іншого. Поєднання цих двох ліній дало гібридний ланцюжок подій і подій. Так, у цій пам'яті є своєрідне трактування російського народу як основного культурного й політичного спадкоємця Русі (Києва, а водночас Суздаля, Новгорода, Пскова, Москви) та «основного східнослов'янського народу» (з особливим тлумаченням термінів «Великоросія» і «великороси» як домінуючого етнополітичного організму), з претензіями на скандинавську складову руської історії (теза про Ладогу і Новгород як перші столиці Рюриковичів на Русі). Підстава для таких претензій – сучасна назва Росії і її мешканців (що викликає спротив в українській історико-політичній пам'яті (Наконечний, 2001)). У цій парадигмі середньовічна й ранньомодерна назва країни (Московське царство) теж має позитивні асоціації навіть на тлі протиставлення «демократичного» давнього Новгорода, який програв, у боротьбі з централізованим монархізмом Москви. Цей ряд доповнює закорінене в історичній пам'яті росіян поєднання православної поствізантійської релігійної спадщини з культом автократії, поєднанням віри й насильства тощо (за визначенням Джеймса Біллінгтона (James Billington), «ікони» і «сокири») (Billington, 1966). Двоплановим у модерній російській історичній пам'яті стає також образ монгольської навали XIII ст.: радянізований образ «монголо-татарського іґа» в сучасній російській політиці пам'яті уживається з позитивним образом монгола-завойовника (Темуджина-Чингізхана (Темүјін Чингис хаан),

Батия/Бату-хана (Бат)), який збільшує свою імперію, йдучи «до останнього моря». Непрямим свідченням цього є двояке трактування шапки Володимира Мономаха, яка репрезентується символом поствізантійської давньоруської київської традиції, будучи, ймовірно, монгольським артефактом (Ричка, 2013). Ця тенденція співпадає з ідентифікацією Росії як історичної та політичної Євразії – однієї з тих формул, які, поруч з іншими, функціонують у сучасній російській політиці національного самопізнання (Billington, 2004). Все це визначає й російський національний політичний пантеон. Він охоплює як парадигму православного самодержавства, постаті московських князів/царів/імператорів від Івана Каліти (Иван Калита) до Івана IV Грозного (Иван IV Грозный), Петра I (Пётр I), Єкатеріни II (Екатерина II) і Ніколая Романова (Николай Романов), образи неканонічних авантюристів (Григорій Отрепьев (Григорий Острепьев), Григорій Распутін (Григорий Распутин)), розбійників/повстанців (Степан Разін (Степан Разин), Ємельян Пугачов (Емельян Пугачёв)), а водночас представників більшовицької партії: ортодоксально-канонічних (Владіміра Леніна (Ульянова) (Владимир Ленин (Ульянов)), Іосіфа Сталіна (Иосифа Сталина) та культот Леніна-Сталіна, Нікити Хрущова (Никита Хрущёв), Леоніда Брежнєва (Леонид Брежнев), Юрія Андропова (Юрий Андропов), Михайла Горбачова (Михаил Горбачёв)) та «відкинутих» (Лев Троцький (Лев Троцкий)) керівників комуністичного руху і їхніх посткомуністичних спадкоємців Бориса Єльцина (Борис Ельцин), Владіміра Путіна (Владимир Путин), Дмитрія Медведєва (Дмитрий Медведев).

Цим постатям відповідають певним чином інтерпретовані та міфологізовані події, від Куликовської битви 1380 р., польсько-московської війни 1609–1618 рр. (і походу на Москву), французько-російської війни 1812 р. (насамперед Бородинської битви) до Першої світової та Другої світової 1939–1945 рр. як Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., війни СРСР в Афганістані 1979–1989 рр., Першої 1994–1996 рр. й Другої 1999–2009 рр. чеченських воєн, російсько-грузинської війни 2008 р., «Російської весни», захоплення Криму, війни на Сході України 2014–2022 рр., вторгнення РФ в Україну (СВО) з 2022 р.

Ця пам'ять значною мірою керована, фільтрована та деформована: вона уникає складних тем, що стосуються російсько- чи радянсько-українського минулого (фактичне заперечення Голодомору 1932–1933 р. як геноциду українців), та усуває теми, не співзвучні

з офіційною доктриною. Звідси ретушування теми російської колаборації з нацистами у Другу світову війну (РОА та інші структури), хоча очільників нацистсько-російської співпраці (таких, як генерал Андрей Власов (Андрей Власов) або керівник кубанських козацьких військ Андрей Шкуро (Андрей Шкуро) чи генерал Пьотр Краснов (Пётр Краснов)) було визнано зрадниками Росії й страчено. Після зміни президентів РФ із кінця XX ст. російська політика залишалася приблизно однаковою: сконцентрованою довкола ідеологемі «піднесення Великої Росії» як начебто непереможної країни, яка врятувала світ від нацизму у Другій світовій війні, акцентування на її експансіоністичних амбіціях та воєнних успіхах, що у 2025 р. проєктується на бажання нового майбутнього поділу світу між супердержавами (РФ, Китай, США).

Пам'ять Польщі. Іншим фактором, що впливав на політику пам'яті українських земель, стала польська політична пам'ять, що відобразилася також в українській історичній пам'яті та історіографії (Roszkowski, 1992; Дейвіс, 2008). Вона сягає генези польського етносу (легенда про Леха, Чеха і Руса з середньовічних хронік), вміщує уявлення про полян-лехитів, про династію П'ястів (Piastowie), Ягеллонів (Jagiellonowie) (зокрема Болеслава I Хороброго (Bolesław I Chrobry) та його символічного меча – «Щербця», Казімежа III Великого (Kazimierz III Wielki) та Владислава II Ягелла (Władysław II Jagiełło) та ін.), виборних польських королів (від Стефана Баторія (Stefan Batory) до Станіслава Августа Понятовського (Stanisław August Poniatowski)), містить антигерманські мотиви (зокрема в легенді «про Ванду, яка не хотіла німця», зберігаючи Краків, та в образі Грюнвальдської битви 1410 р.).

Сюди належать також утопії Сарматії, міф сарматизму в контексті «золотої шляхетської демократії», картина Давньої Речі Посполитої, в яку включена Польща й Литва. Важливою частиною образу Речі Посполитої стає також її «колонія» – Русь/Роксоланія та «землі українні» – спочатку як територія, що «спливає молоком і медом», згодом – бунтівні землі (державо козаків, «дикі поля у вогні») (Wójcik, 1968), які надихнули уяву Генрика Сенкевича (Henryk Sienkiewicz) у «Вогнем і мечем» та ввійшли в сучасну польську історичну уяву через екранізацію роману у фільмі Єжи Гоффмана (Jerzy Hoffman).

Після епохи процвітання польської шляхетської нації/шляхетського народу у цій історико-політичній канві наступив час травм,

ліквідації польської державності, «заборів»/поділів Польщі між Австрією, Пруссією та Росією й довгий період нелегального й напівлегального існування політичної Польщі (зокрема у австрійській Галичині та Володимирії з її автономією та сеймом, де польський політикум конкурував з українським), а також із низкою (придушених) збройних повстань (наполеонівськими війнами й проєктами, Листопадовим повстанням 1830–1831 рр., Краківським і Великопольським повстаннями 1846 р., Весною народів 1848 р., Січевим повстанням 1863 р. тощо).

Перша світова війна викликає у польській пам'яті міф/легенду Легіонів Польських/Першої бригади/Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) та «пілсудчиків» (Юліуш Каден-Бандровські (Juliusz Kaden-Bandrowski)), міжвоєнний культ Юзефа Пілсудського як «залізного маршалка», а також міф «львівських дітей», «оборони та оборонців Львова і східних кресів перед «гайдамацькою навалюю» 1918–1919 рр. (тобто перед ЗУНР та УГА, як їх сприймала польська міжвоєнна пам'ять). Водночас 1920–1930 рр. стали фігурувати в польській історико-політичній пам'яті як час забутого президентства Габрієля Нарutowича (Gabriel Narutowicz), діяльності сейму й сенату у Варшаві, а водночас травневого перевороту 1926 р., режиму санації і репресій проти опозиції (Брест, Береза Картузька), часу президенства Ігнаци Мосціцького (Ignacy Mościcki), а також спроб створення культу нового маршалка Едварда Ридз-Смігли (Edward Rydz-Śmigły). З одного боку, тривають дискусії довкола неоднозначних, у контексті нинішньої історичної пам'яті, моментів того часу: зв'язків між Адольфом Гітлером (Adolf Hitler) та Юзефом Пілсудським, політикою Юзефа Бека (Józef Beck) та «пілсудчиків» в контексті Мюнхена 1938 р. (вступ польських військ до Заолззя та Цешина), а з іншого – довкола різних стратегій польського політикуму до літа 1939 р. (союз з СРСР проти Німеччини, союз з Німеччиною проти СРСР, союз з Францією й Англією проти Німеччини). Предметом суперечок залишається вереснева кампанія 1939 р., майже блискавична поразка польського війська у боротьбі з німецькою армією, виїзд/втеча польського уряду за кордони країни, несподівана агресія СРСР 17 вересня 1939 р. і приєднання Західної України (у польському міжвоєнному дискурсі – Східна Малопольща) до УРСР і Західної Білорусії до БРСР (що згодом призвело до пам'ятної для поляків – Катинської трагедії 1940 р.).

Проблемою польської історичної пам'яті ХХІ ст. стала й німецька окупація як травма (знищення польської державності, Шоа/Голокост), героїзм і поразка (трагізм повстання у Варшавському гетто 1943 р., дискусії щодо необхідності/помилковості рішення АК щодо Варшавського повстання 1944 р.), колаборація частини суспільства з нацистами. Одним із болючих пунктів залишився образ Шоа/Голокосту на польських землях. Звідси, з одного боку, різка реакція польських політиків та істориків на окреслення таборів смерті (Майданек, Освенцім, Бжезінка, Белжець, Собібор) як польських, а не німецьких (як Аушвіц-Біркенау замість Освенціма). Болісною для польської пам'яті стала й проблема т. зв. сусідських антиєврейських погромів влітку 1941 р. на польських територіях, які перед тим належали до складу СРСР (Єдвабне, Вонсош, Раздільув, Кольно, Ясенювка, Щуцин), зокрема питання їхніх польських виконавців (згодом це ж стосувалося повоєнного погрому євреїв у Кельцах 4 липня 1946 р. на тлі поголосок про нібито ритуальне вбивство християн) (Truszyk, 2015), як і дій польської допоміжної поліції (гранатові/сині мундири). Однією з ключових, резонансних й амбівалентних у польській воєнній пам'яті згодом стала проблема Волині 1943/Галичини 1944 рр., а з нею й образ «волинської різни», негативний образ «бандерівців» (ОУН та УПА) і негативний стереотип українців Волині й Галичини загалом тощо.

З іншого боку, викликом для політичної думки Польщі стали дилеми уряду Станіслава Міколайчика (Stanisław Mikołajczyk), повоєнна соціалістична ПНР, її політичні діячі (від Болеслава Берута (Bolesław Bierut) до Владислава Гомулки (Władysław Gomułka) та Едварда Герека (Edward Gierek)) і військові (зокрема генерали: від Кароля Сверчевського (Karol Świerczewski), який загинув від рук УПА, до Міхала Роли-Жимерського (Michał Rola-Żymierski), який був водночас легіоністом, агентом гестапо і радянським агентом та військовиком ПНР). Викликом була й політика історичної пам'яті соціалістичного періоду: культ Болеслава Берута, героїзування Якуба Шели (Jakub Szela) та міф/легенда Юрая Яношіка / Єжи Яносіка (Juraj Jánošík / Jerzy Janosik) як народного месника, уславлення Армії Людової, маргіналізація чи очорнення АК та антикомуністичного збройного опору, вороже ставлення до українського збройного підпілля (у політичній мові ПНР – «банд українських фашистів», які знищили «народного генерала» Кароля Сверчевського) та виправдання акції «Вісла» тощо. Особливо актуальними для постсоціалістич-

ної пам'яті поляків стали дискусії довкола постатей відповідального за проголошення воєнного стану в 1981–1983 рр. Войцеха Ярузельського (Wojciech Jaruzelski) та його сподвижників (наприклад, генерала Чеслава Кіщака (Czesław Kiszczak), генерала Зенона Платека (Zenon Piatek) та полковника Адама Петрушки (Adam Pietruszka), звинувачених у вбивстві капелана варшавської «Солідарності» священника РКЦ Єжи Попелушка (Jerzy Popiełuszko).

З пам'яттю воєнного стану пов'язані також пізніші дискусії довкола представників польської опозиції, передусім лідера «Солідарності» Леха Валенси (Lech Wałęsa) (агент чи не агент Уряду Безпеки ПНР під псевдонімом «Болек»). Ці дискусії охоплюють частково й постаті інших представників влади, зокрема Леха і Ярослава Качинські (Lech i Jarosław Kaczyński). Їхні образи ідентифікують із політикою національно-патріотичної партії ПіС, але також із Смоленською трагедією 2010 р. як «другою Катинню», натомість Дональда Туска (Donald Tusk) із дискусіями щодо його проєвропейської політики і навіть національної ідентичності, а водночас з образом лідера ліберальної «Громадянської платформи»/Громадянської коаліції як опозиції до ПіС. Суперечки нинішнього часу торкаються й політичного іміджу відомого історика-медієвіста, міністра закордонних справ Польщі у 1997–2000 рр. Броніслава Геремека (Bronisław Geremek, 1932–2008) та колишнього в'язня Освенціма, історика й політика Владислава Бартошевського (Władysław Bartoszewski, 1922–2015).

Пам'ять Польщі перших десятиліть XX ст. сконцентрована довкола таких постатей, як Кароль Юзеф Войтила – Іван Павло II (Karol Józef Wojtyła – Jan Paweł II, 1920–2005) як першого папи-поляка і визволителя Польщі від комунізму, а також священника та філософа Юзефа Тішнера (Józef Tischner, 1931–2000). На протилежному боці найновішої польської політичної пам'яті залишаються такі неоднозначні політичні діячі, як колишній лідер «Селянської самооборони» євроскептик і віце-прем'єр Польщі Анджей Леппер (Andrzej Lepper, 1954–2011), діяльність та самогубство якого досі залишаються предметом суперечок. Натомість заснування польського Інституту національної пам'яті 1999 р. дещо змінило і візію XX ст. (наприклад, зумовило переоцінку т. зв. польських «виклятих воїнів» АК та загалом історії Польщі у міжвоєнний час, у Другу світову війну, а реінтерпретацію політики пам'яті у повоєнній ПНР). Водночас Катинська трагедія 1940 р., поразка Варшавського повстання 1944 р., радянсько-польські повоєнні зв'язки, як і

катастрофа польського урядового літака під Смоленськом у 2010 р., протиставили польську історичну пам'ять російській, тоді як образ Львова, втрачених т. зв. східних кресів, Волині 1943 р., ОУН/УПА, навпаки, протиставили польську й українську історичну пам'ять (чим користувалися та користуються антиукраїнські сили, зокрема в РФ). Важливість політики пам'яті у польському суспільстві демонструє й обрання Президентом РП Кароля Навроцького (Karol Nawrocki) – колишнього голови польського Інституту національної пам'яті, який у передвиборчому дискурсі активно використовував, зокрема, тему Волині 1943 р. У цьому розумінні Україна та її пам'ять фактично опинилися між двома моделями й ідеологіями історичної політики – російською та польською (Артимишин, Костюк, 2020).

Пам'ять Білорусі. Певний час між російською, польською та українською історичною й політичною пам'яттю балансувала ще одна східнослов'янська пам'ять – погранична з українською білоруська (Патер, 2021). У ній були апелювання й до спадщини Давньої Русі і ВКЛ (звідси й символіка – герб БНР), до постатей спільної руської (українсько-білоруської) історії та культури (від князів до ранньомодерних церковних діячів на зразок Мелетія Смотрицького) та польсько-литовської історії (відповідне трактування Радзивілів (Radziwiłłowie), поруч із виокремленням власних культурних діячів раннього нового часу (Франциск Скорина (Францыск Скарына) як першодрукар та ін.) і літературних чи навіть літературно-політичних постатей модерного й найновішого часу: Янка Купала – Іван Луцєвіч (Янка Купала – Іван Луцэвіч), Якуб Колас – Констанцін Міцкевич (Якуб Колас – Канстанцін Міцкевіч), Василь Биков (Васіль Быкаў), Алесь Адамович (Алесь Адамовіч), Святлана Алексієвіч (Святлана Алексієвіч). Предметами дискусій у білоруській пам'яті новітнього періоду стали спочатку концепції виокремлення чи, навпаки, злиття Білої, Малої і Великої Русі як етнокультурних і політичних спільнот у контексті Російської імперії, далі протиставлення національної (БНР, 1918–1920 рр.) та «інтернаціональної» (БРСР, 1919–1991) форми білоруської державності як також різного сприймання Білорусії в Другу світову війну (образ однієї з найбільш постраждалих від нацистського терору та одного з осередків антинімецького партизанського руху на території СРСР, протиставлений критичному поглядові на країну як осередку водночас опору й масової колаборації з нацистами) (Rein, 2011).

Зауважу, навіть упродовж 1990–2000 рр. білоруська історико-політична пам'ять пройшла зигзагоподібний шлях. У 1991 р. вона привела Станіслава Шушкевіча (Станіслаў Шушкевіч), Голову Верховної Ради Білорусі, до ідеї незалежності держави з орієнтацією на БНР із її символікою (герб із лицарем «Погоня» з Колумною і Хрестом, біло-червоно-білий прапор, державний гімн 1991–1995 рр.). Однак після приходу до влади Аляксандра Лукашенка (Аляксандр Лукашэнка) у 1994 р. Білорусь змінила орієнтири, взуруючись на пам'ять і символи БРСР. Тепер держава позиціонувала себе як країна постсоціалістична, «партизанська» з ностальгією за Петром Машерау (Петро Машерау) (організатор партизанського руху у Другу світову війну, перший секретар ЦК КПБ, якого у 1970-ті роки вважали можливим кандидатом на партійне керівництво всім СРСР, а смерть якого в автотрагедії 1980 р. була оточена чутками про нібито спеціальне усунення). Після 1994 р. почав розвиватися культ А. Лукашенка (як «білоруського Бацькі») так само, як антикульт «Луки» – диктатора Білорусі на тлі діячів білоруської опозиції (Святлана Ціханоўская). Офіційні наративи держави стали концентруватися довкола ностальгії за СРСР, об'єднання в рамках СНД і, зрештою, підштовхували до політичної інтеграції з РФ, що частково зреалізувалася у т. зв. Союзній державі. Це відповідно позначилося й на трактуванні НАТО та ЄС, зокрема сусідньої Польщі як території білоруської опозиційної еміграції, з одного боку, та України як території антиросійського опору та євроатлантичної інтеграції, її історичної спадщини й політичних пріоритетів у білоруському пам'яттєвому дискурсі – з іншого (Артимишин, Меренюк, 2024).

Словацька політика пам'яті. Пам'ять ще однієї сусідньої держави – Словаччини – в українській перспективі сприймається, радше, фрагментарно, бо й сама етнічна територія держави в українському дискурсі часом уявляється місцем зустрічі східнослов'янської (зокрема русько-української) та західнослов'янської культур і мов, а тому увага українців часто зосереджена на українській історичній спадщині Словаччини, інколи потрактованій занадто українізаційно, що викликає природний спротив словацької національної пам'яті (Семенюк, 2007; Мушинка, 2014). Натомість, попри непросту етнолінгвістичну історію краю (Pauliny, 1983) та етноконфесійну ідентичність частини його жителів (словаки, слов'яни, русини, руснаки, українці, угорці та ін.) історія (Bokes, 1946; Кріль, 2006) та історична пам'ять словаків і громадян Словаччини

сконцентрована і на періоді великоморавської держави, і на часі угорського домінування, і на інтеграції земель в Австро-Угорську імперію, і на постатях діячів національного відродження XIX ст.: Яна Коллара (Ján Kollár), Людовіта Штура (Ľudovít Štúr) та штурівців, Павла Йозефа Шафаріка (Pavol Jozef Šafárik), а також довкола фігури генерала Мілана Растіслава Штефаніка (Milan Rastislav Štefánik) – представника словацької ідеї напередодні й у період міжвоєнної Чехословаччини (Čaplovič et alia, 2010).

Водночас дискусійними залишаються постаті очільника словацького національного (людовацького) руху першої половини XX ст. священника Андрея Глінки (Andrej Hlinka), Глінкової народної партії та названої його іменем мілітарної організації Глінкова гвардія (Hlinkova garda (HG)), у контексті яких його розглядали як національного героя. Проте особливо гострі суперечки виникли щодо ультраконтраверсійної постаті священника Йозефа Тісо (Jozef Tiso) насамперед як керівника Першої словацької республіки, у якій був створений його культ. Разом із Войтехом Тукою (Vojtech Tuka) він залишився у словацькій пам'яті, з одного боку, очільником першої незалежної словацької держави, але з іншого – колаборантом нацистів, придушувачем Словацького національного повстання, співучасником Голокосту. Частина авторів намагалися його засудити, натомість інша частина – зрозуміти трагедію священника й політика.

Післявоєнний період, що залишився у словацькій пам'яті часом чехословакізму, словацька політична сцена асоціювала, зокрема, з етнічним українцем/русином та чехословацьким комуністичним номенклатурником Васілем Біляком (Vasil' Biľak) – одним з ініціаторів придушення Празької весни 1968 р., а також, наприклад, з етнічним словаком та керівником Чехословаччини Густавом Гусаком (Gustáv Husák).

Саме тому, коли частина авторів вбачає у недавній зустрічі колишнього комуніста, прем'єра сучасної Словаччини Роберта Фіцо (Robert Fico) з президентом РФ Владіміром Путіним аналог зустрічі Йозефа Тісо з Адольфом Гітлером, то інші дивляться на постать словацького сучасного політика у перспективі Васіля Біляка та його однодумців, які у 1968 р. запросили до Чехословаччини радянські війська. У контексті російсько-української війни колективна історична пам'ять Словаччини виглядає радше проросійською та частково ґрунтується на дискусійному панславістичному трактаті Л. Штура «Слов'янство й світ майбутнього: послання слов'янам із берегів Дунаю», виданому в Москві російською ще 1867 р.

Чехія і її пам'ять. Історична пам'ять Чехії (Rychlík, Penčev, 2013; Зінько, Калитко, Кравчук, Поп, 2017; Мокрик, 2024), попри роки спільної історії та політики чехословакізму, в певних моментах – антитеза пам'яті Словаччини, а в інших – навпаки. У ретроспективі вона сконцентрована довкола пам'яті про «першу слов'янську державу Само/Самона» (сучасні Чехія–Словаччина–Австрія), частково на уявленнях про давню Слов'янщину часів Павла Йозефа Шафаріка та Яна Коллара і Йозефа Домбровського (Josef Dobrovský). Ця пам'ять опиралася також на взяті з «Чеської хроніки» легенди, що через книжки Алоїса Їрасека (Alois Jirásek) (Ірасек, 1958), ілюстрації Венцеслава Черни (Věnceslav Černý) та Альфонса Мухи (Alfons Mucha) вели до антигерманізму («Песиголовці» Алоїса Їрасека) та чеського панславізму. Так виникла низка героїчних образів Великої Моравії та середньовічного Чеського королівства і його правителів (зокрема Пржемысловичів (Přemyslovci)), поруч із драматичною картиною германізації чеських земель та інтеграції їх у Габсбурзьку монархію. Ставлення до неї в культурі XX–XXI ст. осцилювало між культом «доброго австрійського цісаря» (зокрема Франца Йозефа I (Franz Joseph I)) та запереченням цього культу й висміюванням Австро-Угорщини («Пригоди бравого вояка Швейка» Ярослав Гашека (Jaroslav Hašek)). Серед основних сюжетів політичної пам'яті Чехії XX ст. залишилися Чеські легіони та Битва під Зборовом 1917 р. із Томашем Гаррігом Масариком (Tomáš Garrigue Masaryk, в часто вживаній аббревіатурі – TGM), постать якого хоч і поєднувала європейськість із певним русофільством, однак символізувала появу нової держави – Чехословаччини. Натомість постаті її керівників від кінця 1930-х років, зокрема другого президента країни Едварда Бенеша (Edvard Beneš), асоціювалися, радше, з політичним безсиллям малої держави перед Судетською проблемою, трагічною для неї Мюнхенською угодою 1938 р. і кінцем міжвоєнного чехословацького політичного проекту. Натомість постать державного президента Протекторату Чехії й Моравії Еміля Гахи (Emil Hácha) далі викликала публічні дискусії, бо, з одного боку, була втіленням колаборації з нацистами, а з іншого – як і сама «Друга чеська республіка», уособлювала прагнення зберегти хоч якусь форму державності в умовах окупації (Machálek, 1998). Водночас німецька окупація Чехії асоціювалася з убивством одного з організаторів Голокосту (як операції «Райнгард») Рейнгарда Гейдріха (Reinhard Heydrich) (антинацистська операція «Антропоїд») (Hamsík, Prazák, 1963) і

завершилася повним знищенням с. Лідіце, з яким нацисти пов'язали убивство протектора Чехії та Моравії. Комуністичний опір гітлерівцям на чеській території асоціюється, зокрема, з «Репортажем, написаним у зашморгу» («Reportáž, psaná na oprátce») страченого в німецькій в'язниці Юліуса Фучіка (Julius Fučík), який після 1948 р. став зразком соціалістичної чеської журналістики й був перекладений на низку мов. Елементом колективної пам'яті натомість стала остання фраза Фучікового тексту: «Люди, я вас любив. Будьте уважні!» («Lidé, měl jsem vás rád. Bděte!») (Fučík, 2015). Натомість показовим для повоєнної Чехословаччини стали суд і публічна страта Карла Германа Франка (Karl Hermann Frank) – судетського німця й нацистського ката Лідіц. Комуністична Чехословаччина асоціюється з Чехословацькою бригадою, Клементом Готвальдом (Klement Gottwald) та його однодумцями (наприклад, Алексеем Чепічкою (Alexej Čepička), а також із Людвіком Свободою (Ludvík Svoboda)) та Густавом Гусаком, який у своїй особі поєднував комуністичну Словаччину та Чехію і став останнім президентом соціалістичної Чехословаччини. Водночас однією з підстав національної пам'яті чехів залишається пригадування подій Празької весни 1968 р. (Pražské jaro) з її головними героями, зокрема Александром Дубчеком (Alexander Dubček), який також уособлював Словаччину на чехословацькій політичній сцені, а також окупації Чехословаччини військами СРСР і Варшавського блоку. Тому знаковим для чеської пам'яті стало логічне продовження Празької весни, «оксамитова революція» 1989 р. (sametová revoluce), поступовий кінець ЧССР, повернення на політичну арену Александра Дубчека, поруч із приходом до влади, як президента країни, драматурга Вацлава Гавела (Václav Havel). З іншого боку, найновіша історія Чехії зафіксована у політичній пам'яті як дискусіями щодо політики президентів (від євроскептично-проросійського Вацлава Клауса (Václav Klaus) до проєвропейського та проукраїнського Петра Павела (Petr Pavel), а також прем'єрів (такими, наприклад, як євроскептичний Андрей Бабіш (Andrej Babiš) чи проєвропейський Петр Фіала (Petr Fiala)), так і знаковими для країни подіями ХХ ст. (вступ до НАТО у 1999 р., вступ до ЄС у 2004 р.).

Пам'ять Румунії. Історія та історична пам'ять Румунії (Поп, 2023, Bărbulescu et al, 1998) – країни, яка також пережила різні політичні епохи та режими, неоднорідна. Пам'ять про античну Дакію і даків – мешканців римського (латинського) фронтиру, певною мі-

рою, сформувала підоснову румунського патріотизму й ідентичності, що виразилося навіть у матеріальній культурі XX ст. (автомобільна марка «Дасія»). Натомість середньовічна та ранньоновітня пам'ять Трансильванії/Волощини/Семигороду та Молдаво-Влахії/Валахії виникла на перехресті романських і слов'янських культурних, церковних та політичних впливів. Її формували постаті молдавських воевод (починаючи від Мірчі Старого (Mircea cel Bătrân), проте назовні ідея Проторумунії сконцентрувалися довкола фігури Влада Цепеша / Влада Дракули (Vlad Țepeș / Vlad Dracula). І якщо внутрішня (румунська) політична пам'ять конструювала в цьому випадку політичний образ позитивного героя-захисника батьківщини, то зовнішня політично-літературна пам'ять сформувала готичний образ В. Цепеша / В. Дракули – тирана й мучителя, а також упира, пов'язуючи політичний образ Румунії з розповідями про вовкулаків і вампірів. Водночас постаті молдавських господарів (як і їхня віра, іконопис, кирилиця), починаючи від об'єднувача Молдавії й Волощини Михайла Хороброго / Михая Витязя (Mihai Pătrașcu / Mihai Viteazul) частково зближували історичну пам'ять Румунії та Русі/України (постаті Івана Підкови (Ioan al IV-lea Potcoavă), Васіле Лупу (Vasile Lupu), роду Могили, вихідцем з якого був Петро Могила та ін.).

Територія Молдаво-Влахії у політичній пам'яті стала перехрестям російських і турецьких політичних проєктів, а згодом і французьких, що, зрештою, й зумовило та зреалізувало ідею модерної Румунії/Румунського королівства як держави у 1880-х років. Окрім того, проблема Румунії як історично молодшого щодо Молдавії державного конструкту є одним з аргументів проти об'єднання сучасної Молдови з Румунією.

Проте саме історія війн і міжвоєннє XX ст. стала однією з ключових для румунської історичної пам'яті (Bucur, 2009). В історичній та політичній пам'яті румунського міжвоєннє була популярною експансіоністська ідея Великої Румунії (Livezeanu, 1995) разом із культом маршала й прем'єр-міністра Румунії Іона Антонеску (Ion Antonescu) та Корнеліу Кодряню (Corneliu Codreanu) – «Капітана», очільника Легіону Архангела Михаїла/«Залізної Гвардії» з її ультраправою ідеологією й антисемітизмом. Натомість проблема воєнної Румунії 1940–1945 рр. для історичної пам'яті – це політична проблема І. Антонеску як забутого гітлерівського колаборанта, питання справедливості чи несправедливості його страти, трагедія Голокосту в Румунії й Трансністрії і його меморіалізації в практиках

та уявленнях наступних поколінь тощо (Deletant, 2006; Dan, 2005; Kelso and Daina, 2014).

Не менш складною є пам'ять про часи соціалістичної Румунії, передусім про останнього її представника, керівника РКП та президента РСР Ніколае Чаушеску (Nicolae Ceaușescu), образ якого асоціюється з диктатурою, дивацтвами, комуністичними та націоналістичними переконаннями, культом особи («будівничий сучасної Румунії та міжнародний діяч») (Ceaușescu, 1983; Asavei, 2016; Georgescu, 2010), а також із надзвичайно швидким та дивним судом і стратою Ніколае Чаушеску та його дружини Єлени у 1989 р. Ця страта впливає також і на образ Румунської революції 1989 р. як на збройний конфлікт між прихильниками й противниками Ніколае Чаушеску, який приніс багато жертв серед цивільного населення, і на трактування образу наступного президента Румунії – Іона Ілієску (Ion Iliescu), якого також наділяли диктаторськими/авторитарними рисами попередника. Зараз історична пам'ять румунів виглядає розділеною між образом Румунії в НАТО (2004) і ЄС (2007) та картиною Великої Румунії з проєктом приєднання Молдови та Буковини. Це засвідчили, зокрема, румунські президентські вибори 2025 р., де один із фаворитів, Джордже Сіміон (George Simion), відштовхувався від цих тез.

Пам'ять Угорщини. Історична пам'ять Угорщини у перші десятиліття ХХІ ст. теж диференційована, як і її зв'язки з історичною пам'яттю України (Teleki, 1923; Ганак, Удварі, 1997; Патер, 2020). Це пам'ять про експансію і заселення території Арпадами, про Угорське королівство та його засновника Іштвана (Стефана) І Святого (Szent I. István, Sanctus Stephanus), а також про його корону як символ держави. Частково відношення до українського Закарпаття у цій пам'яті також регулюється пам'яттю про Арпадів (Árpádok) (звідси – пам'ятник тзв. Гонфоглалашу/Honfoglalás 896 р. на Верецькому перевалі – переходу семи об'єднаних угорських племен до нової батьківщини за Карпатами, та пам'ятники турулу/*turul* – міфічному/містичному/тотемному птахові, який, за переказами, запровадив угорців/мадярів у Мораво-Паннонію).

Натомість ХІХ ст. у політичному лексиконі Угорщини асоціюється, зокрема, з Угорською революцією на хвилі Весни народів 1848–1849 рр. і її героями, зокрема прем'єр-міністром краю Лайошем Кошутом (Lajos Kossuth) та поетом Шандором Петефі (Sándor Petőfi). Певний сегмент пам'яті займає й тема Австро-Угорської

державної спадщини від 1867 до 1918 рр. як дуалістичної, спільної монархії (разом із культом Франца Йосифа I і Єлизавети Баварської (Elisabeth Amalie Eugenie, Herzogin in Bayern), яких теж вважали й угорськими володарями (угор. I. Ferenc József magyar király та Erzsébet magyar királyné)). Водночас участь у Першій світовій війні на боці переможених (Австрії та Німеччини) у національній пам'яті угорців пов'язана з поразкою та Тріанонським мирним договором 1920 р., унаслідок якого значна частина угорських земель перейшла до сусідніх держав. Саме тому в сучасній угорській політичній міфології, зокрема в дискурсі нинішньої правлячої партії «Фідеш – Угорський громадянський союз» (*Fidesz – Magyar Polgári Szövetség*), основа політичної пам'яті – культ первинних угорських територій, до яких привів містичний турул у ході «віднайдення угорської батьківщини» 896 р., натомість «Тріанон 1920» стає «угорською Голгофою» (Шух, 2020).

Проте історична пам'ять про Угорщину першої половини XX ст. балансувала між пам'яттю про Бела Куна (Béla Kun), Угорську комуністичну партію і Угорську радянську республіку 1919 р. і, навпаки, пов'язувалася з образом віце-адмірала Міклоша Горті (Miklós Horthy) – регента Королівства Угорщини (1920–1944), якого також оточували міфом «доброго правителя» (Rutter, 1939). (Звідси військова пісня «Horthy Miklós katonája vagyok» («Я – вояк Міклоша Горті»)). У цій перспективі М. Горті поставав водночас австрійським адміралом та угорським державним діячем. Натомість його діяльність у Другу світову війну викликає найбільше контрверсій. На думку українців, угорський регент став тим, хто знищив Карпатську Україну й насильно приєднав Закарпаття до Угорщини у 1939 р. Інші дослідники звинувачували М. Горті в колаборації з нацистами на боці держав Осі, хоча наостанку адмірал прагнув примиритися з державами антигітлерівської коаліції (Fenyő, 1972; Deák, 2015; Olasz, 2016). Окрім того, регента звинувачували у депортації угорських євреїв, які потрапили після цього в табори смерті й загинули. Інша частина дослідників відводить ролі основних пронацистських колаборантів, винних у депортації й знищенні угорських євреїв, прем'єр-міністрові Ференцу Салаші (Ferenc Szálasi) та його партії/гунгаристському рухові «Стрілохрест»/«Схрещені стріли» (Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom) та ідеології «гунгаризму», яку в історичній пам'яті стали іменувати ще «нілашизмом» та «салашизмом».

У соціалістичній поствоєнній Угорщині одним з об'єктів національної пам'яті став антикомуністичний спротив під час угорської революції 1956 р., яку очолили кардинал Йозеф Міндсенті (József Mindszenty) прем'єр-міністр Угорської Народної Республіки Імре Надем (Imre Nagy), що завершився поразкою повстання, стратою Імре Надя та його однодумців (Dornbach et al., 2008). У цьому контексті угорська колективна пам'ять на довгий час зафіксувала негативний образ СРСР/Росії та росіян. Водночас ворог і наступник Імре Надя, ставленик СРСР Янош Кадар (János Kádár) у пізнішій рецепції згодом став асоціюватися з особливим лібералізованим соціалізмом (кадаризмом або гуляш-комунізмом) (Germuska, Rainer, 2008).

Постоціалістична Угорщина у суспільній пам'яті асоціюється наразі з вступом країни до НАТО та ЄС, а також із правлінням прем'єр-міністра Віктора Орбана (Viktor Orbán) (1998–2002, 2010 – донині) і його політикою, яка за ці роки зазнала змін і формує своєрідну неліберальну політику пам'яті (Петó, 2021), спрямовану на повернення великої, «дотріанонської», Угорщини. Як наслідок, у суспільстві підсилені ревізійні настрої, а в національному пантеоні співіснують постаті Л. Кошута, І. Надя і М. Горті.

Історичні/політичні пам'яті колишньої Югославії. Цілий конгломерат історичних пам'ятей країн, що колись належали до складу Югославії (Словенії, Боснії й Герцеговини, Чорногорії, але передовсім Сербії та Хорватії), формує такий самий складний вузол, як і сам «балканський котел» народів та конфліктів між ними. Кінець XIX – початок XX ст. для регіону став пам'яттю про минулі балканські війни XIX ст., про Сербію Петра I Карагеоргієвича (Петар I Карађорђевић) та, зрештою, про зростаюче напруження між нею та Австро-Угорщиною, що закінчилося Сараєвським убивством ерцгерцога Франца Фердинанда (Franz Ferdinand von Österreich-Este) 28 червня 1914 р. Цей атентат був пов'язаний із постаттю виконавця замаху Гаврила Принципа (Гаврило Принцип) та його однодумців з «Младої Босни» та з оголошенням війни Сербії з боку Австро-Угорщини, що, зрештою, переросло в трагедію для самої Сербії та інших народів і стало світовим конфліктом 1914–1918 рр.

У 1920–1930 рр. регіональна політична пам'ять пов'язана з королівством Югославії, яке, попри все, відзначалося домінуванням Сербії. Як наслідок, це викликало опір хорватів, зокрема Хорватської селянської партії, стало предметом гарячих дискусій у стінах

югославського парламенту, що закінчилося пам'ятним для хорватської політичної думки вбивством Степана Радіча (Stjepan Radić) та Івана Пернара (Ivan Pernar) у стінах югославського парламенту, яке здійснив Пуниша Рачич (Пуниша Рачић) 19 червня 1928 р., а також із диктатурою Александра I Карагеоргієвича (Александар I Карађорђевић) і марсельським убивством 9 жовтня 1934 р., у якому від рук представника Внутрішньої македонської революційної організації Владо Черноземского (Владо Черноземски) загинув також міністр закордонних справ Франції Луї Барту (Louis Barthou).

Ця подія в історичному ланцюжку вела до діяльності підпільної хорватської організації «Усташа», яку очолив Анте Павеліч (Ante Pavelić), що стала однією з ключових під час Другої світової війни. Друга світова війна в історичній пам'яті сербів і хорватів теж постає у двох різних перспективах. З одного боку, у вигляді заснованої усташами під протекторатом Німеччини й Італії НДХ, у якій прагнули запровадити культ «поглавника» – А. Павеліча. Ця держава та її чільні діячі (від керівника збройних сил Славка Кватерніка (Slavko Kvaternik), короля Томислава II (Tomislav II) до загребського архієпископа Алоїзе Степінаца (Alojzije Stepinac)) асоціювалися з незалежністю хорватів і з першими самостійними кроками в різних галузях (перше видання «Хорватської енциклопедії» Мате Уєвіча (Mate Ujević), переклад Святого Письма єпископа Івана Єванджеліста Шаріча (Ivan Evandelist Šarić)). Частково тому в 1990-х роках на тлі югославських війн, зокрема між сербами та хорватами, росту націоналістичних настроїв за правління Франьо Туджмана (Franjo Tuđman) усташську державу намагалися реабілітувати, а вулиці були названі іменами її воєнків (Юре Францетіч (Jure Francetić), Рафаель Бобан (Rafael Boban)) (Dizdar, Grčić, Ravlić, Stuparić, 1997). З іншого боку, НДХ була колабораційною державою, що підтримувала нацистів, запровадила авторитарний режим, знищувала євреїв і сербів у концентраційних таборах Ясеновац і Градішка Стара. Тому за часів комуністичної Югославії її історія та ключові постаті були піддані моральному осуду (Krizman, 1983; Krizman, 1986; Tomasevich, 2010; Yeomans, 2013) та осуджені (смертні вирoki або ув'язнення, як у випадку міністра внутрішніх справ Андрія Артуковіча (Andrija Artuković) або прямо чи опосередковано усунені комуністичними спецслужбами (Анте Павеліч, комендант Ясеноваца В'єкослав «Макс» Лубурич (Vjekoslav «Maks» Luburić)). Те саме стосувалося і сербського колаборантського

«уряду національного порятунку» Мілана Недича (Милан Недић) у Белграді і, навпаки, первісно антинацистського й антикомуністичного рівногорського руху четників Драголюб «Дражі» Михайловича (Драгољуб «Дража» Михайловић), який підтримував монархічну ідею, проте на останньому етапі вдався за допомогою до нацистів і проводив етнічні чистки, від якого, зрештою, відмовився і югославський монарший двір у вигнанні, і західні союзники (США та Англія). У комуністичній Югославії четники, як і белградські колаборанти, також були суджені (Д. Михайлович, М. Недич), а пам'ять про них була майже витерта з суспільної свідомості, і лише в кінці XIX – на початку XXI ст. у Сербії знову відродився культ четників і «генерала Дражі».

Натомість існування Соціалістичної федеративної республіки Югославії пов'язувалося з культом керівника комуністичного партизанського руху маршала Йосипа Броза Тіто (Йосип Броз «Тито»), образ якого пов'язувався також з особливим видом югославського соціалізму («тітовізм») і окремим статусом Югославії (між капіталістичним і соціалістичним світом) на політичній мапі світу. Розпад Югославії зафіксувався в пам'яті образом низки збройних конфлікт (югославські війни 1990-х років) між колишніми республіками і/або їх частинами. Саме так, з одного боку, запам'яталися образи сербського лідера Слободана Мілошевича (Слободан Милошевић), керівника військ Сербської Країни Ратко Младича (Ратко Младић), президента Республіки Сербської Радована Караджича (Радован Караџић). Водночас елементом меморіалізації стали злочини сербських формувань, які здійснювали різанину хорватів у Вуковарі/Овчарі 1991 р. та боснійських мусульман у Сребрениці 1995 р. Нинішня Сербія далі притримується тієї ж політичної парадигми, що й у 1990 р. (в антизахідному контексті натомість Хорватія та інші країни після вступу до ЄС і НАТО відмежовувалися від радикального націоналізму та його лідерів зразка 1940-х чи 1990-х років).

Болгарія та її пам'ять. Історична пам'ять Болгарії (Чорній, 2007; Златарски, 2007; Митев та ін. 2021), з одного боку, балансує між історичною пам'яттю про Фракію, Велику Болгарію чи Булгарію, слов'янське та неслов'янське походження її культури, а з іншого – про християнізацію (цар Борис I (Борис I) і роль солунських братів (Кирило й Методій (Кирил и Методи) у творенні слов'янської абетки, а отже, поширенні християнської моделі державності між слов'янством. Травмою для історичної пам'яті болгар

стало османське панування. Звідси образ Хаджі Димитра (Хаджи Димитър), зафіксований у пам'ятках, топоніміці і прославлений у поезії не менш знакового поета Христо Ботева (Христо Ботев), картина Квітневого повстання 1876 р., але також й елементи русофільії XIX ст., меморіалізації й глорифікації російсько-турецької війни, оборони Шипки та звільнення Велико-Тирново. Монархічна історія Болгарії XX ст. асоціюється як із неоднозначним царем Фердинандом I (Фердинанд I), його подвійною чи навіть потрійною (австро-угорсько-болгарською ідентичністю), вірністю Болгарії на еміграції та зі знаковим передсмертним запитанням: «Кога заминаваме за България?» / «Коли відправляємося у Болгарію?»), так і з Першою світовою війною. Складнішою для болгарської пам'яті залишається міжвоєнна історія краю. У комуністичні часи її пов'язували з судом над Георгієм Димитровим (Георги Димитров), якого нацисти звинуватили у підпалі німецького рейхстагу у 1933 р., натомість сама міжвоєнна держава поволі дрейфувала у протилежний ідеологічний бік.

Тому такою складною для пам'яті є очолювана царем Борисом III (Борис III) політика Болгарії після 1939–1941 рр. Вона дрейфувала між нейтралітетом і приєднанням до Держав Осі, дистанціюванням від нападу на СРСР/Росію й оголошенням війни Британії та США, від відмови від Голокосту до колаборації пронімецького уряду.

Не менш амбівалентною в історичній пам'яті є також історія Народної республіки Болгарії з її лідером Георгієм Димитровим, культ якого набирав ленінсько-сталінських форм (мавзолей Димитрова у Софії), а також пізнішими комуністичними діячами країни, зокрема Тодором Живковим (Тодор Живков). Натомість постсоціалістична Республіка Болгарія асоціюється, радше, з іменами її президентів (Желю Желева (Желю Желев), Петра Стоянова (Петър Стоянов), Георгія Пирванова (Георги Първанов), Росена Плевнелієва (Росен Плевнелиев), Румена Радева (Румен Радев)) та вступом країни до НАТО і ЄС (2004, 2007).

Політика й пам'ять Німеччини та Австрії. Зрештою, один із важливих фокусів пам'ятійного простору Центрально-Східної Європи займає політика пам'яті Німеччини (Шульце, 2010), а поруч із нею й Австрії (Тейлор, 2002; Цюльнер, 2001). В обох випадках йдеться про пам'ять про давні германські племена, середньовічну історію (зокрема Священної Римської імперії та Німецького королівства з їхніми правителями, як Оттон I Великий

(Otto I der Große)), проте найбільша увага сконцентрована на модерній історії двох колишніх імперій – Німецької (Deutsches Reich/Deutsches Kaiserreich) як імперії канцлера Отто фон Бісмарка (Otto von Bismarck) і династії Гогенцоллернів (Hohenzollern), насамперед Вільгельма II (Wilhelm II), і Австрійської/Австро-Угорської імперії (Österreichisch-Ungarische Monarchie) Габсбургів на чолі з імператором Францом Йосифом I.

Перша залишилася в пам'яті державою з пруською воєнною дисципліною та культом імператора («Heil dir im Siegerkranz»/«Слава у вінці переможнім»), а також прихованим ініціатором Великої війни 1914–1918 рр., у якій зазнала поразки. Її союзниця – Австро-Угорська монархія – у сприйманні її підданих, зокрема й галицьких українців, залишилася частково «щасливою Австрією» (про це повідомляв гімн імперії «Боже, буди покровитель» – «Gott erhalte Franz den Kaiser» або «Gott erhalte, Gott beschütze»), її образ був також частиною історіографічного (Аркуша, 2013) та географічного дискурсу, де Австрія й Австро-Угорщина XIX – початку XX ст. фігурували також і як батьківщина галичан, буковинців та закарпатців. Однак разом зі смертю Франца Йосифа I у 1916 р., поразкою і розпадом імперії у 1918 р. образи «Цісаря», «Найяснішого Пана», «могутньої Австрії/Австро-Угорщини» стали лише утопічними міфологемами. Сприйняття ж раптово здрібнілої та збіднілої Австрії 1920 – початку 1930 років було, значною мірою, ще гіршим, ніж рецепція відносин демократичної Німецької республіки чи держави, що виникла внаслідок Листопадової революції 1918 р. і яку наприкінці 1920 – на початку 1930 років стали називати Веймарською республікою. У пам'яті німецьких націоналістів ця теж економічно й політично підупала держава виглядала тільки непорозумінням, жертвою Версальського договору 1919 р., який поклав на неї провину за минулу світову війну. Ця пам'ять поразки та національного приниження, зрештою, спричинила популярність німецьких реваншистів і привела до влади популістичну націонал-соціалістичну партію А. Гітлера, яка залишила у політичній пам'яті образ «Третього тисячолітнього Рейху»/Великонімецьчини/нацистської (гітлерівської) Німеччини (Броскат, 2009; Ширер, 2017).

У німецькій політичній пам'яті нацистський період історії фіксувався двозначно: з одного боку, він був часом помітної розбудови промисловості, соціальних програм, містобудівництва, що подавалося як підвищення добробуту німецької нації, а з іншого –

часом зміцнення тоталітарного режиму, ідеологія якого все більше ставала людиноненависницькою та агресивною. Саме тому на 1938–1939 рр. у колективній пам'яті німців (за допомогою риторики та пропаганди, зокрема кінофільмів Хелен Ріфеншталь (Helene Riefenstahl) та книжки «Майн кампф») формувався образ Адольфа Гітлера як рятівника Німеччини (і водночас як спадкоємця таких німецьких політиків, як Отто фон Бісмарк і Пауль фон Гінденбург (Paul von Hindenburg)). Цей стереотип поширювався і на його найближчих однодумців: Германа Гьорінга (Hermann Göring), Йозефа Геббельса (Joseph Goebbels), Генріха Гімлера (Heinrich Himmler), Мартіна Бормана (Martin Bormann), «мучеників пивного путчу» 1923 р., штурмфюрера СА (SA, Sturmabteilung – штурмове відділення, штурмові загони), автора гімну націонал-соціалістичної партії Німеччини Горста Весселя (Horst Wessel), «героїв Гітлерюгенду» (таких, як Герберт Норкус (Herbert Norkus) та ін.). Саме тому й аншлюс Австрії 1938 р. у колективній пам'яті до 1945 р. виглядав історичною закономірністю, поєднанням Німеччин, поверненням краю до історичної батьківщини (хоча політика канцлера Курта фон Шушнінга (Kurt von Schuschnigg) щодо цього була неоднозначною). Звідси – знаковий, але водночас двозначний для політичної пам'яті образ німецького австрійця А. Гітлера серед тріумфуючих австрійців на віденському Гельденплаці у 1938 р.

Водночас війна, яка подавалася для колективної свідомості німців «розширенням життєвого простору Рейху» й «побудовою Нової Європи», стала агресивною імперіалістичною війною держав, рас і націй. Вона принесла Європі й світові травматичну пам'ять про геноцид євреїв (Голокост/Шоа) і ромів у геттах і концтаборах смерті, цільове знищення цілих міст і сіл (Варшава, Лідіце, Хатинь) і, як наслідок, загибель мільйонів людей. Ключовою для німецької політичної пам'яті стала також воєнно-політична поразка Німеччини у 1945 р., що спричинила масову загибель мешканців країни, руйнування її міст та політичних структур. Досить згадати бомбардування у 1945 р. Дрездена, Берліна арміями альянтів, потоплення евакуаційних кораблів «Вільгельм Густлофф» («Wilhelm Gustloff») і «Генерал фон Штойбен» («General von Steuben») унаслідок атаки радянського підводного човна під керівництвом уродженця Одеси румунсько-українського походження Олександра Маринеско; смерть вождів нацистського режиму, денацифікацію і звинувачення нацистів на Нюрнберзькому процесі та в подальших повоєнних

судах. Все це спричинило руйнування чи майже повне руйнування міфології, що становила одну з основ німецької національної пам'яті 1933–1945 рр.

У «світі після Авшвіцу» німецьку колективну пам'ять формували не лише комплекс вини за геноцид, але й драматична пам'ять про повоєнний переділ німецької території: утворення капіталістичної/демократичної ФРН і соціалістичної НДР, зведення Берлінського муру 1961 р., передача частини територій (зокрема Сілезія) Польщі та СРСР (Східна Пруссія), виселення звідти німців, вигнання судетських німців з оновленої Чехословаччини тощо. Натомість політична пам'ять Австрії була значною мірою стабільною і визначеною політикою нейтралітету і неприєднання до Німеччини (1955). Політична пам'ять Німеччини поділилася між пам'яттю про керівників НДР (Вільгельм Пік (Wilhelm Pieck), Вальтер Їльбріхт (Walter Ulbricht), Еріх Гонекер (Erich Honecker) та канцлерів ФРН (Конрад Аденауер (Konrad Adenauer), Вільлі Брандт (Willy Brandt), Герберт-Ернст-Карл Фрам (Herbert Ernst Karl Frahm), Гельмут Шмідт (Helmut Schmidt), Гельмут Коль (Helmut Kohl)). Лише у 1990 р., на тлі поступового зникнення соціалістичного блоку та об'єднання Німеччини, пам'ять НДР злилася з пам'яттю ФРН, формуючи новий пантеон політичних лідерів кінця XX – початку XXI ст. (від Гельмута Коля до Олафа Шольца (Olaf Scholz)) і зберігаючи певну автономність постсоціалістичної пам'яті НДР (з ностальгією за соціалістичним минулим) супроти пам'яті ФРН. З іншого боку, частина керівників ФРН кінця XX – перших десятиліть XXI ст., зокрема Герхард Шрöder (Gerhard Schröder) та Ангела Меркель (Angela Merkel), зайняли доволі двозначне місце в історичній/політичній пам'яті самої Німеччини, Центрально-Східної Європи взагалі та України передусім.

Отже, на центрально-східноєвропейській мапі політичної пам'яті українська політика пам'яті опинилася у досить непростому лабіринті опозицій і взаємозв'язків. З одного боку, історична пам'ять українців культурно пов'язана з пам'яттю двох інших східнослов'янських народів (росіян і білорусів), і на певних етапах українська політика пам'яті була скоординована з російською. Водночас ці пам'яті, як і політичні орієнтири України, Росії, Білорусії, у багатьох рисах протилежні. Це призвело до конфронтації колективних пам'ятей та політичних систем цих країн й виявилось спочатку у прихованому (2014), а згодом у відкритому (2022) нападі РФ на

Україну. Польща історично також була одним із генераторів колективної пам'яті та політичної системи на українських землях, однак українсько-польські відносини у сфері політики пам'яті також були й залишаються непростими. Низка історичних подій, зокрема існування «українних» земель/Русі в складі Речі Посполитої нібито зближують ці пам'яті, але водночас різна інтерпретація навіть цих подій ділить колективні пам'яті народів і держав. Натомість такі складні проблеми, як Волинська трагедія 1943 р., доля т. зв. східних кресів Речі Посполитої як частини західних областей України після Другої світової війни, розводять польський та український пам'яттєві дискурси в різні боки і стають приводом для політичних спекуляцій. Схожа ситуація з колективною пам'яттю України та Румунії, Угорщини, Словаччини, меншою мірою Чехії, і ще меншою – балканських держав. Образи цих країн у перспективі української історичної та політичної пам'яті змінюються і стають то ближчими, майже «своїми», то повністю чужими й навіть ворожими – залежно від політики пам'яті сусідніх держав, яка постійно змінюється. З іншого боку, політична пам'ять українців постійно розміщена також на осі Росії й Німеччини (меншою мірою – Австрії). Пам'яттєві парадигми цих країн, політичні лінії яких також то зближуються, то протистоять одна одній, впливали й впливають на долю України та Центрально-Східної Європи. У нинішній час російської агресії проти України йдеться про зудар російської та європейської політики й пам'яті про минуле, і українська пам'ять у цьому вимірі є частиною пам'яті Європи, яка бореться за свою історію та майбутність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Аркуша, О. (2013). Образ Австрії у висвітленні українських істориків Галичини другої половини XIX – початку XX століття. В Е. Koko, М. Nowak i L. Zaszkilniak (red.), *Historia – mentalność – tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk, 182–195.

Артимишин, П., Костюк, О. (2020). «Велика Польща» та «руській мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав: монографія. Львів.

Артимишин, П., Меренюк, Х. (2024). *Україна та українці в пострадянських білоруських підручниках та посібниках з історії: колективна монографія*. Львів.

Броскат, М. (2009). *Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху* (О. Насика, пер. з нім.). Київ.

Ганак, П. (ред.), Удварі, І. (упоряд.). (1997). *Коротка історія Угорщини*. Ниредьгаза.

Гриценко, О. А. (2017). *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунття, послання, реалізація, результати*. Київ.

Дейвіс, Н. (2001). *Європа. Історія* (П. Тарашук, О. Коваленко, пер. з англ.). Київ.

Дейвіс, Н. (2008). *Боже ігрище. Історія Польщі* (П. Тарашук, пер. з англ.). Київ.

Зінько, Ю. А., Калитко, С. Л., Кравчук, О. М., Поп, І. І. (2017). *Нариси історії Чехії*. Вінниця.

Златарски, В. (2007). *История на българската държава през средните векове, 1–2*. София.

Ірасек, А. (1958). *Стародавні чеські легенди*. Київ.

Кінан, Е. (2001). *Російські історичні міфи* (В. Шовкун, пер. з англ.). Київ.

Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають* (С. Шліпченко, пер. з англ.). Київ.

Кріль, М. (2006). *Історія Словаччини*. Львів.

Митев, П., Павлов, П., Любенова, Л., Вачкова, В., Вачков, Д. (2021). *Моята България. История и цивилизации. 8. – 12. клас*. София.

Мокрик, Р. (2024). *Чеські історії ХХ століття*. Київ.

Мушинка, М. (2014). Мегаломанія, наївність чи провокація? *Народознавчі зошити. Серія історична, 1*, 173–183.

Наконечний, Є. П. (2001). *Украдене ім'я. Чому русини стали українцями*. 3-тє доп. і випр. вид. Львів.

Патер, І. (відп. ред.). (2020). *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*. Львів.

Патер, І. (відп. ред.). (2021). *Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*. Львів.

Поп, Й.-А. (2023). *Історія румунів* (С. Лучканин, пер. з румун.). Київ.

Ричка, В. М. (2013). Спадщина Володимира Мономаха. *Український історичний журнал, 3*, 109–110.

Семенюк, С. (2007). *Український путівник по Словаччині (історично-краєзнавчі нариси)*. Львів.

Тейлор, А. (2002). *Габсбурзька монархія. 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини* (А. Портнов, С. Савченко, пер. з англ.). Львів.

Цьольнер, Е. (2001). *Історія Австрії* (Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук, пер. з нім.). Львів.

Шаповал, Ю. (2013). *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ.

Ширер, В. (2017). *Злет і падіння Третього Рейху. Історія нацистської Німеччини* (К. Діса, О. Надтока, пер. з англ.), 1–2. Київ.

Шульце, Г. (2010). *Історія Німеччини* (О. Насик, пер. з нім.). Київ.

Шух, С. (2020). *Жреці культу Турула: уряд Орбана віддає перевагу історичним реконструкціям, нехтуючи економікою та розвитком* https://lb.ua/blog/stanislav_shukh/460435_zhretsi_kultu_turula_uryad_orbana.html/

Чорній, В. (2007). *Історія Болгарії*. Львів.

Asavei, M. (2016). Nicolae Ceaușescu: between Vernacular Memory and Nostalgia. *Twentieth Century Communism*, 11, 27–42.

Bărbulescu, M., Deletant, D., Hitchins, K., Papacostea, S., Teodor, P. (1998). *Istoria României*. București.

Billington, J. H. (1966). *The Icon and the Axe: an Interpretive History of Russian Culture*. New York.

Billington, J. H. (2004). *Russia in Search of Itself*. Washington.

Bokes, Fr. (1946). *Dejiny Slovákov a Slovenska od najstarších čias až po prítomnosť*, 4. Bratislava.

Bucur, M. (2009). *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington: Indiana University Press.

Ceaușescu, N. (1983). *Builder of Modern Romania and International Statesman*. Oxford; New York.

Čaplovič, M., Ferenčuhová, B, Ferenčuhová, S. (eds.). (2010). *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*. Bratislava.

Dan, I. (2005). *«Procesul» mareșalului Ion Antonescu*. București.

Deák, I. (2015). *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War*. Boulder.

Deletant, D. (2006). *Hitler's Forgotten Ally; Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944*. New York.

Dizdar, Z., Grčić, M., Ravlić, S., Stuparić, D. (ured.). (1997). *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941–1945*. Zagreb.

Dornbach, A., Kende, P., Rainer, M. J., Somlai, K. (szerk.). (2008). *A per: Nagy Imre és társai, 1958, 1989*. Budapest.

Georgescu, D. (2010). «Ceausescu Hasn't Died». Irony as Countermemory in Post-Socialist Romania. In M. Todorova and Zs. Gille (eds.), *Post-communist Nostalgia*. New York; Oxford, 154–166.

Germuska, P., Rainer, M. J. (szerk.). (2008). *Közelítések a kádárizmushoz*. Budapest.

Fenyő, M. D. (1972). *Hitler, Horthy, and Hungary: German-Hungarian Relations, 1941–1944*. New Haven.

- Fučík, J. (2015) *Reportáž psaná na oprátce*. Praha. http://web2.mlp.cz/koweb/00/04/12/87/88/reportaz_psana_na_opratce.pdf
- Hamsík, D., Prazák, J. (1963). *Bomba pro Heydricha*. Praha.
- Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective*. Paris.
- Kelso, M., Daina, S. (2014). E Holocaust Commemoration in Romania: Roma and the Contested Politics of Memory and Memorialization. *Journal of Genocide Research*, 16(4), 487–511.
- Krizman, B. (1983). Pavelić između Hitlera i Mussolinija. Zagreb: Globus.
- Krizman, B. (1986). *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus.
- Livezeanu, I. (1995). Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930. Ithaca; N.Y.
- Machálek, V. (1998). *Prezident v zajetí: (život, činy a kříž Emila Háchy)*. Praha.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Le Lieux de Mémoire. *Representation*, 26, 7–24.
- Olasz, L. (2016). Changes in the Regent's Image in Hungary, in the 1930-ies and 1940-ies. *Studies from Education and Society*, 180–191. <http://www.irisro.org/edusoc2016nov/37OlaszLajos.pdf>
- Pauliny, E. (1983). *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava.
- Pető, A. (2021). The Illiberal Memory Politics in Hungary. *Journal of Genocide Research*, 24/2, 241–249.
- Rein, L. (2011). *The Kings and the Pawns: Collaboration in Byelorussia during World War II*. New York.
- Roszkowski, W. (1992). *Historia Polski, 1914–1990*. Warszawa.
- Rutter, O. (1939). *Regent of Hungary. The Authorized Life of Admiral Nicholas Horthy*. London.
- Rychlík, J., Penčev, V. (2013). *Od minulosti k dnešku: dějiny českých zemí*. Praha: Vyšehrad.
- Teleki, P. (1923). *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*. New York.
- Tomasevich, J. (2010). *Rat I Revolucija U Jugoslaviji 1941–1945*. Zagreb.
- Tryczyk, M. (2015). *Miasta śmierci: sąsiedzkie pogromy Żydów*. Warszawa.
- Verovšek, P. J. (2016). Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: the Politics of Memory as a Research Paradigm. *Politics Groups and Identities*, 4/3, 529–543.
- Wójcik, Z. (1968). *Dziki pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Yeomans, R. (2013). *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh.

Роман ГОЛИК

РОЗДІЛ 2

КОМЕМОРАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ: ВІД ГЛОРИФІКАЦІЇ ГЕРОЇВ/ПАМ'ЯТНИКІВ ДО ТВОРЕННЯ ПРОСТОРІВ ПАМ'ЯТІ

Культурна пам'ять не лише дає знання про минуле, що впливало на формування нації та її історичної/політичної культур, а й утверджує національні традиції (обряди, свята, історичні символи), які передають із покоління в покоління, зміцнюючи національно-культурні ідентичності у населення, особливо в умовах іноземної займанщини. Збереження культурної пам'яті допомагало суспільству переживати етнополітичні трансформації, зберігаючи особам свою ідентичність. Повчальною є не лише позитивна пам'ять (перемоги і досягнення у сфері виробництва, науки, освіти, культури), а й негативна (переосмислення історичних травм доби війн і революцій першої чверті XX ст., висновування минулого задля конструктивного майбутнього). На жаль, донині існує коротка пам'ять, невідзначеність та розриви в історичній пам'яті українців щодо Великої війни, українських і польських визвольних рухів на рубежі тисячоліть, їх конкуренції щодо маркування суміжних територій. Меморіальна топографія обох визвольних рухів недостатньо досліджена як явище колективної травматичної пам'яті. Зрештою, звернення до травматичних сюжетів історії пограниччя та їхнього переосмислення дає змогу вибудувати і зрозуміти певні теоретичні конструкції та стратегії зовнішньої історичної політики, формування колективної пам'яті, уникнути історичної амнезії – мати терапевтичну дію щодо «тягаря минулого», фокусуючи увагу на всебічному осмисленні процесу формування/деформування ідентичностей, актуалізації ролі пам'яті у нейтралізації конфліктів і в примиренні (Киридон, Троян, 2023).

Серед сучасних фахівців – істориків, культурологів, архітекторів, військовиків, управлінців, які впроваджують історичну політику, утвердилася думка про те, що в пам'ятко-охоронній діяльності треба перестати мислити категоріями монументальних пам'ятників, як це було в добу тоталітаризму/авторитаризму, і почати мислити категоріями пам'яті. Відтак розширювати свій погляд на

історію, культурну пам'ять, включаючи свої думки/дії не лише на фізичні об'єкти, а й інші форми пам'ятання – культурні практики, усні перекази і спогади, інші пам'ятки – музейні експонати, архівні виставки, бібліотечні знаки тощо. Дослідження і толерування різних форм пам'яті розширює суспільний погляд та індивідуальну візію, дає краще зрозуміти складність минулого (війн, революцій, депортацій, репресій), зберегти його у різних формах, різновидових документах. Зрештою, по різні боки українсько-польського кордону не повинні домінувати образи і претензії до травматичного минулого, які заважають вибудовувати мости до майбутнього, зокрема цивілізованого діалогу, спільного для українців і поляків співжиття в ЄС.

Важливими «носіями пам'яті» у модерну і постмодерну добу ставали державні, громадські та приватні музеї, які, щоправда, не завжди і «не для всіх несли однакову пам'ять» (Kuzko-Zwierz, 2015, s. 92). Нерідко музеї ангажувалися в публічне, а то й політичне життя, тому перетворювалися на місця формування суспільних зв'язків і певної (національної, соціальної, локальної) ідентичності (Хахула, 2021, с. 330–331). До творення простору пам'яті долучалися також друковані видання – газети, книжки, поштівки, рекламні плакати.

Від антиросійських повстань до самопожертви легіоністів.

У сучасному українському науковому і особливо навчально-освітньому просторі недостатньо функціонує інформація про різні національні визвольні рухи, насамперед польські (Dyskanta, 1995, s. 422; Литвин, 2021; Литвин, 2017) на українських землях у XIX – на початку XX ст. Проте тогочасні музейні й архівні збірки, пресо-ві публікації засвідчують зацікавлення галичан і наддніпрянців до антицарського повстання 1830–1831 рр. Зокрема, чималі повстанські колекції (зброя, військове спорядження, гравюри та літографії, погруддя) презентували львів'янам і гостям міста, які приїжджали на різні виставки, Східні торги 1921–1938 рр., Національний музей імені короля Яна III, Музей імені князів Любомірських, приватна колекція Болеслава Ожеховіча (Bolesław Orzechowicz) та ін. (Mękicki, 1936, s. 58, 96–98; Прокіп, 2021, с. 186–203).

У музеях, бібліотеках і архівах Львова та Кракова збереглися документи, насамперед графічні пам'ятки, портрети, присвячені участі поляків та українців у Весні народів 1848 р. Зокрема, на різних історичних виставках Національного музею імені короля Яна III у

Львові неодноразово експонувалися документальні гравюри тогочасних представників влади (австрійських імператорів, галицьких губернаторів), польських діячів Центральної національної ради (Францішка Смольки (Franciszek Smolka), Александра Фредра (Aleksander Fredro) (дід митрополита Андрея Шептицького)), членів Головної Руської Ради (Григорія Яхимовича, Івана Борискевича, Миколи Устияновича, Лева Трещаківського та ін.), відображення засідання Першого з'їзду українських вчених і діячів культури у Львові 1848 р., пожежі Львівської ратуші у листопаді 1848 р., представників польської національної гвардії та руських стрільців (Стеблій, 2005, с. 148–169; Пилипович, 2007, с. 46; Юрейко, 2021, с. 204–226).

В українській історіографії лише фрагментарно представлена участь у Січевому повстанні 1863 р. не лише галицьких поляків, а й українців із Галичини та Наддніпрянщини, співтворення ними Товариства ветеранів 1863–1864 рр. (створено 1874 р.), Товариства взаємної допомоги учасникам польського повстання 1863 р. (діяло від 1887 р. до середини 1930-х років). Останнє на початку XX ст. мало 42 відділення у Галичині (Львів, Станиславів, Самбір, Богородчани, Бучач, Горлице, Ясло, Городенка, Гусятин, Коломия, Краків, Тарнів, Ярослав, Мельц, Рава Руська, Стрий, Тернопіль, Бучач, Перемишляни, Заліщики, Золочів, Жидачів та ін.) і понад 1 000 членів. У наступні три десятиліття їх кількість постійно зменшувалася (ЦДІАЛУ-1, ф. 195, оп. 1, спр. 14, арк. 2–132).

Згадуване Товариство: надавало матеріальну допомогу ветеранам-повстанцям і членам їхніх родин, насамперед удовам; опікувалося лікарнями і притулками (Дрогобич, Львів, Краків), де оздоровлювалися хворі та престарілі ветерани; організовувало спеціальні сніданки, обіди і вечери, великодні подарунки; виділяло порції хліба потребуючим, а також подарунки і субвенції від банків (Львів, Добромиль, Броди та ін.); домовлялося про допомогу з копальнями вугілля, виробниками мінеральної води, трун і окулярів; видавало історичні й інформаційні видання («Za Wisłę! Za Wisłę!» та ін.); організовувало благодійні фестини та кіноперегляди у Львові та Кракові; вело переговори із представниками Галицького сейму, радами міст (Краків, Сянок, Сокаль, Стрий, Тарнів, Тернопіль, Добромиль, Ярослав) і повітів (Броди, Ярослав, Перемишляни, Сокаль, Стрий, Золочів), окремими підприємствами та товариствами, готелями щодо надання допомоги повстанцям. Інформаційну підтримку цьому

товариству надавали редакції регіональних і центральних часописів: «Czas», «Nowa Reforma», «Głos narodu», «Nowiny», «Kurjer Codzienny», «Kurjer Lwowski». Активною була співпраця із громадськими структурами – товариствами «Сокіл» і «Скала», Польськими стрілецькими дружинами, Польським гімнастичним союзом, Союзом польських легіонерів, скаутськими структурами. Ветерани постійно опікувалися вихованцями Корпусу кадетів у Львові, передавши їм 1923 р. свій штандар. Певні надходження акумулювалися від відсотків заощаджень у банках (Галицький земельний кредитний банк, Галицький акціонерний іпотечний банк, Крайовий банк, Галицьке земельне кредитове товариство). Активній громадській та фінансово-господарській діяльності товариства сприяли його члени, серед яких були урядовці, залізничники, інженери, лікарі, ветеринари, банкіри, кравці, правники, купці, столярі, нафтовидобувники, будівельники, архітектори, перукарі та ін. Почесними його членами на початку 1920-х років були маршалек Юзеф Пілсудські (Józef Piłsudski) та римо-католицький арциєпискуп Юзеф Більчевські (Józef Bilczewski) (ЦДІАЛУ-1, ф. 195, оп. 1, спр. 14, арк. 2–137).

Завдяки ініціативам зазначеного вище товариства від кінця XIX ст. та у міжвоєнну добу започатковано Гірку повстанських поховань на Личаківському цвинтарі у Львові. Похорони повстанців традиційно перетворювалися на великі антиімперські/антиросійські маніфестації, тож не дивно, що у радянську добу повстанське меморіальне поле не доглядалося й було відновлено лише після проголошення незалежності України. Вказана проблематика на сьогодні, зокрема в період новітньої російсько-української війни, знову набула актуальності як у польському, так і українському публічному просторі. У 2023 р., завдяки українсько-польській науковій співпраці, підтримці Канцелярії голови уряду Польщі, видано двомовний каталог виставки (демонструвалася у Польщі та Україні) «Учасники Січневого повстання у Львові», у якому реконструйовано десятки біографій – поляків і українців, учасників і симпатиків повстання. Серед активних учасників антицарського руху були: генерали повстанської армії Міхал Ян Гейденрейх (Michał Jan Heydenreich) (1831–1886), Антоні Єзерські (Antoni Jezierski) (1831–1882), Юзеф Смеховські (Józef Smiechowski) (1798–1875), який був також повстанцем (1830–1831); майбутні президенти Львова Флоріан Земялковські (Florian Ziemiałkowski) (1817–1900), Міхал Міхальські (Michał Michalski) (1847–1907); депутат австрій-

ського парламенту Станіслав Немчицькі (Stanisław Niemczycki) (1839–1924); професори Львівського університету – ботанік Юзеф Цесельські (Józef Ciesielski) (1847–1916), біолог Бенедикт Тадеуш Дибовські (Benedykt Tadeusz Dybowski) (1833–1930), історики Ксавери Францішек Ліске (Ksawery Franciszek Lisie) (1838–1891) і Войцех Кентжинські (Wojciech Kętrzyński) (1838–1918); підприємець, депутат Львівської міської ради Юзеф Адам Бачевські (Józef Adam Baczewski) (1829–1911); кооператор і банкір Войцех Бехоньські (Wojciech Biechoński) (1839–1926); книговидавець, президент Львівської торгово-промислової палати Владислав Губринович (Władysław Gubrynowicz) (1836–1914); адвокат і підприємець Кароль Леваковські (Karol Lewakowski) (1836–1912); доктор права і публіцист Тадеуш Антоні Скалковські (Tadeusz Antoni Skałkowski) (1845–1909). Автори буклету подали також прізвища львівських жінок, членів Товариства сестер Клавдії (Леонія Вільд (Leonia Wild), Феліція Васілевська (Felicja Wasilewska), Гортензія Якубовіч (Hortensja Jakubowicz), Целіна Лончиньська (Celina Łaczyńska), Генрика Торосєвічова (Henryka Torosiewiczowa), Софія Ожеховська (Zofia Orzechowska), Людвіка Жердзіньська (Ludwika Żerdzińska), Феліція Цешкєвічувна (Felicja Cieszkiewiczówna), Хелена Павліковська з Дзедушицьких (Helena Pawlikowska z Dzieduszyckich) та ін.), які піклувалися родинами повстанців. На їх честь у Львівському костелі отців кармелітів було встановлено пропам'ятну таблицю. На згаданій львівській Гірці поховано жінок-повстанок – Йоанну Аполонію Фіялковську (Joanna Apolonia Fiałkowska) (1842–1926; воювала у повстанському загоні в Перемишлі), Юзефу Венгжиньську (Józefa Wengrzyńska) (виливала свинцеві кулі) та ін. До Львова також прибуло чимало капеланів повстання (де-хто із сибірського заслання), серед них отець Бернард Бульсєвіч (Bernard Bulsiewicz) (1836–бл. 1902), монах-домініканець Флорентин Ликендорф (Florentyn Lykendorf), отець-каторжанин і меценат Александер Кероньські (Aleksander Kieroński), отець-унят із Холмщини Лукаш Бобровіч (Łukasz Bobrowicz) (1845–1914), що згодом редагував часопис «Русь» і організовував відзначення сторіччя повстання Тадеуша Косьцюшка (Tadeusz Kościuszko) в Сяноці та ін. Серед львівських ветеранів-повстанців сформувалися речники польсько-українського порозуміння: депутат австрійського парламенту і посол Галицького сейму, уродженець Волині Антоні Якса Хамец (Antoni Jacha Chamiec) (1840–1908), представник

«української школи» польської літератури, уродженець Київщини Паулін Сьвенціцькі (Paulin Świącicki) (1841–1876), випускник Львівського університету, посол Галицького сейму Адам Сапега (Adam Sapieha) (1828–1903), залізничний інженер і публіцист, уродженець Волині Альойзи Генрик Тележиньські (Alojzy Henryk Teleżyński) (1843–1906). Повстанська тематика висвітлювалася у творах літераторів Елізи Ожежковей (Eliza Orzeszkowa), Марії Домбровскей (Maria Dąbrowska), Стефана Жеромського (Stefan Żeromski), Яна Ляма (Jan Lam) (1838–1886), які видавали або презентували Львівський інститут Оссолінських (Оссолінеум, заснований 1817 р.), місцеві часописи. Пам'ять про повстанців популяризували художники Артур Гротгер (Artur Grottger) (1837–1867), Альфред Каменобродзкі (Alfred Kamienobrodzki) (1844–1922), скульптор Юліан Марковські (Julian Markowski) (1846–1903) та ін. (Stępień, Czornowoł, 2023, s. 10–61).

Під впливом Січневого повстання 1863 р. поляки створили у Львові Руський гурток приятелів Русі, який після введення у Галичині воєнного стану, арешту деяких повстанців і виїзду далі на Захід невдовзі розпався (Аркуша, 2024, с. 237).

Повстанці підтримали будівництво на Замковій горі у Львові копця на честь 300-ліття Люблінської унії, який закладено 1869 р. і на якому викарбувано напис «Вільні з вільними, рівні з рівними – Польща, Литва і Русь, об'єднані Люблінською унією 12 серпня 1569 р.». Указаний копець став місцем численних громадських і туристичних акцій поляків. Патріотичний дух галицьких поляків посилювало відзначення 500-ліття битви під Грюнвальдом. З огляду на це, 1910 р. у Кракові відкрито пам'ятник і діораму «Битва під Грюнвальдом» авторства Тадеуша Попеля (Tadeusz Popiel) (1863–1913) і Зигмунта Розвадовського (Zygmunt Rozwadowski) (1870–1950), які були добре знані у мистецькому середовищі Львова як учні Яна Матейки (Jan Matejko). Щоправда, під час вересневого 1939 р. відступу польського війська велике мистецьке полотно демонтували і перевезли до Львівського історичного музею. У період горбачовської перебудови діораму віднайшли й ідентифікували. Невдовзі її відреставрували і неодноразово експонували у посткомуністичній Польщі (Краків, Вальбжиг, Радом, Люблін, Щецін) у контексті відзначення 600-ліття Грюнвальдської битви, до якої, як відомо, долучилися не лише поляки, а й литовці й українці (Diorama, 2010, s. 6–62). Після розв'язання повномасштабної російської агресії проти України діораму знову демонстрували у музеях і замках сусідньої країни.

Наприкінці XIX – початку XX ст. патріотичний дух серед поляків плекали також молодіжні та парамілітарні структури – від давніх «Соколів» (створено як гімнастичне товариство у Львові 1867 р.) до новітніх товариств. Під опікою ендеків перебувало товариство «Зарево», Польські стрілецькі дружини. Польська соціалістична партія, що після революції 1905–1907 рр. перенесла діяльність у Галичину, сформувала Союз дієвої боротьби, Стрілецький союз, товариство «Стрілець». При людовому русі діяли Дружини Бартоша. У 1912 р. окремі парамілітарні структури об'єдналися у Відні в Тимчасову комісію конфедерованих незалежних сторонництв, які мали виборювати незалежність Польщі (Аркуша, Шандра, 2022, с. 380; Potkański, 2002, s. 3–17).

Польські політики активно залучали молодь до вшанування пам'яті інших важливих дат з історії Польщі. До 115-річчя перемоги Тадеуша Костюшки під Рацлавіцями львівські товариства «Зірка» і «Сокіл» 1909 р. влаштували богослужіння в Латинській Катедрі, а також вечір пам'яті й мітинг біля пам'ятника Яна Кіліньського (Jan Kiliński). Тоді ж на Чортових (інколи кажуть Чотових) скелях у підльвівських Винниках встановлено пропам'ятну таблицю, яку в радянський час знищено. У галицьких містах відзначалися також річниці прийняття Конституції Польщі 1791 р. (1891, 1911), сторічні ювілеї знакових письменників – Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz) (1898) і Юліуша Словацького (Juliusz Słowacki) (1909). У них з'явилися пам'ятники і пам'ятні дошки на честь цих славетних співвітчизників. Під час відзначення таких суспільно-політичних акцій Львів перетворювався із столиці провінції монархії Габсбургів у символічну «столицю» польського національного руху (Кісь, 2024).

Незадовго до вибуху Великої війни, за ініціативою Ю. Пілсудського, 1914 р. виникли осередки ПОВ у Львові, а згодом у Станиславові, Бродях, Ярославі, Коломиї. Після арешту Ю. Пілсудського організацію очолив досвідчений військовик, уродженець Бережан Едвард Ридз-Сьміґлі (Edward Rydz-Śmigły). Улітку 1917 р. члени ПОВ у львівському гарнізоні австрійської армії створили підпільну організацію «Wolność», яка (разом із Польськими кадрами військовими) долучилася до формування регулярної армії відродженої Польщі (Obrona, 1933, s. 337, 340–341; Литвин, 1998, с. 40–41; Дедик, 2018, с. 27–28). Вояків, які загинули в польсько-українській війні 1918–1919 рр., поховано на цвинтарях Львова, Перемишля, Станиславова, Стрия, Самбора, Бережан та інших галицьких міст.

У міжвоєнний період упорядкуванням військових меморіалів та окремих поховань займалися спеціальні владні та громадські структури, насамперед Польське товариство опіки над могилами (створено у Варшаві 1925 р. на базі структур Товариства польсько-го жалобного Хреста), яке координувало діяльність із Відділом військового гробівництва Військового міністерства публічних робіт, керівництвом Воєнного гробівництва дирекції публічних робіт окремих воєводств. У його статуті відзначено головне завдання – поширення серед громадян культу могил польських героїв. Це товариство мало структури у всіх воєводствах, повітах і гмінах (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 2, арк. 1–7). До керівництва вказаного товариства, зокрема на повітовому рівні, належали три представники повітової влади. Керівництво Польського товариства опіки над могилами неодноразово зверталося до населення складати пожертви на упорядкування тисяч воєнних могил, що «розкинулися у Львові, кругом нього і по цілому краї» і цим «сповнити свій християнський і національний обов'язки» (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 4, арк. 5). Важливим документом, який регламентував діяльність органів влади та громадських товариств у пам'ятко-охоронній сфері, став спеціальний урядовий наказ № 39 від 30 травня 1933 р., згідно з яким усі військові поховання (незалежно від національності й віросповідання) мали упорядковуватися за кошти держави. Виконання наказу покладено на урядовців міністерств – внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, суспільної опіки, віровизнань і суспільної освіти, рільництва і рільничих реформ. Урядові приписи від 10 травня 1934 р. вимагали започаткувати перенесення поодиноких військових могил на збірні поховання; у церквах пропонувано розміщувати пропам'ятні таблиці зі списками полеглих із конкретної громади; рекомендовано встановлювати міцні бетонні хрести (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 1, арк. 10, 14).

У міжвоєнну добу нова польська влада спільно із громадськістю продовжила упорядкування польських військових поховань Першої світової війни, зокрема на Волині та Прикарпатті. На християнському кладовищі Станиславова упорядковано п'ять братських могил польських легіоністів II Залізної (Карпатської) бригади, які в бою під Молотьковим восени 1914 р. потрапили в російський полон та померли від ран у міському шпиталі Червоного Хреста. У 1926 р. сюди перепоховано легіоністів із підміського цвинтаря (Княгинин-колонія), а у 1927 р. встановлено величний обеліск ле-

гіоніста з гвинтівкою та написом «Польські легіони. 1914–1918. З вашої крові та важкої праці Польща відродилася, щоб жити», а також таблиці з прізвищами похованих (серед них уродженці Стрия, Кракова, Ярослава тощо). У радянську добу некрополь знищено, а частину його ділянки передано під забудову заводу «Промприлад» (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2022, с. 66; Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 411–413).

У 1926 р. започатковано упорядкування поховань легіоністів у Надвірній, де за ініціативою місцевого гімнастичного товариства «Сокіл» встановлено мурований пам'ятник-курган. У с. Молотків, де загинуло майже 200 вояків, дістали поранення 300, а 400 полонено, теж у міжвоєнний період упорядковано могилу полеглих легіоністів із написом «Пам'яті 263 легіоністів, полеглих героїчною смертю на полях Молотькова 29.X.1914 р.» (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 428–429). У добу незалежності України могилу відновлено. Неподалік костелу у Рафайлові (тепер – с. Бистриця), у якому 12 жовтня 1914 р. відбувся один із перших боїв цієї бригади супроти російських загарбників, теж споруджено пам'ятник 40 загиблим легіоністам, який відремонтовано у добу незалежності (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 429–430). У жовтні 1914 р. на т. зв. Перевалі Легіонів у Карпатах (між Тересвою і Рафайловою) поставлено шестиметровий хрест, а 1925 р. ще й пам'ятник із металевим хрестом (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 431–432). Їх теж відновлено у посткомуністичну добу.

У 1930 р. перенесено останки полеглих у жовтні 1914 р. легіоністів із Скобичівської гори на новий міський цвинтар у Богородчанах, де облаштовано братську могилу, а на металевому блакитному хресті вміщено прізвища загиблих вояків уже згаданої II бригади (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 432–434). Неподалік у с. Солотвино 1927 р. встановлено пам'ятник на братській могилі 76 легіоністів, які наприкінці жовтня 1914 р. мужньо стримували наступ російських окупантів. Після Другої світової війни пам'ятник зруйновано, нині на його місці встановлено пам'ятний хрест. Величний пам'ятник полеглим легіоністам (у вигляді чотиригранної піраміди з вівтарем) встановлено наприкінці Першої світової війни за сприяння австрійської влади у Коломиї (Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 435–436; Нагірний, 2014, с. 58–59).

Чимало легіоністів знайшли вічний спочинок на Волині, де пам'ятко-охоронною працею займалися місцеві активісти Союзу

польських легіоністів, Комітету вшанування пам'яті маршала Пілсудського, представники Міністерства праці та соціальної опіки Польщі (ЦДІАЛУ-1, ф. 195, оп. 1, спр. 15, арк. 15, 22, 26). Зокрема, в околицях с. Костюхнівка на Маневиччині в урочищі «Польський лісок» поховано польських вояків, які загинули 1915 р. А 15 липня 1928 р. неподалік встановлено Монумент слави з написом: «Лицарі незалежності, легіонери Юзефа Пілсудського, які найбільшою жертвою, власним життям засвідчили віру у воскресіння Польщі». З нагоди 20-ліття незалежності Другої Речі Посполитої (1936) у селі відбулися пропам'ятні заходи за участю 20 тис. гостей, серед яких був президент країни Ігнаці Мосьціцькі (Ignacy Mościcki). Саме тоді започатковано будівництво великого пам'ятника легіоністам і нової кам'яної школи. У добу незалежності України (наприкінці 1990-х років) на місці битви відновлено пам'ятний знак польським воякам, упорядковано військовий цвинтар, відновлено кам'яні хрести з написами на металевих таблицях «Незнані легіонери польські, загиблі у 1915 р.». У 2004 р. туди перепоховано польських легіонерів, які загинули 1915 р. у боях під Колками. Новий кам'яний знак та чотири гранітні плити інформували, що там також перепоховано загиблих «незламних легіонерів» Ю. Пілсудського під час Брусилівського наступу росіян 1916 р., «що полягли за відродження Польщі і спочивають на цій землі». У 2010–2011 рр., завдяки підтримці Сенату РП, реконструйовано довоєнну школу, в якій створено Центр діалогу «Костюхнівка», де організовано музей Першої світової війни, залу традицій, конференцзал, їдальню, хостел, поруч упорядковано хресну дорогу, спортивний майданчик; завдяки центру шість місцевих шкіл зав'язали дружні відносини із школами сусідньої країни. Важливими партнерами цього центру стали: харцери Лодзької хоругви Спілки польських харцерів, харцерський загін «Волинь», Рівненська округа Національної скаутської організації України «Пласт», представники Прикордонної служби Польщі (Домобичев). На його базі регулярно проходили книжкові читання, інтелектуальні тріатлони, театральні-хореографічні дійства, зокрема неодноразово показано монодраму Хуберта Кулача (Hubert Kułacz) «Ego te absolvo», яка створена на основі капеланської діяльності отця Юзефа Панася (Józef Panaś). Він, зокрема, стверджував, що під Костюхнівкою пролили кров капелани чотирьох військових формацій – австрійської, німецької, російської і польської, що тепер спочивають на одному цвинтарі (Денисюк, 2021; Малімон, 2021).

У контексті відзначення 100-річчя боїв під Костюхнівкою Волинський національний університет ім. Лесі Українки організував у Луцьку та цьому селі міжнародну наукову конференцію за участю провідних українських і польських істориків, місцевих краєзнавців та педагогів. Тоді ж на місці поховань встановлено новий пам'ятний знак польською і українською мовами: «Тут поховані польські легіонери, а також солдати австро-угорської і російської армії, котрі загинули біля Польської гори в 1915–1916 роках. Серпень 2015». У час повномасштабної російської агресії уже згаданий сільський центр став великим гуманітарним хабом, куди звозилася допомога постраждалим українцям. Місцеве населення, яке проживало неподалік Рівненської атомної станції та кордону, прийняли польські побратими с. Згеж та сусідніх населених пунктів, м. Лодзь, французького побратима села – містечка Бішвілле. Активними волонтерами стали польські харцери, що неодноразово їздили на таборування до цього волинського села (Пахайчук, 2022). Загалом, у польському науковому і суспільному дискурсах Костюхнівка стала символом, де закладено основу відродження польської армії, незалежності новітньої держави.

Важливим символом боротьби за відродження незалежності Польщі стала польсько-українська війна 1918–1919 рр. і російсько-польсько-українська війна 1920 р. Полеглих у цих битвах поляків, як правило, перепоховували у збірних могилах на військових меморіалах у Львові, Бережанах, Стрию та інших містах. Головним символом польської воєнної доблесті став меморіал Львівських орлят/цвинтар оборонців Львова¹ на Личаківському цвинтарі Львова, споруджений за проектом молодого асистента Львівської політехніки Рудольфа Індруха (Rudolf Indruch) в 1922–1939 рр., де в індивідуальних і спільних могилах поховано понад 2,3 тис. вояків, учасників польсько-української, російсько-польсько-української воєн, представників польського підпілля Другої світової війни. У радянську добу, зокрема влітку 1971 р., із використанням танків меморіал сплюндровано, а в 1989 р., за ініціативою працівників польської фірми «Енергополь», розпочалося його відновлення. У 2005 р., за участю польської і української влади, громадськості, його урочисто відкрито. На плиті меморіалу встановлено напис польською мовою: «Тут лежить польський солдат, полеглий за Вітчизну». Відкриттю

¹ Нині він офіційно називається Польський військовий меморіал у Львові.

вказаного об'єкта передували кількарічні дискусії представників влади, політиків, науковців, інколи провокації представників праворадикальних структур обох країн (Хахула, 2016, с. 78–207).

До пам'ятко-охоронної праці, героїзації творців відродженої Польщі долучився Союз оборонців Львова, який до 15-річчя надання місту ордена «Віртуті Мілітарі» намагався влаштувати пропам'ятні акції, проти яких восени 1935 р. виступили українські громадсько-політичні діячі, активісти «Лугу» (Королишин, 2024).

Загалом, польський визвольний рух новітньої доби не достатньо представлений в українському науковому і суспільному дискурсах, навчальній літературі.

За волю України: комеморативні традиції Визвольних змагань 1914–1923 років. Наприкінці XIX – на початку XX ст. національну ідентичність та історичну пам'ять співвітчизників у Галичині та на Буковині відроджували новостворені українські політичні партії, а також парамілітарні та молодіжні структури – товариства «Сокіл», «Січ», «Українські Січові Стрільці», «Пласт», «Україна», члени яких у серпні 1914 р. стали основою новоствореного легіону УСС, що протистояв російській воєнній експансії у Галичині. Певним прикладом для них слугували чеські та польські сокільські й інші парамілітарні структури (ЦДІАЛУ-3, ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 331–332; Гуйванюк, 2009, с. 88–108; Трильовський, 1993, с. 3–172; Литвин, Науменко, 1990, с. 7–22). У його структурі діяла Пресова квартира, члени якої (Осип Назарук, Микола Голубець, Микола Угрин-Безгрішний, Василь Дзіковський, Лев Лепкий, Юрій Шкрумеляк, Антін Лотоцький, Роман Купчинський, Андрій Баб'юк, Ростислав Заклинський, Осип Курилас та інші) документували бойовий шлях легіону, створивши низку фотоальбомів, батальних картин, мистецьких альманахів, співаників, чимало художньо-документальних картин про бої та побут січовиків у Карпатах і в Надзбруччі (Башняк, 2024, с. 25–88; Лазарович, 2018, с. 342–356). Одним із ідейних натхненників стрільцтва став Іван Франко, який напередодні та в роки війни написав десятки антивоєнних поезій; незадовго до смерті письменник лікувався у стрілецькій лічниці у Львові. В останню дорогу 29 травня 1916 р. його супроводжувала почесна варта Легіону УСС, яку очолив командир, отаман Григорій Коссак. Каменяру належать патріотичні рядки, які часто виконували січовики:

Гей, Січ іде!
Красен мак цвіте!
Кому прикре наше діло, –
Нам воно святе...
Гей, Січ іде!
Підківками брязь:
В нашій хаті, наша воля,
А всім зайдам зась! (Салига, 1990, с. 132–139).

Важливим маркером вшанування Українських визвольних змагань стали походи громадськості на могили вояків легіону УСС і ГА. Особливо масовими стали патріотичні акції на горі Маківка, де відбувся героїчний бій УСС проти російської армії навесні 1915 р. (Литвин, Науменко, 1990, с. 22–27). Звитягу стрілецтва відобразив у вірші «Маківка» поет Олесь Бабій:

Верхів'я гір, верхів'я слави
Шумить, шумить, шепоче ліс:
По битві на полях Полтави
Тут вперше український кріс
Спиняв московських полчищ лави,
І вперше по літах недолі
Слова упали тут стрільцеві:
«Ми не поклонимся цареві!
Ми прагнем волі!» (Бабій, 1967, с. 283).

Перша масова мандрівка патріотичної молоді на цю гору відбулася в липні 1922 р. за ініціативою стрийського адвоката і громадського діяча, керівника стрийської філії ТОВМ Єроніма Калитовського, під час якої стрийські пластуни відновили пам'ятний хрест. У 1925 р. стрийські пластуни здійснили патріотичний марш через гору Ключ, берегами Кам'янки до Сколе, гору Зелем'янку, Гребенів, Тухлю, Головецьке до Маківки, де розпочали впорядкування стрілецького цвинтаря. У 1929 р. молоді патріоти спорудили на цвинтарі пам'ятну браму. Наступного року ректор Львівської духовної семінарії Йосиф Сліпий на Маківці посвятив прапор і прийняв присягу пластунів Стрийського куреня «Червона Калина». У 1930 р. відомий скульптор, а згодом автор пам'ятника на могилі Івана Франка у Львові Сергій Литвиненко увічнив прізвища 34 полеглих героїв битви на бронзовій таблиці у церкві с. Тухлі на

Сколівщині². За цю працю ТОВМ виплатило митцю 700 злотих (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 15а). У рік пацифікації (1930) влада намагалася перешкодити українським походам на Маківку, відтак патріотичні заходи проводилися на горі Ключ. Від кінця 1920-х років там щороку організовувалися зеленосвяточні походи та Свята Героїв (серпень), яким неодноразово дошкуляли не лише представники польської поліції, але й місцеві члени КП Західної України. У заходах неодноразово брали участь місцеві парохі, перемиський адвокат, посол до польського сейму Володимир Загайкевич та інші громадські діячі. У роки Другої світової війни традиції стрілецтва продовжили на Дрогобиччині вояки 5-ої Військової округи УПА-Захід «Маківка» (Пастух, 2014, с. 43–44). У добу сталінського тоталітаризму будь-яке відвідання Маківки загрожувало ув'язненням. Відродження стрілецького меморіалу започатковано у добу незалежності України. У 1999 р. українська влада взяла стрілецький цвинтар під охорону. Тоді ж за проектом Євгена і Яреми Безнісків, Василя Каменщика споруджено величний пантеон – Меморіальний військовий цвинтар УСС, який складався із півсотні могил із кам'яними надгробками із хрестами, на яких викарбувано прізвища полеглих січовиків. У центрі пантеону встановлено кам'яний хрест з образом Матері Божої. У 2013 р. старі хрести демонтовано і встановлено нові 300-кілограмові довговічні кам'яні хрести (Пастух, 2014, с. 20–46).

Як бачимо, після Першої світової війни, польсько-української, російсько-польсько-української воєн українські та польські громадські організації продовжували опікуватися військовими похованнями. Зокрема, 31 травня 1921 р. на нараді представників української громадськості засновано Крайовий комітет охорони воєнних могил як секцію харитативного Українського громадського комітету. Нова структура верифікувала могили 1914–1920 рр., збирала кошти на їх упорядкування, видавала освітні листівки, однак дуже швидко (10 жовтня 1921 р.) була заборонена польською владою. Традиції цього комітету перейняло ТОВМ (перший голова – Броніслав Янів), яке діяло у Галичині в міжвоєнний період ХХ ст., вшановуючи пам'ять про велич і трагедію Українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст. Його статут затвердило Львівське воєводство 25 березня 1927 р., а діяльність розв'язала радянська адміністрація

² У сталінську добу місцеві українські активісти таблицю зафарбували й відновили лише після проголошення незалежності України.

восени 1939 р., заборонивши функціонування у «возз'єднаному» краї всіх українських партій, громадських, освітніх, музейних, кооперативних структур. У січні 1940 р. за ініціативою тоталітарної влади «самоліквідовано» НТШ у Львові, а його військово-історичну колекцію розпорошено по місцевих музеях (тепер – Національний музей, Інститут народознавства НАН України, Львівський історичний музей), а частково ліквідовано.

Головна рада ТОВМ розмістилася у Львові на вул. Руській, 18 (1-й поверх), поруч офісів «Просвіти», Українського національно-демократичного об'єднання, товариств «Дністер», «Сокіл», НТШ, тобто головних українських структур краю. Очолив згадуване товариство 52-річний правник і господарник Б. Янів, який здобув перший управлінський досвід, очолюючи українські товариства – страхувальне «Карпатія» і педагогічне «Рідна школа». Паралельно він очолював товариство «Український театр», кошти від діяльності якого йшли на історико-меморіальну працю. Як бачимо, досвід роботи в бізнесі, структурах соціального захисту та культурній сфері дали змогу Б. Яневу досить енергійно організовувати пам'ятко-охоронну працю в регіоні. Заступником голови ТОВМ працював громадський діяч Олександр Карпінський, а секретарем – Іван Німчук, талановитий журналіст, згодом редактор «Діла», член ЦК Українського національно-демократичного об'єднання. Діяльним членом цього товариства був історик Іван Крип'якевич, який став фундатором української військово-історичної науки і національного історичного краєзнавства (2024 р. на будівлі НТШ/Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України йому встановлено меморіальну дошку).

Метою ТОВМ, як стверджував статут, було «плекати і поширювати між членами товариства ідеї пієтизму і пошани для могил борців, які полягли у війні і поховані на території Польської держави» (ЦДАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 1, арк. 1–9; спр. 5, арк. 2–16). Отже, в умовах польської займанщини українські правники не ризикнули (або їм не дозволили цензори) ствердити, що йдеться насамперед про вшанування пам'яті жертв польсько-української війни 1918–1919 рр., загиблих діячів ЗУНР і УНР, стрільців і старшин легіону УСС, ГА. Вказану працю активісти ТОВМ вважали не лише християнським, але й національним обов'язком. Реалізація цієї мети здійснювалася шляхом: упорядкування цвинтарів, могил, курганів і пам'ятників; перенесення тлінних останків полеглих

борців із полів, городів, лісів на цвинтарі; будівництва нових пам'ятників, встановлення пропам'ятних таблиць; надання інформаційної та матеріальної допомоги родинам померлих у пошуку воєнних могил; підготовки тематичних листівок і плакатів, які тиражувалися на сусідній вул. Бляхарській у друкарні Ставропігійського інституту; влаштування заупокійних Богослужінь. ТОВМ об'єднувало звичайних членів, членів-опікунів і почесних членів. Людина, яка два роки поспіль не платила внески («вкладки»), автоматично позбавлялася членства у ньому. Щоправда, почесні члени і члени-опікуни звільнялися від членських внесків. Фінанси (і загалом майно) аналізованого товариства формувалися з членських внесків, дарів, прибутків від лекцій («відчитів»), театральних вистав, концертів, забав, продажу тематичних книжок.

Свою статутну працю ТОВМ проводило через 32 філії, відкриті у воєводських і повітових містах, містечках і деяких селах краю (Перемишль, Тернопіль, Бережани, Бучач, Тереховля, Підгайці, Чортків, Станиславів, Надвірна, Калуш, Коломия, Рогатин, Ходорів, Стрий, Жовква, Яворів тощо). Одну з філій засновано навіть у Кракові, де проживала велика українська громада, діяло підпілля ОУН. Найчисельнішими на початку 1930-х років були філії у Тернополі (176 осіб), Львові (150), Станиславові (147), Перемишлі (133) (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 9, арк. 2). Філіям, згідно зі Статутом, дозволено використовувати лише третину членських внесків; решту внесків надсилали Головній раді. Всі інші, зібрані на місцях кошти, залишалися у розпорядженні філій.

Найближчими партнерами ТОВМ були аналогічні харитативні структури – Українське крайове товариство опіки над інвалідами у Львові та «Просвіта», а також Земельний банк, страхове товариство «Дністер» (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 7–11). У разі форс-мажорних ситуацій ТОВМ мало передати своє майно цим партнерським колективам. Із ним співпрацювали осередки «Пласту», «Лугу» й інших українських структур. Уже згаданий «Пласт», а також українське туристичне товариство «Чорногора», туристично-краєзнавче товариство «Плай», редакція львівського часопису «Туристика і краєзнавство» постійно організовували історико-краєзнавчі мандрівки Львовом, іншими містами Галичини, карпатськими схилами (Клапчук, 2012, с. 188–191). Аналогічну діяльність серед польського населення проводило польське бюро подорожей «Орбіс» (Клапчук, 2012, с. 191).

До кінця 1934 р. члени ТОВМ (1 355 осіб) взяли на облік 3 612 окремих військових могил, зокрема на Львівщині – 720, Станиславівщині – 243, Тернопільщині – 198 (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 18–19). Його збори нерідко проходили в львівській домівці товариства комбатантів «Молода громада», зокрема за участю представників українських часописів «Діло», «Нова Зоря», «Новий Час», «Батьківщина» (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 22). Конкретну пам'ятко-охоронну діяльність цього товариства висвітлено у матеріалах його неопублікованого документального альбому, який певний час зберігався у львівській родині історика Мирона Кордуби. У ньому вміщено світлини пам'ятних заходів, графічні малюнки, історичні поштівки, пам'ятні листівки, проєкти пам'ятників і ескібрисів, Статут ТОВМ³.

Стрілецькі поштівки, які поширювалися у галицьких родинях, розповідали про збройну боротьбу двохтисячного легіону УСС проти російських окупаційних військ у роки Великої війни. Збір коштів від їх продажу, як правило, йшов на влаштування цвинтарів та окремих поховань стрільців і старшин легіону УСС на Прикарпатті та Надзбруччі. Стрілецьку тему активно популяризувало львівське видавництво «Червона Калина», у якому вийшли книжки Романа Кульчицького «Заметіль» (1928), спогади генерала Антіна Кравса «За українську справу» (1937) та Івана Максимчука «Кожухів» (1930), книжка Олени Степанівни «Напередодні великих подій: власні переживання і думки» (1930), книжка Степана Шухевича «Спогади з Української Галицької Армії» (1929) та інших стрільців і старшин ГА і Армії УНР (Башняк, 2024, с. 58). Стрілецька тематика була популярною не лише у галицькому часописі «Діло», але й емігрантській пресі, насамперед американській газеті «Свобода», яка виходить і донині.

Активісти ТОВМ насамперед намагалися впорядкувати поодинокі могили і меморіали легіону УСС на полях боїв Першої світової війни у Карпатах та Надзбруччі. Зокрема, в альбомі подано світлини Пам'ятника-хреста УСС на горі Ключ у час війни і міжвоєнний період – у серпні 1933 р., коли його по-варварськи сплюндрували польські шовіністи. На початку 30-х років ХХ ст., за мовчазної згоди

³ Альбом Товариства охорони воєнних могил. *Архів автора*. Сторінки та фотографії не пагіновані. Альбом готується до передання у Львівський історичний музей. За матеріалами вказаного альбому упорядковується спеціальне ілюстративне видання.

польської влади, край охопила польська пацифікаційна акція, під час якої нищилися українські читальні «Просвіти», кооперативи, сільські господарки, пам'ятники українським громадським діячам, воякам-усуусам. На Холмщині згодом запалало понад 200 українських церков і каплиць, про що сьогодні не дуже хоче згадувати нова польська влада.

Оригінальною є світлина цвинтаря УСС у с. Посухів під Бережанами, де поховано загиблих січовиків на горі Лисоні влітку 1916 р. у боях із росіянами. У радянський час ворота у вигляді тризубу було замуровано. Через сто років, у 2016 р., цей мілітарний цвинтар відновлено за бюджетні кошти Тернопільської обл. У 1989 р. на самій горі розпочато відновлення кургану з хрестом скорботи і слави, який було насипано 1927 р. і зруйновано після Другої світової війни. На встановленому 1994 р. хресті з мармуровими плитами викарбувано імена героїв битви, у якій полягло 78 і поранено 267 стрільців та старшин легіону УСС. У 2008 р. поруч збудовано капличку і встановлено стенд пам'яті. Поряд традиційно проводилися фестивалі патріотичної пісні «Дзвони Лисоні», влаштовувалися пластові табори (Гуцал, 2019, с. 589; Луговий, 2016, с. 4–186). На жаль, не встановлено стрілецький пам'ятник у с. Августівка на Тернопільщині, проєкт якого розробило ТОВМ (його ескіз подано в уже згаданому альбомі цього товариства).

Найбільший Стрілецький меморіал стрільців і старшин легіону УСС і ГА, старшин і козаків Армії УНР споруджено на Янівському цвинтарі у Львові. Його проєкт розробили талановиті митці – малярі Петро Холодний, Лев Лепкий, архітектор Євген Нагірний. Він включав облаштування на 38-му полі в 1933–1934 рр. 648 бетонних могил і 440 хрестів. Амбітний проєкт за народні гроші реалізував Кооператив інженерних робіт під орудою інженера-лісівника Андрія П'ясецького, який здобув визнання і авторитет, упорядковуючи карпатські лісові угіддя митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Загалом, у міжвоєнну добу там було поховано 1 070 осіб – військовиків легіону УСС, ГА, Дієвої Армії УНР, прем'єра ЗУНР Костя Левицького (Райківський, 2021, с. 522–524; Харчук, 2012, с. 52–55). Камера фотографа зафіксувала перші цвинтарні поля з дерев'яними хрестами ще у 1921–1924 рр., зокрема під час проведення зеленосвяточних панахид. Меморіал зазнав часткових руйнувань під час Другої світової війни, а також заходів компартійної влади на початку 1970-х років.

На жаль, не збережено стрілецьке поле на Личаківському цвинтарі, де були поховані українські вояки під час листопадових боїв 1918 р. за Львів. Там у 111 могилах було поховано майже 170 захисників міста. Однак 1935 р. у результаті політики «комасації» останки перенесено в різні могили на інші ділянки (Пугач, 2019, с. 575–578). У 1946 р. тоталітарна влада остаточно зруйнувала некрополь, де започатковано поховання нових «визволителів». На колишньому Марсовому полі встановлено меморіальний хрест; поруч від 2022 р. ховають новітніх захисників України. Неподальк меморіального хреста українським січовикам встановлено пам'ятні знаки загиблим воякам австрійської армії, національним хорватським і словенським формуванням.

До речі, чималим стимулом для українських політиків, кооператорів, душпастирів стало спорудження поляками в 1919–1934 рр. величного Цвинтаря орлят на Личаківському цвинтарі, де перезахоронено понад 2,3 тис. польських вояків. До речі, на Личакові були поховані не лише вороги української державності – жертви польсько-української війни 1918–1919 рр., але й союзники УНР – вояки Війська польського, які влітку 1920 р. спільно з українцями давали відсіч під Львовом і Замостям більшовицькій експансії у Європу, зупинивши навалу Першої кінної і 14-ї армій (Nisicja, 1990, s. 66–108; Литвин, Хахула, 2020а, с. 199). Власне на честь перемоги над Семьоном Будьонним (Семён Будённый) та Іосіфом Сталіним (Иосиф Сталин) (тогочасним комісаром Південно-Західного фронту) у міжвоєнний період на вул. Личаківській у Львові споруджено гарнізонний храм із тріумфальною величною дзвіницею. Щоб якось знівелювати пам'ять про ЗУНР, українсько-польські протистояння і союзи 1918–1920 рр., після Другої світової війни під стінами цього католицького храму встановили «переможний» радянський танк Т-34, який ввірвався до міста у липні 1944 р. (у добу незалежності його демонтовано). До речі, поруч із польським військовим меморіалом на Личакові у добу незалежності (за президенства Леоніда Кучми) споруджено новий стрілецький меморіал вояків ГА, на якому перепоховано прах президента Української Національної Ради ЗУНР Євгена Петрушевича, діячів «Пласту». На двох мілітарних цвинтарях – польському й українському – регулярно проходять спільні поминальні молитви, зокрема у першолистопадові дні представників РКЦ і УГКЦ, громадськості та науковців сусідніх країн.

ТОВМ зібрало колекцію світлин про відвідання стрілецького меморіалу на Янівському цвинтарі делегаціями зі США, зокрема у липні 1933 р. представниками Першої сотні Чорноморської січі з Нью-Йорку, які склали благодійні пожертви на діяльність цього товариства. До поховань на вказаному стрілецькому меморіалі залучалася рекламна фірма «Фама», якою керував діяч ОУН Роман Шухевич, майбутній Головний командир УПА. За сценарієм Ділового комітету похорону (голова – Андрій Мельник), підтримкою вказаної фірми, інших українських громадських, церковних і бізнесових структур (банків, кооперативів, фабрик і заводів) у 1938 р. організовано величний похорон Головнокомандувачу ГА Мирону Тарнавському (Чайківський, 2004; ЦДІАЛУ-2, ф. 752, оп. 2, спр. 1, арк. 1–31).

За сприяння відділень ТОВМ та місцевих молодіжних і просвітанських осередків споруджено стрілецькі некрополі вояків ГА у Жовкві (поховано 129 осіб), Раві-Руській (у 3 братських могилах поховано приблизно 100 осіб), Золочеві, Яворові, Угневі на Львівщині. У підльвівських Винниках майже поруч влаштовано поховання українських і польських вояків, які загинули у війнах 1918–1920 рр. (нещодавно їх відремонтовано). Відновлено братську могилу вояків ГА у с. Вовчухи, де до 100-річчя ЗУНР також встановлено пам'ятний знак учасникам Вовчухівської операції 1919 р.

На головному християнському цвинтарі Станиславова (вул. Сапїжинська, тепер – Незалежності) поруч із польським військовим сектором, у міжвоєнну добу поховано майже 200 осіб, насамперед вояків ГА (147 осіб) та військовиків Армії УНР. У 1929 р. Станиславівська філія ТОВМ (голова – гімназійний професор Микола Даниш) започаткувала збір пожертв для побудови пам'ятника невідомому стрільцеві, однак світова економічна криза перешкодила збору необхідних коштів. Зауважу, що упорядкування українських і польських військових могил 1918–1920 рр. у 1924–1927 рр. здійснювалося згідно з ухвалами Версальського (1919) і Ризького (1921) мирних договорів за державні кошти, зокрема Станиславівського відділення військових поховань під керівництвом інженера Кароля Хачевського (Karol Haczewski) (Паска, 2019, с. 572). Тоді ж за участю влади упорядковувалися польські військові поховання у Галичі, Стрию, а також передмісті Станиславова (Княгинин-колонія), де було поховано 378 вояків армій Першої світової війни, а

в 1920 р. – 166 вояків Війська польського та 53 старшин і козаків союзнаї Армії УНР (ДАФО-2, ф. 6, оп. 1, спр. 48, арк. 33–43; Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 419–422). У 1968 р. виконком Івано-Франківської міської ради дозволив проводити на зруйнованому цвинтарі повторні поховання, а старе міське кладовище в 1980–1983 рр. сплюндрували і перетворили на сквер для відпочинку міщан обласного центру, туристів нового готелю. Щоправда, мешканець міста Володимир Івасюк таємно зберіг 48 уцілілих надгробних табличок із прізвищами українських і польських вояків. Відновлення стрілецьких поховань, а також польських військових могил започатковано громадськістю міста у 1990 р. під керівництвом депутата обласної та міської рад, активіста «Меморіалу» Романа Круцика (Кручик, 2009, с. 191–193). У центральній частині колишнього цвинтаря, а нині скверу, відновлено могилу Лева Бачинського, віце-президента Української Національної Ради ЗУНР/ЗОУНР, голови делегації на урочистому проголошенні Акта злуки у Києві 22 січня 1919 р., співавтора закону про аграрну реформу в ЗОУНР.

На старому цвинтарі Галича відновлено могилу діяча «Просвіти», учасника Листопадового чину 1918 р. правника Лева Гузара, діда Блаженнішого Любомира Гузара (Маслюк, 2007). На цвинтарі Городенки 1990 р. відновлено першу після 1944 р. публічну панахиду і пропам'ятний мітинг, пам'ятний хрест на честь героїв Визвольних змагань 1914–1921 рр. із написом «Борцям за волю України», споруджений у міжвоєнну добу таємно від польської влади, а згодом могили діячів ЗУНР Теофіла і Ярослава Окуневських, військовиків ГА Петра Васкула, Петра Мороза. На цвинтарях Долини збереглися могили члена Української Національної Ради ЗУНР, письменника і композитора Михайла Пачовського, а також старшини ГА і Дієвої Армії УНР, згодом співзасновника Української Головної Визвольної Ради Володимира Горбового. На Українському військовому меморіальному комплексі у Коломиї поховано вояків австро-угорської армії, стрільців і старшин легіону УСС, ГА, Дієвої Армії УНР. Сплюндрований у радянську добу меморіал 1998 р. відновлено, встановлено хрести на 95 могилах. На цвинтарі Монастирок у Коломиї збереглася також могила засновника товариства «Січ», члена Української Національної Ради ЗУНР Кирила Трильовського. На косівському присілку Москалівка поховано вояка ГА, політв'язня сталінських таборів Михайла Кіяшука.

У Стопчатові на Косівщині збережено могилу четаря ГА Юрія Мельника, який загинув у січні 1919 р. під с. Карів на Сокальщині; 1991 р. там відновлено зруйновану табличку і хрест. Під час розкопок 1989 р. масових поховань жертв сталінських репресій в урочищі Дем'янів Лаз (неподалік Івано-Франківська) ідентифіковано прах командира Гуцульської сотні УСС, поручника ГА Григорія Голинського, якого згодом перепоховано у Микуличині. У Рогатині у братській могилі поховано двох вояків, які загинули під час Чортківської офензиви ГА у червні 1919 р. На тому ж цвинтарі відновлено могилу сотника ГА, педагога Івана Горянського. На цвинтарі у с. Черче на Рогатинщині реконструйовано дві братські могили вояків ГА, де поховано вояків, що загинули під час Чортківської офензиви на берегах р. Свірж. Обидва поховання неодноразово руйнували польська жандармерія та сталінські енкаведисти. На Снятинському цвинтарі покоїться прах сотника ГА Івана Ідулі, громадського діяча Володимира Хроновича. На Лисій горі біля сіл Тязів і Сілець наприкінці 1920-х років перепоховано останки загиблих у Великій війні стрільців Василя Гасюка, Івана Дигалюка, Івана Данилюка і двох невідомих, 1930 р. їм освячено збірну могилу УСС. Могили вояків ГА також відновлено у селах Ямниця, Побережжя, Єзупіль на Тисменеччині. У Тлумачі відновлено меморіальний комплекс із 90 могил вояків ГА, які загинули під час наступу польської армії у червні 1919 р. У селищі Ворохта відновлено могилу старшини ГА, педагога Городенківської гімназії Степана Лукасієвича (Паска, 2019, с. 572–575; Карпенко, 2008, с. 485–502).

У згаданому стрийському військовому кладовищі площею 3 га, найбільшому у Станиславівському воєводстві, у 1924–1927 рр. упорядковано орієнтовно 3,5 тис. поховань Першої світової, польсько-української та українсько-польсько-більшовицької воєн. До упорядкування цвинтаря долучилися місцеві активісти Союзу колишніх Польських Легіоністів 1914–1918 рр. (ДАФО-1, ф. 2, оп. 8, спр. 393, арк. 22, 38; спр. 394, арк. 71–72; спр. 461, арк. 16, 22, 28, 125; Кваснюк, Чорненький, Гаврилишин, 2024, с. 424–427). У добу незалежності України відновлено лише незначну частину вказаного військового некрополя; більшість його площі – поховання комуністичної доби.

За сприяння капеланів, української громадськості, активістів ТОВМ облаштовано могилу летунів Летунської сотні ГА у Красному на Львівщині. Власне неподалік залізничної станції у 1919 р.

розташовувався військовий аеродром ГА, звідки регулярно робилися розвідувально-бойові вильоти у стан ворога. Летунською сотнею, як відомо, командував син Каменяра – Петро Франко, добре знаний у стрілецькому середовищі (Литвин, Науменко, 1990. с. 93–96). Після 1939 р. він очолив меморіальний музей Івана Франка, обирався депутатом Верховної Ради УРСР, а 28 червня 1941 р. під конвоєм НКВС його вивезли у напрямі Києва і дорогою розстріляли. Місце захоронення не відомо⁴.

Борцям за волю України, творцям і захисникам ЗУНР 1928 р. встановлено меморіал на Микулинецькому цвинтарі у Тернополі, де у 8 спільних могилах покійся 150 вояків ГА, більшість із яких померли від ран у лічницях, серед них: Станіслав Брикович, Лев Затирка, Лука Лапчинський, Василь Владика, Лев Грицина, Петро Острожинський, Іван Паперовський, Роман Юрчинський, Павло Козуб, Іван Малюта, Володимир Смаль та ін. Окремо поховано начальника Начальної Команди ГА Євгена Мишковського, сотників Володимира Бриковича, Богдана Ріпнійського, Михайла Грицину, Григорія Куріцу, поручників Осипа Бекесевича, Володимира Чубатого, чотарів Михайла Кордубу, Івана Майка, Йосипа Мурія, Осипа Павлишина, Володимира Сеника, Дмитра Фалендиша, хорунжих Михайла Багана, Володимира Бекесевича, Петра Вацека, Сидора Сеника, підхорунжого о. Мирона Кордубу та ін., акторів театру ГА Катерину Рубчакову, Івана Калина. Окремі поховання сплюндровані та втрачені в радянський час, серед них комісара Козови у добу ЗУНР Франца Коковського, який загинув у в'язниці НКВС у Тернополі. У братській могилі жертв комуністичного терору серед розстріляних у червні 1941 р. в'язнів тюрми у Тернополі покійся діяч ЗУНР (Заліщицький повіт) Василь Бараник і військовики ГА Антон Метельський, Теодор Чубатий, Михайло Бекесевич (Гуцал, 2019, с. 587–589). Братські могили вояків ГА облаштовано також у Збаражі, Монастириськах, Підволочиську, Теребовлі, Самборі та інших містах і містечках краю. Героїв знаменитої Чортківської офензиви ГА (червень 1919 р.) поховано на меморіалі, який зведено у Чорткові 1928 р.; у добу новітньої російсько-української війни його реконструюють із метою зведення в один комплекс поховання легіону УСС, вояків ГА і УПА, бійців новітньої війни. У Чорткові

⁴ У 1890 р. народився П. Франко, фундатор української військової авіації, засновник «Пласту». Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. Історичний календар. 28 червня.

не встановлено місця страти 1940 р. сталінським режимом правників, сотників ГА Михайла Гриніва, Івана Винниченка, Степана Андрусишина (Гуцал, 2019, с. 587–589).

Святочно відзначала українська громадськість подвиг легіону УСС і ГА в Угневі на Львівщині, де у липні 1921 р. відкрито Пропам'ятний стрілецький хрест (ЦДІАЛУ-4, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 15а). Це місто (тепер найменше в Україні) на початку 1919 р. перебувало у зоні активних боїв польсько-української війни. У добу незалежності його відновлено.

Масові зеленосвяточні та першолистопадові походи щороку (до 1939 р.) проходили у Бережанах на Тернопільщині, де на міському цвинтарі споруджено Стрілецький меморіал, який пережив польську і радянську займанщину. До речі, поруч із українським меморіалом у міжвоєнний період споруджено польський військовий меморіал, який теж зберігся до сьогодні. Завдяки ініціативі та грошовій підтримці братів Лепких на їх малій батьківщині – у Рогатині – в 1929 р. споруджено вишуканий Меморіал воякам ГА. Збереглися і світлини, які поетапно відтворювали процес будови (Литвин, Науменко, 1995, с. 355).

Елегантний і високий меморіальний залізний хрест на честь подвигу вояків ГА і Армії УНР за проєктом Олени Кульчицької споруджено у Пикуличах під Перемишлем, де 1921–1922 рр. упорядковано цвинтар вояків армій УНР і ЗУНР. У 1924 р. на цвинтар перенесено останки із захоронень із навколишніх сіл Засяння. У міжвоєнний період національно-патріотичні маніфестації збирали до 30 тис. мешканців Перемишля і околиць, прибували навіть делегації із Гуцульщини (Колянчук, 2000, с. 55–60; Український Бескид, 1937). У добу ПНР його було знищено і лише 1989 р., завдяки ініціативі й фінансовій підтримці місцевого підприємця Ярослава Сидора, цей цвинтар відновлено. У 1994 р. він дістав назву «Український військовий цвинтар». У 2000 р. туди перенесено рештки 47 вояків УПА (Колянчук, 2000, с. 55–60; Колянчук, 2003, с. 27–32; Чабан, 2017, с. 3–4). До речі, поруч цього цвинтаря розташовувалися поховання вояків австрійської армії Першої світової війни, а згодом – табір для інтернованих українських вояків з армій ЗУНР та УНР. На жаль, в останні роки ці зеленосвяточні походи української громадськості Перемишля за участі делегацій зі Львова, Самбора, Яворова, Дрогобича, Тернополя та інших міст України нерідко дратували польських праворадикалів (інколи й кореспондентів

російських газет), а тому вони, як правило, проходили під захистом місцевої поліції. У 2024 р. поруч із українським меморіалом влада Перемишля розпочала відновлення цвинтарного поля Першої світової війни, де, ймовірно, захоронено й наддніпрянських українців російської армії.

Серед українців неодноразово поширювалася листівка ТОВМ «Пам'ятка з Зелених свят», яка закликала громадськість Галичини вступати до цього товариства, допомагати його пам'ятко-охоронній праці. На жаль, цей заклик до благодійності залишається актуальним і нині. Щоправда, нерідко біля могил січовиків, діячів ЗУНР після 2014 р. ховали вже новітніх українських героїв, що загинули в російсько-українській війні.

Чимало поховань старшин і стрільців з'явилося на Наддніпрянщині під час перебування ГА восени 1919 – навесні 1920 рр. Особливо багато галичан загинуло під час епідемій тифу, іспанки та дизентерії. Їх здебільшого ховали неподалік залізничних станцій, госпіталів, на окраїнах сільських чи міських цвинтарів. Більшість із них у радянську добу сплюндровано. В останні десятиліття частину з них промарковано або відновлено. У Барі на Вінничині 2015 р. встановлено хрест на братській могилі вояків ГА, де, ймовірно, може бути поховано майже 2 000 осіб. Неподалік, у Ялтушкові, поховано ще 180 галицьких стрільців і старшин. Хворих галичан із Вінницького польового госпіталю хоронили на католицькому цвинтарі, де згодом влаштовано Центральний парк міста. У 1999 р. там встановлено невеликий пам'ятний знак. У 2017 р. проведено ексгумації окремих вояків ГА в Жмеринці, а 2018 р. на місці поховань створено Сквер Червоної Калини. Досі невідомо долі могил галицьких вояків у Гайсині, Жмеринці, Крижополі, Немирові, Хмільнику, Ямполі на Вінничині, містах і селах Житомирської, Одеської, Черкаської обл. Завдяки місцевим краєзнавцям відновлено окремі поховання стрільців і старшин ГА у м. Гнівани та навколишніх селах Витава, Грижинці. Чимало діячів ЗУНР репресовано у Харкові й заховано у масових могилах. Невідомі місця поховань вояків ГА, що загинули у Кожухівському концтаборі під Москвою (Осип Микитка, Роман Дудинський, Микола Лушпинський, Омелян Колонницький та ін.), Бутовському полігоні в Підмосков'ї (Вільгельм Лобковіц (Wilhelm Lobkowitz), Ілля Цьокан), а також у таборах на Соловках та Сибірі (Воркута, Інта, Магадан, Норильськ, Печора тощо) (Вітенко, 2019, с. 578–587). У сталінських таборах і тюрмах

загинули діячі ЗУНР Юліан Бачинський, Осип Безпалко, Семен Вітик, Антін Галька, Володимир Старосольський, єпископ УГКЦ Григорій Хомишин, старшини і стрільці ГА Альфред Бізанц, Олександр Благодир, Василь Бобинський, Остап Бородієвич, Петро Бубела, Осип Букшований, Петро Вергун, Семен Галицький, Іван Галібей, Юліан Гоїв, Іван Горняткевич, Жигмонт Гольберг, Микола Гошко, Михайло Дацків, Володимир Електорович, Іван Кипріян, Василь Коссак, Микола Малицький і тисячі інших українських патріотів (Вітенко, 2019, с. 578–587; Литвин, Науменко, 1995, с. 308–321).

Принагідно зауважу, що тоталітарна сталінська влада намагалася всіляко заретушувати звитяги Українських визвольних змагань, знищити поховання вояків УСС і ГА. Натомість пропагувала подвиг більшовицької армії в Галичині влітку 1920 р., будівничих Галицької соціалістичної радянської республіки, встановлюючи пам'ятники її ідеологам, червоному козацтву в Тернополі, Бродах, Стрию, Жовкві, Буську, Олеську (Білан, 1978). У добу незалежності їх демонтовано.

Особливо дієвою пам'ятко-охоронна робота органів влади та громадськості України стала під час відзначення 90- і 100-річчя проголошення ЗУНР, ювілеїв відзначення соборності України. Саме тоді за підтримки влади науковці академічних установ і закладів вищої освіти підготували фундаментальну енциклопедичну працю про творців ЗУНР, соборність України (Кугутяк, Литвин, Павлюк, 2018, 2019, 2020, 2021).

Буковинців, які воювали в лавах армій УНР і ЗУНР, вшановано монументом Героям Буковинського куреня у Чернівцях. Його споруджено за ініціативою та коштом товариства «Український народний дім у Чернівцях» (його підтримали Центральне об'єднання українських буковинців у Нью-Йорку, Управа Української буковинської громади у Торонто, голова НТШ в Європі Аркадій Жуковський) та урочисто відкрито 29 вересня 1995 р. у супереч забороні прокомуністичної на той час міської ради, яка довго відмовлялася прийняти пам'ятник на баланс. Вказаний об'єкт неодноразово зазнавав акцій антиукраїнських сил, зокрема 2014 р. Лише 2018 р., за ініціативою нового складу міськради, до 100-річчя буковинського віча проведено реконструкцію площі та зміцнено архітектурні елементи пам'ятника – постать архангела Михаїла в образі юнака в українському строї. Скульптура з написом «Героям Буковинського

курень» і датами (1918, 1941, 1944) нагадує співвітчизникам про боротьбу українських буковинців проти іноземних поневолювачів (Старик, 2019, с. 599–602). Незважаючи на воєнні лихоліття та політику тоталітарних влад, збереглися індивідуальні могили діячів ЗУНР. На Руському цвинтарі у Чернівцях поховано цивільних діячів ЗУНР Єротея Пігуляка, Михайла Драгомирецького, Філимона Григорія, Миколу Спинула, Іллю Семака, Осипа Мицака, Антона Лукашевича, Іларія Карвулицького, Омеляна Оробка, Йосипа Яворського, Євгена Жуковського, Корнелія Козака, Івана Василашка, військовиків ГА Андрія Кадайського, Івана Максимовича, Євгена Кобринського, Дмитра Войновича, Михайла Дуткевича та ін. Четара ГА Максима Тарка більшовицька влада розстріляла влітку 1941 р. і закопала у безіменних ровах вказаного цвинтаря. На цвинтарі с. Топорівці знайшов спочинок Михайло Тупкало, якого розстріляла румунська окупаційна влада. У Кіцмані поховано коломийського повітового комісара ЗУНР, адвоката Івана Стрийського (1884–1935). Румунське Товариство могил полеглих у війні героїв обмежувалося становленням символічних могил із типовим написом румунською мовою «Невідомим героям 1914–1919», зокрема на масових похованнях вояків німецької, австро-угорської та російської армій на некрополях у м. Чернівці, селах Звинячин, Фрацталь та інших буковинських цвинтарях поховано вояка ГА Андрія Кадайського (1876–1929). Єдиний громадський пам'ятник героям Українських визвольних змагань міжвоєнної доби споруджено на цвинтарі с. Кліводин на Кіцманщині 1931 р., на Вознесіння, у День Героїв. На ньому викарбувано слова Богдана Лепкого: «Життя – це боротьба, це біль за щастя, як не за своє, то за других, своїх» та імена земляків, які загинули на фронтах Великої (1914–1918), польсько-української (1918–1919) та російсько-польсько-української (1920) воєн. Загалом, у Чернівецькій обл. зареєстровано 45 меморіальних і символічних поховань діячів доби УНР-ЗУНР (Старик, 2019, с. 594–597).

Важливими центрами документування історії та культури стали різні культурно-освітні структури у таборах інтернування армій УНР і ЗУНР у Польщі, Чехословаччині та Румунії. Зокрема, на території Польщі діяло УВІТ (1920–1939, Львів, Каліш, Варшава), Український народний університет (Ланцут), Українська гімназія ім. Т. Шевченка (Каліш), Товариство колишніх вояків армії УНР, об'єднання художників «Спокій» (Варшава), Український

національний хор ім. М. Лисенка (Варшава), які засобами історичних репортажів, публіцистики, мистецтва, пісенної творчості розкривали героїку та трагедію Українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст. (Колянчук, 2014). Особливу цінність становлять військово-історичні збірники «За державність. Матеріали до історії війська українського» (Каліш, Варшава), які готували члени УВІТ. Вказана проблема регулярно висвітлювалася на сторінках еміграційної преси: «Син України», «Поступ», «Нове життя», «Запорожська думка», «Українська трибуна», «На хвилях життя», «Військовий Вісник. Видання слухачів військового факультету Українського Народного Університету», «Наша Зоря», «Козацька дума», «Грімаса», «Окріп. Сатирично-гумористичний журнал культурно-освітнього відділу 4-ої Київської дивізії», «Визволення», «Визволення України», «Військова думка», «Джерело», «Дніпро», «До зброї», «Думка», «Духовний сіяч», «Журавлі», «За дротом», «Залізний стрілець», «За Україну», «Запорожець», «Запорожжа», «Запорожська думка», «Кайдани», «На руїнах», «На хвилях життя», «На чужині», «Народня справа», «Наша бесіда», «Наша культура», «Промінь», «Син України», «Тернистий шлях», «Українська справа», «Український ветеран», «Чорноморе», «Український сурмач», «Юнак», «Альманах. Літературно-військовий журнал», «Український стрілець. Військовий журнал», «Економічний збірник», «Табір. Воєнно-науковий журнал», «Український Інвалід», «Бюлетень Товариства допомоги шкільної молоді в Польщі», «На чужині. Неперіодичний орган вільної думки Українських Студентів-Емігрантів у Польщі», «За незалежність», «Вісти Українського Центрального Комітету в Польщі», «Наш світ», «Наша бесіда», «Нарід», «Українська Нива», «Рідна мова», «Немезіда. Квартальник, присвячений справам визволення українського народу, історії війська та утворення української козацької держави двох частин світу – Європи й Азії», «Політичний інформаційний бюлетень» тощо (загалом понад 160 назв) (Колянчук, 2014; Wiszka, 2001). Більшість із них виходило у таборах інтернування, а також у Варшаві та Львові.

Про українську звятигу нагадують також українські військові меморіали й окремі поховання в Каліші, Пікуличах (тепер – у межах Перемишля), Ланцуті, Олександрові Куявському, Вадовіцах, Варшаві (цвинтар на Волі), Кракові (Раковецький цвинтар), Стшалкові, Петрикові Трибунальському, більшість з яких у добу ПНР занедбано або ліквідовано (Колянчук, 2003, с. 22–84; Kolańczuk, 2017). У

посткомуністичну добу частину з них (Пікуличі, Люблін, Ланцут, Щипйорно) за ініціативою української влади та громадськості відновлено. На варшавському цвинтарі пропам'ятні заходи за участю польської та української влади, війська та громадськості традиційно проходять щороку навесні, коли відзначаються чергові річнічі українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р., який дав змогу дати відсіч більшовицькій експансії у Європу. Аналогічні заходи традиційно відбуваються під Львовом, на залізничній станції у с. Задвір'я та Замость, де фактично зупинено навалу Першої кінної армії С. Будьонного. На честь союзу Симона Петлюри – Юзефа Пілсудського в Україні та Польщі організовуються наукові конференції та музейні виставки, виходять документальні фільми (Литвин, Хахула, 2020b). Дослідники обох країн започаткували також дослідження «незручних» тем – інтернування опонентів і ворогів (на території ЗУНР створено табори в Коломиї, Золочеві, Струсові, Тернополі, Микулинцях, Сколе; на підконтрольній польській владі території – у Перемишлі, Домб'є тощо). У Польщі вказану проблематику актуалізували науковці Олександр Колянчук, Збігнєв Карпус (Zbigniew Karpus), Ян Брускі (Jan Bruski). У незалежній Україні також з'явилися фахові публікації (Гаврилишин, Чорненький, 2023; Павлишин, 2019).

У музеях України та діаспори відклалися українські військові відзнаки доби Визвольних змагань першої чверті ХХ ст. (ордени, хрести, медалі, нашивки) та інших національних мілітарних формувань. Серед них: Хрест Легіону Українських Січових Стрільців (Гуцульський; встановлений 1918 р. Центральною Управою УСС у Відні); Бойовий Хрест Українських Січових Стрільців (Мазепинський; встановлений 1940 р. у Кракові для вояків Бригади УСС в ГА; автор проєкту – Лев Лепкий); Пропам'ятна відзнака «50-ліття Легіону Українських Січових Стрільців» (встановлена 1964 р. Головною Управою Об'єднання бувших вояків-українців в Америці); Пропам'ятна воєнна відзнака Української Галицької Армії (Галицький хрест; автор – Михайло Бринський; встановлена 1928 р. Колегією Старшин в Америці). Найбільше відзнак встановлено на честь бойових зв'язг Армії УНР: Орден (лицарів) Залізного Хреста Армії УНР (перший випуск встановлений 1920 р.); Орден (лицарів) Залізного Хреста Армії УНР (автори – Северин Краснопера, Юліан Буцманюк; другий випуск встановлений 1958 р. на честь Першого зимового походу); Орден (хрест) Симона Петлюри (встановлений

1932 р. Головною Командою Військ УНР; автор проєкту – полковник Микола Битинський); Медаль «В 10-у річницю відбудови Української Держави» (встановлена 1927 р. в еміграції); Хрест Директорії УНР «10-ліття з'єднання українських земель» (встановлений 1929 р. у Празі членом Директорії Андрієм Макаренком на честь злуки УНР і ЗУНР); Хрест 3-ої Залізної стрілецької дивізії УНР (1918–1921) (виданий у діаспорі); Хрест українського козацтва (без мечів) (встановлений 1947 р. екзильним урядом УНР; 1990 р. перевиданий Генеральною Управою українського вільного козацтва в Канаді); Хрест українського козацтва (з мечами) (встановлений 1947 р. екзильним урядом УНР; хрест із золотою лавровою гілкою на стрічці давався за участь у боях, а зі срібною лавровою гілкою – за політичне ув'язнення або заслання; 1990 р. перевиданий Генеральною Управою українського вільного козацтва в Канаді); Воєнний хрест УНР «40-ліття відродження Українських збройних сил» (встановлений 1953 р. екзильним урядом УНР; автор проєкту – полковник Микола Битинський); Ювілейно-пропам'ятна відзнака Корпусу Січових Стрільців (Київських; встановлена 1967 р. Радою відзнаки в Чикаго на чолі з полковником Дієвої армії УНР Володимиром Зарицьким; автор проєкту – Леонід Перфецький); Відзнака Ради Корпусу Січових Стрільців (Київських; випущена 1919 р. і перевидана в США 1988 р.); Відзнаки Юнацьких шкіл Армії УНР (Спільної та Інженерної; встановлено 1919 р. і перевидано 1961 р. групою бувших юнаків Армії УНР; Хрест «60-ліття відродження Українських збройних сил» (встановлений 1977 р. екзильним урядом УНР); Медаль «За жертву крові в боях за волю України» (встановлена 1980 р. екзильним урядом УНР; число зірок на стрічці відповідало кількості поранень); Відзнака «40-ліття Товариства бувших вояків Армії Української Народної Республіки у Франції» (встановлена 1967 р. Управою товариства); Пропам'ятна відзнака (хрест) «За Україну. 1917–1921» (встановлена 1967 р. Об'єднанням бувших вояків-українців в Америці); Відзнака (Тризуб із гербом П. Скоропадського) Союзу гетьманців-державників (встановлена 1938 р.) (Семотюк, 1991, с. 5–46; Пахолко, Дмитрів, 2001, с. 83–100). У системі українських пам'ятних і військових нагород фахівці виділяють також котильйони (відзнаки-обереги), спеціальні перстені та ремінні пряжки військових формувань, парамілітарних товариств. Українське воєнне історичне товариство (Варшава) видавало також пропам'ятні листівки на честь

С. Петлюри, дохід від продажу яких призначався на упорядкування могил вояків Армії УНР на чужині (Пахолко, Дмитрів, 2001, с. 100–121; Боберський, 2003, с. 5, 19, 132, 170, 173; Круковський, Пахолко, 2011, с. 93–103). Традиції доби Української революції згодом успадкували військові відзнаки УПА.

Після поразки Визвольних змагань сотні вояків легіону УСС і ГА поповнили лави громадсько-політичних і культурно-освітніх структур краю. Зокрема, член Української Бойової Управи легіону УСС, заступник Державного секретаря харчових справ ЗУНР, член Радикальної партії Володимир Гуркевич став співорганізатором товариства «Бойківщина» у Самборі (1928), а також допомагав творенню музеїв «Яворівщина» (Яворів, 1931), «Лемківщина» (Сянок, 1931), «Верховина» (Стрий, 1932), «Стривігор» (Перемишль, 1932). Він був творцем і першим меценатом історико-краєзнавчого часопису «Літопис Бойківщини» (Василик, 2025, с. 4–18). Із самбірським музеєм співпрацював старшина ГА, відомий археолог, член НТШ Ярослав Пастернак (Булик, Войтович, 2025, с. 44–53).

Матеріали з історії українського парамілітарного руху, легіону УСС і ГА фондував Музей Наукового товариства імені Шевченка (від 1936 р. – Музей історико-воєнних пам'яток НТШ) (Круковський, 2021, с. 13). Співзасновником і директором нового музейного простору став старшина 8-ї бригади ГА, член НТШ, історик Іван Карпинець. Після Другої світової війни він разом із діячами і дослідниками Визвольних змагань Мироном Кордубою, Іваном Крип'якевичем, Оленою Степанів, Якимом Яремою зазнав переслідувань сталінської влади (Сварник, 2010, с. 131–132). Інвентарні книги цього музею збереглися в архіві Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. У радянську добу вказану українську військово-історичну колекцію розформовано по різних спецфондах бібліотек, музеїв і архівів Львова, Києва, Москви, частину колекції знищено (Хавалко, 2021, с. 294–313).

Чималу збірку документів про Визвольні змагання зібрав Музей визвольної боротьби у Празі, створений за підтримки уряду Томаша Масарика (Tomáš Masaryk) 1925 р. ветеранами Наддніпрянської та Галицької армій Михайлом Омеляновичем-Павленком, Симоном Наріжним та ін. У лютому 1945 р. будівля зазнала ушкоджень від бомбардування американської авіації. Установу розграбували радянські спецслужби у 1945–1948 рр.

Щоби замінити маркери дорадянської доби, нова компартійна влада «возз'єднаних» областей УРСР почала систематично нищити пам'ятки минулого і вибудовувати монументи новітнім ідолам. Знищено стрілецькі поховання, бюсти і пам'ятники Ю. Пілсудському у центрі Тернополя, Луцька, Ковеля. Натомість у Львові у жовтні 1939 р. поспіхом споруджено пам'ятник Сталінській конституції/Возз'єднанню, у 1940 р. перед Львівською оперою закладено фундамент пам'ятника творцю Жовтневої революції Владіміру Леніну (Владимир Ленин). На копці Люблінської унії планували встановити величний монумент І. Сталіну (Иосиф Сталин), одному із організаторів «визвольного» походу червоного козацтва в Галичину влітку 1920 р. У західноукраїнських містах компартійна влада ініціювала також встановлення пам'ятників командирам цього походу Михайлу Будьонному (Михаил Буденный), Віталію Прімакову (Виталий Примаков), голові Галревкому Володимирі Затонському та ін. В околицях Олеська на Львівщині, біля популярного туристичного об'єкта – середньовічного Олеського замку, побудовано величний пам'ятник червоним козакам, який у добу незалежності демонтовано.

Отже, враховуючи досвід ТОВМ, напрацювання сучасних істориків та історіографів (Миколи Лазаровича, Володимира Великого, Олександра Реєнта, Олександра Рубльова, Владислава Верстюка, Олега Павлишина, Івана Патера, Андрія Сиви, Олександра Колянчука, Кіма Науменка та ін.), актуалізую деякі висновки та пропозиції, насамперед для молодих дослідників і влади. Науковцям і представникам влади, громадським діячам необхідно продовжити дослідження та популяризацію літопису української меморіалістики. Для цього важливо започаткувати створення мартирологу – комеморативної електронної бази даних стрільців і старшин легіону УСС, використавши доробок Миколи Лазаровича, Петра Сіреджука, Кіма Науменка, Петра Гуцала, неопубліковані матеріали з архівів Львова, Києва, Вінниці, Праги, Відня, пресові некрологи, спогади січовиків (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015). Вважаю за доцільне облікувати стрілецькі меморіали та індивідуальні поховання усусусів в Україні та закордоном (Харчук, Терський, 2016, с. 862–870), оновити біобібліографічну базу стрілецького літопису. Підготувати нову фахову працю про бойовий шлях легіону УСС, використавши неопубліковані матеріали Військового архіву у Відні, де є послужні списки вояків,

хроніки підрозділів австрійської армії тощо. Необхідно створити музей Першої світової війни, наприклад у Янові під Львовом, де є велика приватна колекція тієї доби, або ж у Поповичах на Мостищині (Львівська обл.), де збереглися форти Перемиської фортеці. Влада Прикарпаття мала би відкрити музей Першої світової війни у с. Глібівка на Богородчанщині, де збереглися оборонні споруди та цвинтар загиблих вояків із Хорватії. Зрештою, важливо дослідити бойовий шлях у Галичині союзників легіону УСС – австрійських, турецьких, словенських, хорватських та інших формувань, поховання яких знищено на Марсовому полі у Львові у радянську добу (тепер там облаштовують меморіал героїв новітньої російсько-української війни). На часі створення великого документального альбому за матеріалами світлин із музеїв, архівів і бібліотек Києва, Львова, Бродів, Праги, Бережан, Відня та ін. Нарешті, громадськість має ініціювати створення бодай одного державного музею легіону УСС (наприклад, неподалік Маківки чи Лисоні). Водночас скористатися досвідом творення Музею польських легіоністів у с. Костюхнівка на Волині, у якому є музейна зала, комп'ютерний клас, хресна дорога, спортивний майданчик, готельні кімнати (ними опікуються польські молодіжні структури, які працюють там вахтовим методом за підтримки польської влади). До вказаних проєктів вартувало би долучити бізнесові та культурно-освітні структури української діаспори. Українській історіографії не слід ігнорувати битву під Рафайловою (після 1946 р. – с. Бистриця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.) у січні 1915 р. між польськими легіонами та російськими військами, оскільки цей гірський район має чимале зацікавлення у польських туристів. Потребують якнайшвидшого відновлення розписи Ю. Буцманюка міжвоєнної доби із портретами діячів Української революції у василіанському храмі УГКЦ у Жовкві на Львівщині. Необхідно продовжити найменування військових формувань Сил оборони на честь командирів армій УНР і ЗУНР. Нові місця історичної пам'яті мають стати не лише нагадуванням про драматичне минуле західного регіону країни, але й сприяти патріотичному вихованню молодого покоління, вояків Сил оборони України, які від 2014 р. протистояли новітній російській агресії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Альбом Товариства охорони воєнних могил. *Архів автора.*

Аркуша, О. (2024). Українці в баченні польського політичного середовища Галичини другої половини XIX – початку XX століття: приклад ліберал-демократів. *Українські маркери історії Польщі: від формування до Великої війни*. Львів; Суми: Університетська книга.

Аркуша, О., Шандра, В. (2022). *Україна в XIX столітті: доба модернізації*. Київ: Академвидав.

Бабій, О. (1967). *Маківка. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964*. Нью-Йорк: Червона Калина.

Башняк, Л. (2024). *Ой, у лузі червона калина*. Київ: Саміт-Книга.

Білан, М. (1978). *Відгомін віків*. Львів.

Боберський, І. (2003). *Щоденник 1918–1919*. Київ.

Булик, Н., Войтович, М. (2025). Музей «Бойківщина» і львівські археологи: міжінституційна комунікація між двома світовими війнами. В Д. Василик, Г. Мартинович (ред.-упоряд.), *«Бойківщина: минуле, сучасність, перспективи» на пошану Володимира Гуркевича: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (27 травня 2025 р.)*. Самбір; Дрогобич: Посвіт, 44–53.

Василик, Д. (2025). Володимир Гуркевич: штрихи до портрета (до 145-річчя від дня народження). В Д. Василик, Г. Мартинович (ред.-упоряд.), *«Бойківщина: минуле, сучасність, перспективи» на пошану Володимира Гуркевича: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (27 травня 2025 р.)*. Самбір; Дрогобич: Посвіт, 4–18.

Вітенко, М. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Наддніпрянщина. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 578–587.

Гаврилишин, П., Чорненський, Р. (2023). *Табори для інтернованих і військовополонених на території Західноукраїнської Народної Республіки – Західної області Української Народної Республіки (1918–1919)*. Івано-Франківськ; Брустори: Дискурсус.

Гуйванюк, М. (2009). *Січковий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Гуцал, П. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Тернопільська область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів,

ДАФО-1: Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 8, спр. 393, арк. 22, 38; спр. 394, арк. 71–72; спр. 461, арк. 16, 22, 28, 125.

ДАФО-2: Держархів Івано-Франківської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 48, арк. 33–43.

Денисюк, Н. (2021, 23 червня). Європейська дорога до Костюхнівки. *Monitor Wołyński*.

Дедик, О. (2018). *Бої у Львові 1–21 листопада 1918 року*. Львів: Астролябія, 27–28.

Карпенко, О. (відп. ред.). (2008). *Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т.* (Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність). Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Кваснюк, Я., Чорненький, Р., Гаврилишин, П. (2022). *Військові некрополі Станиславова – Івано-Франківська (1809–2021 рр.)*. Брустури: Дискурс.

Кваснюк, Я., Чорненький, Р., Гаврилишин, П. (2024). Польські військові поховання Прикарпаття ХІХ – першої третини ХХ ст. як пам'ятки історико-культурної спадщини України і Польщі. В М. Литвин (гол. редкол.), *Українські маркери історії Польщі: від початків формування до Великої війни*. Львів; Суми: Університетська книга, 419–436.

Киридон, А., Троян, С. (2023). (ред.). *Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини*. Київ: Ніка-Центр.

Кісь, Н. (2024). *Польські національні річниці і їх відзначення*. Львів.

Клапчук, В. (2012). *Туризм і курортне господарство Галичини*. Івано-Франківськ: Фоліант.

Колянчук, О. (2000). *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)*. Львів.

Колянчук, О. (2003). *Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі*. Львів.

Колянчук, О. (2014). *За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років. Місяця пам'яті в Польщі. Довідник*. Дрогобич: Коло.

Королишин, К. (1924, 27 листопада). Галичина 1931–1935 років – очима «Діла». *Zbruč*.

Круковський, О. (2021). Під якими прапорами воювали Українські січові стрільці (за матеріалами Львівського історичного музею та інвентарних книг Музею НТШ). *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло.

Круковський, О., Пахолко, С. (2011). *Українська фалеристика*. Львів: Апріорі.

Круцик, Р. (2009). *Дем'янів лаз. Геноцид Галичини*. Київ.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2018). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 1: А–Ж). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2019). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: З–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2020). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 3: П–С). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Кугутяк, М., Литвин, М., Павлюк, С. та ін. (ред. рада). (2021). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 4: Т–Я). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Лазарович, М. (2018). *Українські Січові стрільці у боротьбі за волю України*. Ічня.

Литвин, М. (1998). *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* Львів.

Литвин, М. (відп. ред.). (2017). *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів.

Литвин, М. (відп. ред.). (2021). *За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння*. Львів.

Литвин, М., Науменко, К. (1990). *Історія галицького стрілецтва*. Львів.

Литвин, М., Науменко, К. (1995). *Історія ЗУНР*. Львів.

Литвин, М., Хахула, Л. (2020a). Польські військові цвинтарі та поховання 1918–1920. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 3: П–С). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів.

Литвин, М., Хахула, Л. (2020b). Союз Петлюри – Пілсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі. *Український історичний журнал*, 6.

Луговий, Б. (2016). (упоряд.). *Лисоня: сторіччя звитяги*. Тернопіль.

Малімон, Н. (2021, 23 серпня). У Костюхнівці на Волині вшанували пам'ять польських легіонерів. *День*.

Маслюк, О. (2007, 31 серпня). Кардинал Любомир Гузар побував на могилі діда. *Газета по-українськи*.

Нагірний, В. (2014). *Коломийські променади*. Коломия.

Павлишин, О. (2019). Інтернування цивільного населення Східної Галичини в період польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр. В В. Верстюк, Я. Бруський (відп. ред.), *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.*, 1. Київ, 73–157.

Паска, Б. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Івано-Франківська область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 572–575.

Пастух, Р. (2014). *Маківка нашої слави*. Дрогобич: Посвіт.

Пахайчук, Н. (2022, 23 вересня). Сто років пам'яті про війну з Росією: як Центр діалогу «Костюхнівка» на Волині став хабом міжнародної допомоги. *Ukraine crisis media center*. <https://uacrisis.org/uk/kostyuhnivka>

Пахолко, С., Дмитрів, М. (2011). *Історія, закарбована в металі*. Львів: Край, 83–121.

Пилипович, В. (упоряд.). (2007). *За віру, нарід і права: Руські Ради Надсяння, 1848–1850 рр.* Перемишль.

Прокіп, А. (2021). Зброя періоду Листопадового повстання 1830–1831 рр. у колекції Львівського історичного музею. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 186–203.

Пугач, Д. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Львівська область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 575–578.

Райківський, І. (2021). Янівський цвинтар. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 4: Т–Я). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 522–524.

Салига, Т. (1990). «Гей, Січ іде! Красен мак цвіте...». *Дзвін*, 6, 132–139.

Сварник, І. (2010). Карпинець Іван. В А. Козицький (ред.), *Енциклопедія Львова*, 3. Львів: Літопис, 131–132.

Свідзинська, О., Сова, А., Юзич, Ю. (упоряд.). (2015). *Мартиролог Українського Пласту*. Львів.

Семотюк, Я. (1991). *Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки*. Торонто, 5–46.

Старик, В. (2019). Меморіальні поховання діячів Західно-Української Народної Республіки та вояків Української Галицької Армії: Чернівецька область. В М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк та ін. (ред. рада), *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки* (Т. 2: 3–О). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 599–602.

Стеблій, Ф. (2005). «Весна народів» у Львові. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (редкол.), *Історія Львова: у 3 т.* (Т. 2: 1772 – жовтень 1918). Львів, 148–169.

Трильовський, П. (ред.). (1993). *Гей, там на горі «Січ» іде!* Київ: ВІПОЛ.

Український Бескид. (1937, 11 липня), 26.

Хавалко, С. (2021). Стан фондової колекції Львівського історичного музею в 1944–1949 рр.: проблеми обліку та інвентаризації, нові надходження і втрати. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 294–313.

Харчук, Х. (2012). Історико-меморіальні поховання на Янівському цвинтарі у Львові наприкінці XIX–XX ст. *Вісник НТШ*, 46. Львів, 52–55.

Харчук, Х., Терський, С. (2016). *Воєнні меморіали і цвинтарі*. В І. Патер (відп. ред.), *Галичина: історія, політика, культура* (Т. 6: Перша світова війна). Львів, 862–870.

Хахула, Л. (2016). «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 78–207.

Хахула, Л. (2021). Музей як місце пам'яті про тоталітаризми: досвід Польщі та України. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 330–331.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. (ЦДІАЛ України), ф. 195 (Товариство взаємної допомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр., м. Львів).

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 752 (Діловий комітет похорону генерала УГА Мирона Тарнавського, м. Львів).

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 847 (Головний січковий комітет гімнастичного і пожежного товариства «Січ», м. Львів).

ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, ф. 865 (Товариство опіки над військовими могилами, м. Львів).

Чабан, В. (2017). *Битва у Пікуличах. До питання польсько-українських стосунків*. Львів: Каменярь, 3–4.

Чайківський, Б. (2004). *Фама. Рекламна фірма Романа Шухевича*. Львів.

Юрейко, О. (2021). Події «Весни народів» у Галичині на графічних пам'ятках Львівського історичного музею. *Наукові записки [Львівського історичного музею]*, 19. Львів; Дрогобич: Коло, 204–226.

Diorama Tadeusza Popiela i Zygmunta Rozwadowskiego «Bitwa pod Grunwaldem: album. (2010). Kraków, 6–62.

Dyskanta, W. (red.). (1995). *Polskie tradycje wojskowe* (Т. 3: Tradycje walk wyzwoleniczych. Za naszą i waszą wolność XVIII–XX). Warszawa.

Kolańczuk, A. (2017). *Obóz internowania oraz Ukraiński Cmentarz Wojenny w Pikulicach pod Przemyślem (1918–1921)*. Przemyśl.

Kuzko-Zwierz, K. (2015). Historia mówiona w muzeach Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 5, 92–94.

Mękicki, K. (1936). Muzeum Narodowe im. Króla Jana III we Lwowie: przewodnik po zbiorach. Lwów, 58, 96–98.

Nicieja, S. (1990). *Cmentarz obrońców Lwowa*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 66–108.

Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918, I. (1933). Lwów.

Potkański, W. (2002). *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*. Warszawa, 3–17.

Stępień, S., Czornowół, I. (2023). *Powstańcy Styczniowi we Lwowie / Учасники Січневого повстання у Львові*. Warszawa, 10–61.

Wiszka, E. (2001). *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce. 1920–1939*. Toruń, 29–102.

Микола ЛИТВИН

РОЗДІЛ 3

НОВІ МАРКЕРИ ІДЕНТИЧНОСТІ: СИМВОЛІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ УРСР НА ЗЛАМІ 80–90-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. в УРСР, під впливом політики перебудови, гласності, демократизації, національно-патріотичні сили започаткували інтенсивний процес символічної трансформації публічного простору, що став важливим чинником формування нових маркерів національної ідентичності на тлі розпаду СРСР. Декомунізаційні практики, які проявилися у масовому демонтажі пам'ятників радянським діячам, а також у поступовому витісненні комуністичної символіки, відображали суспільні зрушення, спрямовані на переосмислення минулого та утвердження власної історичної пам'яті.

Символічний акт поривання з комуністичним минулим: демонтаж пам'ятників Владіміру Леніну (Ульянову) (Владимир Ленин (Ульянов)). У тоталітарних державах, яким був СРСР, пам'ятники/монументи набували особливого значення, оскільки ставали не тільки елементами культурної спадщини, а насамперед інструментами політики пам'яті, покликаними формувати колективну ідентичність у бажаному для влади напрямі. У СРСР центральне місце у візуальній та символічній структурі публічного простору займала постать В. Леніна. Його образ був перетворений на універсальний символ радянської ідеології. «Култ Леніна» реалізовувався через шкільні підручники, пропагандистську літературу і насамперед через монументальне середовище.

«Леніни були скрізь – на вулицях та площах, на фабриках та заводах, на шкільних подвір'ях та у колгоспах, назовні та у будівлях. Лише три районні центри – Стара Виживка на Волині, Іршава на Закарпатті та Шумськ на Тернопільщині – не мали у радянські часи на своїх головних площах ... “вождя”, – відзначали українські учені» (Рябенко, 2020). Таким чином, пам'ятники В. Леніну стали обов'язковим атрибутом кожного міста, селища або ж навіть великих підприємств, і ця уніфікація символічного простору була своєрідною матрицею радянської політики пам'яті (Коломийяни, 2014). Загалом,

від 1920-х років в УРСР було встановлено приблизно 5 500 пам'ятників В. Леніну («Ленінопад», 2015).

Поглиблення процесів гласності в УРСР у другій половині 1980-х років призвело до формування опозиції до КПУ, для представників якої монументи В. Леніна – наочний знак відчуження від власної національної історії та традицій. Тому перші акти демонтажу цих пам'ятників представниками національно-демократичного табору були передусім політичними жестами, спрямованими на символічну делегітимацію КПУ та відмежування від радянського минулого. Їх знесення відкрило можливість для формування нових «змістових сенсів», побудованих на українській національній ідентичності.

Найперший пам'ятник В. Леніну в СРСР було демонтовано у латвійському м. Смілтене (лат. Smiltene) 11 квітня 1990 р. (офіційна причина – «у зв'язку з поганим станом») (11 апреля, 2015). Щодо УРСР, ідентичний захід відбувся 1 серпня 1990 р. у м. Червоноград (Львівська обл.), що призвело до небаченого суспільного резонансу (Історія, 2022). Події передував страйк шахтарів, що розпочався у липні того ж року. Одна з вимог демонстрантів – перебудова управлінських зв'язків і департизація вугільних підприємств (виведення партійних/комсомольських комітетів із підприємств, установ, виведення з-під контролю КПУ газети «Шахтар Червонограда» тощо) (Семків, 2015).

З метою обговорення шахтарських вимог, 20 липня 1990 р. відбулося позачергове засідання міської ради, на якому, окрім соціально-економічних проблем шахтарів, порушувалося питання демонтажу пам'ятника В. Леніну. Перший секретар міського комітету КПУ одразу ж зазначив, що «рішення про демонтаж монумента є поспішним», а секретар обкому КПУ Іван Пилипчук назвав пам'ятник «витвором монументальної архітектури» (За вільну Україну, 1990). Все ж, попри опір партчиновників, 1 серпня пам'ятник В. Леніну у Червонограді було демонтовано та перенесено на відкритий склад міського управління комунального господарства (За вільну Україну, 1990).

Газета «Шахтар Червонограда» з цього приводу писала: «З самого ранку точилися дискусії біля підніжжя пам'ятника. Люди висловлювали свої міркування, пропонували представникам ради нові варіанти. Рішуче була налаштована захистити монумент невелика група мешканців ... Не встиг ступити на площу, як почув від

літньої жінки, яка, на жаль, не назвалася: “Це історія. Бо ж стоять пам'ятники видатним полководцям, то чому не повинно бути і цього пам'ятника? Не Ленін винен, що послідовники зруйнували систему, про яку він мріяв” ... “Це безумство”, – тільки й сказав він [інший захисник Леніна. – *Авт.*]. Протилежної думки дотримувалися ті, хто постраждав у роки панування комуністично-адміністративної системи. “Геть засновника диктатури із площі!” – одностайно вимагали вони» (Ще одну вимогу страйкарів виконано, 1990).

Пояснюючи причини демонтажу пам'ятника, часопис «Новини Прибужжя» констатував: «Демонтовуючи пам'ятник В. І. Леніну в місті, ми тим самим демонтували ідола і засновника тоталітарної системи, яка привела нас до убогого життя сьогодні. Ми проти ідолопоклонства в будь якій формі, тим більше масового тиражування пам'ятників, проти яких виступав сам вождь революції ... Хіба може забути український народ, як втілюючи заповіді Ілліча, була вчинена насильницька колективізація, нечуваний голодомор 1932–1933 рр., який забрав життя 8 мільйонів українських селян?!» (Слука, 1990).

Після демонтажу пам'ятника В. Леніну у Червонограді місцева прокуратура звернулася до Львівської обласної ради з вимогою перевірити законність рішення Червоноградської міської ради та скасувати його. Однак депутати Львівської обласної ради, більшість у якій після березневих виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР та місцевих органів влади становили представники національно-демократичних сил, підтримали ініціативу депутатів Червоноградської міської ради.

Республіканська та місцева компартійні преси широко висвітлювали подію, зважаючи на її резонанс. Зокрема, газета «Вільна Україна» демонтаж пам'ятника В. Леніну назвала «актом вандалізму» та опублікувала статтю голови Товариства охорони пам'яток історії та культури, академіка АН УРСР Петра Толочка, який зазначав: «Наші попередники й справді наробили помилок. Та це вже історія. Її потрібно вивчати, пояснювати і навіть осуджувати, тільки не виправляти. З упевненістю можу сказати, що дії, подібні до червоноградських, не сприятимуть справі соціального примирення. Вони неоднозначно сприймуться населенням. Неминуче призведуть до національного непорозуміння. Хотів би закликати всіх причетних з даною проблемою не поспішати зі швидким судом. У нас для цього немає морального права» (Бойко, 2016).

Першим обласним центом УРСР, у якому було демонтовано пам'ятник В. Леніну, став Тернопіль (Історія, 2022). Ще 18 липня 1990 р. на сесії міської ради було прийнято Ухвалу «Про архітектурно-монументальне оформлення міста», згідно з якою передбачалося демонтувати у місті пам'ятники Владіміру Леніну, Карлу Марксу (Karl Marx), Максиму Горькому (Максим Горький), Володимиру Затонському, Ярославу Галану та ін., а також «символи радянського мілітаризму». У відповідь на зазначену ухвалу, 19 липня було оприлюднено заяву бюро Тернопільського обкому та міському КПУ, де відзначено, що «сесія міської ради повинна відмінити своє необґрунтоване рішення, діяти відповідально і зважено» (Як тернополяни пам'ятник Леніну знімали, 2011).

Однак 8 серпня 1990 р. «комуністичний ідол і символ радянського режиму» – В. Ленін був демонтований («Ленінопад», 2020). Про цей день залишив яскравий спогад Павло Сливка: «У день демонтажу пам'ятника до Тернополя прибув з Києва заступник міністра МВС УРСР генерал Бердов, який намагався погрозами не допустити зняття пам'ятника. Але це йому не вдалося. Голова міської ради В'ячеслав Негода просить зберігати спокій та інформує присутніх на площі, що відповідальність за дотримання громадського спокою і порядку міськвиконкомом покладено на начальника міськвідділу МВС Сергія Головка, а за ведення робіт по демонтажу – на заступника голови міськвиконкому Юліана Осадчука. Після цього Негода залишає площу і йде в приміщення міської ради» (Як тернополяни пам'ятник Леніну знімали, 2011).

Декілька пам'ятників В. Леніну у серпні–вересні 1990 р. було демонтовано в Івано-Франківській обл. Зокрема, 17 серпня 1990 р. знесено монумент у Коломиї. «Ми набралися духу, заручилися підтримкою і довірою людей, які знали, що ми якщо беремося за справу, то не словом, а ділом. Ми знали, що маємо довіру від людей, і вони нас підтримають», – зазначив один із активістів товариства «Меморіал» Юрій Тимошенко, який разом із Ярославом Кушнірчуком відбійним молотком власноруч від'єднували пам'ятник від постаменту (Коломияни, 2014).

У Надвірній (Івано-Франківська обл.) пам'ятник В. Леніну було демонтовано 28 серпня 1990 р. Події передувало народне віче, яке 26 серпня на міському стадіоні «Нафтовик» організували осередки національно-державницьких громадсько-політичних організацій. В ухвалі, за підсумками проведеного віча, наголошено, що «основною

причиною кризи у політичній, економічній та духовній сферах суспільства є Компартія та стара система, яку потрібно демонтовувати» (Бойко, 2016). Пам'ятник В. Леніну, у цьому контексті, став своєрідним «символом визволення простору від тоталітарного минулого».

Восени 1990 р. демонтаж пам'ятників В. Леніну у західно-українських областях став хвилеподібним. Зокрема, 4 вересня у м. Борислав (Львівська обл.) відбулася сесія міської ради, на якій 54 голосами «за» затверджено рішення демонтувати в місті два пам'ятники – В. Леніну та М. Горькому (Бойко, 2016). Міський голова Борислава Володимир Копись у мемуарах «Мої роки, моє життя належать Україні» писав: «Оголошую перерву і по радіо звертаюсь до мешканців міста із запрошенням прийти на майдан біля міської ради для останнього плювка на потвору. Виходжу на майдан, народ вітає оплесками, а ветерани ОУН-УПА під командою Михайла Оленича і Петра Паламара несуть “почесну варту” біля вождя. Вдивляюсь у вікна третього і четвертого поверхів, де були світлиці працівників МК КПУ, і бачу заплакані очі вірних партійців. Даю дозвіл на демонтаж – і до вождя наближаються вантажний автомобіль і піднімальний кран. Повертаючись до кабінету, телефоном запрошую Львівське телебачення прибути до Борислава, щоб задокументувати останні хвилини перебування вождя світового пролетаріату в Бориславі. Мене немов магнітом тягне на місце демонтажу, і я виходжу на майдан. Такелажники накидають на шию і на ноги вождя петлі, а Станіслав Кутковський відкручує гайки з анкерних болтів, якими прикручений пам'ятник до п'єдесталу» (Копись, 2004).

На другій сесії Дрогобицької міської ради 5 вересня 1990 р. депутати підтримали звернення головного архітектора міста, який вимагав демонтувати пам'ятник В. Леніну та повернути місту історичний вигляд. Згідно зі спогадами місцевих мешканців, спочатку монумент демонтовували автокраном, а згодом, «коли побачили, що так скинути вождя не вдасться, до справи долучилися газозварювальники» (Бойко, 2016). Зрештою, «падав Дрогобицький Ленін під свист та вигуки місцевих мешканців» (Бойко, 2016).

Після демонтажу пам'ятників В. Леніну у Тернополі, Червонограді та інших районних центрах Львівської обл., ЦК КПУ звернувся до Президії Верховної Ради УРСР із вимогою прийняти рішення про заборону подальших демонтажів пам'ятників (Як тернополяни

пам'ятник Леніну знімали, 2011). Як результат, 11 вересня Президія ухвалила Постанову «Про порушення закону Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури», у якій запропоновано:

1. Відмітити протиправність актів Червоноградської, Бориславської, Дрогобицької, Радехівської, Миколаївської міських рад Львівської обл. та запропонувати їм переглянути незаконні рішення про знесення і переміщення пам'ятників В. Леніну.

2. Звернути увагу місцевих рад народних депутатів на неприпустимість прийняття рішень, які суперечать чинному законодавству і належать до компетенції органів державної влади і управління вищого рівня.

3. Раді міністрів УРСР з участю місцевих рад народних депутатів організувати інвентаризацію наявних у республіці пам'яток історії та культури з метою визначення їх дійсної історико-архітектурної та культурної цінності й обґрунтованості віднесення певної їх частини до пам'яток республіканського значення (Постанова-1).

У відповідь на Постанову Президії Верховної Ради УРСР «Про порушення закону Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури», 21 вересня 1990 р. Львівська обласна рада ухвалила рішення діаметрально протилежного змісту: «1. Підтвердити правомочність рішень районних та міських рад про демонтаж пам'ятників Леніну. 2. Запропонувати Президії Верховної Ради УРСР розглянути доцільність подальшого знаходження на території України пам'ятників тоталітаризму» (Семків, 2015).

Напередодні ухвалення вищезазначеної постанови Львівської обласної ради, 14 вересня 1990 р., пам'ятники В. Леніну було демонтовано у Винниках (Піняжко, 2024) та Львові (майже 50 тис. львів'ян були присутні під час знесення монументу) (Ленін у Львові впав 32 роки тому, 2022). В ухвалі Львівської міської ради «Про пам'ятник Леніну у місті Львові» від 14 вересня 1990 р. констатовано повний крах теорії ленінізму, застосування якої у практиці державного будівництва призвело до знищення мільйонів невинних людей, зокрема і на Західній Україні. Зважаючи на вищезазначене, враховуючи невідповідність стильового виконання та розміщення пам'ятника В. Леніну архітектурному ансамблю площі перед Театром опери та балету ім. І. Франка, «опираючись на волю

переважної частини виборців, які вимагають усунення пам'ятника Леніну, з центральної частини міста в особистих зверненнях і листах, колективних вимогах і ухвалах трудових колективів», Львівська міська Рада ухвалила:

1. Демонтувати пам'ятник В. Леніну на площі перед Театром опери та балету ім. І. Франка.

2. Виконавчому комітету Львівської міської ради народних депутатів провести демонтаж пам'ятника і забезпечити його зберігання.

3. Доручити виконавчому комітету Львівської міської ради народних депутатів дати пропозиції про перенесення пам'ятника та узгодити місце його встановлення, з Радою міністрів УРСР (14 вересня 1990 р. у Львові, 2019).

«Настрій у людей був дуже святковий і рішучий. Люди розуміли, що цей пам'ятник є символом тієї епохи, тієї країни, в якій вони жили протягом тривалого часу, що це кінець однієї сторінки історії, яка принесла багатьом дуже багато страждань, горя. Усі ті жертви під час визвольної боротьби, брежнєвських репресій періоду 60–70 років. Все це, на думку людей, мало відійти вже в минуле», – відзначав Іван Сварник (Піняжко, 2024). На думку історика, «знесення пам'ятника означало вступ у нову епоху, епоху без комунізму, без Леніна, без партії як керівної сили» (Піняжко, 2024) (рис. 1).

Рис. 1. Демонтований пам'ятник В. Леніну у Львові (14 вересня 1990 р.)
(Ленін у Львові впав 32 роки тому, 2022)

Голова міської ради Івано-Франківська Ярослав Тайліх 6 жовтня 1990 р. підписав Ухвалу міськради «Про демонтаж пам'ятників В. Ульянову в м. Івано-Франківську». Ухвалу міської ради було урочисто виконано 9 жовтня 1990 р. «Франківський Ленін був найбільш монументальний серед обласних пам'ятників – всі інші були менші і скромніші. Тутешній, заввишки в триповерховий будинок, мав вражати. А ще слугувати своєрідною трибуною – біля ніг вождя на річницю жовтневого перевороту 1917 року в Росії, який іменували “Жовтневою революцією”, на демонстрацію 1 травня влаштовували трибуни. На них приймали парад керівники області і компартійного осередку. Партійці в той час фактично керували областю – були кураторами всіх напрямів, галузей і підприємств та разом із КГБ “смотрящими” за людьми. Паради до Леніна йшли через стометрівку – колони з червоними прапорами, транспарантами про щасливе життя та кульками зупинялися біля трибун під монументом. З гучномовця лунало комуністичне гасло, а колона кричала “Ура!”», – відзначали науковці (Комуністи під кран не лягали, 2020).

Окрім Галичини, демонтаж пам'ятників В. Леніну в інших регіонах України на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. відбувався доволі повільно й суперечливо. У центральних і східних областях УРСР, де позиції КПУ та радянських ідентифікаційних практик залишалися доволі сильними, суспільний спротив ліквідації радянської символіки був значно відчутніший, що контрастувало з західноукраїнськими регіонами, де усунення радянських монументів було виразно символічним та асоціювалося з національним відродженням і поверненням до історичних традицій.

Надалі демонтаж пам'ятників В. Леніну в суверенній Україні відбувався упродовж чотирьох етапів: упродовж 1990-х років у Галичині та Волині демонтували понад 2 000 монументів; на зламі 1990–2000-х років у західних та центральних областях – понад 600; у 2005–2008 рр. (переважно у центральних областях) – понад 600; у роки Революції Гідності (2013–2014 рр.) – 552 (Історія, 2022).

Утвердження синьо-жовтого прапора як символу національної ідентичності. Поява синьо-жовтого прапора в публічному просторі УРСР у другій половині 1980-х років – один із ключових маркерів трансформації політики пам'яті та національної ідентичності, видимий вияв політичної позиції та соціальної суб'єктності. На початку 1989 р. у СРСР уже були зафіксовані перші випадки публічного підйому українських прапорів. Зокрема, Іван Юзиц

(Іван Juzyc) зауважував, що «українську символіку у Вільнюсі можна було спостерігати принаймні з зими 1988–89. Перешкод їй ніхто не чинив» (Квятковський, 2018). Поширювалися синьо-жовті стяги й на побутовому рівні в УРСР – у 1989 р. прихильники харківського футбольного клубу «Металіст» принесли український стяг на стадіон у Ленінграді. Прапори також можна було побачити на фестивалі «Червона Рута» у Чернівцях (Торба, 2025). А 22 травня того ж року синьо-жовтий стяг був помічений на Шевченківському святі у Києві (Синьо-жовтий прапор, 2024).

Локально питання національної символіки порушувалося у різних регіонах УРСР починаючи від 1987–1988 рр. Наприклад, у Стрию уперше питання прапора розглядалося на засіданні стрийського суспільно-політичного клубу «Аргумент» у червні 1988 р. (Як Стрий перегнав Львів, 2024). Через рік – 21 травня 1989 р. – синьо-жовті прапори уже були публічно підняті у місті під час богослужіння на могилах батьків кардинала Мирослава Любачівського та на місці поховань жертв НКВС 1941 р. Згодом синьо-жовті прапори у Стрию були підняті у червні на День Святої Трійці, 9 липня – під час святкування Івана Купала над р. Стрий, у серпні–вересні – на честь відкриття пам'ятників Тарасу Шевченку в сусідніх селах, 8 жовтня – на стадіоні під час спортивного дійства, 26 грудня – у міському будинку культури, у лютому 1990 р. – під час пікетування міському КПУ (Квятковський, 2018).

Подібні приклади використання синьо-жовтих прапорів свідчать про поступове перетворення національної символіки з предмета побутового обговорення на видимий маркер колективної ідентичності та політичного протесту. Заходи (навіть локальні) національно-демократичних сил демонстрували системність символічних практик, спрямованих на легітимізацію українського наративу в публічному просторі.

Загалом, можна констатувати, що синьо-жовті прапори у 1988 – на початку 1989 рр. широко використовувалися національно-демократичними силами під час проведення демонстрацій та мітингів в УРСР. Однак подібне використання синьо-жовтого прапора було ініціативою «знизу». Тільки 14 березня 1990 р. у Стрию був уперше в УРСР офіційно вивішений синьо-жовтий прапор (Як Стрий перегнав Львів, 2024) (рис. 2).

Хоча рішення позачергової сесії Стрийської міської ради, яке санкціонувало ініціативу, в оригіналі не збереглося, його автори

згодом відтворили зміст відповідної ухвали. У документі наголошувалося: «У зв'язку з напруженою суспільно-політичною ситуацією, яка склалася у м. Стрию і на вимогу громадськості міста та з метою недопущення подальшої дестабілізації і зриву виборів до місцевих рад, виконавчий комітет Стрийської міської ради народних депутатів вирішив: встановити на будинку виконкому український національний синьо-жовтий прапор на одному рівні з державним прапором УРСР» (Як Стрий перегнав Львів, 2024). Почесну місію виконали члени НРУ – Богдан Ботвин, Василь Бичко, Олег Бойко, Орест Галицький, Роман Дрімайло та Богдан Морквич (мітинг і його учасників, встановлення прапора зафіксував на фотоплівці Едуард Ушневич) (Квятковський, 2018).

На дії стриян 30 березня 1990 р. відреагувала «Правда України», яка опублікувала коментар першого заступника прокурора УРСР Володимира Синюкова. Він, зокрема, відзначав: «Дії Стрийського виконкому і новообраних депутатів є протизаконними, тому що були грубо порушені Конституція УРСР, інші законодавчі акти. Згідно з законом УРСР від 5 червня 1981 р. “Про прапори і вимпели державних і суспільних органів, організацій УРСР та їх посадових осіб” такі прапори і вимпели підлягають реєстрації. Не зареєстрованими користуватися заборонено, в тому числі і синьо-жовтими» («Правда України», 1990). Однак рішення Стрийської міської ради було залишено без змін.

*Рис. 2. Підняття синьо-жовтого прапора у Стрию (14 березня 1990 р.)
(Квятковський, 2018)*

Перша сесія Тернопільської міської ради 23 березня 1990 р. ухвалила постанову про національну символіку, один із пунктів якої містив рішення про встановлення українського національного прапора на будівлі міської ради поруч із державним прапором УРСР. Офіційне вивішування першого національного прапора України в Тернополі було вирішено провести в урочистій обстановці 29 квітня 1990 року. О 19:00 год на Театральному майдані спершу відбулося освячення синьо-жовтого полотнища священниками Ігорем Возняком, Дмитром Лисаком та Мефодієм Кудряковим. Після чину освячення прапора до нього першими доторкнувся житель с. Богданівка Підволочиського р-ну Павло Герасимик (сотник Січових стрільців) та міський голова Тернополя В'ячеслав Негода, який прийняв присягу на вірність народові України. Згодом прапор було піднято над будівлею міської ради (підіймали члени НРУ заводу «Оріон» – Володимир Стаюра та Сергій Сидор) (Прапор, 2022).

Синьо-жовтий стяг був піднятий на будівлі міськради Дрогобича 2 квітня 1990 р. (Ганкевич, 2015). «У цей день перед ратушею Дрогобича зібралися тисячі дрогобичан, – констатують науковці. – О 13 годині 15 хвилин під вигуки “Слава!” жовто-блакитний стяг таки замайорів над Дрогобичем. Під цим прапором дрогобичани усвідомили себе невід’ємною складовою української нації. Дрогобич став першим містом, яке вивісило український національний синьо-жовтий прапор єдиним, а не поруч з державним прапором УРСР. Також саме в Дрогобичі вперше було демонтовано прапор УРСР, згодом Дрогобич підтримало і сусіднє місто Борислав» (Героїчна мить історії, 2022). До події були причетні практично всі депутати першого демократичного скликання, зокрема такі постаті, як Мирослав Глубіш, Володимир Бунь, Михайло Харів, Михайло Белей, Тарас Бунь, Ярослав Візор, Іван Николь, Тарас Огородник та ін. Чин освячення здійснили отці Іван Гринчишин та Мирон Бендик. Участь в урочистостях взяв письменник, народний депутат України Роман Іваничук (Героїчна мить історії, 2022).

Символічне значення мало підняття синьо-жовтого стягу у Львові. Орест Карелін у книжці «Прапори над Україною» зазначав, що вранці 2 квітня 1990 р. громадські активісти принесли освячений прапор до Святоюрського собору і розгорнули на площі перед головним входом. «Тоді там проходив вікопомний пікет вірних УГКЦ, а архікатедральний храм Української Греко-Католицької церкви був зачинений. Після врочистих промов і благословінь, з розгорнутим

прапором у супроводі кількох тисяч революційних львів'ян ми спустились у місто», – зазначав він (Карелін, 2011).

У спогадах відомого громадського діяча читаємо: «Крокуючи через парк Івана Франка, по вулиці Січових Стрільців, вулиці Гнатюка, із зупинкою на славнозвісній “клумбі”, по Катедральній ми вийшли на площу Ринок. Під стінами Ратуші на нас чекав великий гурт городян і гостей міста. Після палких урочистих промов і фотографування на довгу і добру пам'ять – прапор урочисто внесли до сесійної зали і передали депутатам-демократам. Усі разом заспівали державний гімн “Ще не вмерла Україна”» (Квятковський, 2018). Проте 2 квітня прапор у Львові не був піднесений над міською радою, оскільки не було відповідної ухвали.

Сесія Львівської міської ради 3 квітня 1990 р. прийняла відповідне рішення. «Депутати кілька годин “піарилися” на історичній події, – згадував про цей день О. Карелін. – Їх дуже цікавило: яких розмірів має бути прапор; з якої матерії має бути пошито полотнище; глибина синіх і жовтих кольорів на прапорі; де прапори мають зберігатися; як довго має прапор висіти на ратуші до заміни ... Питання з підняттям прапора затягувалося, час спливав, нарід почав нервувати ... Тоді багатотисячний гурт українців, що стояв на площі Ринок, почав безперервно скандувати: “Прапор, прапор...”, що викликало напружену ситуацію у залі і дуже впливало на депутатів. Тому з голосуванням ухвали прапора у Львові проблем не було – “за” проголосували майже усі, за винятком кількох комуністів і військових» (Квятковський, 2018).

Автор цього рішення – депутат львівської міської ради Андрій Гречило. Згодом він констатував: «Не можна було механічно писати, що ми піднімаємо прапор і все. Керівні радянські органи могли відмінити рішення. Зокрема, прокуратура могла би подати протест, якщо б документ не відповідав чинному законодавству. Не можна було допустити, щоб комуністи визнали нашу символіку нелегальною та змусили з ганьбою скасувати рішення. У тексті ухвали я вказав, що український національний прапор має підніматися над міською радою у певні дні разом з державним прапором УРСР» (Як у Львові вперше підняли синьо-жовтий прапор, 2025).

У Рішенні Львівської міської ради, зокрема, було відзначено:

1. Визнати правомірним використання українського національного прапора під час проведення державних і громадсько-політичних заходів у Львові нарівні з існуючими державними прапорами.

2. Прийняти положення про застосування українського національного прапора у Львові.

3. Підняти на вежі будинку Львівської ратуші синьо-жовтий прапор.

4. Звернутися до Верховної Ради УРСР з пропозицією розглянути питання про статус і порядок використання української національної символіки та встановлення відповідальності за глумління над нею (Квятковський, 2018).

У відповідь на дії національно-патріотичних організацій на Львівщині, 8 квітня 1990 р. до Львівської області була скерована група працівників Прокуратури УРСР, яку очолив перший заступник прокурора УРСР для посилення координації дій правоохоронних органів щодо призупинення і викорінювання фактів ігнорування закону, зміцнення правопорядку, усунення «тиску на депутатський корпус з метою задоволення політичних амбіцій громадськими формуваннями, здійснення екстремістських, націоналістичних устремлінь, прийняття незаконних рішень про використання синьо-жовтого прапора ..., спроби проведення несанкціонованих мітингів» (ДАЛО, арк. 85).

Проте заходи прокуратури не принесли бажаних для ЦК КПУ результатів. Для прикладу, перші після березневих виборів 1990 р. засідання Львівської обласної ради проходили під акомпанемент «Ще не вмерла Україна», а зал та будинок Театру опери та балету прикрашав синьо-жовтий стяг. Зрештою, однією з перших Львівська обласна рада прийняла Ухвалу «Про проголошення української національної символіки та національного гімну офіційно прийнятими на території Львівської області» від 28 квітня 1990 р. У ній, зокрема, зазначено:

1. На території Львівської обл. поряд із прапором УРСР та гербом УРСР вважати офіційно прийнятою національною символікою: синьо-жовтий прапор – як національний прапор; тризуб – як український національний герб, а також гімн «Ще не вмерла Україна» – як український національний гімн (ДАЛО, арк. 92).

2. Український прапор піднімався: на будинках, де проводилися засідання Обласної ради народних депутатів, – на весь час роботи сесії; на будинках ради народних депутатів області, підприємств та організацій, трудові колективи яких прийняли відповідні рішення, – постійно; на будинках державних органів, громадських організацій області, установ і організацій, а також на житлових будинках – у дні національних свят (ДАЛО, арк. 110).

Подібні ухвали схвалила більшість населення Галичини. У місцевих часописах навесні 1990 р. було проведено опитування чи-

тачів під загальною назвою «Суверенітет, але який?» (дописувачі надіслали 6 500 анкет). 87 % із них висловилися за те, щоб гімном суверенної України була пісня на слова Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Ще 15 % респондентів вважали, що слова необхідно модернізувати. Практично 100 % опитаних новим гербом України хотіли б бачити тризуб у різноманітних модифікаціях. Орієнтовно 92 % опитаних вважали за необхідне затвердити прапор у синьо-жовтих кольорах. 7 % поряд із синьо-жовтими кольорами вважали за доцільне додати малиновий. 67 % респондентів майбутню валюту вважають гривнею (Вовканич, 1991).

Поетапно зростала географія поширення українського стягу. Першим містом у Хмельницькій обл., де був піднятий синьо-жовтий стяг, став Нетішин. У місті 26 квітня 1990 р. відбувся п'ятитисячний мітинг та свічкова хода до храму Святої Параскеви, приурочені річниці Чорнобильської трагедії. Під час мітингу поет, письменник Микола Руцький зачитав звернення до нетішинців, у якому виступив із пропозицією підняти синьо-жовтий стяг. Пропозицію підтримали учасники мітингу (Сторінками історії, 2022). «27 квітня 1990 року о 16-й годині синьо-жовтий прапор замайорів над Нетішином під радісні погляди людей, котрі поверталися з роботи додому», – зауважували очевидці (Сторінками історії, 2022).

В окремих західноукраїнських областях підняти прапор над адміністративними будівлями не вдавалося через значний спротив членів КПУ у місцевих радах. Яскравий приклад – Луцьк, де у міській раді після березневих виборів 1990 р. депутатами були 56 членів КПУ. Все ж, під впливом національно-демократичних сил, 15 липня 1990 р. подія стала реальністю. Голова Луцького міськвиконкому Антон Кривицький зазначав: «... прапор на будівлі міськради піднімали вже у липні, під час другої сесії. Хоч тоді, до слова, на сесії ради синьо-жовтий прапор уже був встановлений за спинами членів президії. Кличуть мене депутати, які ініціювали це рішення: “Ви з нами, чи не з нами?”. Кажу: “З вами! Я ж з народом. Я подам на голосування, підтримаєте – все”. Тоді, аби на депутатів і на мене вплинути, зібрався натовп біля приміщення, чоловік 600–700. Ставлю на голосування – не проходить. “Зарубали”. Але не всі з’явилися ... Пішов, викликаю комуністів і кажу: “Або проголосуйте, або підете туди, де тільки що був я. Вийду до людей і назву усіх хто не голосував”. Вернулися на сесію. Знову ставлю питання про підняття національного прапора. Пройшло» (Перший, 2015).

Першим містом за межами західноукраїнських областей, де офіційно вивісили національний стяг, став Житомир – 13 червня 1990 р. (33 роки тому, 2023). Водночас уперше на Лівобережжі синьо-жовтий стяг офіційно був піднятий у Кременчуці – 24 серпня 1990 р. Володимир Пилипенко (один із тих, хто підіймав прапор) із цього приводу зауважував, що «боротьба за демократію і за прапор України у кінці 80-х – початку 90-х років минулого сторіччя» відбувалася на тлі екологічних мітингів та альтернативних виборів до Верховної Ради СРСР, УРСР та місцевих рад (Кременчук першим підняв прапор, 2020).

Підняття національного стягу над Київською міською радою стало реакцією на прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Подібне рішення не було спонтанним: у президії Київради підготували проєкт рішення, ініційований «Демократичним блоком», однак на голосування 24 липня його поставили тільки тоді, коли з'явилася інформація, що багатотисячний натовп із прапором рухався до будівлі Київради (1990 – над Київрадою, 2024). Увечері того ж дня блакитно-жовте полотнище на Софіївській площі, де зібралося орієнтовно 100 тис. людей, освятили священники УАПЦ та УГКЦ (церемонію посвяти здійснив архімандрит УПЦ Володимир (Романюк)). Після освячення прапор винесли до людей та урочистою ходою понесли до будівлі Київради (1990 – над Київрадою, 2024).

Практика підняття синьо-жовтих стягів на адміністративних будівлях у 1990 р. поетапно поширювалася й у центрально-східних областях. Для прикладу, 21 жовтня 1990 р. у Вінниці на площі перед міськвиконкомом уперше було піднято національний прапор. Перед цією подією його освятили біля будівлі органної музики (тепер – Спасо-Преображенський кафедральний собор) (Скрипник, 2024). Освячували клірики УПЦ – протоієрей Стефан Синюк, Василь Рішко, Агафангел Давидовський, Олексій Мельничук, протоієрей Миколай Кравець (Скрипник, 2024).

Очевидці подій були вражені атмосферою заходу. «Площа перед міськвиконкомом була заповнена вщерть, – відзначав Леонід Миколайчук. – Знамено піднімали під вигуки, оплески. Люди співали пісень. Аж мурашки відчувалися на спині, коли звучали слова “Ще не вмерла Україна...”. Це нині все звично – і Гімн, і заклики “Слава, Україні!”, а тоді...» (Скрипник, 2024). Міська влада не підтримувала акцію, але й не заперечувала проти її проведення. Голова Вінницького міськвиконкому Микола Костін констатував: «Нашим головним завданням було зберегти у місті спокій, не допустити протистояння. Треба було

зберегти робочу атмосферу у трудових колективах, щоб місто було забезпечене продуктами, щоб комунальники утримували вулиці і площі у чистоті, щоб працювали заводи і фабрики. З політичними гаслами кожен вінничанин визначався самостійно. Хтось підтримував нові політичні сили, інший залишався прихильником старої комуністичної ідеології. Це вже був вибір кожної людини» (Скрипник, 2024).

Рис. 3. Внесення синьо-жовтого прапора до Верховної ради УРСР (24 серпня 1991 р.) (Стельмах, 2016)

До Верховної Ради УРСР синьо-жовтий стяг був занесений 1 жовтня 1990 р. – під час відкриття осінньої сесії представники страйкового комітету, Комітету захисту національних символів України та деякі народні депутати передали прапор тодішньому заступникові голови Верховної Ради Іванові Плющу (Стельмах, 2016). «Навколо прапора йшли члени громадської організації Українського козацтва – у театралізованих речах на цю тематику, та юрба небайдужих громадян. Біля Бессарабської площі колону мав перестріти кордон міліції, що вишикувався біля пам'ятника Леніну. Але керівники Комуністичної партії України, побачивши силу-силенну народу, не стали заважати проходженню прапорової групи до Верховної Ради. Тим паче, незадовго до того, 24 липня, вони вже пропустили юрбу, що йшла з прапором до Київміськради», – констатували історики (Тинченко, 2024). Ярослав Тинченко зауважував, що прапор, вивішений на щоглі Київміськради 24 липня 1990 р., та той, що був внесений до Верховної Ради 1 жовтня 1990 р., – це один і той самий прапор (Тинченко, 2024) (див. рис. 3).

Удруге український прапор до сесійної зали Верховної Ради УРСР був внесений ввечері 24 серпня 1991 р. – після проголошення Акту відновлення української державності. В'ячеслав Чорновіл відзначав, що запропонував внести до зали прапор, який використовували українці під час пікетів Верховної Ради Росії (Стельмах, 2016). «І тоді ми взяли цей прапор, внесли його в Верховну Раду. Особисто мене тоді переповнювала гордість за наш народ, за те, що українці не змарнували нагоду створити свою державу, адже створити державу – це найбільша перемога для нації», – зауважував Іван Заєць, який разом із В'ячеславом Чорноволом, Миколою Пороським та ін. тогочасними депутатами зображений на відомій картині «Державотворення» (Стельмах, 2016). Постановами Президії Верховної Ради України «Про прапор України» від 18 вересня 1991 р. (Постанова-2) та «Про Державний прапор України» від 28 січня 1992 р. (Постанова-3) синьо-жовтому стягу надано статус офіційного прапора держави.

Отже, на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. символічний простір УРСР, насамперед західноукраїнського регіону, зазнав певної трансформації: якщо раніше його формувала винятково комуністична символіка, то у досліджуваний період він доповнюється національною атрибутикою. Синьо-жовтий прапор став головним маркером альтернативної ідентичності, символом спротиву радянській політиці пам'яті та водночас консолідації українського суспільства навколо ідеї відновлення незалежності. Демонтаж пам'ятників В. Леніну у цьому контексті – дзеркальний процес, що символізував своєрідний «розрив з ідеологічним спадком СРСР». Поступова легітимація національної символіки (від локальних/регіональних ініціатив – до офіційного визнання у 1991 р.) – каталізатор державотворчих процесів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

11 апреля в истории Латвии: неизбранный президент. (2015). <https://mixnews.lv/exclusive/2015/04/11/11-aprelya-v-istorii-latvii-neizbrannyj-prezident-3/>

1990 – над Київradoю вперше було піднято блакитно-жовтий прапор. (2024). <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lypen/24/1990-nad-kyivradoyu-vpershe-bulo-pidnyato-blakytno-zhovtyy-prapor>

33 роки тому у Стрию вперше підняли прапор. (2023). https://galinfo.com.ua/news/33_roky_tomu_u_stryyu_vpershe_pidnyaly_prapor_ukrainy_396619.html

14 вересня 1990 р. у Львові демонтовано пам'ятник Леніну. (2019). <https://c4u.org.ua/media/calendar/931>

Бойко, М. (2016). Як падали перші Леніни в Україні. https://vgolos.ua/news/yak-padaly-pershi-leniny-v-ukrayini_213510.html

Вовканич, С. (1991, 12 червня). Національна символіка у дзеркалі соціології. *За вільну Україну*, 1.

Ганкевич, Р. (2015). 25 років тому у Стрию вперше в УРСР офіційно підняли жовто-блакитний прапор. https://zaxid.net/25_rokiv_tomu_u_striyu_vpershe_v_ursr_ofitsiyno_pidnyali_zhovtoblakitniy_prapor_n1344161

Героїчна мить історії: 2 квітня 1990 року над Дрогобичем піднято Державний прапор України. (2022). <https://drohobych-rada.gov.ua/vidbulosya-cherbove-zasidannya-komisiyi-12/>

ДАЛО: Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. Р-221 (Львівська обласна рада (1990–1991 рр.)), оп. 3. спр. 1187, 169 арк.

За вільну Україну. (1990, 2 серпня), 1.

Історія: «Совсти» мітили окуповану територію пам'ятниками, яких ми досі позбуваємося. (2022). https://mukachevo.net/post/istoriia-sovyety-mityly-okupovanu-terytoriiu-pamiatnykamy-iakykh-my-dosi-pozbuvayemosia_4509189.html

Карелін, О. (2011). *Прапори над Україною*. Львів.

Квятковський, А. (2018). *Прапор на вежі*. <https://zbruc.eu/node/34632>

Коломияни одними із перших повалили Леніна. (2014). <https://firtka.if.ua/blog/view/kolomiani-odnimi-z-persih-povalili-lenina60431>

Комуністи під кран не лягали: 30 років тому у Франківську повалили Леніна. (2020). <https://kurs.if.ua/society/komunisty-pid-kran-ne-lyagaly-30-rokiv-tomu-u-frankivsku-povalyly-lenina/>

Копись, Р. (2004). *Мої роки, моє життя належить Україні*. Дрогобич.

Кременчук першим підняв прапор України на Лівобережжі. (2020). <https://www.telegraf.in.ua/kremenchug/10039367-vpershe-na-lvoberezhzh-sino-zhovtiy-styag-nezalezhnoyi-ukrayini-zamayorv-same-u-kremenchuc.html>

Ленін у Львові впав 32 роки тому: як це було. (2022). <https://zahid.espresso.tv/lenin-u-lvovi-vpav-32-roki-tomu-yak-tse-bulo>

«Ленінопад» в Україні: боротьба з «совком» чи вандалізм? (2015). https://espresso.tv/article/2015/08/05/quotleninopadquot_v_ukrani_prosvitnycke_yavysche_chy_proyav_vandalizmuhttps://espresso.tv/article/2015/08/05/quotleninopadquot_v_ukrani_prosvitnycke_yavysche_chy_proyav_vandalizmu

«Ленінопад» в Україні почався 30 років тому. (2020). https://df.news/2020/08/12/lieninopad-v-ukraini-pochavsia-30-rokiv-tomu/#google_vignette

Перший: як піднімали синьо-жовтий прапор над Луцькрадою. (2015). <https://history.rayon.in.ua/topics/385905-pershii-iaak-pidnimali-sino-zhovtii-prapor-nad-lutskradoiu>

Піняжко, В. (2024). *34 роки тому у Львові знесли пам'ятник Леніну: спогади очевидця.* <https://suspilne.media/lviv/833847-34-roki-tomu-u-lvovi-znesli-pamatnik-leninu-spodadi-ocevidca/>

Правда України. (1990, 14 марта), 3.

ПРАПОР, який був ВПЕРШЕ піднятий над будинком Тернопільської міської ради народних депутатів (із фондів музею). (2022). <https://tokm.com.ua/novyny/prapor-yakuj-buv-vpershe-pidnyatyj-nad-budynkom-ternopilskoyi-miskoyi-rady-narodnyh-deputativ-iz-fondiv-muzeyu.html>

Постанова-1: Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про порушення закону Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 11 вересня 1990 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-12#Text>

Постанова-2: Постанова Президії Верховної Ради України «Про прапор України» від 18 вересня 1991 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1567-12#Text>

Постанова-3: Постанова Президії Верховної Ради України «Про Державний прапор України» від 28 січня 1992 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2067-12#Text>

Рябенко, С. (2020). *Паперовий «вождь» з сесійної зали: як декомунізували Верховну Раду.* <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/28/158741/>

Семків, В. (2015). *Падай, Леніне, падай.* <https://zbruc.eu/node/40061>

Синьо-жовтий прапор вільної держави. (2024). <https://dn.gov.ua/news/sino-zhovtij-prapor-vilnoyi-derzhavi>

Скрипник, В. (2024). *«Жовту частину пошила з гардини...». Як у Вінниці уперше піднімали синьо-жовтий прапор.* <https://vn.20minut.ua/Podii/zhovtu-chastinu-poshila-z-gardini-yak-u-vinnitsi-upershe-pidnimali-sin-11421586.html>

Слука, С. (1990, 8 серпня). Час нас розсудить. *Новини Прибужжя*, 2.

Стельмах, І. (2016). *Українці святкують День прапора «не в той день» – історики.* <https://www.radiosvoboda.org/a/27938374.html>

Сторінками історії: як на Хмельниччині 32 роки тому вперше підняли синьо-жовтий прапор. (2022). https://ye.ua/istiriya/58818_Storinkami_istoriyi_yak_na_Hmelnichchini_32_roki_tomu_vpershe_pidnyali_sino_zhovtij_prapor.html

Тинченко, Я. (2024). *Орест Карелін – автор перших українських прапорів: слідами героїв з фотографій Олеся Волянника.* <https://tyzhden.ua/orest-karelin-avtor-pershykh-ukrainskykh-praporiv-slidamy-heroiv-z-fotografij-olesia-volianyka/>

Торба, Б. (2025). *Синьо-жовті кольори незалежності. Як на світ з'явився український прапор і які труднощі здолав.* <https://life.pravda.com.ua/society/den-prapora-cikavi-fakti-pro-ukrajinskiy-styag-ta-yogo-istoriya-303312/>

Ще одну вимогу страйкарів виконано. Що далі?... (1990, 2 серпня). *Шахтар Червонограда*, 1.

Як Стрий перегнав Львів і став першим містом, де підняли український прапор. (2024). <https://zahid.espreso.tv/novyny-lvivschyny-yak-striy-peregnav-lviv-i-stav-pershim-mistom-de-pidnyali-ukrajinskiy-prapor>

Як тернополяни пам'ятник Леніну знімали. Спогади очевидців. (2011). <https://lyra.com.ua/2011/08/yak-ternopolyany-pamyatnyk-leninu-znimaly-spoahady-ochevydtziv>

Як у Львові вперше підняли синьо-жовтий прапор. Розмова з істори́ком. (2025). https://tvoemisto.tv/exclusive/synozhovta_nezalezhnist_lvova_abo_yak_vse_pochalosya_z_prapora_122492.html

Олег МУРАВСЬКИЙ, Юрій ТРУСОВ

РОЗДІЛ 4

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОЇ СПАДЩИНИ ТА ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІМПЕРСЬКОГО НАРАТИВУ

Сучасні інформаційні війни створюють сприятливе середовище для поширення псевдонаукових та популістських теорій і підходів у питаннях, де право першого голосу мало б належати винятково дослідникам із високого рівня експертизою. Сконструйовані у радянський період міти щодо походження й розвитку української мови, пропаговані цілими офіційними науковими школами, підсилені системними заходами репресивної державної машини, утвердили у славістиці й у глобальних масштабах ідеологічно вивірену «історичну правду». Інформаційні потоки цієї «правди» сягнули глобальних масштабів, відтак ідеологія першості й вищості російської культури та мови на тлі викривленої картини історичного контексту заповонила інтелектуальний простір. Сьогодні «плоди» цього процесу можна спостерігати повсюдно: періодично в українському медіапросторі з'являються резонансні матеріали (для прикладу, «Битва за історію» (Малей, 2023)), а інтерес суспільства до історичної правди, як свідчать соціальні медіа, лише зростає. Зрештою, підтвердженням цього є і результати офіційних соціологічних опитувань, як-от проведене на початку 2023 р. дослідження Київського міжнародного інституту соціології (Історична пам'ять, 2023). У сучасних умовах невідкладною справою для лінгвістів, зокрема дослідників історії української мови, є системна багатовекторна робота з джерелами різних періодів, передусім комплексне вивчення мови пам'яток, публікація текстів, створення історичних словників.

Давньоукраїнська доба. Ґрунтовне вивчення української джерелознавчої писемної спадщини від найдавнішого часу (періоду Русі) й до сьогодні, у якій виразно задокументовано розвиток звукової системи і граматики української мови, становлення її словотворчих засобів, а також зародження української лексики й фразеології, залишається одним із найактуальніших і водночас найскладніших питань у сучасному українському мовознавстві. Професор Віктор

Мойсієнко зазначає, що «підвалини української мовної норми (виразні українські мовні риси) зародилися в дописемний період і відображені в найдавніших рукописних текстах XI ст.» (Мойсієнко, 2025, с. 52).

Досліджувати й видавати українські манускрипти, зокрема твори найдавнішої київської писемної культури, стає дедалі складнішим процесом, адже більшість рукописних пам'яток за часів Петра I (Пётр I) і Єкатеріни II (Екатерина II) було вивезено до Московії і через постійне зазіхання московитів на Україну питання про повернення незаконно присвоєних українських пам'яток заходить у глухий кут. Відзначмо, що окремі найвидатніші українські рукописи зберігаються також і «в бібліотеках поза межами колишнього Радянського Союзу (Краків, Відень, Реймс, Стокгольм, монастир св. Катерини на Сінаї тощо)» (Німчук, 2008, с. 6).

З-поміж великої кількості різностильових писемних джерел¹ значну зацікавленість українських мовознавців викликають пам'ятки релігійного стилю, зокрема євангельські тексти, тому що «саме Святе Письмо стало причиною й метою всіх філологічних зусиль Середньовіччя (переклади, редагування, коментування, а в тому числі й лексикографічний та граматичний опис мови) і тим текстовим простором, в якому вироблялася й закріплювалася мовна норма. Невипадково переклади Біблії дали початок багатьом європейським літературним мовам і помітно вплинули на формування української» (Пуряєва, 2008, с. 21).

В історії українського народу були періоди, коли релігійний стиль не визнавали об'єктом вивчення, а «релігію трактували як пережиток минулого у свідомості громадян. Вона зазнавала всіляких утисків, обмежень, дискримінації. До того ж Українську Автокефальну Православну Церкву, яка ввела сучасну українську літературну мову в богослужіння та інші сфери релігійного життя, було заборонено, активних духівників УАПЦ і парафіян репресовано. Заборонено було й Українську Греко Католицьку Церкву, що в

¹ Систематичну працю над опублікуванням українських писемних пам'яток розпочато в Академії наук 1958 р. із постанов IV Міжнародного з'їзду славістів (Москва), який першорядним завданням славістики проголосив формування джерельної бази історичних досліджень слов'янських мов. У 1961 р. започатковано першу в україністиці власне лінгвістичну джерелознавчу серію «Пам'ятки української мови» (Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 54). Детальну історію видання та підготовки до видання різностильових і різножанрових українських писемних пам'яток див.: Пуряєва, 2018, с. 56–66.

конфесійну практику частково також уводила українську мову (греко-католики українську мову використовували під час неканонічних (чи паралітургійних) богослужінь – молебнів, Хресної дороги, Вервиці тощо)» (Осінчук, 2009, с. 5)².

Від початку 90-х років XX ст., у часи відновлення незалежності України, зростає інтерес дослідників до вивчення релігійного стилю, зокрема до публікування богослужбових оригінальних текстів (Євангеліє, Псалтир, Октоїх, молитовник тощо) методом метаграфування (а також як факсимільні видання). Важливо, що публікації пам'яток найчастіше доповнено розлогими науковими розвідками, які містять кодикологічний, палеографічний, мовознавчий аналізи, а також різноманітними коментарями, зауваженнями та примітками, словопоказниками, словниками малозрозумілих слів, ілюстраціями пам'яток тощо. Такі комплексні видання актуалізують інформацію про датування пам'ятки, місце та історію її створення, провенієнції, про автора (авторів) чи переписувача (переписувачів), містять аналіз відображених у тексті мовних рис з увагою до співвідношення і взаємодії писемної мови та усномовної стихії тощо. Опубліковані манускрипти дають змогу дослідникам різних галузей науки (історикам, культурологам, кодикологам, палеографам, філологам, мистецтвознавцям, релігієзнавцям та ін.) працювати з текстами, а сама можливість тривалого (повторюваного) контакту з джерелами відкриває перспективи для глибоких, зокрема порівняльних, студій. Доступність українських рукописів широкій науковій громадськості також дозволяє дослідникам робити достовірні висновки про давність, значущість і вагомість української мови серед слов'янських мов та руйнувати московський міт «про єдність слов'янських народів (про спільну колиску) до XIV ст.» (Гетка, Мойсієнко, 2024, с. 39).

² Слід зауважити, що несприятливі умови для розвитку релігійного стилю в другій половині XX ст. позначилися і на доборі джерел «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (СУМ¹⁴⁻¹⁵), оскільки до корпусу текстів зазначеного періоду не залучено жодної пам'ятки релігійного стилю (наприклад, «Четья 1489 р.», що увійшла до канону джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷), Київський Псалтир 1397 р., Лаврське Євангеліє середини – 2-ї пол. XV ст. тощо), а тільки тексти світського спрямування (різні грамоти: дарчі, підтвердні, купчі, жалувані, догвірні, присяжні, розсудні, правові, розмежувальні; листи, тестаменти, інвентарі, ілюстрації, угоди, статuti тощо) (дет. див.: Кровицька, 1996, с. 42–43; СУМ¹⁴⁻¹⁵ ПЗ, с. 23–44).

У контексті відновлення історичної справедливості вагомою є наукова діяльність видатного українського лінгвіста, члена-кореспондента Василя Німчука³, який упродовж багатьох років ініціював і сам брав участь у підготовці до видання найвизначніших українських сакральних текстів різних хронологічних зрізів, таких як: Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 (ПС), Євсевієве Євангеліє XIII ст. (ЄЄ), Добрилове Євангеліє 1164 р. (ДЄ), Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. (БЄ) тощо. У 2015 р. Василь Німчук разом із Людмилою Гнатенко підготували й видали Псалтир у перекладі Пилипа Морачевського 1865 р. (ПМ).

Відзначмо, що з ініціативи та за сприяння Василя Німчука свого часу до фахового публікування почали готувати ще низку важливих релігійних текстів української мови: Четью Мінею 1489 р. (Ганна Воронич, Василь Задорожний, Лілія Москаленко), Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 р. (Галина Щербатюк, Наталія Пуряєва), Новий Завіт у перекладі Пилипа Морачевського 1860–1865 рр. (Галина Арполенко, Людмила Гнатенко, Тетяна Котенко), Решетилівське Учителське Євангеліє 1670 р. (Тетяна Сивокозова), П'ятигірське Євангеліє 1604 р. (підгот. Богдана Бабенчук) та ін. (Пуряєва, 2018, с. 61; Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 55–56).

Помітна і в академічному середовищі, і в інформаційному просторі видавнича діяльність окремих ініціативних команд дослідників та меценатів. Так, 2009 р. було започатковано проєкт «Повертаємо в Україну культурну спадщину» (ТОВ «Видавництво “Торобець”»), мета якого – факсимільним способом опублікувати давні рукописні книги, створені на теренах Русі-України, які через різні обставини зберігаються поза межами України. У межах проєкту видано факсимільні копії деяких українських рукописів, а саме: Луцьке Євангеліє XIV ст. (оригінал зберігається у Москві, Росія), Луцький Псалтир 1384 р. (у Флоренції, Італія), Холмське Євангеліє XIII ст.

³ Зауважмо, що В. Німчук – один із перших українських мовознавців, праці якого на початку 90-х років XX ст. започаткували відновлення релігійного стилю в українській мові. Його мовознавчі розвідки, а саме: «Українська мова – священна мова» (1992–1993), «Українська мова в християнських храмах» (2000), «Християнство й українська мова» (2001a), розділ «Українські переклади Святого Письма» в праці «Das Ukrainische als Kirchensprache / Українська мова в церквах» (Wien, 2005) тощо (дет. див.: Осінчук, 2009, с. 21–23) засвідчили, що українська мова упродовж століть, попри всі заборони різних політичних режимів і наступів, зберігала релігійний стиль, який має неповторну історію функціонування.

(у Москві, Росія), Лавришівське Євангеліє XIV ст. (у Кракові, Польща), Реймське Євангеліє. Конволют XI ст., XIV ст. (у Реймсі, Франція), Віденський Октоїх XIII ст. (у Відні, Австрія), Молитовник Гертруди X–XI ст. (у Чівідале, Італія), Молитовник князя Володимира XIV ст. (у Нью-Йорку, США), Галицько-Волинське Євангеліє XII ст. (у фондівій колекції російської Державної Третьяковської галереї (Москва)), Дубенське Євангеліє XVI ст. (у Російській державній бібліотеці (Москва)), Турівське Євангеліє (у Центральній бібліотеці Академії наук Литви (Вільнюс) (ПКС)).

У 2024 р. методом метаграфування вперше опубліковано Оршанське Євангеліє XIII ст. у супроводі комплексного книгознавчо-лінгвістичного дослідження, автори якого, «спираючись на сучасні досягнення палеографії та мовознавства, репрезентують результати своїх досліджень стосовно часу та місця створення кодексу, що дозволяють підтвердити його українське походження та київську мовну редакцію» (ОрЄ, с. 7).

Названі пам'ятки написані церковнослов'янською мовою української редакції⁴; для українців вони важливі насамперед тим, що у них значною кількістю написань зафіксовано низку живомовних рис, які «з часом стали нормами української мови, а також – узусними для певних діалектів української мови» (Гетка, Мойсієнко, 2024, с. 77–78).

Аналізуючи фонетичний і морфологічний склад мови давньоукраїнських пам'яток, історики мови виділяють низку лінгвальних рис, які проникали із живомовного середовища в тексти релігійного стилю, наприклад:

- сплутування *ѣ* та *и*; сплутування *ы* з *и*;
- зміна *е* на *о* після шиплячих;
- чергування *у* з *в*;
- сплутування ненаголошеного *е* з *и*;
- відпадиння початкового *и*;

⁴ У найновішій розвідці з історії української мови професори Йоанна Гетка (Joanna Getka) та Віктор Мойсієнко запропонували мову церковнослов'янських текстів найдавнішого періоду називати терміном *церковнослов'янська мова русько-української редакції*, а пам'ятки – *давньоукраїнськими*, або *давньорусько-українськими*, або *київськими* XI–XIV ст. [виділення наше – Авт.] (Гетка, Мойсієнко, 2024, с. 53–55). Зауважмо принагідно, що мовознавчі погляди на використання термінології щодо називання церковнослов'янської мови та її редакцій у славистиці упродовж десятиліть були суперечними (дет. див.: Німчук, 2001а; Скаб, 2014; Стаменова, 2017; Мозер, 2018; Наєнко, 2022; Наєнко, 2023 та ін.).

- сполуки *ър, ъл, ьр, ъл* на місці стсл. *ръ, лъ*;
- новий *ръ*;
- м'який *ц*;
- закінчення *-ови, -еви* в Д. в. одн.;
- закінчення *-ть* відповідно до стсл. *-тъ*;
- наказовий спосіб на *-ръ* тощо (дет. про ці мовні особливості див.: Колесса, 1924, с. 13–14; Огієнко, 1929, с. 101–103; Німчук, 2001а, с. 14; Мозер, 2018, с. 10–11 та ін.).

Йоанна Гетка та Віктор Мойсієнко, ґрунтовно вивчаючи світські й релігійні українські манускрипти XI–XIV ст., виокремили понад 30 мовних рис, які стали нормативними в українській літературній мові, а саме:

- повноголосся;
- початкові *ро-, ло-* із давніх **ort-, *olt-*;
- написання *-ьае-, -ьїє-, -ью-* на місці південнослов'янських *-иае-, -иїє-, -ию-* (цей процес згодом сприяв українському подовженню звуків);
- кавізм (*і* на місці *ятъ*);
- поява українського звука [и];
- написання *-гил-, -ки-, -хи-* на місці давніх *-гы-, -кы-, -хы-*;
- перехід *е > о* після *й* на початку слова; перехід *е > о* після шиплячих та *й*;
- зближення артикуляції [*е*] та [*и*];
- чергування *у // в*;
- ікавізм (*і* на місці давнього *е* – новий *ятъ*);
- ікавізм (зміна **о* в новозакритому складі, що призвела в подальшому до появи *і*);
- вимова *о* з наближенням до *у*;
- втрата *и-* на початку слова;
- збереження кореневого *і-* в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти*;
- відображення глоткового *г* (*h*);
- *ж* на місці **dj* (у північноукраїнських говірках цей рефлекс збережено, а в південних розвиток пішов у напрямку африкати *дж*, що й стало мовною нормою); відображення африкати *дж* відповідно до **zdj*;
- написання *ч* відповідно до *ц* у південнослов'янських пам'ятках;
- відображення м'якості *ц*;
- написання без роздільної вимови та відображення асимілятивного подовження в іменниках середнього роду на *-иє*;

- одзвінчення початкового *с* перед дзвінким після занепаду зредукованих;
- протетичні приголосні, епентичні приголосні;
- спрощення в групах приголосних;
- зміна звукосполуки **zg* > *зк*;
- флексія давального відмінка *-ові*, *-еві*;
- відображення форм кличного відмінка;
- займенникові форми *тобѣ*, *собѣ* у давальному та місцевому відмінках;
- флексія *ѣ* > *и* у формі називного відмінка, знахідного відмінка мн. іменників чоловічого роду *јѡ-основ*;
- стягнення прикметникових і займенникових форм;
- дієслова з суфіксами *-ова-*, *-ува-*;
- усічення дієслівні форми 3 ос. одн.;
- наказовий спосіб дієслів у формі 3 ос. мн. із закінченням *-мо* тощо (Гетка, Мойсієнко, 2024, с. 239–247).

Розгляньмо конкретніше приклади деяких мовних рис, зафіксованих у текстах давньоукраїнського періоду, що характеризують українську мову як окрему й давню лінгвальну систему серед слов'янських мов.

Найважливішим фонетичним процесом, що привертає увагу дослідників давніх українських текстів, був занепад зредукованих голосних *ѣ* та *ь*, який відбувався у слов'янських мовах двома шляхами: «у слабкій позиції (у кінцевих складах, що перед складом з голосними повного творення або із сильним зредукованим) ультракороткі голосні ще більше скорочувалися і зникали, а в сильній позиції (у складі перед слабким зредукованим, перед сонорним *р*, *л* і, можливо, в окремих випадках – під наголосом та перед групою приголосних) вони зазнавали подовження і перетворювалися в нормальні короткі голосні *і*, як правило, зливалися з відповідними східнослов'янськими короткими голосними *о*, *е*» (Півторак, 1988, с. 172).

Випадки занепаду зредукованих засвідчено вже в давньокиївських рукописах XI ст.⁵, зокрема в кириличній частині Реймського Євангелія (*кто* 2 зв., *никто* 3 зв.), Остомирового Євангелія 1056–1057 (*кни-*

⁵ Юрій Шевельов відзначив, що «давньоукраїнські пам'ятки віддзеркалюють занепад ерів досить прозоро, хоча й не цілком послідовно, що випливало із суперечності між дійсною вимовою та правописною традицією – чи то вже церковнослов'янською, чи переінакшеною на місцевий копил. Їх аналіз уможливило датування остаточного занепаду ерів приблизно 1150 роком» (Шевельов, 2002, с. 309).

гамъ 9, 15), Архангельського Євангелія (мнѣ 86, кто, князь 19) тощо (дет. див.: Півторак, 1988, с. 173; Жовтобрюх, 1979, с. 179). Активний занепад голосних ъ та ь у різних складах слів у слабких позиціях документують релігійні пам'ятки XII–XIII ст.: Добрилове Євангелія (брашино 13 зв., из 22 зв., кде 253 зв., птєньца 206, свѣтилникъ 51 зв.), Бучацьке Євангеліє (ближнии 51 зв., книжници 81, пиєницю 97, к томоу 113, нѣкто 42), Галицьке Євангеліє 1144 р. (книгы 1) (Жовтобрюх, 1979, с. 179), Апостол Христоніпольський (книгахъ 88 зв.) (Півторак, 1988, с. 174), Оршанське Євангеліє (алкати 29, без 16 зв., второй 66 зв., дондѣже 19 зв., издалеча 33, книжнїкъ 52, Євсєвіє Євангеліє (к тебе 25 зв., два 112 зв., смєрть 104, свѣза 54 зв., князи 13) тощо.

Численні написання о замість ъ, е замість ь у сильних позиціях у текстах другої половини XII ст.⁶ вказують на завершення процесу переходу редукованих у голосні повного творення (Півторак, 1988, с. 175); наприклад: *близнєць* (ДЄ 9), *дверь* (ДЄ 26 зв.), *жєзль* (ДЄ 96 зв.), *плоть* (ДЄ 16), *сотьникъ* (ДЄ 55), *дєбрь* (БЄ 45), *овєць* (БЄ 53), *торѣжники* (БЄ 76), *трость* (БЄ 92 зв.), *до верху* (БЄ 21 зв.), *ложь* (ГВЄ 22 зв.), *овєць* (ГВЄ 37 зв.); див. ще інші тексти: *избытокъ* (ЄЄ 38), *вѣнєць* (ЄЄ 93 зв.), *тєсть* (ЄЄ 91), *правєднаго*. Є. Пут. 114 (Жовтобрюх, 1979, с. 180). Для досліджуваних рукописів характерні також написання прийменників (префіксів) із кінцевим о на місці ъ: *отоимєть сѧ* (БЄ 6), *во тѣ днѣ* (БЄ 25), *отои-доша* (БЄ 4 зв.), *изо дѣщєре* (БЄ 16 зв.), *надо вєтъми* (БЄ 38 зв.), *бєзо основаниє* (БЄ 28); *прѣдо вєтъми* (БЄ 101 зв.), *надо многыми* (БЄ 117 зв.), *ко ц(с)рємь* (ГВЄ 127), *во оумывальницю* (ГВЄ 172), *со ароматы* (ОрЄ 120), *со мною* (ОрЄ 115) *во имѧ* (ОрЄ 114 зв.) тощо.

Надзвичайно поширеним явищем у давньоукраїнських текстах є перехід ъ + **јъ** > **ы** + **и**; ъ + **јъ** > **и** + ъ на стику ъ, ь кінця слова зі займенником або сполучником *и* (графічно), або початковим *и* (графічно) наступного слова (цей процес зафіксовано в XI ст., зокрема у Реймському Євангелію)⁷, наприклад: *ісѣ же простєрь роукоу сєты и*

⁶ З приводу часу та наслідків занепаду редукованих голосних у давньоукраїнських текстах дет. див.: Бузук, 1927, с. 41–44.

⁷ Віктор Мойсієнко відзначає, що ця зміна «могла відбутися лише на давньоруському ґрунті, оскільки закінчення -тъ в III ос. одн. теп. ч. властиве пам'яткам руського ізводу. Обидві асиміляції і ъ, і ѣ з наступним і стали характерною особливістю руських (українських) текстів київської та галицько-волинської школи» (Мойсієнко, 2019, с. 78–79). Детальніше про галицько-волинські мовні особливості та дискусію слов'янських мовознавців щодо належності окремих давніх українських пам'яток до певної мовної території див.: Розов, 1907.

(ДЄ 74 зв.), *и приведохы и къ оученикомъ* (ДЄ 77 зв.), *и въсадивы и на свои скотъ* (ДЄ 137 зв.), *и заплуюти и* (ДЄ 143), *како имъ прѣдасти и* (ДЄ 151 зв.), *и видѣвы и паде на ногоу юго* (БЄ 8); *и гнетѣхоути и* (БЄ 10), *въ соуботоу ицѣлѣти и* (БЄ 99 зв.), *аще кто мнѣ слоужить почтети и оцѣ мои* (БЄ 119 зв.), *оставимы и* (ЄЄ 21), *оубишмы и* (ЄЄ 42 зв.), *биѣхоути и по ланитама* (ЄЄ 93 зв.); див. ще в Городиському (Христонопільському) Апостолі: *наставити и* 140, *познахомы и* 94, *оклѣветаваяути и* 55 (Колесса, 1923, с. 24) та в Лавришівському Євангелію: *гнетѣхоути и* 79, *въпрахоути и* 109 зв., *приведохы и* 63, *оузаты ихъ* 104 (Мойсієнко, 2018, с. 444).

Окремої уваги в досліджуваних пам'ятках заслуговує коренева форма *скерб-* (є>ь) відповідно до старослов'янської *скръб-*, яка, на думку В. Німчука, є дуже вагомим аргументом на користь того, що тексти, які документують словоформи із цим коренем, переписувано не просто зі східнослов'янських протографів, а з південносхіднослов'янських (Німчук, 2001b, с. 10)⁸, наприклад: *скерби* (ДЄ 90 зв.), *скербѣти* (ДЄ 216 зв.), *оскербѣ* (ДЄ 38 зв.), *скербѣще* 125 (БЄ 125), *въ скербѣ* (БЄ 110 зв.), *прискербѣна* (БЄ 126), *скерби* (ЄЄ 88), *скербѣца* (ЄЄ 125).

Наслідком занепаду редукованих голосних у слабких позиціях є виникнення вторинного («нового») *ѣ*, що фіксують українські пам'ятки, переписувані передовсім на галицько-волинських землях (Мойсієнко, 2018, с. 441)⁹. Давньоукраїнські рукописи «новий» *ѣ* репрезентують у таких випадках:

- у різних відмінкових формах іменників на *-єниє*: *въскръсьньє* (ДЄ 76 зв.), *погрѣбѣньє* (ДЄ 212), *оуспієньє* (ДЄ 268 зв.), *рождѣнии* (БЄ 11), *прѣгрѣшѣнии* (БЄ 77), *камѣниємъ* (БЄ 7 зв.), *оучѣньє* (ГВЄ 17 зв.), *помышлѣньємъ* (ЄЄ 53), *ѡвлѣньє* (ЄЄ 51), *избавлѣньє* (ЄЄ 136 зв.);

- у словах на *-єнь*: *рѣмѣнь* (ДЄ 3 зв.), *камѣнь* (БЄ 71), *перстѣнь* (ГВЄ 144 зв.);

- у словах із суфіксом *-тель*: *дѣлатѣль* (ДЄ 49), *оучитѣль* (ДЄ 50), *строитѣль* (БЄ 48), *тажѣтѣль* (БЄ 77 зв.), *оутѣшитѣль* (ЄЄ 26 зв.);

⁸ Про міркування дослідників щодо кореня *скерб-* у давньоукраїнських текстах див.: Осінчук, 2012, с. 16–17; Німчук, Осінчук, 2017, с. 13–14; Мойсієнко, 2018, с. 443.

⁹ Мовознавці відзначають, що найперші приклади вживання «нового ятя» відбито в написі на хресті полоцької княгині Євфросинії (камѣньє, игоумѣньѧ), виробленому 1161 р., правдоподібно, київським майстром (Шевельов, 2002, с. 389).

- у формах місцевого відмінка однини чоловічого і середнього родів деяких займенників та у формах давального й місцевого відмінків однини жіночого роду займенників: *о нѣмь* (ДЄ 29), *о вѣмь* (ДЄ 106 зв.), *въ родѣ сѣмь* (БЄ 102), *въ нѣи* (БЄ 10 зв.), *горѣ сѣи* (БЄ 76 зв.), *вашѣмь* (ЄЄ 13 зв.);
- у дієслівних словоформах 3-ої ос. одн. теперішнього чи майбутнього часів: *въздвиґнѣть* (ДЄ 55 зв.), *възьмѣть са* (ДЄ 208 зв.), *зовѣть* (ДЄ 161 зв.), *можѣть* (ДЄ 36);
- у заперечній частці не: *нѣ иждѣноу* (ДЄ 15 зв.), *нѣ сѣмоу-щакѣть са* (ДЄ 33), *нѣ пѣтѣ са* (БЄ 47 зв.), *нѣ ищѣтѣ* (БЄ 48), *нѣ зриши* (ЄЄ 42), *нѣ възгласитѣ* (ЄЄ 92 зв.);
- див. ще інші слова: *мѣчь* (ДЄ 50 зв.), *пѣць* (ДЄ 61), *бѣздѣнаѣ* (БЄ 41), *сѣмь* (БЄ 16 зв.), *въльблоудѣ* (ЄЄ 74 зв.), *небѣсноу* (ЄЄ 108) тощо.

Київською писемною традицією є написання старослов'янських словформ *сѣвѣдѣтель*, *сѣвѣдѣтельство*, *сѣвѣдѣтельствовати* з и-рефлексом: *сѣвѣдѣтель* (БЄ 128), *сѣвѣдѣтельства* (БЄ 127 зв.), *сѣвѣдѣтеля* (БЄ 127 зв.), *сѣвѣдитѣльствоуѣши* (ЄЄ 13 зв.), *сѣвѣдитѣльствовахѣ* (ГВЄ 209 зв.), *сѣвѣдитѣльство* (ЄЄ 13 зв.), *сѣвѣдитѣльствова* (ОрЄ 134), *сѣвѣдитѣльствоуѣтѣ* (ОрЄ 113); див. ще у Віденському Октоїху: *сѣвѣдѣтели* 184 зв., *сѣвѣдитѣльствоуѣмѣ* 221 зв. (Мойсієнко, 2021, с. 205).

Досліджувані релігійні пам'ятки засвідчують давню українську рису – лабіалізація *е* (*е > о*) після шиплячих¹⁰: *врачовѣ* (БЄ 10), *w(m) вержонѣ* (БЄ 45 зв.), *възложонѣ* (БЄ 55), *пославшому*. ЄГ 1144 (Півторак, 1988, с. 105), *блажонѣ* (ГВЄ 117); див. ще в Городиському (Христоніпольському) Апостолі: *имоущому* 85, *творациому* 113, *въроующому* 4 зв., *мѣньшому* 125 (Колесса, 1923, с. 25).

Варто зазначити, що багатим матеріалом для вивчення історії української мови є засвідчені в давньокиївських текстах численні антропоніми, які відбивають взаємодію живої давньоукраїнської мови і церковнослов'янської у часи Русі. Аналіз відомих сьогодні українських наукових студій дав змогу констатувати відсутність ґрунтовних досліджень про особові імена, засвідчені в найдавніших давньоукраїнських пам'ятках, зокрема в канонічних текстах. Ономастичні дослідження української антропонімії ґрунтуються

¹⁰ Спорадичні написання з *о* після шиплячих трапляються вже в найдавніших світських київських текстах XI ст., наприклад: *чоловѣка* (Изб. 1073, с. 179 зв.), *жона* (Изб. 1076, с. 181 зв.) (дет. див.: Півторак, 1988, с. 105).

здебільшого на матеріалах пам'яток ділової мови XIV–XVIII ст. (Денисюк, 2006, с. 4–6).

В іменнику давньоукраїнських канонічних текстів чи в місяцесловах досліджуваних рукописів фіксуємо низку народнорозмовних рис, як-от:

- стягнення голосних фонем (-и- < -ии-; -а- < -аа-) у середині власних назв: *гаоурила* (ОЄ 231 зв.) *гавриль* (ДЄ 265), *гавриль* (ЄМ 194 б), *гавриль* (ЄЄ 131 зв.); *гаврила* (ОрЄ 127 зв.), *данила* (ЄЄ 119), *данила* (ОрЄ 128 зв.), *аврамъ* (ДЄ 22), *аврама* (ОрЄ 129 зв.), *исакъ* (ЄМ 179 в), *исакъ* (ОрЄ 129), *варава* (ЄМ 116 а)¹¹; пор. українські: *Аврам*, *Варава*, *Гаврило*, *Данило*, *Ісак* (Трійняк, 2005, с. 18, 56, 77, 99, 158);

- редукція давнього ненаголошеного голосного *и* на початку слова: *єсѣа* (ДЄ 251), *аєкова* (ДЄ 266 зв.), *стѣо аєкова* (ГВЄ 200), *ієзєкию* (ЄЄ 120), *сидора* (ЄЄ 129 зв.), *всифови* (ОрЄ 129 зв.), *юда* (ОрЄ 82 зв.), *аєковъ* (ОрЄ 94 зв.);

- написання з *ь* перед йотованими на місці південнослов'янського *и*¹²: *диоклитѣаєнѣ* (ОЄ 226), *ананѣа* (ДЄ 250 зв.), *андрѣаєна* (ДЄ 268 зв.), *антонѣа* (ДЄ 260), *гєвргѣа* (ГВЄ 214 зв.), *марѣа* (ГВЄ 57), *лоукѣаєна* (ГВЄ 215), *ильа* (БЄ 32), *афанасѣа* (ЄЄ 128 зв.), *васильа* (ЄЄ 125), *ильа* (ОрЄ 44 зв.), *марѣа* (Лвр.Є 158 зв.), *настасѣа* (Лвр.Є 165), *дємѣаєна* (Лвр.Є 165) (Мойсієнко, 2018, с. 444, 445);

- у запозичених іменах на місці гр. *ει*, *αι* фіксуємо *ѣ* (перед й та йотованим голосним): *анѣдрѣи* (ДЄ 5 зв.), *ѣлисѣа* (ДЄ 264), *варфоломѣа* (ДЄ 268 зв.), *матѣѣа* (БЄ 2 зв.), *ѣфрѣма* (ЄЄ 128 зв.), *тимѣфѣа* (ЄЄ 133); пор. у сучасних християнських іменах: *Андрій*, *Варфоломій*, *Матвій* (Трійняк, 2005, с. 33, 58, 220);

- сплутування *и/є*: *сємеона* (ДЄ 245) (пор. цсл. *сѣмеонѣ*); див. у Віденському Октоїху: *симионѣ* 251 зв.–252, *ємільана* 182 (Мойсієнко, 2021, с. 207, 208); пор.: *параскивѣи* (ОрЄ 117);

- у на місці стсл. *ю*: *оустинѣи* (ОрЄ 126);

- народні форми імен: *стѣо костантина* (ДЄ 263 зв.), *мч(н)ѣ орины* (ЄЄ 133), *иванѣу* (Лвр.Є 7), *ивана* (Лвр.Є 7), *влєѣи*

¹¹ Юрій Шевельов відзначив, що різноманітні стягнення голосних звуків в особових формах давньоукраїнського часу зумовлені балканським посередництвом, зокрема й впливом розмовної грецької мови (Шевельов, 2002, с. 157).

¹² Зміна південнослов'янських сполучень *-иа-*, *-иє-*, *-ию-* на *-ѣа-*, *-ѣє-*, *-ѣю-* «стала одним із найвиразніших показників писемності русько-української редакції. Явище характерне вже для найдавніших текстів XI ст.» (Гетка, Мойсієнко, 2024, с. 99).

(Лвр.Є 176), влєны (Лвр.Є 178 зв.) (Мойсієнко, 2018, с. 447); див. ще імена із написів-графіті: *дѣмѣло*, *стѣпѣко*, *михалько*, *данило*, *марко* (Гетка, Мойсієнко, 2024, с. 209);

- на місці стсл. закінчень *-а*, *-а* жіночі й чоловічі імена (*-ја*-основи) в родовому відмінку одн. містять живомовні закінчення *-ѣ*, *-ѣ*¹³: *ананѣ* (ДЄ 248 зв.), *илѣ* (ДЄ 267), *натальє* (ДЄ 268 зв.), *анастасьѣ* (ГВЄ 200 зв.), *агафѣ* (ЄЄ 129 зв.), *фѣвдосѣ* (ЄЄ 134), *пр(о)рка захарѣ* (ОрЄ 124), *мтрѣ... сифѣ* (ОрЄ 125 зв.), *ксєниѣ* (ОрЄ 134 зв.);

- закінчення *-ови* в давальному відмінку одн. іменників *-ѣ* (*-јѣ*)-основ: *андрѣови* (ДЄ 30 зв.), *симонови* (БЄ 2 зв.), *иванови* (ОрЄ 5), *петрови* (ОрЄ 34), *симонови* (ОрЄ 30) тощо.

Вивчення особових імен у рукописах києворуського часу засвідчує, що «більшість варіантів християнських імен давньоукраїнського періоду збережена до сьогодні й активно функціонує в українській народній мові» (Осінчук, 2011, с. 157).

У студіях пам'яток києворуської писемної традиції важливе значення для історії української мови становить лексика, яка на сьогодні, на жаль, менше досліджена, ніж фонетика й морфологія¹⁴.

У радянський період через об'єктивні та суб'єктивні причини вивчення української лексики почали від XIV ст.¹⁵. Саме на основі джерел XIV ст. розпочалося лексикографічне опрацювання української лексики, результатом чого став двотомний «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за редакцією Лукії Гумецької, який

¹³ Детальніше про цю особливість в найдавніших українських текстах релігійного стилю див.: Козирєва, 2008, с. 22.

¹⁴ Вивчаючи глибше українську лексику на матеріалі різностильових текстів XI–XIII ст., дослідники відзначили, що українська мова зазначеного часу володіла розвиненою лексико-семантичною системою, що склалася на ґрунті багатой праслов'янської спадщини (дет. див.: Винник, Горобец, Карпова, 1983, с. 29–163; Німчук, 1992).

¹⁵ Загальновідомо, що у часи функціонування СРСР провладні тогочасні історики й мовознавці розвивали вчення про давньоруську народність, а Київську Русь розглядали як «спільну колиску» трьох слов'янських народів, після розпаду якої не раніше XIV ст. витворилися окремі східнослов'янські народи. Михайло Лукінюк про цю теорію відзначає так: «коли імперські історики переконалися у власній неспроможності довести, що Київська Русь була російською державою, то спритні фальсифікатори, аби лише не допустити визнання її українською, що було б смертельною загрозою як для великодержавницького міфу про “тисячолітню Росію”, так і для спокійного існування імперії взагалі, оголосили її нічиєю, чи то пак “спільною”, що узвичаєно сприймається росіянами як виключно їх власна» (Лукінюк, 2012, с. 127–128).

став єдиною завершеною працею в українському історичному словникарстві (СУМ¹⁴⁻¹⁵)¹⁶.

Сьогодні особливо відчутним є брак лексикографічного опрацювання писемної спадщини періоду XI–XIII ст.¹⁷. Важливість історичного словника тогочасної мови виявляється насамперед у тому, що давньокиївська лексична спадщина – «основа лексико-семантичної системи української мови. Вона майже до деталей збереглася, становлячи величезний активний словниковий масив у діалектному мовленні і в літературній мові» (Німчук, 1992, с. 360). Окрім цього, у славістиці свідчення про найдавнішу лексику киево-руського періоду і до XIV ст. можна почерпнути з трьох російських словників: «Словника давньоруської мови» Ізмаїла Срезневського, «Словника російської мови XI–XVII ст.», «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.», згідно з якими, історія староукраїнської мови починається не раніше XIV ст. (Гетка, Мойсієнко, 2024, с. 187).

¹⁶ Незавершеним залишився «Історичний словник українського языка» за редакцією Євгена Тимченка (два випуски опубліковано у 1930 р. і 1932 р.; надруковано до слова **ЖЯЛУВАТИ**) (ІСУЯ). Незважаючи на те, що члени комісії для підготовки укладання цього лексикону, яку очолив Є. Тимченко, поставили собі за мету зібрати лексичний матеріал української мови від найдавнішого часу, на жаль, до джерельної бази не увійшли тексти XI–XIII ст. (Збірника Святослава 1073 і 1076 рр., Слова Григорія Богослова, Архангельське Євангеліє 1092 р., Остромирове Євангеліє 1056 р.), які, на думку дослідників, рясніють ознаками живої української мови, а отже, дають для історичного словника дуже цінний матеріал (Кривицька, 1996, с. 86–87). Із-поміж історичних словників варто виокремити «Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.» (опубліковано 18 випусків: **А–МАТКА**), у реєстрі якого є книжна та народнорозмовна лексика української мови, зафіксована у творах різних жанрів і стилів цього періоду. Також відомо, що із 2019 р. у відділі історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України (м. Київ) розпочато підготовчу роботу над фундаментальним академічним проєктом «Словник української мови другої половини XVII–XVIII ст.» (Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 57).

¹⁷ Василь Німчук, дослідивши мову пам'яток X–XIII ст., створених на півдні Русі, довів, що їй притаманні риси української мови, більшості її сучасних говорів, і запропонував називати цю лінгвосистему «руськоукраїнською» («українськоруською») мовою (Пуряєва, Коца, Бабенчук, 2022, с. 53). Слід відзначити, що у 80-х роках XX ст. в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР було розпочато роботу над підготовкою проспекту Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції, яку завершено вже в новоствореному Інституті української мови АН України. Однак через відсутність картотечних шаф, приміщення для картотеки, труднощі з тиражуванням карток на початку 90-х років XX ст. працю над цим словником призупинено (Німчук, 2008, с. 6–7).

Вивчаючи джерельну базу «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.» («Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.») (СДЯ), ми виявили понад 160 українських текстів зазначеного періоду, з-поміж них – понад 30 пам'яток релігійного стилю, окремі з яких згадували вище, наприклад: Апостол тлумачний 1220 р. (Ап 1220)¹⁸, «Слова» Григорія Богослова (Назіянзина) XI ст. (ГБ XI), 16 слів Григорія Богослова з тлумаченнями Никити Іраклійського XIV ст. (ГБ XIV), Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. (ЕвОстр 1056–1057), Мстиславове Євангеліє 1095 – 1117 рр. (ЕвМст до 1117), Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р. (ЕвГал 1144), Добрилове Євангеліє 1164 р. (ЕвДобр 1164), Юріївське Євангеліє близько 1120 р. (ЕвЮр н. XII), Пантелеймонове Євангеліє XII ст. (ЕвПант XII–XIII), Євангеліє Милятинне 1215 р. (ЕвМилят 1215), Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264–1301 рр. (ЕвГал 1266–1301), Симонівське Євангеліє 1270 р. (Ев 1270), Євсевієве Євангеліє 1283 р. (Ев 1284), Холмське Євангеліє кінця XIII ст. (Ев XIII), Полікарпове Євангеліє 1307 р. (Ев 1307), Кондакар 1207 р. (Конд 1207), Путятин мінея за травень XI ст. (Мин (Путян.) ок. 1100 (май)), Псалтир 1397 р. (Псалт 1397), Службник XIII ст. (Служ XIII) тощо.

Серед джерел «Словника російської мови XI–XVII ст.» («Словарь русского языка XI–XVII вв.») (СлРЯ) вказано такі українські церковно-релігійні тексти: Городиський (Христоніпольський) Апостол XII ст. (Апост.Христ.), Архангельське Євангеліє 1092 р. (Арханг.ев.), «16 слів Григорія Богослова з тлумаченнями Никити Іраклійського XIV ст.» (Гр.Наз.¹), «XIII слів Григорія Богослова XI ст.» (Гр.Наз.), «Молитва» київського митрополита Іларіона XI ст. (Илар.Мол.), Кондакар 1207 р. (Конд.І), Кондакар к. XII – поч. XIII ст. (Конд.ІІ), Мінея службна Дубровського XI ст. (МинДубр.¹), Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр. (Мст.ев.), Остромирове Євангеліє 1056–1057 (Остр.ев.), Парамійник 1271 р. (Парем.⁴), Псалтир XIII–XIV ст. (Псалт.арх. Амф.1), Псалтир «Чудовський» XI ст. (Псалт.Чуд.) тощо.

Матеріал українських пам'яток, використаний у російських історичних словниках як ілюстративний для підтвердження нібито функціонування слова в мові найдавнішого писемного періоду розвитку російської (!) мови, – це не тільки надійний критерій для аналізу тих чи тих явищ української мови (фонетики, словотвору, морфології тощо), а й доступ дослідникам різних наукових галузей

¹⁸ У дужках зазначаємо умовне скорочення пам'ятки в аналізованому словникові.

до значної кількості фактів про давньокиївську епоху, а саме про тогочасне господарство й торгівлю, про державний устрій, військово-ву справу, звичаї, обряди, побут тощо.

Аналізуючи російські історичні словники, виявляємо цілі масиви ілюстративного матеріалу (XI–XIV ст.) із згадуваних (і не тільки) давньоукраїнських джерел. Окрім того, ілюстрації із текстів зазначеного періоду в словникових статтях чітко подано на позиції хронологічно найранішого джерела. Наприклад, реєстр російських словників збагачили такі лексеми, виявлені тільки в давньоукраїнських текстах: **дольный** 'земний'. ГБ XIV, 117 г. (СДЯ-3, с. 42); **изгроубити** 'помилитися'. Ев.1307, 123 об. (СДЯ-3, с. 497); **изкривити** 'спотворити'. Ев.1284, 62 об. (СДЯ-4, с. 18); **мораникъ** 'моряк'. ГБ XIV, 21 б; **моранинь** 'моряк'. ГБ XIV, 21 в (СДЯ-5, с. 25); **моудреные** 'міркування'. ГБ XIV, 83 а (СДЯ-5, с. 31); **моудрствовать** 'розмірковувати'. ГБ XIV, 83 а (СДЯ-5, с. 35); **попирень** 'пов'язаний з похміллям'. Ев. 1270, 40 зв.; Служ. XIII 5 (СДЯ-7, с. 193); **пѣнитися** 'покриватися піною' ГБ к. XIV, 183–184 (СДЯ-9, с. 407). Цікаво, що слово **ластовица** 'ластівка' містить ілюстративний матеріал – перші й найдавніші фіксації – із шести українських текстів («Хроніка Георгія Амартола», «Пролог Юрійвський», «Мірило праведне», «16 слів Григорія Богослова з тлумаченням Никити Іраклійського», «Пчела», «Палея») (СДЯ-4, с. 392).

Привертає увагу факт, що до реєстру «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.» увійшло понад 40 складених лексем (здебільшого ті, що позначають абстрактні поняття) із першою основою *добро-* тільки із української пам'ятки «16 слів Григорія Богослова»: **доброзаконные** 'законність, справедливість'; **доброразрачыє** 'краса, привабливість'; **доброизповѣданые** 'оповідання, розповідь'; **доброимѣные** 'багатство'; **добротрасьянь** 'той, хто добре володіє справою'; **добропокорень** 'покірний'; **добротслоутые** 'слава, хвала'; **добротстрастьє** 'радісне, щасливе життя'; **доброоутварые** 'благопристойність'; **доброчинные** 'упорядкованість'; **добрѣприять** 'приємний' тощо (СДЯ-3, с. 7–25).

Свідченням того, як реєстрові слова із словників давньоруської мови, засвідчені в давньоукраїнських текстах, розвинули своє значення упродовж історичного розвитку української мови і збережені до сьогодні в її говорах, є такі словникові статті:

БАНЬНИКЪ 'банщик': Како же хотащеи мытиса. млѣвоу же да приємлють и реченоую печать. и да приносятъ ю къ баньникоу.

инако бо ни ть // да не дасть комоу мытиса. Уст. XII/XIII, 255–255 зв. (СДЯ-1, с. 104); *банникъ* ‘лазник’ *діал.* банник: balntator, ба(н)никъ. 1642 ЛС 100 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻², с. 18); *банник* (ЕСУМ-1, с. 136);

ГРЕЗНА ‘виноградне гроно’: имже образомъ вбрашется пародокъ в грезну. и рекутъ не ажь яго. ГБ XIV, 122 а (СДЯ-2, с. 386); *грезно* ‘(винограду) гроно’: И ре(к) до ни(х): южь тоу(т) с вами бо(л)ше не боудоу пити w(т) ты(х) грезновъ, єдно въ цр(с)твіи wца моего. XVI ст. УЄ Трост. 53; постава твоя приподобана естъ палмѣ, а сесца персеи твоихъ грезнови винному. поч. XVI ст. Песн.п. 55 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁷, с. 82); у південно-західних говорах збережено форми: *грезн, грезен, грезно, грозно* ‘гроно, виноград’ (Німчук, 1992, с. 256);

МОЧА ‘дощ’: бес покова же в зимы и в зноа. и моча страдати. ГБ. XIV, 144 а (СДЯ-5, с. 26); **моча** ‘дощ’: Бес покова же въ зимы, и въ зноа, и въ моча страдати. Гр.Наз. XI в. л. 24 (Ср.-2, с. 180); **моча** ‘дощ; дощова погода’: бес покова же въ зимы, и въ зноа, и въ моча страдати. Гр.Наз., 19. XI в. (СлРЯ-9, с. 280–281); **моча** ‘дощова погода’ (ЕСУМ-3, с. 499); **моча́** ‘слота’ (Ж.-1, с. 455);

ПЕРСТЬ (ПРЬСТЬ, ПРЬСТЬ, ПРЬСТЬ) 1. ‘палець’: И поимъ и единого отъ народа, вьложи, прьсты своя въ уши его... и абие разврѣзоста ся слуха его. Остр.ев., 132 об., 1057 г.; По семь же римляне, акы желѣзо, имъ же крѣпѣци быша таче прьсти ножьнии. Изб.Св. 1073 г., 162 об.; Боянъ же, братие, не .ї. соколовъ на стадо лебедѣи пушаше, нъ своя вѣщиа прьсты на живая струны вьскладаше. Сл. о п. Иг., 4; **2.** ‘палець, як міра товщини’: Два же столпа створена мѣдяна... и златыми дѣсками перста въ толшѣе окова я. Хрон.Г.Амарт., 140. XIII–XIV вв. (СлРЯ-15, с. 13); *персть* ‘палець’: сѣае варвара. сотворила знамѣние ч(с)тного кр(с)та своимъ персто(м). 1489 Чет. 85; пришоль ис(с)ъ... р(ч)е фомѣ. аще не имещи ми вѣры. приступи ко мнѣ. вложи персть твои в ребра моа. разумѣи аэвы гвоздиньныа. и не боуди невѣренъ. 1489 Чет. 336; Коли умеръ богатый, погребли его у аду, та мучивъ(ся) тамъ, изъ муки просивъ милости, што бы Ла(за)рь перстомъ своимъ остудив языкъ ему. XVI ст. НЄ 148; Только... тебѣ,... ознаямити то хочу, яко перст либо палець старший в той правителной кормила руцѣ заболѣл и мертвостію гнильства заражен был,... отсѣщи от себѣ. 1608–1609 Виш. Зач. 215 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); у сучасній українській літературній мові (з ремарками: *уроч., заст.*) та в центральних закарпатських говірках на позначення пальця вживають форму *перст* (Німчук, 1992, с. 334).

Отже, глибше опрацювання давньоукраїнських рукописів підтверджує ще раз думку, що видавати їх і робити доступними громадськості – вкрай важлива справа, адже ці найдавніші українські пам'ятки є достеменними джерелами для вивчення стану структури української мови XI–XIV ст.

Староукраїнська доба. Багатим джерелом для вивчення історії українського письменства та мови є тексти різних стилів та жанрів староукраїнського часу, які, за даними картотек «Історичного словника українського язика» (за ред. Є. Тимченка) (КІСУЯ) та «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (КСУМ¹⁶⁻¹⁷)¹⁹, репрезентують «багатогранність шарів лексики, полісемантичність слів, багатство синонімів (як лексичних, так і словотвірних), часте використання слів у переносному, метафоричному та образному значеннях, порівняно різноманітне вживання вигуків, слів з відтінком здрібнілості та позитивної і негативної суб'єктивної оцінки, надзвичайно широке використання словотворчих засобів, за допомогою яких виникали слова на означення найрізноманітніших понять (конкретних і абстрактних), пов'язаних з усіма сферами людської діяльності, а також активне функціонування стійких і лексикалізованих словосполучень та різноманітних фразеологічних одиниць для вираження нових понять та відтінків їх значень» (Гринчишин, 1985, с. 7–8).

Незважаючи на те, що на сьогодні вже видано й опрацьовано значну кількість староукраїнських пам'яток (найбільше текстів ділової мови, наукового й художнього стилів тощо, оскільки, як зазначено вище, до 90-х років XX ст. політичний режим з атеїстичною настановою обмежив вивчення релігійного стилю), мало-

¹⁹ «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» – хронологічне продовження двотомного «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст. (1977–1978 рр.)». За специфікою добору писемних джерел, за кількістю речісловних слів цей словник значно відрізняється від попереднього. Відмінність виявляється також у принципах створення обох словників та їх Лексичних картотек. Якщо попередній побудовано за принципом «тезауруса» (у нього увійшли всі слова – загальні й власні, помилкові й перекручені всіх пам'яток XIV–XV ст., що стали його основою), то наступний є словником вибраного кола писемних пам'яток, які далеко не повно фіксують лексичний склад української мови давнього періоду. Окрім цього, створення картотек обох словників здійснено за різними принципами. Для першого застосовували суцільне розписування текстів (цьому сприяла обмежена кількість документів), а для другого розписування текстів було вибірковою, що зумовлено надзвичайно великою кількістю різножанрових пам'яток (СУМ¹⁶⁻¹⁷ ПЗ, с. 3).

дослідженими та малодоступними для громадськості залишаються рукописні пам'ятки релігійно-богослужбових жанрів (Євангелія, Апостоли, Служебники, Требники, Ірмологіони, Октоїхи, Устави церковні, Мінеї, збірники житій, бесід і слів святих, проповіді, повчання, передмови до церковних книг, Учительні Євангелія тощо).

Загальновідомо, що у староукраїнський період²⁰ значно поширилися ідеї перекладів релігійних (богослужбових) текстів на доступну читачеві й слухачеві українську (просту руську) мову, яка була опозицією до церковнослов'янської й польської мов. У ці часи відомо чимало перекладів українською мовою книг релігійного стилю, а саме: Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., Новий Завіт Негалевського 1581 р., Крехівський Апостол XVI ст., Євангеліє В. Тяпинського 1570 р. (Огієнко, 1930), Літківське Євангеліє XVI ст., Нягівські повчання XVI ст. (Чепіга, 2001), Ладомирове Євангеліє кін. XVI ст. (Любащенко, 2001) та ін.

Вивчення мови чи інших особливостей рукописних пам'яток, зрозуміло, можливе насамперед завдяки тому, що ці тексти легкодоступні й зберігаються в Україні. Так, увагу дослідників, передовсім з огляду на мовні особливості, привернули Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. (Чепіга, 2001) та Крехівський Апостол XVI ст. (Огієнко, 1930). Названі рукописи є джерелом цінного матеріалу для вивчення історії української мови, оскільки документують низку елементів, властивих живомовній тогочасній українській стихії. Окрім цього, ці тексти цікаві і для палеографів, і для кодикологів, оскільки фіксують багато явищ, пов'язаних із другим південно-слов'янським впливом.

Аналізуючи староукраїнські переклади, треба згадати і про Четью 1489 р., яка, на думку В. Німчука, «посідає особливе місце в історії вітчизняної культури, адже вона – один із найдавніших перекладених українською мовою конфесійних текстів, що зберігся до наших днів. До того ж пам'ятка досить велика за обсягом (750 арк.) і

²⁰ Мовознавці зауважують, що «згідно з найбільш поширеними науковими традиціями, нова доба української мови, а саме “середньоукраїнська доба” (або, переважно в українській науці: “староукраїнська доба”), починається з середини 14 ст., коли після занепаду давньоруських держав (остаточно 1349 р.) українські землі ввійшли в склад Великого князівства Литовського (більшість українських земель, разом з білоруськими) та Королівства Польського (Галицька Русь, Західне Поділля, Белзька земля, Холмська земля) й на відміну від російських земель опинилися в зоні потужних культурних впливів з Західної Європи» (Мозер, 2018, с. 12).

містить величезний історико-мовний матеріал» (Німчук, 2015, с. 3). Живомовні риси у Четві найвиразніше простежуються на фонетичному, морфологічному й лексичному мовних рівнях (Гринчишин, 1995; Воронич, 2011; Німчук, 2015 та ін.). Названі рукописи передовсім важливі тим, що вони стали об'єктом лексикографічного опису XVI–XVII ст. Конкретна й абстрактна лексика цих пам'яток, що належить до реєстру «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷), широко віддзеркалює світогляд тогочасних українців.

У XVI–XVII ст. релігійний стиль поповнюють Учительні Євангелія²¹ – твори релігійно-дидактичного змісту, що містять проповіді (казання, виклади, повчання, науки, слова) на недільні та святкові читання розділів (глав) або зачал Євангелія, розташовані у порядку річного богослужіння, і призначені для простих людей (Добосевич, 2000, с. 356). Цінність цих текстів полягає насамперед у тому, що вони написані писемно-літературним узусом того часу, часто – з говірковим нашаруванням (Німчук, 2005, с. 23).

Дослідники Учительних Євангелій наголошують, що ці пам'ятки «побутували здебільшого на західних теренах України. Більшість їх списків потрапила до книгозбірень з церков Галичини та Закарпаття, тому вони переважно виявляють риси західноукраїнського говіркового мовлення, а особливо часто – карпатські діалектизми» (Макович, 2013, с. 74).

Найбільш системно лексикографічне опрацювання лексики із Учительних Євангелій здійснено у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷)²², до канону джерельної бази якого уведено майже 30 названих друкованих і рукописних текстів. Зокрема назвемо такі: Волинське Учительне Євангеліє (Володимир, 1571); Учительне Євангеліє (Львів, 1585); Учительне Євангеліє з території Бойківщини (кін. XVI ст.); Тригорське Учительне Євангеліє (б.м.н., XVI ст.); Тростянецьке Учительне Євангеліє з території Лемківщини (XVI ст.); Учительне Євангеліє (Заблудів, 1568); Канівське Учительне Євангеліє (б.м.н., I пол. XVII ст.);

²¹ Ґрунтовно вивчаючи жанр учительного Євангелія, Галина Чуба виявила їх у руській книжності в найдавніший період. Найраніша пам'ятка – Учительне Євангеліє Костянтина Преславського, укладене наприкінці IX ст. на основі творів Отців Церкви, насамперед Йоана Золотоустого (Чуба, 2011, с. 5).

²² Відзначмо, що окремі Учительні Євангелія вперше до корпусу джерельної бази здійснили укладачі «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка (ІСУЯ, с. XII–XIII).

Учительне Євангеліє (Устрики, I пол. XVII ст.); Учительне Євангеліє (Чалгани, 1605); Учительне Євангеліє (Височани, 1635) та ін. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ СВД).

Поширеними в досліджуваний період були друковані Учительні Євангелія Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1616), Кирила Транквіліона-Ставровецького (Рохманів, 1619) та Петра Могили (Київ, 1637) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ СВД, с. 326).

В Учительних Євангеліях особливий інтерес викликає тогочасна живомовна лексика, яка зуміла зберегти свої семантичні особливості до наших днів; наприклад:

- **бавитися** 'баритися, затримуватися': елисей скоро ишо(л) не бави(л)сѧ. Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 234 (СУМ¹⁶⁻¹⁷-2, с. 7); **бавитися** *діал.* 'баритися, гаятися' (СУМ-1, с. 77);

- **блукатися** 'ходити без мети і напругу' блукати, поневерятися': а котóрыѣсѧ и на лѣво вагають, и самѡпасно блукáютсѧ... тыѣ трáтѧ(т), и сáмы(х) себе... вшүкивáютъ. Київ, 1637 УЄ Кал. 128 (СУМ¹⁶⁻¹⁷-2, с. 125); **блукатися** *діал.* 'блукати' (СУМ-1, с. 204);

- **борзо** 'соро, швидко': А тоє рекѣши, ишли бо(р)зо до потока кедрѣсѧго. XVI ст. УЄ Трос. 57; Оуподобѣ(м) сѧ вной змѣи м(д) ро(и) кѣтóраа хóще(т) избыти старóй скүры изъ себе теде борзо прѣ(з) тѣсныи распáлины оулѣзе. 1645 УЄ № 32, 69 (СУМ¹⁶⁻¹⁷-3, с. 31); **борзо** *діал.* 'швидко' (СУМ-1, с. 218);

- **веречи, вергти** 'вергнути, вергти, кинути, шпурнути': а если же рука твоя правая съблжняет тебе w(т)сеці ю и верзи w(т) себе. Володимир, 1571 УЄ Вол. 45; и w(т)ше(д)ши w(т) ны(х), æ(к)бы мо(г), кáмєнє(м) веречи. XVI ст. УЄ № 29519, 24 (СУМ¹⁶⁻¹⁷-3, с. 230); **вергати, вергнути, вергти** *розм.* 'з силою кидати, шпурляти' (СУМ-1, 327);

- **воздухъ** 'повітря': и дшѧ... розүмѣетьсѧ дү(х) и мыглию... и вѣтро(м)... // и воздоу(х). Височани, 1635 УЄ № 62, 50 зв.—51 (СУМ¹⁶⁻¹⁷-4, с. 174—175); **воздух** 'повітря' (Гр.-1, с. 248);

- **громадити** 'поступово збирати, відкладати щось) нагромаджувати': так есть каждый которій събѣ громадит, а не въ бѣа богатѣет. Володимир, 1571 УЄ Вол. 75 (СУМ¹⁶⁻¹⁷-7, с. 94); **громадити** *діал.* 'збирати, стягати, нагромаджувати' (СУМ-2, с. 174);

- **дебрь** 'яр': всакаа дебрь бу(д)ть нáплънена и всака гóра и холѣмь смири(т)сѧ. XVI ст. УЄ Літк. 5 (СУМ¹⁶⁻¹⁷-7, с. 215); **дебра, дебръ, дебръ** *зах.* 'яр; улоговина' (СУМ-2, с. 228) та ін.;

• **муть** ‘(каламутна вода) каламуть, каламуття’: Што вла(с)не тому єзеру прировнати може(м) то(т) марны(и) всѣ(х) грѣкостѣи наплънены(и) свѣ(т) в котро(м), ро(з)маиты(х) дивовъ страхо(в), и дивного нестроєнїа ра(з)множилосѧ до(с)ы(т). И в котромъ сѧ вганѧе(м) ѧко рыбы в мутѣ єдна другою лапаючи а пожираючи. Львів, 1585 УЄ № 5, 264, на полях (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁸, с. 166); **мутъ** *розм.* ‘каламуть’ (СУМ-4, с. 832).

Особливістю Учительних Євангелій є й те, що в них задокументовано низку фразеологізмів та різних за структурою усталених словосполучень, наприклад:

• **баранокъ великодный** ‘великодній баранок; пасха’. XVI ст. УЄ Трос. 51 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻², с. 20);

• **много большъ** ‘значно більше’. Київ, 1637 УЄ Кал. 177 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻³, с. 20);

• **срдцемъ болѣти** ‘журитися’. Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 158 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻³, с. 28);

• **воскресєніє изъ мертвыхъ** ‘воскрєсіння з мертвих’. к. XVI ст. УЄ № 31, 55 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 240);

• **изъ мертвыхъ востанїє** ‘воскрєсіння’. XVI ст. УЄ № 29519, 42 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, 245);

• **звѣзда жєгларскаѧ** ‘провідна зірка’. Київ, 1637 УЄ Кал. 7 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹¹, с. 133);

• **квѣтъ дѣвства** ‘цнотливість, невинність’. Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 379 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁴, с. 84);

• **класти огонь (огнь)** ‘розпалювати багаття’. XVI ст. УЄ Трост. 60; XVI ст. УЄ № 29519, 244 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁶, с. 113);

• **простая молва** ‘староукраїнська писемна мова’. Заблудів, 1568 УЄ № 569, 3 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁸, с. 29);

• **дати подъ моцъ** ‘передати у розпорядження, підпорядкування’. кін. XVI ст. УЄ № 31, 200 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁸, с. 106).

Привертає увагу факт, що в опублікованих випусках “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” окремі лексеми із Учительних Євангелій поповнюють реєстрову частину цього лексикона (є єдиними репрезентантами на підтвердження тої чи тої семантики староукраїнського періоду), наприклад:

• **баловатисѧ** ‘(покриватися хвилями) хвилюватися’: далеко морє пєкє(л)ноє балоуетсѧ и мрѧкомъ покрывѧетсѧ. Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 158 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻², с. 15);

• **ворогобійство** ‘вбивство ворогів’: *вто(ж) тотыи жены встави-ти. а дѣті тьи. æ(к) клеветы зависти ненависти ворогобійства. кін. XVI ст. УЄ № 31, 20 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁴, с. 231);*

• **вытребити** ‘вичистити’: *в кóторого то в роуцѣ его лóпата, и вытребит(т) гоу(м)но свое. XVI ст. УЄ Літк. 7 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁶, с. 83);*

• **дочасность** ‘тимчасовість’: *всѣхъ дочасностей нѣзашто не по-вáжимъ. Київ, 1637 УЄ Кал. 878 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻⁸, с. 190);*

• **загубель** ‘втрата безсмертя душі) загибель’: *лакомыи богачѣ которы(и) не хота(т) бачити своєї загоубели и потоуплѣна. XVI ст. УЄ № 29519, 57 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁰, с. 10);*

• **звѣситись** ‘(опуститися, нахилитися) звіситись’: *Смóтри(ж) æко(с) звѣсила низко глáва его сѣаа. кін. XVI ст. УЄ № 77, 30 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹¹, с. 140);*

• **зглупѣлость** ‘глупість, безглуздя’: *Хóчешь ещѣ бóлѣшъ в зглупѣлости прироже(н)а нáшего слышати? Київ, 1637 УЄ Кал. 296 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹¹, с. 140);*

• **зголоднѣти** ‘зголодніти’: *Стáрали(с) ап(с)лы, мылúючи наро-ди, и просили хã, абы и(х) в(т)пáви(л), абы не зголо(д)нѣли, на пúщи. XVI ст. УЄ № 29519, 91 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹¹, с. 164);*

• **масти́йшій** ‘багатший, заможніший’: *а та(к) тьи котріи має(т)нѣишіи. теды повиннісмо ратовати до(м) бжїи и слоуги его оубогы(х) и бѣ(д)ны(х) котріи не маю(т) г(д)є взати. кін. XVI ст. УЄ № 31, 35 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁷, с. 11);*

• **мовня** ‘багатослівність, велемовність’: *а в(т)ць твой видечї тебе въ тайности. въздас тобѣ æвънъ. а молечіæ не мног говорѣте. æк поганове. сподевают бо сã вни иж моугом своим мовнею вы-слуханї боудут. Володимир, 1571 УЄ Вол. 47 (СУМ¹⁶⁻¹⁷⁻¹⁸, с. 10) тощо.*

Отже, роль Учительних Євангелій у корпусі джерел історично-го «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» дуже важлива, адже доступність до їхніх текстів дає змогу простежити взаємодію тогочасної лексики двох мов: слов’яноруської та простої.

Натомість пам’ятки світського змісту, зокрема наративні дже-рела, містять унікальну як для тогочасного письменства лексику, засвідчують розгалужену семантику лексичних одиниць, що є ці-кавим матеріалом для вивчення картини світу тогочасної освіче-ної людини, її світоглядних орієнтирів і рівня освіченості тощо, зокрема й того, що наративним джерелам найбільше властива

суб'єктивність у відтворенні подій. Один із текстів такого типу, який привернув нашу увагу (Багнюк, 2024), є «Кройника которая пре(д) тымъ николи свѣта не видала с полско(г) на рускии діалектъ преложона презъ Матфея Стриковського», надрукована польською мовою у Крулівці (Кенігсберг) 1582 р. Це була перша друкована історія Східної Європи «від сотворення світу» до 1580 р., і її джерелами слугували не лише давні тексти польських істориків, а й тексти руських та німецьких літописців. Мабуть, це була одна з найпопулярніших хронік в Україні, Білорусі й Росії, про що може свідчити ціла низка повних або часткових її перекладів (Толочко, 1996, с. 159). Цією «Хронікою» активно послуговувалися українські історики-літописці XVII століття, а її переклад українською мовою лише приблизно датовано кінцем XVI ст. Переклад цікавий для дослідників тим, що над ним суттєво попрацювали вже після його завершення, бо помітні редакторські правлення і доповнення тексту Мацея Стрийковського відомостями з руських літописів (Толочко, 1996, с. 160). Наталія Яковенко у монографії «Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» аналізує вплив «Хроніки» М. Стрийковського на пізніші українські історичні джерела: «Погоджуючись із двома останніми поглядами, зокрема Олексія Толочка – щодо ролі Стрийковського як автора, чий твори сформулювали підставову канву нового українського історіописання, вважаю, проте, що трансплантацію і польських моделей, і самих текстів на український ґрунт навряд чи можна розцінити як механічне переміщення суцільного блоку “текст+світогляд”. “Тексти” справді переносилися, і то не раз. Але невеличка редакція, якої вони при цьому зазнавали, призводила до часом важковловлюваних модифікацій, такої собі похибки на один-два градуси, що суттєво зміщувало пропорції загальної картини» (Яковенко, 2002, с. 271). Із цього погляду переклад українською мовою «Хроніки» М. Стрийковського, фрагмент якого залучено як джерело «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», викликає особливе зацікавлення. Здебільшого це прозовий текст із нерівномірними вкрапленнями поезій, над перекладом яких працювали з різним ступенем ретельності і виявом поетичного хисту. Поза сумнівом, потрібен детальний лінгвістичний аналіз цієї пам'ятки з увагою до графіко-орфографічних та фонетичних явищ, які в комплексі можуть вказати на походження й освіту перекладачів та/чи редакторів, з опрацюванням її лексичного складу для подаль-

шого повноцінного використання як джерела для лексикографічних праць і студій з історичної лексикології. Актуалізація цього перекладу в контексті вивчення української мови ранньомодерного періоду – це ще й спроба усунути певну історичну несправедливість: як відомо, сьогодні науковці та усі зацікавлені читачі можуть читати «Хроніку» Мацея Стрийковського у перекладі сучасною українською мовою Романа Івасева (Кр.Стр.-2). Польськомовний оригінал тексту 1582 р. доступний у мережі, наприклад на сайті Бібліотеки Ягеллонської (Kr.Str., 1582). Однак, на жаль, недоступним для широкого кола дослідників і читачів залишається єдиний повний переклад староукраїнською мовою «Хроніки», виконаний на поч. XVII ст., – фоліант у 675 аркушів, рукопис із колекції Олександра Лазаревського, що сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського.

Отже, надійний спосіб відстоювати історичну правду в питаннях історії мови й писемності у час гібридної інформаційної війни в контексті відкритої агресії Росії проти України, спрямованої на знищення національної історії українців, – комплексні дослідження, публікація та популяризація писемних пам'яток, документів епохи, доказів неперервного розвитку української мови на українських етнічних землях. Найбільш системно мову конкретних історичних періодів репрезентують словники. Створення загальнонаціональних історичних словників є не лише досягненням академічного мовознавства, а й справою державної ваги й національної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Багнюк, Н. (2024). Світські джерела «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»: український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського. *Лінгвістика*, 2(50), 43–52. <https://doi.org/10.12958/2227-2631-2024-2-50-43-52>

БЄ: Німчук, В. В. (відп. ред.). (2017). *Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Винник, В. О., Горобець, В. Й., Карпова, В. Л., [та ін.]. (1983). *Історія української мови. Лексика і фразеологія: монографія.* Київ.

Воронич, Г. В. (2011). Північноукраїнські штрихи в Четї Мінеї 1489 р.: Ї та Є: буква і звук. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 24, 78–87.

Гринчишин, Д. Г. (1985). Загальна характеристика лексико-семантичної системи. *Українська історична та діалектна лексика.* Київ, 7–13.

Гринчишин, Д. Г. (1995). Четя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки наукового товариства імені Шевченка* (Т. 129: Праці філологічної секції). Львів, 251–276.

Гетка, Й., Мойсієнко, В. (2024). *Спочатку було Слово... Від мовного узусу – до літературної норми (Нарис генези української літературної мови)*. Варшава. https://shron1.chtyvo.org.ua/Getka_Yoanna/Spochatku_bulo_Slovo_Vid_movnoho_uzusu_do_literaturnoi_normy_Narys_henezy_ukrainskoi_literaturnoi_m.pdf

Денисюк, В. В. (2006). *Антропоніми в українській історіографічній традиції другої половини XVII–XVIII ст.: монографія*. Київ.

Добосевич, У. (2000). Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI – першої половини XVII ст. *Християнство й українська мова: матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.)*. Львів: Видавництво Львівської богословської академії, 353–361.

Бузук, П. (1927). Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика. Морфологія. [Фотопередрук]. В О. Горбач (ред.). (1985). *Українські граматики*, 4. Мюнхен.

ГВС: Мойсієнко, В. (відп. ред.). (2023). *Галицько-Волинське Євангеліє XII століття: Видання факсимільного типу. Дослідження*. Київ: Горобець.

Гр.-1: Грінченко, Б. (ред.). (1907). *Словарь української мови: у 4 т.* (1: А–Ж). Київ.

ДЄ: Німчук, В. В. (відп. ред.). (2012). *Добрилове Євангеліє 1164 року*. Львів.

ЕСУМ-1: Мельничук, О. (ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (Т. 1: А–Г). Київ.

ЕСУМ-3: Мельничук, О. (ред.). (1989). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (Т. 3: Кора–М). Київ.

ЄЄ: Німчук, В. В. (відп. ред.). (2001). *Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури*. Київ.

ЄМ: Жуковская, Л. П. (ред.). (1983). *Апракос Мстислава Великого*. Москва.

Ж.-1: Желехівський Є. (уклад.). (1886). *Малорусько-німецький словник* (Т. 1: А–О). Львів.

Жовтобрюх, М. А., Русанівський, В. М., Скляренко, В. Г. (1979). *Історія української мови. Фонетика: монографія*. Київ, 366.

Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. Київ. (2003). https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

ІСУЯ: Тимченко, Є. (ред.). (1930–1932). *Історичний словник українського язика, I-2*. Харків; Київ.

КІСУЯ: Картотека «Історичного словника українського язика». Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Кр.Стр.-1: Кройника которая пре(д) тымъ николи свѣта не видала с полѣско(г) на рускии діалектъ преложена презъ Матфея Стриковського. Без місця написання. (1582). *Зберігається у НБУВ, шифр VIII 106м/Лаз 52.*

Кр.Стр.-2: Стрийковський Мацей. (2011). В О. Купчинський (відп. ред.), *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси* (Р. Івасів, В. Пепа та ін. пер. з пол.). Львів.

КСУМ¹⁶⁻¹⁷: Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Козирєва, З. Г. (2008). Іменник. *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст.* Київ, 9–59.

Колесса, О. (1923). Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. I–III. Відбитка з Наукового збірника Українського університету в Празі, I. Прага, 3–45.

Колесса, О. (1924). Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921. Прага, 43.

Кровицька, О. (1996). Наукова спадщина Є. Тимченка в оцінці Івана Огієнка. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3. Львів, 84–91.

Лукінюк, М. В. (2012). *Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України*. 2-ге вид., випр. Київ.

Любашенко, В. І. (2001). Реформаційний рух. *Історія української культури: у 5 т., 2*. Київ. <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult234.htm>

Макович, Х. (2013). Діалектні фонетичні риси в мові рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. *Мандрівець*, 4(106), 74–82.

Малей, А. (2023). *Битва за історію: інформаційна війна, яку Московія веде в іноземних дитячих книжках*. Інтернет-видання «Історична правда», 13 липня 2023 року. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/07/13/162895/>

Мозер, М. (2018). *Історія української мови*. Київ, 27.

Мойсієнко, В. М. (2018). Протографи і мова Лавришівського Євангелія. *Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження*. Київ, 431–464.

Мойсієнко, В. (2019). Кирилична частина Реймського Євангелія – важлива пам'ятка давньоруськоукраїнської книжної писемності. *Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження: у 2 т., 2*. Київ, 68–91.

Мойсієнко, В. (2021). Віденський Октоїх – пам'ятка церковнослов'янської мови давньоукраїнської (галицько-волинської) редакції. В Л. Гнатенко (відп. ред.), *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37. Дослідження: міжнародна колективна монографія*. Київ, 195–229.

Мойсієнко, В. (2023). Церковнослов'янська мова української редакції в Галицько-Волинському Євангелії. *Галицько-Волинське Євангеліє XII століття: Видання факсимільного типу. Дослідження*. Київ, 499–547.

Мойсієнко, В. М. (2025). Українська писемність XI–XIV ст.: розвінчання російських міфів (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 січня 2025 р.). *Вісник Національної академії наук України*, 3, 50–60.

Наєнко, Г. (2022). Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики. *Slavia Orientalis*, 71/4, 779–795. <https://bibliotekanauki.pl/articles/16530463>

Наєнко, Г. (2023). Східнослов'янські редакції церковнослов'янської мови крізь призму українського мовознавства. *Slavia Orientalis*, 72/3, 529–545. https://www.researchgate.net/publication/376259607_Shidnoslov_anski_redakcii_cerkovnoslov_anskoi_movi_kriz_prizmu_ukrainskogo_movoznavstva

Німчук, В. В. (1992). *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. Київ, 416.

Німчук, В. В. (2001a). Християнство й українська мова. *Українська мова*, 1, 11–30.

Німчук, В. В. (2001b). Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. В В. В. Німчук (відп. ред.), *Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури*. Київ, 4–38.

Німчук, В. В. (2005). Українські переклади Святого Письма. In M. Moser (Hrsg.), *Das Ukrainische als Kirchensprache = Українська мова в церквах. Slavische Sprachgeschichte*, 1. Wien, 15–64.

Німчук, В. В. (2008). Від редактора. В Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк; В. В. Німчук (відп. ред.), *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст.* Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 5–8.

Німчук, В. В. (2015). *Українська Четя 1489 року*. Житомир, 102.

Німчук, В., Осінчук, Ю. (2017). Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. В В. В. Німчук (відп. ред.); Ю. В. Осінчук (підгот. до вид.), *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.* Київ, 5–20.

Огієнко, І. (1929). *Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*. Варшава.

Огієнко, І. (1930). *Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський Апостол 1560 року*, 1. Варшава: Друкарня Синодальна, 520.

ОЄ: Востоков, А. (1843). Остромирово Евангелие 1056–1057 г. Санкт-Петербург.

ОрЄ: Гнатенко, Л. А. (відп. ред.). (2024). *Оршанське Євангеліє XIII століття. Дослідження, метаграфований текст, покажчики словоформ*. Київ. <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004988>

Осінчук, Ю. В. (2009). *Історія української богослужбово-обрядової лексики: монографія*. Київ.

Осінчук, Ю. (2011). Антропонімікон давньоукраїнського періоду: народномовні вкраплення (на матеріалі Добрилового Євангелія 1164 року). В Г. Дидик-Меуш (відп. ред.), *Писемні пам'ятки: сучасне прочитання*. Львів, 156–170.

Осінчук, Ю. (2012). Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. В В. В. Німчук (відп. ред.); Ю. В. Осінчук (упоряд.), *Добрилове Євангеліє 1164 року*. Львів, 11–34.

ПС: Чепіга, І. П. (упоряд.). (2001). *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*. Київ.

Півторак, Г. П. (1988). *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис)*. Київ: Наукова думка.

ПКС: *Українська рукописна книга. Проект «Повертаємо в Україну культурну спадщину»*. <https://ukrmanuscript.com/>

ПМ: Дубровіна, Л. А. (відп. ред.). (2015). *Псалтир: переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського (1865)*. Київ.

Пуряєва, Н. В. (2008). Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку ad fontes. В Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва (упоряд.), *Василь Васильович Німчук: біобібліографія до 75-річчя*. Київ, 3–44.

Пуряєва, Н. (2018). Історико-лінгвістичні дослідження української мови: основні напрямки. *Українська мова*, 4, 56–66.

Пуряєва, Н. В., Коца, Р. О., Бабенчук, Б. В. (2022). Студії з історичної лінгвістики в Інституті української мови НАН України. *Українська мова*, 1, 52–64.

Розов, Н. (1907). До старо-руської діалектології (Іще до питання про галицько-волинське наріччє). *Записки Наукового товариства імени Шевченка. Наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, філології й етнографії*, 77/3, 4–34.

СДЯ-1: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 1: А–Възаконати-са). (1988). Москва: Русский язык.

СДЯ-2: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 2: Възалкати–добродьтельникъ). (1989). Москва: Русский язык,

СДЯ-3: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 3: Доброд+тельно–Изжечиса). (1990). Москва: Русский язык,

СДЯ-4: *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 4: Изживати–Моление). (1991). Москва: Русский язык,

СДЯ-5: Улуханов, И. С. (гл. ред.). (2002). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 5: Молимъ–обятънь). Москва,

СДЯ-7: Андрианова, И. В. и др. (2004). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 7: Поклепанъ–пращоуръ). Москва.

СДЯ-9: Андрианова, И. В. и др. (2012). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (Т. 9: Провадити–ражъзизанемъ). Москва.

Скаб, М. (2014). Термінологічні проблеми церковнослов'янської мови. *Наукові записки [Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка]. Серія: Мовознавство*, 2, 242–247. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPUmz_2014_2_48

СЛРЯ-9: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (Вып. 9: М). (1982). Москва.

СЛРЯ-15: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (1989). (Вып. 15: (Персть–Подмышка). Москва: Наука.

Ср.-2: Срезневский, И. И. (1902). *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* (Т. 2: Л–О). Санкт-Петербург.

Стаменова, А. (2017). *История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке*. София: Paradox.

СУМ: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ.

СУМ-1: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1970). *Словник української мови: в 11 т.* Т. 1 (А–В). Київ.

СУМ-2: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1971). *Словник української мови: в 11 т.* Київ. Т. 2 (Г–Ж). Київ.

СУМ-4: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1973). *Словник української мови: в 11 т.* Київ. Т. 4 (І–М). Київ.

СУМ¹⁴⁻¹⁵: Гумецька, Л. Л. (відп. ред.). (1977–1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т.* Київ.

СУМ¹⁴⁻¹⁵ ПЗ: Керницький, І. М. (ред.). (1964). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Пробний зошит*. Київ.

СУМ¹⁶⁻¹⁷: Гринчишин, Д. (відп. ред.), Чікало, М. (відп. ред.), (1994–2022). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18*. Львів (видання не завершено).

СУМ¹⁶⁻¹⁷-1: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18*. (Вип. 1: (а – аєинаны)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-2: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18*. (Вип. 2: (б – богуславець)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-3: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1996). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18*. (Вип. 3: (Богъ – весъной)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-4: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1997). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 4: (весь – вправ’я)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-6: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1999). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 6: (выпросити – головний)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-7: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2000). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 7: (головнѣйший – десятина)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-8: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2001). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 8: (десятинный – дѣдичество)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-9: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2002). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 9: (дѣдичь–загонити)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-10: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2003). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 10: (загонь – затрачающий)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-11: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2004). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 11: (затрачене – лечитисѧ)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-14: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2008). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 14: (к – конъюрация)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-16: Чікало, М. (відп. ред.). (2013). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 16: (легкомыслность – лачи)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-17: Чікало, М. (відп. ред.). (2017). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 17: (м – моавитанка)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷-18: Чікало, М. (відп. ред.). (2022). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., 1–18.* (Вип. 18: (мова – матка)). Львів.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ ПЗ: Гринчишин, Д. Г. (відп. ред.). (1983). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит.* Київ.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ СВД: Гринчишин, Д. Г. (ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел.* Львів.

Толочко, О. (1996). Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції о. Лазаревського та історіографічні пам’ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопис». *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін). Львів, 158–181.

Трійняк, І. І. (2005). *Словник українських імен.* Київ.

Чепіга, І. П. (2001). Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. В І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко (вид. підгот.), *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*. Київ, 13–54.

Чуба, Г. (2011). *Українські рукописні учительні Євангелія: дослідження, каталог, описи*. Київ; Львів.

Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови* (С. Вакуленко, А. Даниленко, пер. з англ.). Харків: Акта.

Яковенко, Н. (2002). *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ: Критика.

Kr. Str.: Strykowski, Maciej. (1582). Która przedtym nigdy swiatła nie widziała. Kronika polska litewska żmodzka i wszyskiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wolhinskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc. i rozmaite przypadki wojenne i domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich, i inszych krain Królestwu Polskiemu i Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu przyległych. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/226842/edition/215357/content>

Наталія БАГНЮК, Юрій ОСІНЧУК

РОЗДІЛ 5

ОБРЯДОВА ФРАЗЕОЛОГІЯ

ЯК ВИЯВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

Збереження історичної пам'яті – одна з основних функцій обрядової фразеології, де закодовано інформацію про звичаї, традиції, обряди, вірування та світогляд українського народу, що формувалися впродовж століть. Тож, передаючись від покоління до покоління, обрядові фразеологізми не лише використовуються як засіб забарвлення мови, а й є важливою частиною культурної спадщини українців. «Ця багатоплановість пов'язана зі складною природою сталих виразів: поняттєвою і тематичною необмеженістю, змінністю, варіативністю, просторовістю та ін.» (Коваленко, 2024, с. 664).

Велика кількість обрядів і звичаїв пов'язані з основними етапами сім'ї (сватання, шлюб, народження дитини тощо), оскільки виконують важливу роль у формуванні та підтримці сімейних цінностей, забезпечують соціальну інтеграцію, передають культурну спадщину. «Історія свідчить про те, що потреба в художньо-символічному оформленні життя як окремої людини, так і суспільства існувала завжди. Це – об'єктивна необхідність, яка діє на всіх етапах розвитку людства» (Бодак, 2000, с. 5).

Початковим етапом шлюбного обрядоккомплексу, який збережено до сьогодні (Пилипак, 2011, с. 7), є сватання – давній український обряд, що сягає корінням у дохристиянські часи, під час якого парубок за допомогою сватів просить згоду на одруження в батьків дівчини. Зазвичай сватами (або старостами) обирали шанованих у громаді одружених чоловіків, які були посередниками між родинами, допомагали домовитися про шлюб, вели перемовини про умови шлюбу, про склад приданого та час весілля. У хату до дівчини вони приходили з хлібом (короваєм), що в українській традиції є символом щастя, достатку, продовження роду, благополуччя, згоди на шлюб (Бойчук, 2017, с. 155; Дем'яненко, 2024, с. 343; Д'якова, 2012, с. 18–19; Йовенко, Терешко, 2022, с. 877; Трачук, 2023, с. 136), а його прийняття або відмова мали вирішальне значення, адже «культ короваю у весільній обрядовості – найвищий, значущий момент культу хліба, що відповідає основному господарському заняттю українців – хліборобству. Особливості коровайного

обряду свідчать про збереження давніх християнських вірувань у всемогутню силу води, сонця і хліба, які забезпечують життя. ... Він [обрядовий хліб] наділявся магичною силою, яка мала забезпечити молодим щастя й добробут, міцний шлюб» (Кожолянко, 2005, с. 12–13). У разі згоди на одруження дівчина брала та розрізала хліб, перев'язувала сватів рушниками (символ гостинності, поваги, благословення та згоди на шлюб) (Дем'яненко, 2024, с. 342), що вишивала власноруч, а хлопця – хусткою (Мигoliniнець, 2020, с. 220; УВС, с. 549); готувала скриню з посагом. Саме обряд сватання слугував мотиваційною базою низки стійких словосполучень, як-от: *слати* (*засилати, посилати, присилати*) / *заслати* (*прислати*) *старостів* (*людей*) (*за рушниками*) (до кого і без додатка) ‘просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків; сватати’: «Через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів [до Марійки]» (Стельмах¹); «Зачали парубки засилати старостів до дівчат» (Кв.-Осн.); «Я вже двічі посилав До дівчини за рушниками» (Шевч.); «Шепелява Марія застарілась, посивіла, бо Гнат не прислав старостів» (Казки Буковини); «– Попроси, щоб сьогодні, або хоч завтра, нехай присила [сотник] людей за рушниками, а у неділю і весілля» (Кв.-Осн.) (ФСУМ-2, с. 824); *прийняти старостів* ‘погодитися видати дочку заміж; дати згоду вийти заміж’: «[Марися:] Чом батько від Миколи старостів не прийняли? Я ж вам давно казала, що люблю його» (К.-Карий) (ФСУМ-2, с. 692); *готувати* (*дбати*) *рушники* (*скриню*) ‘збиратися одружуватися з ким-небудь (про дівчину, жінку)’: «– Он до тебе восени прийдуть старости. Готуй рушники» (Н.-Лев.); «А дівчата лицялися і рушники дбали» (Шевч.); «Скриню ще рано дбати, дівчата засміють» (Горд.) (ФСУМ-1, с. 193); *вернутися з рушниками* ‘засватати дівчину’: «Вернулися люди з рушниками ... Таку кралю висватали, Що хоч за гетьмана, То не сором» (Шевч.) (ФСУМ-1, с. 73).

До цієї групи можна віднести дві синонімічні фразеологічні одиниці зі стрижневим компонентом *рука*: *пропонувати руку* (кому): «Стаха мала хлопців більше, ніж пальців на обох руках, а проте ніхто з них не пропонував їй свою руку» (ФСУМ-2, с. 710) та *просити руки* (в кого, кого, чиєї): «– Ласкава панно Гризельдо! Чи дозволиш мені просити твоєї руки в твого шановного ясновельможного

¹ Тлумачення скорочень прізвищ авторів літературних джерел див.: Фразеологічний словник української мови. Кн. 1. 2-ге вид. / уклад.: В. М. Білоноженко та ін.; редкол.: Л. С. Паламарчук (голова). Київ, 1993.

панотця? – спитав згодом у неї Заславський» (Н.-Лев.); «–Приходив Іщенко, колишній жених Саші, докоряв дівчині нестійкістю, освідчувався в любові і просив руки» (Гжицький); «Нарешті вирішив [Гарецький] поїхати до Огієвських освідчитись Любі і просити в батьків її руки» (Кочура) у значенні 'звертатися до дівчини або до її батьків з проханням дати згоду на шлюб' (ФСУМ-2, с. 711). Рука як жест означала довіру, об'єднання та згоду на союз, партнерство та спільне майбутнє.

Однак траплялося, що дівчина не давала згоди на одруження. На знак відмови вона повертала старостам принесений ними хліб (коровай). Так виник фразеологізм *повертати / повернути хліб* у значенні 'відмовляти тому, хто сватається': «Дівчина повертає старостам хліб» (ФСУМ-2, с. 653).

Також хлопцеві, що прийшов свататися і не подобався батькам дівчини, могли вручити гарбуз або макогін ('дерев'яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно тощо' (СУМ-4, с. 603)) як символи відмови, тобто знаки, що сватання не вдалося. Це спричинило виникнення низки синонімних та варіантних фразеологізмів, що вказує на їхнє широке використання в українській мові: *годувати гарбузами* (кого) 'відмовляти тому, хто сватається': «– У нас не попадайсь, зараз провчимо, а найбільше тих, що добрих людей, замість рушників та годують гарбузами» (Кв.-Осн.); «Дівчині вже вісімнадцять минуло, а вона й досі женихів гарбузами годує» (Стельмах) (ФСУМ-1, с. 179); *давати (підносити, роздавати) / дати (піднести, пороздавати) гарбуза (гарбузів)* (кому) 'відмовляти кому-небудь у сватанні, залицянні': «Мокрина довго любила його [Миколу] та все давала гарбузи своїм женихам» (Н.-Лев.); «Може з десятків женихів залітало на обійстя Вариводи, щоб одержати Ярину та пару добрячих волів з млином на підпряжку, так скажена дівка всім женихам роздала гарбузи» (Речм.); «– Гляди ж, – каже Петро, – мо' й справді старости, то гарбуза дай їм» (Тесл.); «Маринка наша довго ховалася, та син старости виказав, – він до неї колись сватався, а вона йому гарбуза піднесла» (Ів.); «І вже їй було так, що годів з двадцять, та може з сотню пороздавала гарбузів женихам» (Кв.-Осн.) (ФСУМ-1, с. 214); *пахне гарбузом* 'передбачається відмова тому, хто сватається': «Ой хороші дівчаточка, хто не гляне – ахне. Ой рад би я тебе сватать, та гарбузом пахне» (Забашта) (ФСУМ-2, с. 609); *діставати / дістати (покушувати, схопити) гарбуза* 'одержувати відмову під час

сватання, женихання, залицяння': «Орися при першій же розмові нагадала йому Настю з Пісок. – Дістав гарбуза від дочки хазяйської, то тепер уже й біднячкою не гребуєш!» (Головка); «Не один з магнатів і князів ... залицявся [до княжної] ... і кожному довелося ... покуштувати гарбуза» (Стор.) (ФСУМ-1, с. 248); *піти з гарбузом (з гарбузами)* 'дістати відмову при сватанні': «Ну що? Будемо сватами, чи з гарбузами додому підеш?» (Стельмах) (ФСУМ-2, с. 643); *остатися з гарбузом* 'дістати відмову під час сватання': «Не один слав їй старостів, Та з гарбузом остався» (Граб.) (ФСУМ-2, с. 591); *облизати макогін (макогона, м'яло)* 'зазнати невдачі, особливо у сватанні': «Облизавши макогона, як кажуть, він повернувся ні з чим додому» (ФСУМ-2, с. 570). Дослідниця весільних фразеологізмів у східнослов'янських говірках Ірина Магрицька стверджувала, що «головною причиною введення рослини в обряд сватання був її великий розмір і яскравий колір, які унеможливлювали приховання факту відмови» (Магрицька, 2003, с. 184).

На відмову під час сватання вказують і фразеологічні одиниці зі стрижневим компонентом *облизень* (від *облизуватися*, див.: СУМ-5, с. 523) – *дістати (одержжати) / діставати (одержжувати) облизня; спіймати (піймати, вхопити) облизня*, тобто залицяльник залишався без нічого, з порожніми руками, і міг лише облизуватися на те, що хотів отримати. Приклади в контексті: «– Я боюсь дістати облизня, я хворобливо боюсь показатись смішним перед жінкою, яку люблю» (Гжицький); «Одержавши першого облизня, я пасую, скрадливою ходою обходжу лаву» (Речм.) (ФСУМ-1, с. 249); «Сміялась [з Мартина] і одна з найкращих дівчат на селі ... – Мотря Коваленкова, що за нею усі парубки упали та й облизня спіймали, сміялась, а проте подавала йому рушники» (Григ.); «Невже він [Демко] думає, що Корній оддасть за його свою дочку? Але не дурний, уміє зазіхати на чуже добро, знає, що єдина дочка, що все їй буде. Та тільки облизня піймає!» (Гр.); «Роман заслав старостів до однієї дуже гарної дівчини, але вхопив од неї облизня, потім заслав старостів до другої і потяг гарбуза» (Н.-Лев.) (ФСУМ-2, с. 850).

Яскраве народне забарвлення має фразеологізм *давати / дати відкоша (одкоша)* (кому), який теж пов'язаний з обрядом сватання й означає 'не погоджуватися виходити заміж чи зустрічатися з кимсь', тобто відсікати, відмовляти у сватанні чи залицянні. Йдеться про символічне «відкошення» (відштовхування) сватів через неприйняття пропозиції на шлюб. Також існує припущення, що цей

стійкий зворот утворений «у середовищі запорозьких козаків, що стояли кошем» (ЕСУМ-1, с. 393). Приклади в контексті: «– Кононенко, запримітив я, підсипається до Христі. Вона дівчина, сам знаєш, строга, дає йому відкоша. То він і ремствує» (Грим.); «Треба йому знов дати одкоша. Надійсь, не видержить, одчепиться! Дочка ще молода», – думала Марта Кирилівна» (Н.-Лев.) (ФСУМ-1, с. 203).

На сьогодні ці фразеологічні одиниці вживаються не лише в контексті сватання, а й як загальні вислови для відмови у будь-яких залицяннях чи пропозиціях.

Весільні обряди також слугують генетичним джерелом стійких словосполучень, пов'язаних із одруженням, створенням сім'ї. Із прийняттям християнства шлюб (вінчання) став священним обрядом, що здійснювався у церкві та поєднував людей у вірності й любові (Скиба, 2011, с. 50). Так виникли фразеологізми *брати / взяти шлюб* (з ким і без додатка) у значенні 'одружуватися, вінчатися з ким-небудь': «[Матушка гумєня:] Тільки ти забуваєш, молодице, що то всі чужі, ти одна йому найближча, найдорожча. Ти з ним шлюб брала» (Мирний); «[Олеся:] Дівоча воля до шлюбу; а шлюб узяла – волю віддала» (Кроп.) (ФСУМ-1, с. 54) та *виряджати до шлюбу* (кого) у значенні 'одружувати чи видавати заміж': «Чутно за сценою голос старої жінки ... [Кассандра:] То весільна пісня! Се мати дочок виряджа до шлюбу» (Л. Укр.) (ФСУМ-1, с. 102). Стриженевий компонент шлюб у названих стійких зворотах запозичено з польської мови (*ślub*) та означає 'обітниця; шлюб, одруження', що походить від дієслів *ślubić, ślubować* 'присягати' (ЕСУМ-6, с. 441). Тобто йдеться про звичай під час вінчання давання обітниці – подружньої присяги перед Богом, де наречені як частина церковного таїнства урочисто обіцяють бути вірними, любити, піклуватися та підтримувати одне одного до смерті. Етнологиня Іванна Черленяк, досліджуючи атрибути й обрядодії весільного циклу на Закарпатті, навела цікавий факт, що до 1774 р. українці, які проживали у селах Воловеччини та Міжгірщини, після церковного вінчання не провадили спільне життя, а «розходились кожен до своєї хати. Це свідчить про те, що церковне благословення шлюбу в народній традиції не давало права на подружнє життя. Його санкціонувало лише повне виконання весільного обряду. Такий стан речей стосувався всієї території України, оскільки у 1774 р. за цариці Катерини II вийшов указ про зобов'язання молодих жити разом після вінчання, не чекаючи весілля, і не розходитись під загрозою кари, призначеної за перелюб.

У більшості сіл Закарпаття церковне вінчання відбувалось у день весілля» (Черленяк, 2017, с. 381).

Фразеологізми *стати / ставати на рушнику (рушничку, рушники)* (з ким) та *ставити (становити) на рушник (на рушнику)* (кого) походять із давнього українського весільного обряду, де молодята стоять на спеціально вишитому рушнику під час шлюбної церемонії в церкві. Цей рушник символізує спільний шлях у майбутньому, з'єднання наречених у нову родину, а самі вирази стали синонімом до поняття «взяття шлюбу» або «одруження». Приклади в контексті: «— Ми дякували, а він: “Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану”» (П. Куліш); «[Химка:] Усі бачили, сам бог бачив, як ми перед ним у церкві на рушнику ставали, шлюб приймали» (Мирний); «Допоможи, боже, на рушничку стати. Тоді не розлучать ні батько, ні мати» (Укр. пісні); «Не зглянулись, як ще місяць злетів, коли ми з Марією на рушники стали» (Мур.) (ФСУМ-2, с. 860); «Без любистку, заговорив — силою тільки власного язика вона не раз і не два зводила до купи роз'єднані серденька, становила на рушнику навіть дітей кровних ворогів» (Л. Янов.) (ФСУМ-2, с. 858).

Варто також виокремити фразеологічні одиниці зі стрижневим компонентом *вінець*, походження яких має глибоке коріння у весільних обрядах: *вести до вінця* (кого) ‘одружуватися з ким-небудь’: «Скільки-то перегоріло у його серці огню від того неказанного жалю, що інший перед очима взяв да й веде її до вінця» (П. Куліш) (ФСУМ-1, с. 75); *іти / піти до вінця* ‘одружуватися’: «Так спали довгими ночами по хатах і клунях старші степові дівчата з хлопцями на досвітках. Аж поки не йшли до вінця» (Мас.); «Після великодня ... і до вінця підемо» (Стельмах) (ФСУМ-1, с. 354); *підводити / підвести під вінець* (кого) ‘спонукати до одруження кого-небудь’: «— Як закомизиться вона, то старі зв'язану підведуть під вінець» (Стельмах) (ФСУМ-2, с. 632); *стати / ставати під вінець* (з ким) ‘обвінчатися, одружитися’: «— Уперше ви приходили до мене радитись, Іване Семеновичу, коли небіжчиця ... тільки-но мала ото стати з вами під вінець?» (Ю. Янов.) (ФСУМ-2, с. 860); *стояти під вінцем* ‘вінчатися’: «Чом її грім не вбив або земля не запалася над нею, коли вона стояла під вінцем!» (Коцюб.) (ФСУМ-2, с. 865). Традиційно *вінець* у наведеному контексті асоціюється з вінком, що, відповідно до давнього звичаю, одягали на голову нареченим під час вінчання як символ шлюбу та поєднання доль (Бігусяк, 2000, с. 129).

З часом стійкі звороти з компонентом *вінець* втратили свою первісну, обрядову складову й почали вживатися у значенні 'одруження', тобто поєднання двох людей у шлюбі.

Із давнім обрядом покривання голови молодої, що символізувало зміну її соціального статусу з дівчини на жінку, господиню дому, походять фразеологізми *зав'язати голову (хустку)*, *покривати / покрити голову (голівоньку)* в значенні 'одружуватися': «Уляна дуже молодою зав'язала голову» (Н.-Лев.); «Не вернеться чорнобривий Та й не привітає, Не розплете довгу косу, Хустку не зав'яже» (Шевч.) (ФСУМ-1, 301); «— Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою! — крикнув Василь» (Н.-Лев.); «— Свята Покрівонько, покрій мені голівоньку» (Номис) (ФСУМ-2, с. 667). Цей обряд був частиною весільного ритуалу, коли дівчину, що раніше ходила з непокритою головою (часто з віночком), покривали хусткою, очіпком чи переміткою (Васильченко, 2010, с. 74; Трачук, 2023, с. 136), щоб не було видно волосся, а її вінок віддавали, адже у традиційній українській культурі головний убір був важливим оберегом і символом сімейного стану. Покриття голови символізувало кінець її молодості, а також акцентувало на її приналежності до статусу заміжньої жінки (Пономарьов, 1994, с. 278). Тож основою наведених вище фразеологізмів є ідея «зміна зовнішності – зміна статусу».

Важливою подією в українців, яка зміцнювала сім'ю, завжди вважалося народження дитини. Так, на початок нового життя вказують фразеологізми з компонентом *світ*, що походять від метафоричного уявлення про народження як вихід людини з «темряви» (небуття) у «світло» (життя) (Венжинович, 2010, с. 34; Кононенко, 1991, с. 32), наприклад: *побачити світ* – 'народитися': «Ми пройдемо, мій син, по харківському бруку, де ти побачив світ, де я почув твій сміх» (Сос.); «Там, в тих суворих тундрових просторах, в ночах табірною тяжкою існування побачили світ його крихітні доньки» (Гончар) (ФСУМ-2, с. 650); *приходити / прийти у світ (на світ)* 'народжуватися / народитися': «Сам Амор Діонин, кажуть, серед нив прийшов у світ» (Зеров); «Відколи Гапка прийшла на світ, Мартоха злагодніла до чоловіка (Л. Укр.) (ФСУМ-2, с. 701).

Із релігійним уявленням про світ як творіння Бога пов'язаний фразеологізм *приводити / привести на світ божий* (кого) у значенні 'давати життя, народжувати дитину', наголошуючи на важливості та божественній природі народження: «Пані ... віддалася вчасно

і від того часу жила буквально на те, щоб приводити дітей на світ і плекати їх» (Коб.); «А дівчина гине ... Якби сама, ще й нічого, А то й стара мати, Що привела на світ божий, Мусить погибати» (Шевч.); «Іванова мати привела на світ дванадцятро дітей» (Томч.) (ФСУМ-2, с. 690).

Іноколи дитина може народитися «в сорочці» (за народним віруванням «сорочка» – це навколоплідний міхур), що є рідкісним явищем. Тож вважалося, що це приносить дитині щастя та захист від бід. Існував навіть звичай зберігати цю «сорочку» як талісман, задалегідь висушивши, і носити її при собі аж до смерті, щоб не втратити свого щастя й удачі (Бондаренко, 2018, с. 27). Із часом виник образний вислів *народитися (вродитися) в сорочці* у значенні 'бути везучим, удачливим, щасливим': «Він народився в сорочці. Він досяг усього, чого тільки може побажати собі найвибагливіший честолюбець. Так гадають усі» (Шовк.); «Василь народився в сорочці. Інакше, як пояснити, що з першого й до останнього дня війни провоював у піхоті й відбувся лише легкою контузією?» (Підс.); «Вони саме ставили підписи під актом, коли до кімнати вбігла молоденька сестра, сповістила дзвінко: все пройшло добре! ... Просто-таки в сорочці вродився!» (Гончар) (ФСУМ-2, с. 533).

Виникнення стійкого звороту *народитися під щасливою зіркою (зорею)* пов'язане з давніми уявленнями про вплив небесних світил на долю людини й означає, що людина має щасливий початок життя, її супроводжує успіх і везіння у справах. Приклади в контексті: «Про удачливих кажуть: народився під щасливою зіркою» (Укр.); «На прощання сказав пораненому Василеві старший лейтенант: – Під щасливою зорею ти родився» (Горд.) (ФСУМ-2, с. 533).

Джерелом для формування української фразеології слугують і поховальні обряди, зберігаючи в собі етнокультурну інформацію про традиції українців. «Для того, щоб згладити біль втрати близької людини, народ виробив світоглядні уявлення про смерть, поховання і пошанування мертвих» (Савчин, 1995, с. 19). Люди вірили у вічне життя, безсмертність душі та воскресіння тіла. Так, евфемістичні вислови *відправитися на той світ* 'померти, загинути': «Від злиденного життя можна й на той світ відправитися» (ФСУМ-1, с. 124); *іти (переходити) / ніти (перейти, попереходити) на той світ* 'умирати': «Хіба я йду на той світ?» (Л. Укр.); «На той світ тихий перейти» (Шевч.); «Давні товариші його ... деякі вже й на той світ попереходили» (Мирний) (ФСУМ-1, с. 353) походять від давніх

народних уявлень про життя після смерті та два світи: світ живих і світ померлих, який вважався «іншим», «тим». Життя після смерті асоціюється з вічністю, безсмертям, наприклад: *переноситися / перенестися у вічність* 'помирати': «Наймолодший синок ... перенісся через недбалість мачухи у вічність» (Коб.) (ФСУМ-2, с. 620). Також в уявленні українців смерть постає як конкретна істота, яка приходить раптово, без попередження, може заглядати в очі, і в такий спосіб забрати душу людини. Наприклад, *смерть заглядає (дивиться, зазирає і т. ін.) / заглянула (подивилась і т. ін.) в очі (кому)* 'хто-небудь може померти, близький до кончини, загибелі': «Почалося тривожне підпільне життя ... Тричі за цей час ловили мене гестапівці й поліцаї. Тричі за цей час заглядала мені у вічі смерть» (Дмит.); «Скупий титар, бачачи, що смерть заглянула йому в очі, благально протягнув: – Рятуй мою душу, Трохим ... Сто карбованців дам» (Стельмах) (ФСУМ-2, с. 833); *смерть узяла (забрала, прибрала)* (кого) 'хто-небудь помер чи загинув': «Умерла баба ... не буде більше баби ... Смерть узяла бабусю» (Мирний); «Він свідомо пішов на страту. Не хотів животіти, псувати життя іншим і мучитися самому. Віра розуміла це. Розуміла, що смерть однаково прибрала б його незабаром, а плакала» (Перв.) (ФСУМ-2, с. 834). Смерть також може поставати у вигляді людського скелета з косою в руках. Коса як інструмент асоціюється зі жнивами, що символізує збирання врожаю, наразі – душ померлих. Наприклад, *смерть занесла (свою) гостру косу* (над ким) 'хто-небудь може померти, загинути': «Часом вона [Марія] зупинялась. Потім схоплювалась і бігла знову. Бігла від смерті, що вже було занесла над нею свою гостру косу» (Цюпа) (ФСУМ-2, с. 833); *смерть косить (скосила)* (кого) 'хто-небудь помирає (помер), гине (загинув)': «Не можна і й підвести обличчя до кулеметного щита. У нім є проріз для прицілу, смерть крізь нього нас косила» (Сос.) (ФСУМ-2, с. 834); *смерть стоїть з косою за плечима* 'хто-небудь скоро помре, близький до кончини, загибелі': «Коли чоловік постарів і відчув, що смерть стоїть з косою за плечима, покликав своїх хлопців і сказав: – Я, діти мої, буду вже вмирати» (Казки...) (ФСУМ-2, с. 834); *смерть трясє / потрясла косою* 'хто-небудь скоро помре, близький до кончини, загибелі': «Спасибі, зіронько! – минає Не ясний день мій; вже смеркає, Над головою вже трясє Косою смерть» (Шевч.); «Одчайний людський зойк в тумані дзвенить і падає: смерть потрясла косою, туманом пішла, як ладан» (Ю. Янов.) (ФСУМ-2, с. 834).

З архаїчної уяви про смерть як про далеку дорогу, що вимагала ритуального супроводу до потойбічного світу, походить фразеологізм *проводжати / провести в останню путь* (кого) у значенні 'хоронити, ховати кого-небудь' («Вранці небіжчика перенесли на козацький байдак, і вся флотилія вирушила до Кінбурна, проводжачи бойового отамана в останню путь» (Дор.); «– Бачте, – говорить молодичка, – в баби не так і багато близьких людей, що прийдуть провести її в останню путь» (Гуц.)) (ФСУМ-2, с. 704). *Остання путь* – це символічна дорога, що веде до кінця людського життя, до вічності.

Від старовинного звичаю, коли людина віддає останній поклін або виконує ритуал на знак пошани до покійного, утворився стійкий зворот *віддавати / віддати останню шану* (кому) у значенні 'виражати пошану до померлого, прощаючись з ним': «В голубе квітневе небо вдарили раптом рушниці, віддаючи останню шану політрукові і його бойовим товаришам» (Цюпа); «Вдарив і дзвін похоронний ... Нічого, мабуть, ждять: Треба людині сторонній Шану останню віддати» (Граб.) (ФСУМ-1, с. 118). «Вважалося, що померлі здатні опікуватися добробутом і щастям живих. Шанобливе ставлення до померлих благотно впливає на живих нащадків, сприяє регулярним змінам у природі, урожайності полів і садів» (Борисенко, 2016, с. 227).

В українській мові існує фразеологізм *на ладан дихати* у значенні 'бути близьким до смерті' («[Тарас:] Багато вже не стало тих, що воювали разом! Один Кадило ще живий, та й той на ладан дише» (К.-Карий)) (ФСУМ-1, с. 240). Виникнення його зумовлено дотриманням християнського звичаю, коли хворих перед смертю сповідали, причащали та кадили ладаном (ароматною смолою), що виділяє сильний запах під час горіння. Цей процес символізував останнє «дихання» людини на межі смерті, що й закріпилося у стійкому звороті.

В українській культурі існував звичай класти померлих на *лаву* в хаті для прощання перед похованням. «Її застеляли тканиною, на неї клали тіло, вдягнуте у святковий одяг. На лаві покійника готували до поховання: обмивали, вдягали. Потім перекладали у труну» (Пахолок, 2008, с. 344). Лава була тимчасовим місцем спочинку небіжчика, символом смерті, тож фразеологізми *витягтися (витягнутися) вздовж лави* («Але я колись таки спишу твою шкуру вздовж і впоперек! ... То й сам уздовж лави витягнешся! – стиснув сухий ку-

лак» (Стельм.) (ФСУМ-1, с. 110); *лежати на лаві* («– Скорше буду на лаві лежати! Ти заженеш мене в сиру землю!» (Коб.)) (ФСУМ-1, с. 419); *лягти вздовж лави* («З такої страви ляжеш вздовж лави!» (Укр. присл.)) (ФСУМ-1, с. 455) стали уособленням цього процесу.

У фразеологічній одиниці *винести / виносити ногами вперед (наперед)* (кого) 'умерти або поховати кого-небудь' («Мешканців не видно – поховалися десь чи вибралися, а кого й винесли ногами вперед» (Хор.); «Скоро винесемо з хати всіх [окупантів] ногами наперед» (Голов.)) (ФСУМ-1, с. 96) простежуємо зв'язки з ритуалом «прощання» небіжчика з хатою, пов'язаним із культом померлих предків і який був складовою частиною похоронного обряду: померлого виносили ногами вперед, щоб він уже не вернувся (Борисенко, 2016, с. 226; Павлюк, Горинь, Кирчів, 1994, с. 238).

Зв'язок із поховальним обрядом мають фразеологізми зі стрижневими компонентами *земля* та *могила* 'яма для поховання померлого' або 'насип над похованим' (ЕСУМ-3, с. 493): *віддавати / віддати тіло землі* – 'ховати, хоронити когось': «На Каневській горі віддали землі тіло Т. Г. Шевченка» (ФСУМ-1, с. 118); *засипати землею* (кого) 'похоронити': «Харитін опам'ятався й схаменувсь. – Батька тільки що засипали землею, а я вже грішу грішними думками!» (ФСУМ-1, с. 317); *із сирою землею повінчатися* 'померти': «Саливон сповістив урочисту новину, що вже деякі дівчата в Німеччині насправляли повні скрині одежі, повиходили заміж ... – Із сирою землею повінчалися! – гнівними голосами вигукували дівчата» (Горд.) (ФСУМ-2, с. 654); *іти (лягати) / піти (лягти) в сиру землю* 'умирати': «– Іди собі, мале дитя, у сиру землю, поки не зазнало лиха, іди малим – і краще, і легше» (Мирний); «[Наум:] Не остав мене, Господи ... Цілий вік ти мене милував, а на старості, як мені треба було у землю лягати, послав ти мені таке горенько!» (Кв.-Осн.) (ФСУМ-1, с. 353); *лежати в землі* 'бути похованим, покоїтися': «Перед її очима в круговороті виринали рідні обличчя, і поруч з живими воскресали й ті, що вже давно лежали в землі» (Стельмах) (ФСУМ-1, с. 419); *насипати землі на груди* (кому) 'поховати померлого, здійснити поховальний обряд': «Уже, мабуть, років з п'ять минуло, як насипали вдові землі на груди» (ФСУМ-2, с. 533); *пахне (смердить) землею* (від кого) 'хто-небудь дуже старий, близький до смерті': «Од неї пахне вже землею. Уже й мене не пізнає!» (Шевч.) (ФСУМ-2, с. 610); *покритися землею* 'померти': «Легше, мої любі, покриться землею, Ніж бачить, як другий, багатий,

старий, Цілує за гроші, вінчається з нею» (Шевч.) (ФСУМ-2, с. 667); *дивитися в могилу* 'бути тяжко хворим, близьким до смерті' (ФСУМ-1, с. 235); *зійти / сходити в могилу (в землю)* 'умерти': «[Андромаха:] Задля мене було б вже корисніш В землю зійти, як тебе [Гектора] я утрачу» (Ант. літ.); «Один за одним сходять у могилу Ті, з ким топтали ми житейську путь» (Дмит.) (ФСУМ-1, с. 335); *знайти могилу* 'загинуті, померті': «Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара або грішник знайде собі могилу під руїнами башти» (Коцюб.) (ФСУМ-1, с. 340); *обомати (вже) в могилі* 'такий, що скоро помере': «[Мати:] Хто ж це буде терпіти таку наругу? Коли ось цей Петро он обомати ногами вже в могилі, а й той перед ними [фашистами] шапки не зняв, не схилив голови» (Збан.) (ФСУМ-1, с. 500); *(сира) могила узля (прийняла і т. ін.)* (кого) 'хтось помер': «Гей, однолітки, чи й вам так болить часом серце? Та де! – Тих узля могила, а решта замкнулася в баштах поважної старості» (Ю. Янов.) (ФСУМ-1, с. 500); *піти в могилу* 'загинуті, вмерті': «При мені вже тоді з діток Марушка четверта в могилу пішла» (Тесл.) (ФСУМ-2, с. 643).

Відомо, що ще в добу Трипільської культури був поширений культ землі, тому покійників почали ховати саме в землю, яка символізувала природний цикл життя і смерті, а на місці поховання насипали «високий земляний або кам'яний насип – “курган”» (УВС, с. 156), який ще називають могилою. Зауважу, що в структурі аналізованих фразеологічних одиниць зафіксовано уживання синонімів до компонента *могила*: гріб–домовина–труна, що зумовлено традицією в українців, яка набула поширення після прийняття християнства, ховати покійника у дерев'яній труні. Остання, згідно з вірою у загальне воскресіння, слугує тимчасовим прихистком, домом для померлого. Наприклад: *лягти (лягати) в могилу (в домовину, в труну, в гріб)* 'померти, загинути': «Грабовський багато зазнав тортур, але залишився до кінця незламним, хоча й передчасно ліг у могилу!» (Нар. тв. та етн.); «Чи я знайду спочинок за життя, А тоді, як ляжу в домовину?» (Вороний); «Краще в труну ляжу!» (Тют.); «– Тебе ж до життя [життя] рідна [мати] в'яже, Уб'ють тебе, вона в гріб ляже» (Котл.) (ФСУМ-1, с. 455); *стояти над могилою (гробом)* 'бути близьким до смерті': «В самоті стою над могилою» (Граб.); «Я над гробом стою» (Сл. Гр.) (ФСУМ-2, с. 864); *стояти однією ногою в могилі (в труні, в гробі)* 'перебувати в стані повного виснаження, на грані смерті': «Вона,

Денисе Івановичу, виходжувала навіть таких, які однією ногою в могилі стояли» (Стельмах); «Ти вже оджив своє і однією ногою стоїш у труні!» (Кроп.); «Одною ногою в гробі стоїть, а ще зле творить» (Укр. присл.) (ФСУМ-2, с. 865).

Для опису смерті людини уживаються стійкі звороти з компонентом дуб, походження яких, імовірно, пов'язане з давньою традицією виготовлення трун для заможних і знатних людей із дубових дощок (Бондаренко, 2018, с. 27), що відзначалися міцністю, але були трудомісткими в обробці. Наприклад, *врізати дуба*: «Можна й дуба врізати, моржуючи» (Збан.) (ФСУМ-1, с. 151); *дати дуба*: «[Пріська:] Думають, що мати прикидається недугою ... Повірять тільки, як колись дуба дасть мати» (Вас.) (ФСУМ-1, с. 221); *дубом одубитися*: «Настане час, і дубом одубляться ті, хто чинить зло й несправедливість» (ФСУМ-2, с. 581).

Отже, дослідження обрядової фразеології допомагає виявити культурні коди та символи, що передають глибокий зміст і пов'язані з предметами, рослинами й діями; дає змогу краще зрозуміти історичний контекст, у якому формувалися певні обряди, та роль обрядової фразеології у збереженні історичної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бігусяк, М. (2000). Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору. *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*, 125–148.

Бодак, В. А. (2000). *Релігійна обрядовість в її соціальних реаліях*. Київ.

Бойчук, Х. (2017). Весільна обрядовість Городенківщини (за матеріалами експедиції 2016 р.). *Народознавчі зошити*, 1(133), 154–159.

Бондаренко, М. (2018). Фразеологічні одиниці з флористичним компонентом у мовній картині світу українця. *Мовні і концептуальні картини світу*, 2(64), 23–29.

Борисенко, В. (2016). *Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття*. Київ.

Васильченко, В. (2010). Відображення українськими обрядовими фразеологізмами статусної зміни зовнішності людини. *Українська мова*, 1, 67–81.

Венжинович, Н. (2010). Позитивна репрезентація людини у фразеологізмах української мови. *Українська мова*, 2, 33–43.

Дем'яненко, Н. (2024). Фразеологізми на позначення народних звичаїв та обрядів у польсько-українському міжкультурному діалозі. *Київські по-лоністичні студії*, 40, 334–351.

Д'якова, Т. О. (2012). Етнокультурне підґрунтя фразеології вдалого сватання в українських східнослов'янських говірках. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*, 9, 18–20.

ЕСУМ-1: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (Т. 1: А–Г). Київ.

ЕСУМ-3: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1989). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (Т. 3: Кора–М). Київ.

ЕСУМ-6: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (Т. 6: У–Я). Київ.

Йовенко, Л., Терешко, І. (2022). Обряд випікання весільного короваю: часо-просторовий вимір (за матеріалами історичної Уманщини). *Народознавчі зошити*, 4(166), 876–884.

Коваленко, Н. (2024). Мовна реалізація архетипних уявлень про дотримання звичаїв та обрядів. *Народознавчі зошити*, 3(177), 663–669.

Кожолянко, О. В. (2005). *Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (кін. XIX–XX ст.)* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника]. Івано-Франківськ.

Кононенко, В. І. (1991). Словесні символи в семантичній структурі фраземи. *Мовознавство*, 6, 30–36.

Магрицька, І. (2003). Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослов'янських говірках. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура*, 182–193.

Мигoliniнець, О. (2020). Фраземи, пов'язані з весільною обрядовістю, в українських закарпатських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 2(44), 219–223.

Павлюк, С. П., Горинь, Г. Й., Кирчів, Р. Ф. (1994). *Українське народознавство*. Львів.

Пахолок, С. (2008). Прояви народного етикету у похоронній обрядовості українців. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, 1, 343–350.

Пилипак, М. А. (2011). *Весільна обрядовість Східного Поділля середини XX – початку XXI століття: типологія, специфіка, динаміка та географія побутування (на матеріалі картографування)* [дис. ... канд. філол. наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського]. Київ.

Пономарьов, А. (1994). *Українська етнографія. Курс лекцій*. Київ.

Савчин, Л. М. (1995). *Звичаєва сімейно-побутова обрядовість та її значення в традиційній культурі волинського Полісся (на матеріалах польових досліджень 20–30-х рр. XX ст.)* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київський державний інститут культури]. Київ.

Скиба, О. В. (2011). *Весільна обрядовість Східної Слобожанщини: сучасна інтерпретація*. Луганськ.

СУМ-4: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1973). *Словник української мови: в 11 т.* (Т. 4: І–М). Київ.

СУМ-5: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1974). *Словник української мови: в 11 т.* (Т. 5: Н–О). Київ.

Трачук, К. (2023). Концепт «багатство» в українській весільній обрядовості. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 59(3), 134–138.

УВС: Данилюк, Н. (упоряд.). (2004). *Україна в словах: мовокраїнознавчий словник-довідник*. Київ.

ФСУМ-1: Паламарчук, Л. С. (гол. ред.). (1999). *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн., 1*. Київ.

ФСУМ-2: Паламарчук, Л. С. (гол. ред.). (1999). *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн., 2*. Київ.

Черленяк, І. (2017). Атрибути та обрядодії весільного циклу на Закарпатті: семантика, семіотика та символіка. *Народознавчі зошити*, 2(134), 380–390.

Ірина ЧЕРЕВКО

РОЗДІЛ 6

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Oral history в різних її виявах – історія країни у візії простої людини. Це мініісторії українців, опис їхніх проблем й успіхів, радощів, сподівань та переживань.

Сучасні методологічні підходи до усної історії акцентують передусім на просторовому вимірі й на локальному тополі: де саме відбувалися події, як простір впливає на пам'ять і як місцевий досвід формує наше уявлення про минуле. Саме локальна історія – історія міст, сіл, історія конкретних родин – дає змогу побачити велику історію крізь особистий досвід. Зокрема Ярослава Верменич, аналізуючи проблематику просторових вимірів у історичних дослідженнях, наголошує на значущості локальної історії та просторової ідентичності як важливих чинників розуміння минулого (Верменич, 2007, с. 13). У цьому ж руслі Пол Томсон (Paul Thompson) трактує усну історію як процес, що охоплює соціальний і просторовий виміри, наголошуючи на безпосередньому зв'язку між особистим досвідом і місцем подій (Thompson, 1978, р. 20–40). Майкл Фріш (Michael Frisch) звертає увагу й на територіальні аспекти спогадів, зокрема на те, як простір впливає на спогади і на способи їх інтерпретації (Frisch, 1990, с. 45–60) та ін.

Розвиток нового наукового напрямку – усної історії, а також дедалі більше зацікавлення цією темою в останні роки ХХ ст. не випадкові. Адже усні оповіді дають змогу зафіксувати досвід не тільки конкретної людини на тлі доби, а й осмислити події якогось конкретного періоду історії очима особистості, яка їх пережила. Саме тому людина є не лише суб'єктом історії, а і її творцем. Особливо важливо, щоб ті, хто пережив складні та буремні моменти, воєнне лихоліття, не опинилися на маргінесі свого часу. Усна історія, заснована на свідченнях очевидців або ж тих, хто зберіг у пам'яті перекази своїх родичів, – це передусім спроба відтворити історію крізь призму особистого життя і зберегти щось надзвичайно цінне. Адже усна розповідь, якщо її не зафіксувати, може просто зникнути, зберігаючись лише в тимчасовій пам'яті слухачів, а переказане, як відомо, часто спотворюється: пам'ять часто

неточна і змінна. Натомість записане має шанс стати вічним та «зіграти свою роль» у загальній історичній картині. Записуючи спогади, ми не просто документуємо минуле, а й долучаємося до створення живої історії народу, історії, якої не знайдемо в класичних підручниках. Це не сухий фактаж, а розповіді про реальні пережиті події. Усна історія зберігає спогади про події та формує те, що дедалі частіше називають **просторовою пам'яттю**, коли місце події стає невід'ємним складником колективного самоусвідомлення. Це дає змогу відновити історичну ідентичність, а дослідникам – зрозуміти, як локальний контекст впливає загалом на інтерпретації минулого.

Джерельною базою слугували записи уродженця Болехова лексикографа-аматора Юрія Гнатишака, зібрані в словнику «Слова з Болехова» (СБ, 2017) та у виданні «Лексикон болахівський: останнє і стародавнє» (ЛБ), що становлять цілісний корпус даних, які було систематизовано й проаналізовано для дослідження усної історії міста. Вибір цих джерел зумовлений їх унікальним культурним і лінгвістичним матеріалом, а також методологічною послідовністю у збиранні матеріалу. Укладач намагався зафіксувати знайому йому з дитинства лексику, тож словник є передусім діалектологічним джерелом. Водночас ця праця від початку не була традиційною для діалектної лексикографії, адже цитатний матеріал (записи усного мовлення) доповнено прикладами художніх творів представників галицького письменства, що засвідчують, як «південно-західне наріччя було вартісним чинником у творенні літературної мови в Галичині» (Хобзей, 2017, с. 8).

Словникові статті проілюстровано розлогими цитатами – записами усного мовлення місцевих мешканців. Однак авторові та співавторам-лексикографам було шкода записаного колосального матеріалу, який не вкладався в обсяги словника, відтак цей чинник і став поштовхом до появи окремого видання – «Болахівські бувальщини» (ББ), яке й репрезентувало уже не уривки, а повноцінні, великі за обсягом тексти, що зафіксували життя досить значущого на карті історії Західної України м. Болехова. Автор і далі не зупиняється на досягнутому і разом зі співавторами готує до друку друге видання словника, значно доповнене не тільки лексичним матеріалом, а й повноцінними цитатами-текстами. Тексти мають ще одну особливість: за кожною розповіддю, кожним текстом прихована конкретна особа, хоча й немає підписаного імені

чи паспортизації. Однак уважний читач уже через кількадесят сторінок упізнає оповідача та його родину. Відсутність паспортизації чи прізвища оповідача під кожною історією радше акцентує на колективному типі усної історії: розповіді формують образ цілого міста, постаючи важливими фрагментами великого національного наративу. У цьому сенсі усна історія, записана в Болехові, є синтезом особистого, локального та загальнонаціонального. Варто наголосити, що всі книжки: словник і тексти – передусім записи діалектного мовлення, представлені великими за обсягом текстами, які вилилися у справжню *oral history*. Юрій Гнатишак не обмежувався запитаннями щодо значення слів або усталених висловів; його метод передбачав вільну розмову, що давало змогу його співбесідникам не стримуватися у словах і реакціях. Носії говірки не намагалися наслідувати літературне мовлення, адже спілкувалися зі «своїм» односельцем, що забезпечило довіру і природність. У суті речі саме діалект передає локальний культурний код і в цьому випадкові стає мовою локальної історії.

Записи охоплюють найрізноманітнішу тематику: війни, голод, Голокост, депортації, міжнаціональні контакти, репресії, партизанський рух тощо. Отже, пропонувані записи подвійно цінні, адже Болехів – унікальне місце пам'яті. По-перше, воно розташоване на перетині культур, його формує багатокультурне середовище – українці, євреї, поляки, німці. По-друге, історія Болехова є прикладом мікрокосму української історії (міжетнічність, війна, радянський період, часи незалежної України, російсько-українська війна), це місто, що пережило німецьку окупацію, сталінські депортації, Голокост, воно має «свою» історію тих подій, що доповнює загальне тло історії Галичини.

Водночас практика запису або створення усної історії стикається зі справжніми викликами: це передусім суб'єктивність спогадів, вплив сучасних медіа і політичних контекстів. Однак ці моменти аж ніяк не знецінюють її, а навпаки – зумовлюють потребу критичного аналізу та міждисциплінарного підходу, що робить усну історію динамічним полем досліджень. Звичайно, наймасштабнішою темою усних історій є воєнний період. Однак, як слушно зауважив Рон Кеппс (Ron Capps) (Кеппс, 2021, с. 20), ідеться не лише про саму війну, а й про воєнний досвід, у якому кожна розповідь – це індивідуальне переосмислення пережитого.

Зауважу, що зосередження дослідника на усній історії якоїсь конкретної місцевості, намагання сфокусуватися на унікальності минулого досвіду її мешканців дає змогу не тільки відтворити місцеві ідеологічні погляди. Часто це допомагає виявити й доповнити культурно-політичні, ідеологічні, національні погляди відповідних груп суспільства в конкретний період історії. Отож такі усні історії аж ніяк не можна трактувати як відокремлений дослідницький матеріал до загального досвіду історії, це не є винятково особистісні хроніки. **Його історія** – це не тільки ілюстративний матеріал до **загальної історії**, а й просторово та соціально марковане відображення взаємодії у визначених часових межах (Верменич, 2007, с. 15). У пропонованих історіях часто є аналітичні судження місцевих мешканців, які мають власне чітке ставлення до подій, сформоване й виплекане досвідом минулих поколінь. Критичне осмислення, життєвий досвід і т. зв. народна мудрість дають змогу оповідачеві висловлювати свою думку не лише про сучасність, а й про минуле своїх предків, про те, що було передане йому у формі **усної історії**. Саме така здатність до рефлексії та аналітичного мислення надає усній історії важливості як джерела наукового знання.

Усвідомлення того, що загальнонаціональні історичні метанаративи не завжди охоплюють унікальний досвід людини у локальному культурному середовищі, спонукало до актуалізації просторового підходу в історичних студіях. Зросла увага до об'єктів, які раніше вважалися периферійними, – до регіональних і локальних соціумів. Перехід від традиційного історичного дослідження, заснованого на документальному матеріалі, до історієписання як авторської інтерпретації фактів, що допускає множинність поглядів і навіть припущення про можливу умовність або неоднозначність фактів, зруйнували уявлення про «єдиноправильну» версію історичного процесу (Верменич, 2007, с. 13). Саме тому, вважає Я. Верменич, «локалізм в історичних дослідженнях – запорука відходу від схематизму, метод заглиблення у масив інформації, максимально наближений до людини» (Верменич, 2007, с. 15).

Усна історія – це розповідь, під час якої респонденти, взаємодіючи з інтерв'юером, осмислюють свій індивідуальний досвід і співвідносять його з офіційними історичними дискурсами та макросоціальними процесами. Тоді історія кожної української родини стає частинкою історії України.

Різні покоління мешканців Болехова є учасниками або свідками багатьох важливих подій історії українського народу. Вони розповідають про те, як Україна здобувала незалежність, про «партизанку» і про «хлопців з лісу», про своїх сусідів – нині відомих діячів або спортсменів, про давні місцевості на території їхнього міста, які збереглися хіба в пам'яті найстаршого покоління. Ось так, за відомостями та уявленнями представників болехівської спільноти про минуле, і формується спільна історична пам'ять.

Звичайно, одні і ті ж події різні оповідачі згадують і трактують по-різному; вони можуть мати різне бачення цих подій і відповідно різне ставлення до деяких із них. Зазвичай інтерпретація розгортається у площині опозиції «свій»–«чужий». Відтак це може проєктуватися у площину «хороший»–«поганий». Безперечно, оповідач має особистий досвід, передусім своєї родини, опріч цього, він перебуває в межах відповідного інформаційного простору, а отже, на нього можуть впливати медіа. Варто зважати, що інформант належить до відповідного покоління, чії життєва позиція і ставлення до подій можуть бути дещо відмінними, аніж представника іншого покоління. Так само варто брати до уваги світогляд і суспільно-політичні переконання, сформовані цінності, що визначають його ставлення до описуваного. Отже, усні історії дають змогу вивчати минуле з позиції індивіда, звичайної людини, засвідчують «неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність історичних правд, можливість альтернативних варіантів розуміння історичного поступу з позиції окремих індивідів та груп» (Кісь, 2014). Історії болехів'ян точаться часто навколо побутових питань, навколо того, що їх турбує, як і того, що відбувалося чи відбувається з ними самими та їхнім оточенням. В історичних наративах можна виокремити такі теми: Перша світова війна, прихід радянської влади та Друга світова війна, діяльність національно-патріотичних організацій, Голокост, повоєнні часи, радянський період в історії Болехова, сучасна російсько-українська війна.

Здебільшого найяскравіші враження мешканців Болехова найстаршого покоління пов'язані з євреями. Віддавна жиди мешкали в місті та на його околицях. Єврейські поселення в Болехові були ще до XVII ст. Свого часу власник міста Миколай Гедзінський запросив єврейську громаду для поселення та надав особисті привілеї, які згодом підтвердив король Зигмунт III Ваза (Zygmunt III

Waza). У суті речі євреї отримали права, рівні із християнами – мешканцями міста (Бол_Карта). За часів правління імператора Йозефа II (Joseph II) недалеко від Болехова було засновано нову колонію **Новий Вавилон**, куди переселили єврейські родини; їм виділено землі – так австрійський уряд намагався змусити євреїв займатися землеробством. Досі в Болехові ‘місцевість у північно-західній частині міста’ зберігає цю назву, яку мешканці міста називають **Бабільон** (СБ, 2017, с. 17).

Єврейська присутність у Болехові та на теренах Західної України залишила по собі не лише матеріальні й культурні сліди, а й глибокі відбитки в усній пам'яті мешканців. Значна частина цих спогадів, зафіксованих під час усноісторичних інтерв'ю, стосується мовних контактів між українцями та євреями. На початку ХХ ст. кількість євреїв у Болехові становила 78 % від загальної кількості мешканців. Чимало євреїв виїхало з міста, однак і далі їхня кількість була значущою, тому, безперечно, у міжвоєнний період вони істотно впливали на життя міста.

Взаємини між жидами й українцями перебували у площині опозиції «свій»–«інший», але не «свій»–«ворог» та практично не належали до площини «ворожий». Здебільшого інформатори описують свої стосунки як нейтральні або навіть доброзичливі. Як слушно зазначала Наталя Хобзей, для українців-галичан етнонім *жид* та похідні не були емоційно маркованими чи образливими. Цей нейтральний статус етноніма підтверджений і словниковими джерелами, і матеріалами зібраного усного мовлення. У лексиконі мешканців Болехова зафіксовано низку слів із коренем *-жид-*, що не мають образливого маркування: *жид*, *жидик*, *жидок* ‘єврей’; *жидівка* ‘єврейка’, *жидівочка* *здріб.* до *жидівка*; *жидине* ‘дитина-єврей’, *жидівський* ‘єврейський’; пор. також *юда* ‘єврей’: «Вни дес в Ходорів їздили продавати шкєру. Тато розказував, шо казав німец, шо я юда. Мама впала на коліна, тато був кучєревий, знаєш, такий ніс мав, такий, як у жиди. Казали, шо юда, вже стрілев. То в Ходорові було» (БО_Рукопис); Останнє також не мало негативної семантики, а з'явилося в мовленні, очевидно, через те, що словом *Jude* найчастіше німці офіційно називали євреїв. У нацистських документах і в тогочасній пропаганді часто це слово писали з великої літери, указували на паспортах і жетонах. Водночас у мовленні респондентів трапляються й згрубіло-оцінні форми, зокрема *жидиско*, – найчастіше у спогадах про часи нацистської окупації,

де загальна риторика тривоги, страху чи обурення могла позначатися й у виборі лексичних засобів. Натомість зневажливою була назва *мо́йша знев.* 'єврей, жид': «Іди побрий писок і витри бороду, бо я не можу сі на тебе дивити. Ти такий, як мойша» (ЛБ), що асоціювалася з неохайністю євреїв. Припускаю, що похідним від *мойша* є слово *мойшебік*, що з огляду на те, що євреї викликали здивування, розвинуло семантику 'навіжений' (ЛБ).

Як бачимо, ці номінації вказували тільки на національну належність, зрештою, про нейтральність цього слова свідчать також словники діалектів, зокрема на Західному Поліссі лексема *жид* функціює з нейтральної семантикою 'єврей', *жидивка*, *жиду-вка* 'єврейка', *жидок* 'молодий єврей'; про нейтральність та історичний трагічний контекст свідчать записи усного мовлення із цих теренів: «В нас жиді́ жилі́ на Сохві́юуци ... їх вібили німци». Досвід співжиття на одній території спричинив розвиток і переносного значення цього слова, хоча й без зневажливого підтексту, – 'скупа хитра людина' (СЗПГ, с. 155); *жид* 'єврей', *жиденя*, *жиденятко змениш.-пестл.* 'єврейська дитина': «З жидинятами ми час від часу бавили с'ме си»; *жидик змениш.-пестл.* до *жид*; *жидка*, *жидувка* 'єврейка', *жидовочка*, *жидучка змениш.-пестл.* до *жидка*; навіть формально згрубіла форма *жидиско* не має негативних конотацій і функціює із значенням 'кремезний єврей' (Сабадош, 2008, с. 84). Як бачимо, мовна свідомість витворила чимало пестливих форм етноніма *жид*, натомість лексики з негативними конотаціями майже немає.

Побутова мудрість і толерантність болахів'ян часто виявлялися в оцінці людини не за її національністю, а за вчинками, умінням жити в **чужому, іншому** середовищі, ладнати з іншими людьми, тобто болахів'янинові найважливіше те, якою є ця людина, і немає значення, чи це жид, українець-односелець, німець чи «москаль». У ставленні до євреїв мешканці сформували широкий спектр ставлень – від симпатії й поваги до здивування й почасти зневаги, залежно від особистих історій і досвіду. Свідчення болахів'ян ілюструють, що євреї були не лише сусідами, а й працедавцями, учителями, майстрами, тобто невід'ємною частиною щоденного життя міста: «Такі жиди. З одного боку вни, але так було, їх тут п'є тисеч жило. І наші люди попри тім ішли служити, возили дрова, возили то. У нас більше було жидів, та як німців. Німців менче, на Колонії. А жидів більша частина була, як українців» (ЛБ).

Усні спогади мешканців Болехова найчастіше стосуються періоду Другої світової війни. Вони фіксують не лише факти винищення євреїв, а й деталі побуту, місцеву топоніміку, мовні особливості. Навіть дитячі спогади, часто емоційно забарвлені й фрагментарні, є важливим джерелом колективної пам'яті. Особливо промовисті епізоди пов'язані з винищенням єврейського населення, утворенням гетто, розстрілами, депортаціями до табору в Белжеці.

У свідченнях виринають згадки про кінець багатовікової присутності євреїв у Болехові. За даними «Пам'ятної книги Болехова», «2 липня 1941 року нацисти вторглися до міста, що поклато початок остаточному знищенню цієї давньої єврейської громади. Навесні 1944 року, коли радянська влада нарешті [хоча саме радянська влада у вересні 1939 року розпочала переслідування та репресії, зокрема, і жидівського населення Болехова – О. С.] взяла під контроль регіон, у живих залишилося лише кілька євреїв. Так закінчилася єврейська громада Болехова» (Бол_Путівник).

«То ше жидів залишилось було після війни трошечкі, небогато. Глейзер, Ройтман, Ельо Розенберг, Фіртерка, Рўзмани (Шимановського тесть і теща), Цімерман». – «Я не знаю, той Цімерман тутка був, де він сі дів, чи він виїхав в Ізраїль?» – «Не, він нормально помер, і всьо, а в Чернівцях похоронили іго». – «То той, що на пекарні був?» – «Той сáмий». – «А йго жінка робила у нас у шкірзаводі, Соні, така маленька». – «І донька така маленька. Він, до речі, доброї згадки про нього люди. Скільки я чув, ніхто ше не нарікав» (ЛБ).

У спогадах тих, хто вижив, ця дата постає як межа між стабільністю довоєнного буття і безповоротним знищенням. Водночас події війни стали переломом. Свідки масових розстрілів, депортацій, гетто й катувань не просто згадують їх – вони фіксують ці сцени як щось таке, що закарбувалося в пам'яті назавжди. Співчуття, мовчазна присутність поруч – це ті емоції, із якими болехів'яни зберегли пам'ять про знищення своїх єврейських сусідів. У цьому контексті згадувано місцеві топоніми і лексеми, які стали мовними маркерами травматичної пам'яті. Серед них – *окóписко* 'єврейський цвинтар', який сьогодні є символом втрат і трагедії. У мовленні болехів'ян *окóписко* позначає не лише місце поховань у південній частині міста (на початку вул. Мандрика), а й простір колективної пам'яті, пов'язаної з масовими розстрілами єврейського

населення. Згадки про *окописко* часто супроводжуються вказівками на інші *просторові маркери*, що конкретизують місце трагедії: «Сіножаті на Дорожищу біля Окописька ... Колись, як ше не було окопищі, то був Смолівец ... Потому вже зробили то окопище, тай вже навчилисі називати “За окопищем”» (ЛБ). Ці назви локалізують події у звичному для мешканців ландшафті. Лексеми *окописко*, *окопище*, *Дорожище*, *За окопищем* – це мовне окреслення трагедії, які позначають не тільки простір, а й пережитий і переданий у слові досвід війни: «Але більше на окописку туво <ховали?>» – «Ту є дві ями». – «Навит мама, ше памітаю, казала, шо там шос коло сімсот жидів чи кілько, у йдні ямі» (ЛБ); «...німці поступово, саме більше то вни розстріляли жидів на окопищи ... Навит тут вони їх тримали, у ці загороді» (ЛБ).

Отже, у щоденному мовленні мешканців Болехова топографія міста також стає носієм пам'яті.

В емоційних дитячих спогадах війна має своє обличчя: опинившись у покинутих оселях жидів, яких вивозили і розстрілювали, діти брали речі, тоді ще не знаючи, що насправді сталося: «Жидів сильно били, а діти йшли забирати з хати шос. Думали, шо там нема нікого, то вже, знаєш, хата розтрошена, тай такі дітиска пішли шукати, бо жиди багаті, жиди мали всьо. Тай каже мама: “Кожний шос узев, кожна дитина шос брала. Тай я, – каже, – взяла той мозьдзер, тай ше млинок, аби молоти. Боже, а то з подушок з пірйом голова витігаєсі: – Взела-с мізер, віддай млинок. – Тай кенула всьо. Потому дивлюсі, за ікіс чес німці пішли ше так, всьо вбивали, так по подушках стріляли, ходили по всьому. І ми вже виділи, шо там вже нема нікого, вже пішли, то я взела той мізер такой, а млинка вже не було, вже хтос другий собі забрав”» (ЛБ).

Нижче подаю фрагменти усних свідчень, у яких відображено масові винищення єврейського населення в Болехові: «Спогади про ті події о ніби Антонова цьотка, сестра, та, шо в Америці, розказувала, шо тогди, знаєш, як жидів брали, і каже: “Ми сидимо у вікні, а жиди втікают по Колонії дес туда догори, як Підкамінь, а ззаду ідут ті німці, а той сусічкій хлопец: «Аво, вни туда, туда”». Малий пацан, дітвак, такийво пацан малий: “Туда, туда”. А сестра сі вихопила, каже: “Ти, гімнюку, – каже, – ану забирайсі відси, – каже, – ну та марш відси, чо ти ту!” А він: “Сюда, сюда”. Шо вни туда, туда, як на зарінкі. І такий він ціле жите. Малий був такий, видиш, і таке ціле жите він. Видиш, від маленької дитини» (ЛБ).

«Ага, видите, отутка зворі є, і тутка тоже жидів били, євреїв – німці. Вни сюда їх так вєли отакво. Правда, то пасовійско тово всьо бўло, тойво бік був. Люди мали ділянки, а ото всьо бўло пасовійско, бо тутка бўли зворі, і тутка вни найшли місце, тамкай у зворах зробили, і їх тутка били. Ну, кілька їх, я не памітаю, може, бўло з півсоткі, а може, й не бўло» (ЛБ).

«А мене водили і на цвїнтар тутка, і в саді, тутка, де вбили». – «І в саді вбили когось?» – «Ну аякже, ту в смерєчині. Та я був бавивсі на подвірю, дивлюсі – летит напівголий, а за ним німає. А він там у смерєчині, у нас в саді впав, але чи вни йго підстрілили, чи він сі зашпотава, то я точно не знаю. Але шо вни підійшли до него, добили і пішли, а другі прийшли, взели за ноги шнўрком і поволокли туду на окопище» (ЛБ).

«Не знаю, кілька їх бўло, тих жидів. Богато, бо їх привозіли двома машинами. Бо тутка іден утікав. Я жив там у саді. Бо яма там унизі коло дороги, дорога вище, а там нижче. Він не міг відси вірватисі на дорогу. То, видко, в той момент, як вни їх привезли, як вни їх розгружали, видко сі вірвав і утікав у наш сад сюда. Іго там убили. Бо я бавивсі, кілька мав я тоди? Я мав дванацет років, то я по загороді бігав, і я видів. Хтос ше крикнув: Тікай, ховайсі, бо стрілеют! А то вни за ним стрілєли. Але він там упав у нашім городі. Чи вни йго підстрілили, чи він сі спотикнув, упав? Він лишєн у трусах був, в сорочці, бачу. Ше такій молодий, але повний такій, з червом був. І він там упав, два підійшли коло него, йго добили, потому другий раз прийшли, за ноги поволокли туду в яму. Так то бўло». – «Ну а як їх возили, то не казали, аби люди там по хатах сиділи?» – «Таде. Та від дороги кілька там є? Двацет метрів, трицет метрів, і вни там усі сиділи під берегом, а німає пильнували, шо вни нікуда не могли утікнути. Аво я, там стрілеют, а я кажу мамі: “Я йду дивитисі, шо там є”. Як того відти забрали, поволокли туду, я тов вулицьов на дорогу пішов. Там хатів колис не бўло, там Кўбова хата бўла, Марійкіна хата там стояла, а тутка ближче хатів не бўло, аж Лопачўчкіна і Пилипішинкі хата. Там город був порожний туво. Вни, видко, там коло тої хати старої, коло Куби, вигружали їх, їх перевєли туду вниз, о, і вни тамка пильнували, а той, видко, сі урвав і втікав в наш сад туду. Наш сад густий тамка був, смерєчини бўли. Він, сирота, гадав, шо сі спасє, а то фіга. І він там упав, вни підійшли, два їх. Сказали, шо то бўли рускі пленні. У німців бўли рускі пленні, власовці, о. І вни йго

вбили і поволокли туди. Але я кажу мамі: «Я йду сі дивити». Вни пішли городами туди, відкі він летів, о, а я пішов у сад і дорогов там, а там бўли дуби попри дорозі, там хати тепер є» (ЛБ).

«Я сі хтів спитати, як тутка жидів, чи ви то виділи?» – «Ну та як не виділа? Як не виділа? Боже, Боже! А вни все казали: нами розчинет, а вами замісет. Жиди так казали. То є страшне діло, то страшне. Рано ішли на роботу люди в шкірзавод, шкірзавод закрили, усем сказали вернутисі додому, взети рискалі і прийти з рискалема. І тоди машинами привозіли їх. Перше зробили гето там коло шкірзаводу, де Точиньска мала гарбарню, і там бўли будинкі, паркан взели такій високій поставили, зігнали і посортували. Малих лишили і старих лишили. Колис бўло, шо йдна попри другі хаті, густо бўли хаті. Вни взели, найперше їм дали, тим жидам, я ше тоже бўла мала, мама так приповідала, як то бўло, бо ше жидам носили молоко. Ми біднішше жили, а жиди бўли заможні, они мали так усьо, а їсти вже їм не дозвалели, на базар не мож бўло у той час, ніхто не міг віднести на базар ні бульби, нічого не мож. Німці забирали всьо. Ну й тих старших лишили, малих лишили, а такех моцнішших на машини й повезли на Белзец і там током били. Лишен сі повернуло – попіл сі лишив. І ше сьпівати мусіли: Коханий муй Белзцу, любимий мой Белзц, де моя родина, де моя дитина, коханий муй Белзц» (ЛБ).

Цей емоційно насичений фрагмент розкриває важливі аспекти колективної пам'яті про Голокост у Болахові. Респондентка не просто переказує події – вона демонструє, як вони закарбувалися у свідомості, в мові, в інтонаціях, у повтореннях. Мовна формула, яку вона наводить, – «нами розчинет, а вами замісет» – цитата єврейського вислову, що метафорично вказує на фатальність подій: євреї стали жертвами (ті, ким «розчинять»), українці – наступними (ті, ким «замісять»). Така фраза відображає колективну тривогу, передчуття загрози, яку відчували обидві громади.

Події, що згадуються: утворення гето біля шкірзаводу, місцеве населення з лопатами (рискалями), сортування євреїв за віком і фізичною здатністю – відповідають типовим нацистським практикам, які передували масовим розстрілам або депортаціям. Топонім *Белзц* у пісні жертв («Коханий муй Белзцу») – це назва одного з перших таборів смерті, створених у рамках акції «Рейнхард».

Особливо промовистими є контрасти в наративі: матеріальна спроможність євреїв до війни (вони «мали все», навіть коли селя-

ни їм несли молоко), і раптове безправ'я – голод, ізоляція, неможливість навіть потрапити на базар. Цей дисбаланс – ознака зміни статусу і суспільної ролі євреїв, якої не могли не помітити місцеві. Загалом, цей спогад не лише зберігає пам'ять про катастрофу, а й дає змогу реконструювати структуру колективної травми, у якій змішуються особисте, сусідське, історичне. Фактографія і моральна оцінка – все втілено у живій мові, у її паузах, вигуках, у синтаксичних конструкціях, у повтореннях.

«А за жидів шось памітаєте? Під час війни». – «Під час війни я памітаю тільки, як їх побили у Болехові. Дуже багато жидів було і всьо цэнтро було збито бомбами. У Болехові було багато шкірзаводів, був ДОК (там багато, тисячі людей працювало), сользавод там був і мебельна фабрика. Люди мали де працювати. А в себе поле вже робили, як з роботи приходили. У кожного поле було. Поле – то було всьо багатство» ... – Так, то всьо багатство було, поле». – «А ви не бачили, як жидів біли?» – «Не. Я бачила тільки, як наших сусідів напротів, де Герцик жив, памітаєш? Напротів там жили жиди, і я йшла з цэнтра, і жидів повбивали на подвір'ю. І я то так запамітала, по сьогоднішній день. І на нашому огороді вбили. А ти знав, де Пилипішин жив?» – «Так». – «На тому огороді також убili. Там убili одного жiда, такого файного, але ми всі його переховували, того жiда. В нас був такий оборiг, де сіно держали, і він довший час у нас там спав, а потому він десь iшов, і його там коло Пилипішина, на тих грядках його убili, того жiда. Такий файний, шевцьом був, такий добрий жид був» (БО_Рукопис).

Цей текст засвідчує високий рівень побутового сусідства і навіть солідарності. Топографія насильства (*будинки, подвір'я, огорода, обороти*) зафіксована в колективній пам'яті, натомість пам'ять про самих євреїв часто пов'язана з особистими рисами – добротою, професією, порядністю. Для інформантів важливими залишаються не лише історичні події, а й людське обличчя жертви – «шевець», «файний», «добрий». Трагічні обставини й події вимагають відповідних дій: українці переховують жидів від німців. Це демонструє, як усна історія зберігає образ «свого iншого» навіть у трагічних обставинах. Нейтральність ставлення до євреїв у спогадах мешканців Болехова помітна: «iншиi», але «не вороги», «iншиi», але «свої». Взаємини між українцями й євреями здебільшого перебувають у площині «свій–iнший», а не «свій–ворог».

Більшість інформантів згадують про жидів як про сусідів, учителів, продавців, майстрів, із якими співіснували упродовж століть.

Спільна біда – німецька окупація та вивезення з українських сіл і міст – зблизила ментально різні народи: «То на стації <німці> грузили <вивозити в Німеччину>. Вни робили перекличку і дес шос, шо нема ії, а вна, сироти́ско, дес сі перехо́увала, а йкос ве́чером Прийма́ми, і прийшла́ додо́му. Ба́ба так сі втішила, пе-рестра́шиласі пе́рше, бо вна зашкрóбала в вікно́ тихóсенько. А потóму дес той Луць узна́в, дес іму́ німаке́ сказа́ли, шо недора́хувалисі та́мка. Тай він прийшо́в, тай ка́же: “Де є Марі́йка?”. Ба́ба ка́же: “Та забра́ли-сте. Де Марі́йка? Вже, напе́вно, в Німе́ччині”. – “Пара́ню, ви мені не крути́т го́лову, де є Марі́йка?”. – “Та нема́, – ка́же, – Марі́йкі, іди́т шука́йте”. То кі́лька раз німаке́ приходи́ли з ним, так на́скакували се́ред но́чі – тре́та годи́на, четве́рта годи́на. А Марі́йка не йшла додо́му, напе́вно, з три мі́сеці. Перехо́уваласі. І ба́ба йї тудá носи́ла їсти, де вна сі перехо́увала. А потóму йкос так ста́лосі (в них діте́й не бу́ло, в Лу́ці), шо жиді́вка ве́ла двох таке́х краси́вих дівча́ток, і йдна дівчинка йкос не могла́ втікнути, а дру́га тов фо́сов, шо у ма́ми, у фо́су сі схова́ла. Їх ве́ли сюдаво́ вбива́ти, а вна тутуво́ дівчинку так у фо́су бу́хнула, і тотá дівчинка там сі лиши́ла, і жиді́вка ма́мі ківну́ла, мо́ї ба́бі: там є дівчинка, за-бері́т. Тай ба́ба тотó забра́ла. Ну а де, купа діте́й сво́єх! Тай зна́ла, шо Луць не ма́є діте́й. І дес надве́чір пішла́ до не́го тай ка́же до йго жінкі, до Ге́лькі то́ї, небі́шкі, ка́же: “Ге́льцю (вна сі йго боя́ла, то́го приду́рка Лу́ці), – ка́же, – ви не ма́єте діте́й, так хо́чете діте́й. Ади́, тамво́, – ка́же, – жи́дине́, та́ке фа́йне дівче́тко онта́м, у ме́не в фо́сі заби́лосі дес. А́бо йди́т бері́т, а́бо шо. Я не бу́ду бра́ти, в ме́не діте́й купа, я не мо́жу з тими ра́ди да́ти. А ваш хлоп зна́єсі з ни́ми, з німака́ми, тай до не́го не підут шука́ти. Мо́же, би-сте си взе́ли, тай, мо́же, все не бу́дут тоті́ німці, тай сі забра́рут, а ви би ма́ли ди-ти́ну”. Тай тотá Ге́лька дес тихоша́, зна́ла лиш мо́я ба́ба ніби і тотá Ге́лька. Іко́с умо́вила то́го сво́го хло́па, Лу́ці, і вни тотó жи́дине́ за-бра́ли. Тай потóму той Луць прийшо́в, тай ка́же: “Мені шко́да, шо Марі́йцю забра́ли”. Вже тоті́ німаке́ сі вступáли, а він прийшо́в де́кувати, бо йму́ сі сподо́бала, то дівчинка ма́ла дес де́в’єт ро́чків, то вже фа́йна дівчинка бу́ла. І він ка́же: “Пара́ню, аби-сте дес не ви́мовилисі, би-сте дес не тойво́”. Ба́ба ка́же: “Я сі не ви́мовлю”, він ка́же: “Мені шко́да, шо Марі́йку забра́ли”. Вна ка́же: “Та якби́ так йї сі вда́ло відти втікнути, то шо, нічо́ бисте не сказа́ли, не

призна́ли би-сте сі?”. “Не, – ка́же, – а шо, да́ла зна́ти, шо мо́же вті́кнути?” – “Є там такі гру́пи, шо органі́зують (так си приду́мала), шо органі́зують, шо мо́жна вті́кнути звідтам, шо дея́кі вті́кають. Вна ка́зала, шо вна би попра́бувала”. – “То най про́бує. Як уті́кне, я ні сло́ва не ска́жу”. А то іко́с так сі ста́ло, шо за́раз тай німці, ру́ські прийшли́, тай вже німці пішли́ гет, і ба́ба вже пішла́, і приве́ла Марі́йку. А Луць дес йї ввиді́в тай ка́же: “Шо, вті́кла?”. А ба́ба ка́же: “Не, не вті́кла, вна бу́ла ту”. “Як бу́ла ту? І ти мені нічо́ не ка́зала?” – “А шо я ма́ла вам ка́зати? Ану́, бері́т, бері́т тай відда́йте. Ади́, ви гото́ве ма́сте, ану́ бері́т відда́йте. Якби́ ви ше вро́дили і вибавили?” – “Та ая́, тепе́р я тебе́ розу́мію”. І вже нічо́ не ка́зав» (ББ, с. 96–97).

Усна історія в розлогіму наративі свідчить про складну і багаторівневу візію єврейської присутності в Болахові під час нацистської окупації. Євреї постають у розповіді як спільнота, що зазнала цілковитого знищення, а водночас як конкретні особи, здатні до гідної поведінки й жертвовного жесту навіть у момент смерті. Особливо промовистим є епізод із єврейською матір'ю, яка, ведучи своїх двох дочок на місце страти, встигає непомітно передати одну з них до рук місцевої жінки – «бабці», оповідачки або її родички. Цей жест (кивок головою в бік схованої дитини) розгортається як акт мовчазної довіри та заклику до порятунку. Дитина, що *«в фосу сі сховала»*, не просто рятується – її передано іншій родині (бездітній жінці Гельці), що дає змогу не лише фізично врятуватися, а й належати до нової спільноти (українців), бути прийнятою і продовжити жити. Усна історія фіксує не тільки трагедію, а й повагу до гідності та рішучості єврейських матерів. Цей мотив перегукується з дослідженнями зі свідченнями про українських жінок і чоловіків, які рятували єврейських дітей, а також згадуються типові ситуації передачі дітей у неєврейські родини (Яцій, 2024). Подібні практики були досить типові для України загалом і Галичини зокрема (Яковлєва Ормоцадзе, 2022; Химка, 2019).

Ще одна тема, яку респондент розкрив у своїй оповіді, – складна й багатовимірна взаємодія між українським населенням та представниками німецької окупаційної адміністрації в роки Другої світової війни. Через історію переховування дівчини Марійки, яку разом із батьками мали вивезти на примусові роботи до Німеччини, вимальовується картина повсякденного страху і ризику,

у якому кожен акт порятунку стає своєрідною формою спротиву. В умовах окупації, коли відкритий опір міг призвести до смерті, українці вдавалися до т. зв. повсякденних форм тихого спротиву: приховували від німців розшукуваних, вводили в оману, зберігали мовчання або вигадували історії, які ускладнювали роботу окупаційної влади. Такий тип непокори, позбавлений масштабності та організації, але водночас системний і значущий, Джеймс Скотт (James Scott) визначає як *«everyday forms of resistance»* – «повсякденні форми спротиву», що складають невидимий, але важливий щабель боротьби (Scott, 1985, с. 241–250). Постать Луця – місцевого колаборанта, що діяв між страхом і співчуттям, – лише акцентує на амбівалентності ситуації. Односелець Луць, який співпрацював з окупаційною владою, не викликав гострого осуду в мешканців Болехова, які розуміли неоднозначність його становища. Згода прийняти врятовану дитину і не видати Марійки після повернення засвідчує, що навіть колаборанти не завжди діяли цілковито з волі окупанта. Усна історія в цьому разі не лише передає фактологію, а й фіксує внутрішню етику спротиву, що розгортається на рівні вчинків конкретних осіб.

Ці фрагменти знову ж таки підтверджують: усна історія є не лише джерелом фактів, а й носієм емоційної пам'яті, лексичних особливостей, мовної репрезентації подій. Збереження таких свідчень у їх первинному вигляді (зокрема з локальними лексемами, інтонаційними особливостями) важливе не тільки для істориків, а й для лінгвістів.

У мирний час, коли змінюється контекст, у ставленні до жидів також змінюються акценти: побутові ситуації виявляють риси, які у свідомості мовців – мешканців Болехова – викликають здивування: «І жиди такво, вни у п'ятницю, у суботу в них було так, як ми маєм неділю вихідну. А в них у суботу. Вни в п'ятницю вечір запалет лампу, бо сьвітла ше тоди не було, і на ніч скрутет, бо рано треба ше, отепер ніч велика, а діти рано до школи ідуть, треба рано засьвітити, то вни лампу підкрутет. А вже загасити, то йдуть наші українські діти до школи, іде хлопчина, а вни вийдуть: Слухай, ходи, ходи, я ті прошу, задуеш ми лампу, загаси. Та Юзьо ішов до першої школи, тай – фу, загасит лампу. Та дали кіхлик, шос дали там, ікес печенько, шос дали, ая, або пару грейцарів, о» (ЛБ).

Мирний час зосереджує увагу на мирних справах, а тому й на рисах характеру жидівського населення, що виявляються в побуті.

Про жидів часто говорять у жартівливому тоні: «Тиргати-миргати – то шос такє, шо робиш і не робиш, показувати робічий вид. То сі називає, шо в не́го іде́ так робота, як жида́м муле́рка, а́бо роби́т так, як мо́кре горі́т. Тобі так робота йде, як жида́м муле́рка. Бо жиди́ шо, мурува́ли? Жиди́ лишén дивили́сі, аби́ йкіс інте́рес зроби́ти». – «Жиди́ лишén га́ндель хо́чут роби́ти. Па́не та́кий, па́не та́кий, а чо ви не захо́дите? Хо́діт до ме́не! Ти при́йшо́в, він тебе́ вбрав і заду́рно, нічо́ не брав, пе́рше заду́рно вбрав. Ти вже вбра́всі тай вже тоди́ обмина́єш десе́тов доро́гов. А він дес тебе́ зави́дів: па́не, а чо ви не захо́дите? Я ма́ю та́кий това́р, получи́в нови́й, я туда́-сюда́. Не ка́же, шо ти йму шос ви́нен, а ка́же, шо він това́р нови́й получи́в, а ти не захо́диш» (ЛБ).

Отже, мовна спадщина, зафіксована в усній історії, демонструє не лише вплив єврейської присутності на лексичний склад діалектів, а й закарбовує у пам'яті носіїв образ міжетнічного співжиття, у якому мовні контакти стали формою культурного діалогу.

Багатовікова історія співіснування, тісних побутових зв'язків і торгівлі сприяла виникненню численних лексичних запозичень з їдишу в українські говори, насамперед у Західній Україні, зокрема й у Болехові. Через слова, що збереглися в пам'яті респондентів, як-от: «гетто», «акція», «жид», «цвинтар», постає цілий світ історичної реальності, що вписана в мову. Зокрема лексема *акція*, що поза контекстом має значення нейтральної ініціативи або заходу, в усному мовленні старших мешканців Болехова (зрештою, як і в більшості місцевостей Західної України) незмінно асоціюється із трагічними подіями Голокосту. Його семантика в мовній пам'яті болехів'ян звужується до одного – каральна операція нацистів, спрямована на знищення єврейського населення. Значення 'масове вивезення чи знищення єврейського населення' не зафіксовано в нормативних тлумачних словниках, але стало частиною колективної пам'яті. Таке переосмислення свідчить про те, що пам'ять про геноцид закорінена не лише у спогадах, а й у мовному коді спільноти. У цитатах «була акція», «в акцію вивезли», «почалася акція» – лексема функціонує як маркер травматичного досвіду, концентруючи в собі емоційну напругу, страх. Така лексика не тільки відтворює національну пам'ять, укорінену в щоденному мовленні, а й виконує функцію носія культурного й історичного досвіду: вона називає явища, відомі з минулого, передає емоційне ставлення, цінності та колективну травму спільноти.

У наведених нижче прикладах репрезентовано деякі лексеми, що зберігаються в мовленні болехів'ян завдяки тривалому співжиттю українського та єврейського населення: численні слова їдиш, передусім пов'язані з побутом, торгівлею, релігійними практиками та міжетнічною взаємодією, стали повноправними елементами південно-західного наріччя, зокрема в говірках Болехова.

У мовному матеріалі болехівських говірок можна виокремити такі основні групи: лексеми, що походять з їдишу або гебрайської мови; утворення, що виникли як результат мовного контакту чи калькування; слова, які самі носії ототожнюють із «жидівською мовою», незалежно від їх реального походження.

Цей пласт мовного матеріалу – цінна основа для поглибленого лексичного аналізу, що дає змогу реконструювати не лише мовну картину світу, а й механізми колективної пам'яті.

Попри мовні взаємопроникнення і довге сусідство, українська та єврейська спільноти відображають різні світоглядні позиції. Цей контраст пояснюється як відмінностями у релігійній і культурній традиції, так і асиметричністю соціального становища обох спільнот. До кінця ХХ ст. їдиш як розмовна мова поступово зникав, але його сліди залишилися в розмовній мові, у сленгу, діалектах.

Аналізована лексика виконує функцію носія культурного й історичного досвіду. Вона не просто називає явища чи реалії минулого, а й передає емоційне ставлення, цінності та колективну травму спільноти. Через слова, що збереглися в пам'яті респондентів, як-от: «гетто», «акція», «жид», «цвинтар», – постає цілий світ історичної реальності, засвідчений у мові. Така лексика репрезентує національну пам'ять, укорінену в щоденному мовленні, і є ключем до розуміння того, як спільнота осмислює своє минуле.

У мовленні, зокрема, розвинулися сталі словосполучення, фразеологізми, що відображають уявлення про ментальні особливості єврейської спільноти: *жидівська голова* – про хитру, розумну людину (ЛБ); *тото би, напевно, сі жидівська школа завалила* – про щось неймовірне (СБ, 2017, с. 183); *по-жидівськи* 'навпаки, не так, як слід'; *іде так робота, як жидам мулєрка* 'про того, хто працює повільно, несумлінно, недбало': «То сі називає, шо в него іде так робота, як жидам мулєрка, або робит так, як мокре горит. Тобі так робота йде, як жидам мулєрка. Бо жиди шо, мурували? Жиди

лишен дивилисі, аби йкіс інтєрес зробити» (ЛБ); *надав́атисі, як жид до фу́зії* 'бути зовсім непридатним': «Ше один такий гарний вислів є: надаєсі, як жид до фузії. І то дуже глибокий підтекст є, а знаєте чому? Бо тому, що євреїв до армії не брали до початку Першої світової війни. Це був такий привілей, який завжди королі підтверджували, місцеві магнати» (ЛБ); *затина́тися, як жидівска сокира* 'виявляти крайню непоступливість' (ЛБ) тощо. У Болехові також відомий єврейський вислів: *до́бре – начинáй пла́кати, як зле – мо́жна сі вже сьмі́яти, бо все так не бу́де*: «Всьо, взєли владу. Але нічо. Жид казав, що все так не бу́де. Картку повісив на двері і казав так: добре – починай плакати, як зле – можна сі вже сьміяти, бо все так не бу́де» (ЛБ).

У діалектному мовленні Болехівщини зафіксовано низку їдишизмів і гебраїзмів, що запозичувалися через побутові стосунки: торгівлю, ремесло, особисті контакти. Ця група лексики не тільки адаптувалася в болехівському мовному середовищі, а й поширилася майже у всьому південно-західному наріччі та розвинула переносні значення, утративши винятковий зв'язок із євреями:

– *пу́рец/пури́ц* 'пихата, зарозуміла людина'; *вели́кій пури́ц* 'тс' (СБ, 2017, с. 462) від їдиш *puric* 'великий пан', гебраїське *puric* 'зломщик', *purica* 'погромник; хуліган' із покликанням на Олексу Горбача (ЕСУМ-4, с. 637);

– *кагал* – 'єврейська община, юрба'; запозичення з гебраїської мови; гебраїської *kāhāl* 'зібрання старшин, община' (ЕСУМ-2, с. 336); слово активно функціює в мовленні Болехова, розвинувши значення 'велика кількість людей, що зазвичай поводять себе шумно, галасують': «Та ікого хмарника? Та цілим кагалом там сидіти, ко́мус надо́дати?» (ЛБ);

– *кі́піш* 'гармидер, шум, галас' (СБ, 2017, с. 257): «Прислали Назара, він каже: “Вуйку, нема”. Я кажу: “Ти йкого чорта тутка ходиш? Ти клав тото, чи не? То йди кібеніматри звідси!” Потом: “Вже, тату, є лиш не сварисі”. Всьо є. У пів перші годині прийшла Ліля, каже: “Та не роби кіпіш”. Я кажу: “Ти мені не тринди, що маю я кіпіш! Аби я був власник сво́ї хати, і аби я не мав докумен-та?! То взагалі!”» (ЛБ); *кі́пішувáти* 'зчиняти шум, галас': «Як я є дома, кіт поїв, на дивані поспав. Зараз піде зі мнов на диван – вна кіпішує» (ЛБ); відповідно стале словосполучення *підне́сти кі́піш* 'тс': «Вчора я ходив за субсидійов, цілий день був. Я не мав до-мово́ї кни́жкі, та я піднев кіпіш, Володю й Наталку: “Ну що то є,

де є?" Та сука забрала книжку, та мені треба було. Аби робити книжку, думав зроб'ю – курва ти мати, вна як мені сказала, кілька чesу треба і кілька то бабок треба, то я кажу: "Я сі всрав на тебе і на твою субсидію". На чорта мені та субсидія! Три тисячі лиш грішми треба заплатити, я тобі говорю» (ЛБ);

– *гаман знев., ірон.* 'бешкетник, шибеник'; *ден гамана* 'день більшовицького перевороту 1917 року'; безпосередні асоціації слова з нищенням євреїв, очевидно, сприяли появі фразеологізму *збити, як гамана* 'сильно побити' (СБ, 2017, с. 114; ЛБ), і лайка *ти, гамане француватий!* (СБ, 2017, с. 114) походить від гебрійського імені Nāmān, біблійного перського сановника, ворога євреїв (ЕСУМ-1, с. 464);

– *гешефт* 'бізнес, дохідна справа', також 'спекуляція' (СБ, 2017, с. 143). У текстах натрапляємо на контексти з позитивно-нейтральною, так і зневажливою конотацією.

Серед поширених лексем – *бахур знев., ірон.* 'бешкетник, шибеник', *бахурі знев., ірон., зб.* до *бахурі* (із гебрійської *bāxūr* 'юнак', початково 'вишуканий, красивий' (ЕСУМ-1, с. 153): «Такі бахурі малі, купа, багато» (ЛБ).

Деякі слова мовці сприймають як «жидівські», очевидно, роблячи висновки з досвіду тривалого спілкування з єврейським населенням:

– *хай* 'крик, галас, шум, забава, веселощі': «Нині в Гені хай, піздісет дев'ят років. А я йго поздоровив, тай таке» (ЛБ); «В них нині там уродини, то нині в них хай». – «Ото є». – «То в тому значенні вно буде, як то пояснити, як забава?» – «У тому випадку, ніби шо сі веселят. Веселят або сьвяткуют». – «Таке святкування, веселощі». – «О, о, ти добре сказав. Так говорут. Так говорили старі, я чув навит ше від тата. Слово хай походить від жидівського, мені здаєсі. Або німецьке, або жидівське. Мені більш вірогідно, шо то є жидівське» (ЛБ); *піднєти хай* 'зчинити бучу, колотнечу, здійснити крик': «Піднєти хай – зробити бучу, скандал. Ікого ти чорта піднімаєш хай?» (ЛБ);

– *ховшні зб.* 'багато малих дітей': «Ти дивисі, тільки хлопців, і тото треба було дати лад, погодувати, до школи віправити, то є страшно! І жінке не нили». – «І лишен собі подумай, кілька на ту челядь треба було наварити їсти день у день, помити начині. То не було посудомойочної машини». – «То ховшні». – «А шо то значит?» – «Такі бахурі малі, купа, багато. Ховшні. То, певне, жидів-

ске слово. Малі, і шо богато. То йден за другим, малі, так богато» (ЛБ); «Ховшні, то, напевно, йкєс жидівське, бо в нас дуже богато тих жидівських слів» (ЛБ). Окремий інтерес становить слово *ховшні*, яке інформанти пояснюють як «купка дрібних, галасливих дітей». У спогадах воно супроводжується коментарями про його «жидівське» походження. Імовірно, йдеться про неологізм, утворений на основі фонетичних асоціацій або дитячого мовлення;

– *райшулі* *знев*. ‘велике приміщення, велика хата’: «А райшулі ти кажеш?» – «Величезна. “Райшулі” кажут. То, певно, жидівське слово. Хата – як райшулі. То таке велике, шо танцювати там, чи шо» (ЛБ).

У мовленні болехів’ян серед іншого засвідчено лексику на позначення специфічних понять, пов’язаних із єврейською культурою, вони не увійшли до щоденного лексикону місцевих українців і не розвинули нових значень, адже ця лексика не мала безпосередніх відповідників у мовній культурі контактного середовища. Однак вони функціують на позначення специфічних номінацій, що маркують єврейську культуру:

– *рабін* ‘служитель культу і духовний керівник єврейської релігійної громади; рабин’: «Жиди такво: курку заріжут, усьо оброб’ют і тоди нес’ут до рабіна. З тилет то вни лишен брали передок, так до пів живота, передні ноги, тово. А вже задок, то вже давали в продаж, щоб людьом. І рабін, віберут кішке з тилета, а там ше є печінка, лехке ше є, і вни див’ютьсі, жи рабін провірив, ксьондз їх, називаєсі рабін. І він провірит, здорове – то можеш варити, а не здорове – вни всьо, вже не варит». – «Якшо рабін заборонив, то вни вже продавали?» – «Продавали, дадут нашим, українці купували, о» (ЛБ);

– *кошерний* (із мови їдиш *košer* ‘кошерний’, що походить із гебрайської *kāšēr* ‘належний, відповідний’ (ЕСУМ-3, с. 68)), що у мовленні мешканців перетворилося на *фушєрний* ‘кошерний’: «І Зеньо почав розказувати, шо він приїхав і тільки ту, як то вни кажут, <їсть лише> – фушерну їду. От він має приїхати, він мене просив, шоби я купив пару к’юрок, от. Вони як ріжут курку, ікус молитву промавляють, розумієш, о. І як так си думаю: колис в Болехові жили жиди, то він курку сам не зарубав ніколи, бўли спеціальні люди, які рубали». – «Неправда, то бўли спеціальні ті, кажут, бойні. Туда заносів, той промавлєв молитву і різав». – «Але там як? Розумієш, якщо ти ножиком два р’ази потігнув, то вже не

фушерна їда, вже їсти не буде. За йден раз мусів зарізати, шо вна шос як би випромінювала, а якщо ти два ра́зи потігнув, вна вже інші випромінюваня. Ну, я так, то мо́я така думка, я не знаю. І я тепер почав такво різати, і так си думаю: може вони і праві» (ЛБ);

– *трафне́ ім.* ‘тріховне, нечисте, не дозволене для вживання, те, на що накладено табу; заборонене’: «Казав той жид, той міністер, по-україньські говорив: ми, – каже, – не можемо такво шо, ага, їсти». – «А трафне́ – то єке?» – «То так, якби ти м’ясо в піст і́в». – «Ну, якби в Великодну П’єтницю м’ясо вам не можна їсти. Трафне́, то називали трафне́. Заборонено» (ЛБ);

– *талму́т* ‘збірка релігійних, правових і побутових правил іудаїзму, що ґрунтується на тлумаченні книг Старого Заповіту; талмуд’: «Уже декілька раз ножом потягнув <по м’ясі> – ого! Жиди вже крутили носом, вни казали, шо то трафне. То є трафне, і́х талмуту уже то значит, то вже не та ціна. То бу́ли такі нюанси» (ЛБ);

– *ша́баш, са́баш* ‘єврейська субота, вільна від роботи, пов’язана з виконанням певного ритуалу’: «Баба казала, шо як са́баш заходів, жид як ставав молитисі, то мож бу́ло хату вінести всю, вкрасти, він сі не рушив, покі сі не вімолив. Са́баш заходів, навит серку не черкали. Йшли діти, кликали, давали гроші». – «Мо́я мама йшла і в тім будинку, де ті жиди жили, каже: йшла-м у місто, вийшла жидівка тай каже: “Донцю, ану ходи сюда, я тобі шос дам, та ходи сюда. Ану лиш мені туткаво че́ркни ту серку тай кен туткаво”. – Навит серку не черкали» (БО_Рукопис). Етимологи вважають, що в українську мову слово проникло за польським посередництвом (ЕСУМ-6, с. 364), хоча вплив їдиш у Болехові був значно раніший за польський. Натомість похідний іменник *шаба́шка* розвинувся вже як ‘додатковий заробіток понад основний, звичайний’ (суфіксальне утворення від *шабаш* ‘кінець роботи’) і поширився практично на всій території України: «Був на шабашці там, ми пішли на шабашку, я прийшов скорше, бо треба столову відкрити, бо Наді приходить, поварка. А вни ше там добанячували» (ЛБ).

Подібні запозичення відбувалися і в інших говірках південно-західного наріччя: слова, пов’язані з релігійними реаліями, побутом, ремеслами, а також із жартівливим або іронічним відтінком, стали маркерами присутності єврейської культури в локальному мовленні.

Отже, усна історія, збережена в наративах мешканців Болехова, постає як синтез особистого досвіду, локальної ідентичності та загальнонаціональної пам'яті, фіксуючи не лише події, а й мовні та культурні коди, що передають історичний досвід наступним поколінням. Людина у цьому контексті – не лише учасник історичних подій, а і їх свідомий оповідач, який осмислює пережите у слові. Особливо цінно, що досвід складних періодів зберігся в мові – у лексиці, в усталених висловах і пам'ятних фразах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ББ: Гнатишак, Ю. (2021). *Болехівські бувальщини. Діалектні тексти*. Львів.

Бол_Карта: *Болехів. Карта історико-культурної спадщини*. (б. р.). <https://shtetlroutes.eu/uk/bolekhiv-cultural-heritage-card/>

Бол_Путівник: *Болехів. Путівник*. (б. р.).

БО_Рукопис: Гнатишак, Ю. *Болехівські оповідки*. [рукопис]. Львів.

Верменич, Я. (2007). Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів. *Регіональна історія України, 1*, 13–28. <https://chrome-extension://efaidnbmnnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://history.org.ua/JournALL/regions/1/2.pdf>

ЕСУМ-1: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови: в 7 т. (Т. 1: А–Г)*. Київ.

ЕСУМ-2: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1985). *Етимологічний словник української мови: в 7 т. (Т. 2: Д–Копці)*. Київ.

ЕСУМ-3: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1989). *Етимологічний словник української мови: в 7 т. (Т. 3: Кора–М)*. Київ.

ЕСУМ-4: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (2003). *Етимологічний словник української мови: в 7 т. (Т. 4: Н–П)*. Київ.

ЕСУМ-6: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т. (Т. 6: У–Я)*. Київ.

Кеппс, Р. (2021). *Як писати про війну*. Київ.

Кісь, О. (2014). *Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади*. https://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/2_UM_11_Vstup_Kis.pdf

ЛБ: Гнатишак, Ю., Сімович, О., Ястремська, Т. *Лексикон болехівський: останнє і стародавнє*. Рукопис. Львів.

Сабадош, І. (2008). *Словник закарпатської говірки села Сокиринця Хустського району*. Ужгород: Ліра.

СБ: Гнатишак, Ю. Сімович, О., Хобзей, Н. (відп. ред.), Ястремська, Т. (2017). *Слова з Болехова*. Львів.

СЗПГ: Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок: у 2 т., т. 1.* Луцьк.

Химка, Дж.-П. (2019). *Українські націоналісти і Голокост: історичні нариси.* Київ.

Хобзей, Н. (2017). Дві сторінки про «Слова з Болехова». В Ю. Гнатисяк, О. Сімович, Н. Хобзей (відп. ред.), Я. Ястремська, *Слова з Болехова.* Львів, 8–9.

Яковлєва Ормоцадзе, М. (2022, 27 січня). Рятівники євреїв з Галичини. *Історична правда.* <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/01/27/160846/>

Яцій, Д. (2024, 27 січня). Гетто, табори та репресії. Що відомо про Голокост у Болехові на Івано-Франківщині. *Суспільне Івано-Франківськ.* https://suspilne.media/ivano-frankivsk/667790-getto-tabori-ta-represii-so-vidomo-pro-golokost-u-bolehovi-na-ivano-frankivsini/?utm_source=chatgpt.com

Frisch, M. (1990). *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History.* SUNY Press.

Scott, J. C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance.* New Haven, xvi–xvii, 241–250.

Thompson, P. (1978). *The Voice of the Past: Oral History.* Oxford University Press.

Оксана СІМОВИЧ

ЧАСТИНА 2

**ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ Й ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ:
МІЖ ПРАВДОЮ, МІФАМИ
ТА МАНІПУЛЯЦІЯМИ**

РОЗДІЛ 1

РУСЬ У ЗАХІДНОМУ ІСТОРИЧНОМУ НАРАТИВІ XX–XXI СТОЛІТЬ: ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІЧНОГО ДИСКУРСУ

Російсько-українська війна наочно демонструє практичні наслідки багаторічних інвестицій у політику пам'яті та наукову дипломатію. Повномасштабній збройній агресії РФ передували десятиліття гібридної війни у різноманітних вимірах. Одним із найбільш руйнівних виявився історичний вимір цього протистояння, насамперед його вплив на наукову спільноту та суспільну думку за кордоном.

Від часів Російської імперії ключові історичні інституції зі східноєвропейської історії зосереджувалися в імперських столицях – Москві та Санкт-Петербурзі. Саме вони визначали офіційну політику пам'яті та формували наративи, які цілеспрямовано просувалися на міжнародній арені. Периферійним науковим осередкам, до яких належали й українські установи, традиційно відводилася другорядна роль закладів місцевого значення. Їхні дослідження штучно обмежувалися локальними чи вузькотематичними рамками, а здобуті результати згодом інтегрувалися в загальноімперські концепції центральними науковими інституціями.

Відсутність української державності протягом XIX ст. та більшої частини XX ст. унеможливлювала проведення власної історичної політики на міжнародній арені. Українська еміграційна історіографія мала обмежені можливості та не могла протистояти потужним ресурсам радянської зовнішньої пропаганди. Після проголошення незалежності українська медієвістика все одно була недостатньо представлена на міжнародному рівні. Це зумовлювалося мовним бар'єром. Кількість україномовних публікацій, перекладених англійською, була незначною. Водночас лише нечисленні дослідники історії Східної Європи володіли українською мовою. Тож українські напрацювання часто залишалися поза увагою ширшої наукової спільноти.

Це призвело до суттєвого викривлення численних сторінок української історії в уявленнях західних академічних кіл. Найяскравішим прикладом таких спотворень стала історія Росії. Як спільна відправна точка історичного наративу України та Росії, цей період

перетворився на об'єкт системних маніпуляцій та політично мотивованих інтерпретацій. Показово, що навіть у контексті сучасної війни Росія активно використовує ці історичні маніпуляції для виправдання свого експансіонізму та підваження образу України як незалежної європейської держави з історичним корінням, що сягає часів формування більшості сучасних європейських націй (Kuzio, 2022).

У цьому розділі проаналізовано ключові топоси, які використовує російська імперська історична наука стосовно минулого Русі, простежено їхній розвиток у західній історіографії та досліджено їхній вплив на сприйняття Русі в академічних колах і колективній пам'яті широкого загалу. Також розглянуто процеси сприйняття та деконструкції цих ідей у західних наукових колах. З огляду на обсяг розділу, увагу зосереджено на британській, американській і скандинавській історіографіях. Цей вибір зумовлено тим, що відповідні дослідження публікувалися англійською мовою і чинили визначальний вплив на формування більшості наукових та науково-популярних наративів у європейському інтелектуальному просторі. З цієї ж причини обрано лише ті праці, які активно цитувалися чи використовувалися в освітніх цілях у певний період.

За сім місяців до початку повномасштабного вторгнення в Україну Володимир Путін (Владимир Путин) опублікував статтю «Про історичну єдність росіян та українців» (Путин, 2021). Розміщений на офіційному сайті Кремля матеріал став апофеозом російської дезінформації, фальсифікацій, стереотипів і маніпуляцій історичними фактами. У статті було поєднано поширені міфи імперської та радянської історіографій.

Вихідною точкою «спільної історії росіян та українців» у цій наративній конструкції є Давньоруська держава, яка об'єднала слов'янські племена під єдиною політичною традицією, а згодом – православною вірою. Без належної історіографічної аргументації автор безапеляційно стверджував: «... і знать, і прості люди сприймали Русь як спільний простір, свою Вітчизну» (Путин, 2021). Ця теза поширюється навіть на періоди гострих міжусобиць і, що найбільш промовисто, на час після остаточного руйнування державного утворення у XIII ст., коли, згідно з путінською риторикою, жителі півночі, півдня та заходу буцімто спілкувалися однією мовою та відчували нерозривну спорідненість.

Ці ж тези самопроголошений російський президент використовував під час інтерв'ю для впливових міжнародних медіа.

Владімір Путін став об'єктом глузувань, коли на запитання американського журналіста Такера Карлсона (Tucker Carlson) про причини його переконаності в підготовці США до нападу на Росію розпочав розлогу розповідь про заснування Русі у Новгороді 882 р. (Carlson, 2024). Такі історичні відступи, що стають обґрунтуванням певних політичних рішень, справді можуть видаватися абсурдними. Однак їх не варто сприймати лише як ухиляння від прямої відповіді чи свідчення когнітивних вад кремлівського диктатора.

Для окремих суспільних груп за кордоном подібні маніпуляції з історією формують позитивний образ РФ. Частина інтелектуалів сприймає її як борця проти імперіалізму та колоніалізму, інші протиставляють російську модель сучасній глобалізаційній політиці Заходу, треті розглядають Росію як могутню державу, яку позбавили історичних прав на її «споконвічні території». Проте для широких мас населення, які не заглиблюються у політичні й історичні нюанси, Україна залишається в уявленні частиною Росії. Відтак російсько-українська війна інтерпретується здебільшого як громадянський конфлікт або протистояння, інспіровані зовнішніми чинниками. У свідомості багатьох людей це частково знімає відповідальність з агресора і виправдовує його загарбницьку політику як нібито закономірне відстоювання державних інтересів (Raffensperger, 2023, р. 66–69).

Стаття В. Путіна стала логічним підсумком багатолітньої діяльності імперських і радянських істориків, які цілеспрямовано формували образ Росії як єдиного легітимного спадкоємця історичної спадщини Русі. Їхньою стратегічною метою було не просто встановлення зв'язку, а повне отождолення цих двох державних утворень у глобальному історичному наративі. Русь – точніше, ретельно сконструйований міф про цю середньовічну державу – перетворилася на наріжний камінь російської політики пам'яті та фундаментально вплинула на її сприйняття у світовому інтелектуальному просторі. Цей штучно створений історичний образ ґрунтується на комплексі взаємопов'язаних міфів, які системно вбудовувалися в офіційний наратив протягом різних періодів російської історії.

Першим і мабуть найважливішим є міф про «особливий шлях» Росії. Його апологети стверджують, що Росія у своєму розвитку не може орієнтуватися на Схід чи Захід. Вона має власну історичну тяглість та традицію, що оберігає традиційні людські цінності. Ця

цивілізаційна унікальність бере свій початок саме із княжих часів. Вибір православної віри та візантійської традиції зробив Київ і його наступників головними оборонцями світового християнства (Полонська-Василенко, 2021, с. 127–132).

Для підтримки міфу про окремішність російські історики систематично ігнорували або применшували зв'язки Русі з Європою. Це створило у західних інтелектуалів образ Росії як екзотичної, таємничої держави, чиї тоталітарні звичаї та агресивна зовнішня політика пояснюються «загадковою російською душею» та особливостями місцевої традиції. Унаслідок цієї історіографічної маніпуляції княжа доба зникла з ментальної карти європейського середньовіччя. Русь почали розглядати не як частину західноєвропейської цивілізації, а винятково як периферію Візантійської імперії. Україна опинилася у подвійній пастці: вона стала периферією російської державницької традиції і водночас була «невидимою» для європейських дослідників (Лисяк-Рудницький, 2019, с. 53–56).

Звідси походить маніпуляція, яку активно використовують у російсько-українській війні. Україну зображають відірваною від європейського контексту. Це провадиться шляхом викривлення образу України як несвропейської держави. Її перенесення до іншого цивілізаційного простору формує хибне уявлення пересічних європейців, що військовий конфлікт не є проблемою Європи. Ця заспокоїлива думка про те, що інтереси Росії не поширяться на терени європейських держав, дуже вигідна Кремлю, адже сприяє інертності частини суспільства.

Із цього міфу походить ще один основоположний міф російської пропаганди – «Москва – Третій Рим». Цей топос поєднав у собі ідею окремішнього шляху Росії, а також її приналежність до найбільш історичних держав у світі. Хоча цей міф сформувався ще у XVI ст., особливої актуальності він набув у XVIII–XIX ст. Російські імператори використовували ідею спадкоємства Москви від Константинополя у протистоянні із європейськими державами та Османською імперією. Це давало змогу пояснювати претензії на Балкани, Чорноморські протоки, інші території колишньої Візантійської імперії та навіть на Єрусалим (Гришко, 2021, с. 475–574; Оглоблин, 2021, с. 197–253).

Спадкоємність Москви від Константинополя, «другого Риму», не могла бути обґрунтована без залучення Києва як ключової сполучної ланки в траєкторії поширення візантійської спадщини. Кон-

струювання цього історичного транзиту стало основою російської історіографічної концепції XVIII–XIX ст. Для легітимізації такої послідовності використовувався комплекс взаємодоповнюючих аргументів. Передусім наголошувалося на інституційному переміщенні митрополичої кафедри з Києва до Володимира-на-Клязьмі, а згодом до Москви. Ця церковно-адміністративна трансформація інтерпретувалася як символічне перенесення духовного авторитету. Другим важливим елементом концепції слугувала генеалогія нащадків Володимира Мономаха. Історики прагнули довести спорідненість московських князів із київським князем, який уособлював перейняття імператорських регалій. Насамкінець варто згадати і теорію про міграцію, яка нібито відбулася з території Київщини на північ після завоювання Києва монголами у 1240 р. (Кох, 2021, с. 272–319).

Зазначені концепції доклалися до формування ідеї російського месіанізму, що вийшла далеко за межі княжої доби чи історії загалом. Східнохристиянська імперська модель, яку російські монархи позиціонували як свою ідеологічну спадщину, пропонувалася світові як альтернативний політичний устрій. Її фундаментальні риси – абсолютистська влада правителя як над світською, так і над церковною сферами та сакралізація монарха як Божого намісника на землі. Такий уклад не потребував конституції, адже будь-який закон государя апіорі є законом Бога. Цей «особливий шлях» постійно вимагав теоретичного обґрунтування і демонстрації переваг. Центральним аргументом стало твердження про збереження «істинного», неспотвореного християнства та його первісних духовних цінностей. На російський народ покладалася месіанська місія порятунку західної цивілізації від морального занепаду через повернення до «чистих» традицій Східної Церкви (Kuzio, 2024, р. 234–257).

Особливу роль у популяризації цих ідей відіграла художня література. Такі автори, як Фьодор Тютчев (Фёдор Тютчев) і Фьодор Достоевський (Фёдор Достоевский), адаптували ці концепції, надаючи їм естетичної привабливості. Вони трансформували імперську ідеологію в романтичний образ «загадкової російської душі», перетворюючи політичні амбіції та соціальні недоліки на елементи національної самотності (Полонська-Василенко, 2021, с. 86–87).

Попри те, що згадані автори не досліджували історію Русі, їхні літературні та публіцистичні праці стали дієвим доповненням до

офіційних історичних концепцій, сформованих російською академічною наукою. Примітно, що окремі елементи цих ідеологічних конструктів продовжують зберігатися в західному академічному дискурсі дотепер.

Головними творцями перелічених історичних концепцій були історики Сергій Соловйов (Сергей Соловьёв), Михайл Погудін (Михаил Погудин) та Василій Ключевскій (Василий Ключевский). Їхні наукові здобутки стали фундаментальними для радянської та російської еміграційної історіографії. Особливе значення мала історична концепція В. Ключевського, яка виявилася у працях його численних учнів.

Серед учнів Василія Ключевського, які під час Громадянської війни емігрували з російських теренів, був історик Джордж Вернадскі (George Vernadsky). Він працював професором Єльського та Колумбійського університетів, де викладав історію Росії. Його праці «Kievan Russia» (Vernadsky, 1948) та «History of Russia» (Vernadsky, 1930), видані в Єлі, суттєво вплинули на формування уявлень про Русь в американській історичній спільноті. Будучи сином першого президента Української академії наук Володимира Вернадського, він добре знав дореволюційну українську історіографію та навіть зберігав певну частку української ідентичності. Проте це не завадило йому відстоювати великоросійський погляд на Русь і визнавати Московську державу прямим спадкоємцем Києва.

Автор обгрунтовував міграцію влади Рюриковичів із Києва до Москви та легітимізував тези про правонаступництво Москви і її право на «збирання руських земель». Водночас він також підтримував ідею про масові міграційні рухи населення з Київщини у Володимиро-Суздальське князівство після монгольської навали. У своїх роботах він використовував термін «Kievan Russia», який створював асоціацію Київської Росії і пов'язував Київ радше з російською, аніж українською історією. Джордж Вернадскі не поділяв концепцію Михайла Грушевського про розрив між Києворуською державою та Московією, наголошуючи натомість на еволюційній безперервності цих державних утворень. Загалом, українці у працях провідного русиста Єльського університету розглядалися лише як фронтірна частина російського світу, яка, незважаючи на окремі регіональні відмінності, лише доповнювала цілісний образ російської цивілізації. Українці трактувалися як частина єдиної руської народності, до якої належали також росіяни та білоруси (Vernadsky, 1948, p. 16–18).

Ще однією важливою фігурою в американській русистичі XX ст. був професор Університету Берклі Ніколас Рязановскі (Nicholas Riasanovsky). Його головна книжка «A History of Russia» була надзвичайно популярною в США і перевидавалася понад 15 років. Ніколас Рязановскі, як і Джордж Вернадскі, був переконаний, що першою російською державою є Київська Русь. Розвиток Московського князівства він розглядав як логічний наслідок «*translatio imperii*» (перенесення влади) з Києва. Результатом цього стало утвердження Москви як головного хранителя православних цінностей та візантійської спадщини.

У Франції чільне місце займав П'єр Ковалевскі (Pierre Kovalevsky). Будучи уродженцем Петербурга, у розпал Громадянської війни в Росії він емігрував у Францію, де в університеті Сорбонни здобув історичну освіту і невдовзі став провідним фахівцем у сфері русистики. У 1948 р. у Парижі вийшла його праця «*Manuel de l'histoire russe*» (Підручник з російської історії). Він також опублікував російськомовну книжку під назвою «Исторический путь России: Синтез русской истории по новейшим данным науки». У цих працях автор враховував сучасні концепції історичної науки та намагався адаптувати їх до власної візії історії. Автор розглядав Русь винятково як історію Росії. Навіть у російськомовних виданнях він використовував термін «Россия» замість «Русь». Українські ж терени були органічною її частиною. До прикладу, Галицько-Волинську державу автор іменував «західними границями Росії». Водночас він ігнорував важливість цих територій у контексті переміщення київської спадщини. У розділі, який описує період роздробленості Русі, автор перелічує ключові центри, які почали концентрувати владу. Примітно, що серед переліку не згадується жодного уділу, який би знаходився на теренах сучасної України (Ковалевский, 1949, с. 23). Цим автор натякає на те, що після занепаду Києва ключові процеси відбувалися на північний-схід від столиці.

Автор також був переконаним прихильником православ'я. Саме ця конфесія, на думку П. Ковалевського, – ключова зв'язкова ланка, яка дала змогу «возз'єднатися» Великооруським територіям із тими, які знаходилися під Польсько-Литовською владою. Попри те, що автор прагнув залучати найсучасніші наукові здобутки, основою його роботи були класичні постулати імперських істориків, які він нерідко цитував. Насамперед це згадані роботи Васілія Ключевського, Ніколая Карамзіна (Николай Карамзин) та Сергея Соловйова (Ковалевский, 1949, с. 38).

Через недостатнє розуміння російського й українського контексту П. Ковалевського сприймали у Франції як історика, опозиційного до радянського режиму. Його часто запрошували з лекціями у великі європейські наукові й освітні заклади. Працював у Сорбоні та в російських еміграційних інститутах у Франції. Його франкомовні праці стали посередниками, через які трансливалися ключові тези імперських істориків у європейську науку.

Еміграційна російська історіографія мала значний вплив на дослідження американських і британських істориків. У розпал «Холодної війни» СРСР перетворився на ключову загрозу для державної безпеки США. Це створило попит на праці, які би допомогли зрозуміти супротивника. Тому 40-ві – 60-ті роки XX ст. ознаменувалися розвитком західної русистики. Російські емігранти вважалися найкращими експертами з цього питання. Значна частина з них емігрувала з Російської імперії у період Громадянської війни, тож сприймалася як опозиція до радянського режиму. Однак серед емігрантів були також російські монархісти. Здебільшого вони були опозиційно налаштованими лише до більшовизму, проте у питаннях імперіалізму не поступалися, а часто ще й перевершували радянських істориків. Яскравим прикладом є Дж. Вернадські та П. Ковалевські. Вони були переконаними білогвардійцями і розглядали Україну невід'ємною частиною Росії.

Не дивно, що авторитет, яким наділяли російських емігрантів, значною мірою сформував оптику американських дослідників. Навіть попри те, що вони прагнули неупереджено поглянути на минуле Східної Європи, солідна історіографічна база підсвідомо виринала у їхніх постулатах. Промовистим є цитування В. Ключевського, які трапляються ледь не в кожній книжці з історії Русі та Східної Європи загалом.

Дослідження Васілія Ключевського активно вивчав Річард Пайпс (Richard Pipes). Його найвідомішою працею є «Russia Under the Old Regime» (1974). У ній історик прагнув збагнути особливості державницької традиції Росії. Для цього він аналізував розвиток державних утворень на російських теренах і намагався простежити ключові впливи, які сформували патерналістський світогляд росіян та тоталітарні прагнення місцевих правителів протягом усіх історичних періодів. Головне питання автора полягало у тому, чому демократія не працювала у Росії. Автор зробив висновок, що з часів хозарських каганів та норманських вождів, які керували торгівель-

ними факторіями Східної Європи, влада на цих землях сприймалася як чужа і загарбницька. Скандинавські вікінги будували тиранічні політії, які згодом перетворилися на удільні князівства. Русь не успадкувала класичних феодальних інститутів, тож тут не було підґрунтя до формування концепту особистої свободи та персональної власності. Період Московського царства посилив ці тенденції, адже остаточно укріпив владу царя над підданими, забравши у них право повноцінно розпоряджатися своєю власністю та своїм життям. У цьому була її ключова відмінність від інших європейських держав зі скандинавським впливом чи іноземними королівськими династіями (Pipes, 1995, p. 48–51).

Терміном «Росія» (Russia) тут позначають як терени Росії, так і «історичні» землі, до яких часто зараховують українські території. Власне історія Росії, на думку автора, розпочалася від скандинавських вождів, які сформували протодержавні утворення на півночі Східної Європи та згодом мігрували до Києва. Для виокремлення княжої доби автор використовує поняття «Київська держава» (Kievan state). Він називає її першою «Спадковою державою Росії» (Patrimonial state in Russia) (Pipes, 1995, p. 27).

Річард Пайпс зазначив, що теорія про перетікання державницької спадщини до Москви не є єдиною і дебатуються істориками. Зокрема, він згадує дослідження М. Грушевського, який зазначав, що Русь і Московське князівство мають різні політичні традиції і спадкоємцем Київської держави є Галицько-Волинське князівство. Однак автор не підтримував і не спростовував цю теорію, зазначаючи, що це знаходиться за межами цілей роботи (Pipes, 1995, p. 40). Проте насправді автор значною мірою використовував саме московську концепцію. Він зауважив, що через постійні напади кочовиків Київ втратив свою роль задовго до зруйнування монголами. Натомість найбільш розвиненими залишалися Північно-Східні околиці Русі, зокрема Новгород і Псков (Pipes, 1995, p. 27).

Паралельно із цим у західній історичній науці прослідковувалася тенденція до відмежування історії Русі від західноєвропейської цивілізації. Одне із ключових досліджень у цьому напрямі провів видатний англійський історик Арнольд Тойнбі (Arnold Toynbee). Його внесок у цивілізаційну теорію вплинув на формування просторового світогляду істориків другої половини XX ст. Для позначення європейської цивілізаційної частини він використовував термін «Західний Християнський світ» (Western Christendom).

Науковець наголошував на тому, що це радше ментальний образ, який можна збагнути на контрасті у порівнянні з іншими спільнотами, такими як ісламська, індійська, далекосхідна спільноти та православне християнське суспільство Південно-Східної Європи і Росії (Toynbee, 1982, р. 23). У цьому контексті термін «Russia» стосувався також і Русі, адже цей поділ значною мірою сформувався у період раннього Середньовіччя. Далі є підтвердження цьому, адже Русь, яка є одним із ключових партнерів Візантійської імперії, неодноразово згадувалася в рамках цивілізаційної площини православ'я, а отже, культури Східної Римської імперії. Арнольд Тойнбі враховував релігійні, політичні, географічні та навіть кліматичні фактори, які вплинули на те, що Русь була відокремленою від Європи (Toynbee, 1982, р. 102).

Незадовго до виходу першої частини «Дослідження історії» у Кембриджі постав проєкт «The Cambridge Medieval History». Він мав на меті створити загальну історію Середньовіччя. Європейська історія VIII–XI ст. зібрана у третьому томі, який має назву «Germany and the Western Empire» («Німеччина та Західна імперія») (Gwatkin, Whitney, 1922). Цей том охоплював історичний розвиток усіх ключових європейських королівств, зокрема слов'янських держав та арабських еміратів Піренейського півострова. Примітно, що Русь була практично повністю виключена з цього європейського наративу. Її історія була відмежована від загальноєвропейського контексту й розміщена в наступному, четвертому томі – «The Eastern Roman Empire 717–1453» («Східна Римська імперія 717–1453») (Gwatkin, Whitney, 1923), присвяченому Візантійській імперії, її периферійним територіям, Арабському халіфату, Монгольській імперії та Балканським державам. Конкретно історія Русі була вміщена у сьомому розділі з назвою «The Empire and its northern neighbors» («Імперія та її північні сусіди») (Gwatkin, Whitney, 1922, р. 204–210), що однозначно маркувало її як частину візантійського цивілізаційного кола.

Західні дослідження 30-х – 70-х років XX ст. закріпили помилкове ототожнення термінів «Rus'» і «Russia». Таке некоректне зіставлення суттєво вплинуло на сприйняття Русі в західних інтелектуальних та академічних колах, призвівши до хибної асоціації середньовічної Русі з сучасною Росією. Для людей, які не займалися спеціальним дослідженням середньовічної історії Східної Європи або загалом не були істориками, ці терміни фактично стали тотожними.

Цей історіографічний стереотип підсилювався й через переклади давньоруських текстів західними мовами та вживання у них відповідної термінології. Показовим прикладом є Кембриджське видання «Повісті временних літ», що отримало назву «The Russian Primary Chronicle» («Перша російська хроніка») (Cross, Sherbowitz-Wetzor, 1953), де Київ фігурував як «мати російських міст» («mother of Russian cities») (Cross, Sherbowitz-Wetzor, 1953, p. 61). Така філологічна неточність суттєво викривлює розуміння історичних процесів. Навіть такий авторитетний історик, як А. Тойнбі, що користувався величезною повагою серед фахівців свого часу, вживав термінологічні конструкції на кшталт «The Primitive Russian Principality of Kiev» («Первісне Російське Князівство Київське») (Toynbee, 1982, p. 315). Хоча А. Тойнбі використовував цей термін переважно для виокремлення києворуського періоду у своїй хронологічній системі, здебільшого він оперував поняттям «Russia», об'єднуючи під ним як Русь у широкому історичному розумінні, так і Московське князівство пізнішої доби.

Суттєві зміни у погляді на Русь відбулися у 80-х роках XX ст. У той час західна медієвістика пережила чергову методологічну революцію. У ній почали активно використовувати здобутки т. зв. Культурного повороту. На зміну історії, в центрі якої були держави та політичні інститути, прийшли культурна історія та історична пам'ять. Ключовими для істориків стали проблеми формування ідентичностей. Праця Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson) «Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму» (1983) сформувала новий підхід до вивчення домодерних ідентичностей (Андерсон, 2001). Наслідок цього – етнічну приналежність чи народність почали сприймати у значно складнішому ключі. Історики все частіше зважали на конструйовану частину природи цього феномену.

Період «перебудови» у СРСР також сприяв кращому взаємобміну інформацією по обидва боки «Залізної завіси». Західні історики отримали ширший доступ до східноєвропейських архівів і почали частіше обмінюватися досвідом із радянськими колегами. До цього часу сформувалася нова генерація українських істориків у діаспорі. До кінця 70-х років XX ст. робота Українського інституту Гарвардського університету почала давати плоди. Праці Оме-ляна Пріцака (Пріцак, 1997; Пріцак, 2003), Ігоря Шевченка (Ihor Ševčenko) (Ševčenko, 1996), Романа Шпорлюка (Roman Szporluk)

(Szporluk, 1979), Франка Сисина (Frank Sysyn) (Sysyn, 1999, р. 344–372), Пола Роберта Магочі (Paul Robert Magocsi) (Magocsi, 2010) та інших істориків українського походження мали значно більший вплив на західну наукову спільноту, аніж роботи їхніх попередників. Вони наголосили на важливості поєднання Русі з українським минулим і почали підважувати усталені концепти російської еміграційної історіографії.

Концепція давньоруської народності вже не вписувалася у новий підхід аналізу домодерних спільнот. Ідея міграції київської спадщини стала класичним прикладом міфу, який формував чергову вигадану спільноту, а історики, які обґрунтовували цю ідею, стали міфотворцями. Історія Русі стала складнішою. Вона вже не могла обмежуватися теоріями на кшталт норманської чи антинорманської. Для її дослідження почали використовувати елементи соціології, антропології, філології, політології, філософії та інших дисциплін.

Відомим дослідником цього періоду є Томас Нунен (Thomas Noonan). Сфера його наукових зацікавлень – історія Східної Європи VIII–X ст. Вивчення ним економічної ситуації у регіоні прояснило важливі державотворчі й етнокультурні процеси. Аналізуючи монетний обіг, автор довів, що кількість вікінгів, які подорожували на Схід, перевищувала чисельність норманів на Заході Європи. Він стверджував, що арабське срібло було не лише причиною міграцій з півночі, а й стало рушієм Епохи вікінгів та постання держави Русь (Noonan, 1986, р. 321–348).

Завдяки дослідженню торгівельних мереж, Т. Нунен показав, що Русь не була окремішньою частинкою, відірваною від світових процесів. Ці території та місцеві племена розташовувалися на шляхах міжкультурної комунікації між Європою та Близьким Сходом, Візантією, Центральною Азією і навіть Китаєм. Постання держави Русь, на думку автора, відбулося не завдяки завоюванню чи розвитку інститутів місцевих племен. Воно стало можливим завдяки еволюції торгівельних відносин і торгівельної інфраструктури, яка поступово перетворювалася у політичні інститути. Відтак місцеву владу варто розглядати ще й у контексті функціонування економіки. Її завдання часто полягало в контролі торгівельних шляхів та отримванні податків із торгівлі. Тому образ Русі як централізованої держави викривлений пізнішими уявленнями. Насправді роль різних регіонів залишалася значущою і найчастіше визначалася стосунком до торгівлі (Noonan, 1978, р. 237–259).

Цю тезу продовжив шведський археолог Інґмар Янссон (Ingmar Jansson). На підставі археологічних знахідок із терен Північної Русі він припустив, що формування налагоджених торгівельних мереж і шляхів комунікації призвели до шведської колонізації регіону. Окрім військових і торговців, на ці землі переселялися також селяни та ремісники із сім'ями. Таким чином, на думку І. Янссона, шведи були органічною частиною руського суспільства (Jansson, 1997, с. 9–64).

Значний внесок у формування образу Русі того часу зробив британський історик Джонатан Шепард (Jonathan Shepard). Будучи візантиністом, він звертав увагу на Русь як важливу складову візантійського простору. Історик стверджував, що вона не була пасивним споживачем культури Східноримської імперії, а й значною мірою сама впливала на Константинополь. Також автор розвинув тези Т. Нунена про вирішальний вплив торгівельних мереж і наголошував на децентралізації держави. Водночас історик зазначав, що Київ залишався центром регіонального тяжіння, а Київська земля мала свою окрему «руську» ідентичність і не могла так просто мігрувати, як це згодом зображували автори московських міфів (Shepard, 2008, р. 496–516; Shepard, 1992, р. 59–95; Shepard, 1985, р. 232–292).

Підсумком багаторічного дослідження Джонатана Шепарда стала його колективна праця у співавторстві із Саймоном Франкліном (Simon Franklin) «The Emergence of Rus 750–1200». У ній дослідники принципово розмежовують поняття «Rus» і «Russia», наголошуючи, що історичну спадщину Русі можна з однаковою обґрунтованістю пов'язувати не лише з модерною Росією, але й з Україною та Білоруссю (Franklin, Shepard, 1996). «The Emergence of Rus» – одна з перших спроб у британській історіографії переосмислити загальну історію Русі крізь призму постмодерністських історичних методів і концепцій.

Поява цієї монографії набула особливого значення через те, що вона послідовно спростовувала одразу декілька ключових російських історіографічних міфів. Перший такий міф – концепція слов'янської домінації у політичному та культурному просторі Русі. Дослідники переконливо демонструють, що Русь сформувалася внаслідок складної етнічної та культурної взаємодії: вона увібрала нордичні елементи, які органічно поєдналися з тюрксько-іранськими кочовими компонентами, візантійськими, угро-фінськими,

балтськими впливами, відображеними в слов'янському масиві (Franklin, Shepard, 1996, р. 71–111). Автори розмістили Русь у системі міжконтинентальних зв'язків свого часу. А отже, вони заперечували міф про особливий шлях Русі. Не менш важливим є обґрунтування того, що в період децентралізації на Русі сформувалося декілька політичних центрів, які концентрували владу (Franklin, Shepard, 1996, р. 328–337). У такий спосіб історики показували, що Москва – далеко не єдиний спадкоємець Києва. Аналогічні історичні права на руську спадщину могли з не меншими підставами обґрунтовувати Полоцьк, Галич, Володимир (Волинський), Новгород та інші міста, які сконцентрували значний політичний і економічний потенціал у XII–XIII ст. Питанню розвитку периферійних центрів автори присвятили окремий розділ. На відміну від своїх попередників, вони зауважили, що розвиток міст не робив Київ менш значущим та менш економічно розвиненим (Franklin, Shepard, 1996, р. 323, 337–338). Окрім того, саме територія Київщини у XII ст. мала виняткове право називатися Руссю, чи Руською землею (Franklin, Shepard, 1996, р. 341).

Важливим є також те, що автори вводили історію Галицько-Волинського князівства в контекст історії Русі. Вони ставили її на один рівень із Володимиро-Суздальським князівством і показували, що на цих територіях відбувалися дуже схожі процеси.

Ще одна важлива праця – книжка гарвардського професора Доналда Островскі (Donald Ostrowski) «Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589» (Ostrowski, 1998). У ній автор дослідив міжкультурні зв'язки між Монгольською імперією та Московським князівством. Він порівнював політичні, суспільні та культурні інститути і намагався зрозуміти ідентичність місцевих еліт у період цієї комунікації.

Зазначена книжка руйнує традиційний образ ординського ярма, який творили російські історики. Доналд Островскі показав, що монгольський вплив не був лише деструктивним. Розглядаючи цей період як процес культурної трансмісії, він показав, що московські еліти значною мірою перебрали на себе ординські образи та владні практики. Саме той час став періодом активного розвитку Московії і визначив подальшу форму цієї держави. Іншими словами – московська політична, військова й адміністративна структура не були спадщиною Києва, вони формувалися за монгольською моделлю (Ostrowski, 1998, р. 189). Це наштовхує

на ще один історіософський висновок – постання Московського князівства та згодом Московського царства не було закономірною частиною міграції історії Русі у кращі умови та розвитку політичної традиції. Історія Русі стала для Московії лише міфом, який разом із православ'ям використовували для формування місцевих ідентичностей.

Із відновленням Україною незалежності зросло зацікавлення західних істориків до української історії. Українські вчені отримали доступ до європейської й американської освіти, можливість працювати з найновішими здобутками світової історичної науки й обґрунтовувати власну версію історії Русі.

У цьому контексті варто згадати працю українського й американського історика Сергія Плохія «The Origins of the Slavic Nations», яка вийшла у видавництві Кембриджського університету у 2006 р. (Plokhy, 2006, Плохій, 2015). Автор ставив за мету дослідити домодерні ідентичності росіян, українців і білорусів. Попри те, що хронологія праці охоплює понад 8 століть історії Східної Європи, саме міф Русі є своєрідною ниткою, яка зв'язує усі ключові періоди російського й українського минулого. У контексті спадщини Русі автор прийняв тезу Д. Шепарда, який зазначав, що в українців і білорусів є такі ж права та претензії на руський спадок, як і у росіян (Плохій, 2015, с. 18–19).

Автор ставив під сумнів ідею про давньоруську народність. Він натомість підходив до питання ідентичності в розрізі методології Б. Андерсона й аналізував її у контексті книжкової культури того часу. Відтак руська ідентичність, яку пропагували середньовічні автори, розглянута як приклад уявленої чи вигаданої спільноти багатоетнічної еліти. «Об'єднуючи варязьку назву та династичну традицію, християнський закон/звичай і слов'янську мову більшості населення Руської держави, літописець перетворював підданців київських князів на новий народ, що став відомим під назвою руський» (Плохій, 2015, с. 30).

Сергій Плохій наголосив, що літописці розташовували Руську землю у трикутнику Київ–Чернігів–Переяслав. Поняття «князь Русі» застосовувалося лише до правителів, які княжили у зазначених уділах. Автор «Повісті временних літ» вважав Руську землю своєю Батьківщиною, тоді як території поза цією уявною межею для нього були «Зовнішньою Руссю» (Плохій, 2015, с. 41). Водночас дослідник справедливо зауважив, що не можна нехтувати

потужними локальними ідентичностями, які часто домінували як у XII ст., так і пізніше (Плохій, 2015, с. 108).

Після розпаду Київської Русі саме історична пам'ять, релігійні традиції та законодавчі норми стали тими ключовими елементами, які успадкували різні державні утворення на колишніх руських теренах. Особливо важливим, як зауважив С. Плохій, було збереження практики використання терміна «Русь» для позначення своєї Батьківщини. Тому руська ідентичність не зникла з розпадом єдиної держави, а трансформувалася і продовжує існувати в нових політичних реаліях її спадкоємців (Плохій, 2015, с. 51).

Принциповий момент у дослідженні С. Плохія – демонстрація того, як ідея Русі розвивалася не лише на Північному Сході, але й на західних теренах колишньої держави. Значну увагу автор приділив історії Галицько-Волинської держави, аналізуючи, зокрема, Галицько-Волинський літопис, який переконливо свідчить, що в XIII ст. місцеві еліти привласнили собі ексклюзивне право називатися Руссю. Показово, що це відбулося ще до переїзду київського митрополита до Володимиро-Суздальського князівства, який згодом дав підстави північно-східним правителям іменувати себе володарями Русі (Плохій, 2015, с. 73). Простежуючи еволюцію руської ідентичності до періоду ВКЛ, С. Плохій довів, що вона зберігалася переважно в своїх історичних межах. Показовим є те, що від 1440-х років литовські літописці почали систематично використовувати для означення руських територій під владою ВКЛ формулювання «Вся руська земля». Натомість жителів Північно-Східної Русі вони називали «московитами», не сприймаючи їх ані як етнічно споріднених, ані як повноцінних одновітців (Плохій, 2015, с. 118).

Революція Гідності і початок російсько-української війни у 2014 р. привернули увагу світової спільноти до України та її минулого. Суспільний запит на історію України у країнах Європи та Північної Америки створює вікно можливостей для формування нового образу Русі в колективних уявленнях не лише істориків, а й широкого загалу. Повернення Руської спадщини допоможе повернути Україні її історичність. Воно засвідчить, що час її формування збігається із часом формування більшості європейських держав і спростує міф, який поширює Росія, про те, що Україна є вигаданою державою без історії.

У сучасних наукових дослідженнях з історії княжої доби значно посилюється фокус на міжкультурному вимірі Русі. Фронтірне роз-

ташування цієї держави створює плідний ґрунт для застосування новітніх теоретичних концепцій, пов'язаних із діаспорними спільнотами, феноменами крос-культурної торгівлі та формуванням складних ідентичностей. У цьому контексті Русь усе частіше розглядається як інтегральна частина Нордичного світу, а не як ізольоване східнослов'янське утворення. Руські вікінги постають у сучасній історіографії як яскравий приклад мобільної спільноти, що активно взаємодіяла з різноманітними цивілізаційними центрами та вибірково адаптувала їхні культурні практики. У новітніх скандинавських дослідженнях руси раннього Середньовіччя послідовно ідентифікуються з вікінгами та інтерпретуються не лише як суб'єкти східноєвропейської історії, але й як важлива складова скандинавської історичної традиції, що знаходить підтвердження як у писемних, так і в археологічних джерелах.

Показово, що арабські писемні свідчення про русів стали ключовими джерелами для реконструкції багатьох аспектів нордичної обрядовості, звичаєвого права та повсякденної культури. Аналогічну наукову цінність мають і візантійські джерела, у яких описано контакти з русами. Археологічні матеріали Епохи вікінгів, виявлені на теренах Русі, вражають своєю численністю та різноманітністю, подекуди не поступаючись скандинавським комплексам, що дає змогу дослідникам регулярно використовувати їх для ілюстрації матеріальної культури північноєвропейських спільнот раннього Середньовіччя.

Характерна риса цих досліджень – те, що основою їхньої джерельної бази здебільшого є знахідки із Північної Русі. Археологічні комплекси в Гньоздово, Ладозі, Рюриковому Городищі та Новгороді стають основою для дослідження діаспорних спільнот, домодерних ідентичностей і культурних взаємовпливів. Одна з причин полягає у тому, що британські, шведські й американські історики значно більше володіють російською мовою, аніж українською. До того ж російські археологи частіше публікують дослідження у закордонних виданнях.

У цьому контексті важливими є публікації українського археолога Федора Андрощука. Він друкує свої роботи у провідних світових журналах та авторитетних монографіях. У цих публікаціях він вводить у міжнародний науковий обіг знахідки з території Києва та Київщини, Чернігівщини та Волині (Androshchuk, 2002, р. 9–14; Androshchuk, 2000, р. 258–266; Androshchuk, 2009, р. 7–20;

Androshchuk, 2008, р. 517–542; Androshchuk, 2013; Андрощук, 1999; Зоценко, Андрощук, 2012). Ці матеріали вкрай важливі для того, щоб розширити простір скандинавської активності на Сході у світогляді західних інтелектуалів. Це спростовує образ Києва як тимчасової чи випадкової столиці, показуючи, що в цих краях здавна розташовувалися точки перетину різноманітних культур. Одним із підсумків його роботи стала серія англomовних матеріалів (Androshchuk, 2022) та україномовна книжка (Андрощук, 2022), яка підсумувала століття історичних переплетінь України і Данії доби Середньовіччя, а також виставка у данському музеї «Мосгорд» (Ukrainian cultural heritage at Moesgaard).

Важливими є також праці, у яких історія Русі висвітлена з погляду інших спільнот. Мабуть, найкраще до цього надаються джерела Скандинавії, Візантії й Арабського Сходу. Провідний ісландський дослідник давньоскандинавської писемності Сверрір Якобсон (Sverrir Jakobsson) присвятив низку своїх праць Русі. У них він запропонував скандинавську перспективу на ці землі (Jakobsson, 2016, р. 345–362). Автор показав, що у період XII–XIII ст. ці терени сприймалися ісландцями не лише як споріднені, а й такі, що сповнені особливих культурних сенсів. До прикладу, Київ вважався важливим християнським містом у світогляді норвежців та ісландців. Його значення залишалося таким навіть після церковного розколу 1054 р. (Jakobsson, 2006, р. 935–943).

Цю тезу він розвинув у одній зі своїх нещодавніх монографій, присвяченій феномену Варязької гвардії у Візантійській імперії. Це питання автор вивчав у контексті культурного обміну, налагодження шляхів комунікації, функціонування діаспорних спільнот та ідентичностей. Русь у цьому контексті стала важливим посередником впливів Візантії на нордичний соціум і зображена як суб'єкт впливу. Автор показав саме релігійний вплив Константинополя та Києва як один із ключових у формуванні ідентичностей і сприйняття цих територій. Він прагне підважити традиційні концепції істориків, які розглядали середньовічну Скандинавію частиною винятково Західного світу. Історик вказав на важливість зв'язків зі Сходом і Руссю. Іншими словами, автор зазначив, що не лише Русь є частиною скандинавського, себто європейського простору, а й Скандинавія є частиною Руського простору (Jakobsson, 2020).

Арабський погляд на Русь досліджував ще один ісландський історик Торір Йунсон Граундаль (Thorir Jonsson Hraundal). Автор роз-

глядав арабські та перські джерела у контексті дослідження культури спільноти русів та їхньої ідентичності. На основі цих джерел він стверджував про існування двох політичних одиниць під назвою Русь. Першою була держава зі столицею у Києві, або як автор сам її називав Київська Русь (Kievan Rus). Другу умовно можна назвати «Волго-Каспійською Руссю». Першу автор характеризував як державу здебільшого слов'янську, хоча й зі значними скандинавськими впливами. Друга була переважно скандинавською і складалася з північних торговців та воїнів, які розчинилися у локальному масиві до початку XI ст. Згадані тексти, на думку автора, корисніші для вивчення історії вікінгів, а не Русі (Jonsson Hraundal, 2014, p. 91). Безпосередньо самі руси стають «східними вікінгами» (Eastern Vikings), тобто скандинавами, які в умовах проживання в середовищі різноетнічних елементів видозмінювали свою ідентичність і перебирали місцеві культурні та світоглядні елементи.

Ідея «східних вікінгів» розвинута у нещодавній колективній монографії за редакцією вже згаданих С. Якобсона та Т. Йунсона Граундаля (Jakobsson et al., 2024). Автори зосередилися на ідентичності та культурній пам'яті як ключовому способі її вираження, використовуючи арабські, візантійські, латиномовні, слов'янські та скандинавські джерела. Центральне питання дослідження – сприйняття категорій «свій» і «чужий» крізь призму цих джерел.

Русь у цьому контексті розглядається як спільнота, яка поєднала у собі слов'янське населення разом зі скандинавським, балтійським і фінським. Оскільки нормани значною мірою сформували протодержавні інститути та впливали на політичний напрямок Русі на ранніх етапах, поняття русів і скандинавів стали синонімічними в окремих традиціях. У цьому випадку важливою стає проблема розмежування термінів «Русь», «нормани», «вікінги» та «варяги» (Jakobsson et al., 2024, p. 12).

Остання група розглядалася особливо прискіпливо. Зокрема, термін «варяг» сприймався як частина руського соціуму, тобто частина власної спільноти. Вони асоціювалися із місцевою елітою та правлячою династією. Цей образ змінювався після 1036 р. Варяг виключено зі спільноти, вони набули образу найманців і загалом «інших» (Segal, 2024, p. 91).

У західній історіографії тривалий час домінувала концепція про варягів як особливу, відокремлену групу, яка виразно вирізнялася на тлі власне руських дружинників. Одним із ключових аргументів

на користь цієї тези було існування «варязького християнства». Дослідники Джон Лінд (John Lind) (Lind, 2018, р. 79–100) та Сігфус Бльондаль (Sigfús Blöndal) (Blöndal, 1979) розвивали теорію про те, що варяги начебто мали свою окрему церковну організацію, яка існувала ще до офіційного хрещення Русі князем Володимиром. Вона поєднувала риси латинського й ортодоксального обрядів і мала локальні риси, нагадуючи коптську чи ірландську Церкву. Автор одного із розділів монографії Ільдар Гаріпзанов (Ildar Garipzanov) прагнув спростувати цей міф. Він показав, що більшість аргументів, які побутували в історіографії, свідчили про універсальні процеси проникнення християнства або ж є помилковим трактуванням писемних джерел (Garipzanov, 2024, р. 79–80).

Монографія завершується розділом Валюра Гуннарсона (Valur Gunnarsson) про образ Київської Русі в українській історіографії. Ця частина представляє в англomовній історичній науці дискурс українських істориків від «Історії Русів» до сьогодення. Автор висвітлює тези «українофільського напрямку» у баченні княжої доби та порівнював їх із ключовими положеннями «русофільського» та «радянофільського» напрямків, показуючи, як вони співіснують у сучасній Україні та Росії. У цьому розділі автор зосередився не так на історіографії, як на політиці пам'яті, демонструючи, що історія Русі є наріжним каменем у формуванні ідентичності росіян та українців. Хоча автор практично не використовував сучасні україномовні історичні праці та зауважував, що Україна не є прямим спадкоємцем Русі (як і Росія), він закликав істориків звертати увагу на ширший історичний контекст східноєвропейської історії та враховувати не лише російську версію міграції київської спадщини, а й аналізувати питання Галицько-Волинського князівства (Gunnarsson, 2024, р. 171–188).

Крістіан Раффенспергер (Christian Raffensperger) – один із найяскравіших американських дослідників історії України княжої доби. Головним фокусом його досліджень є генеалогія та шлюбні зв'язки Рюриковичів. У своїй праці «Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'» він проаналізував матримоніальні зв'язки нащадків Володимира Великого. Автор розглядав шлюб як один із ключових елементів реалізації державної політики Києва. На основі цього він зробив висновки про тісні взаємозв'язки Русі із тогочасними королівствами у Європі. Відтак, Русь варто сприймати також і як важливу європейську державу, а не лише частину Візан-

тійського світу, як це прийнято вважати в окремих наукових колах (Raffensperger, 2016).

У 2023 р. автор видав книжку «From Kyivan Rus to Ukraine» (Raffensperger, 2023). Праця присвячена важливості Київської Русі у сучасній російсько-українській війні. У ній автор проаналізував історичні міфи, якими оперувала Росія і якими маскувала збройну агресію проти України з 2014 р. Автор також вбудував історію України у загальноєвропейський контекст. Він проаналізував історіографічні концепції Східної Європи та прослідкував виключення українських терен із цього географічного простору. Крістіан Раффенспергер прослідкував ситуацію, за якої Україна опинилася за межами концепту Східної і Західної Європи (Raffensperger, 2023, р. 63). Водночас він звернув увагу на ідею російської національної винятковості та прагнення бути очільником православного світу. Автор порівняв дві «схеми» історії – російську, авторства В. Ключевського та українську, сформовану М. Грушевським (Raffensperger, 2023, р. 66–67). На питання, чи є Україна Руссю, він відповідає «і так, і ні». Оскільки Русь була середньовічним королівством, її коріння можна знайти також і в модерній Росії та Білорусі. Проте домодерні концепції держави дуже складно накладаються на сучасні етнічні держави (Raffensperger, 2023, р. 79). Однак так само не можна пов'язувати Русь із Росією, а термін «Russia» на позначення Русі повинен бути замінений на «Rus» (Rusian у прикметниковій формі) (Raffensperger, 2023, с. 79).

У березні 2025 р. у видавництві Кембриджського університету вийшла його праця «Kyivan Rus in Medieval Europe» (Raffensperger, 2025). У цій роботі, написаній у доступному та популярному форматі, історик підсумував свої багаторічні дослідження Східної Європи. Завдяки своєму формату, ця праця буде цікавою насамперед для дослідників, які не є фахівцями з цієї проблеми, однак прагнуть швидко з'ясувати ключові питання. Також вона буде корисна для людей з поза академічного середовища. Основна мета автора – показати історію Русі як невід'ємну частину загальноєвропейського історичного контексту. У книжці автор дебатував із російськими істориками та намагався спростувати міф про окремішність Русі. Водночас він наголосив на важливості українського погляду на це питання.

Однак для висвітлення цієї теми автору бракує історіографічного матеріалу. Він не використовував україномовні дослідження, а українські автори з'являлися лише у перекладах англійською чи

російською. Згадана книжка продемонструвала, як російський дискурс проникає у дослідження історії Русі, адже для спростування історичних фейків нерідко використовуються дані тих самих російських істориків або західних русистів, які несвідомо відтворюють російські наративи. Це призводить до суттєвого перекосу в історіографії Русі на користь північноруських теренів. У дослідженнях поруч із Києвом значно частіше фігурували Новгород, Ладога чи Смоленськ, тоді як Володимир, Галич чи Чернігів згадувалися набагато рідше.

Цей приклад увиразнює стратегічні виклики, що постають перед українською історичною наукою, та акцентує на критичній важливості системного представлення українських історичних досліджень іноземними мовами. Саме такі публікації забезпечують світових істориків необхідним матеріалом для комплексного аналізу, синтезу та формування збалансованих теоретичних концепцій, вільних від імперських наративів.

Попри те, що окремі сучасні дослідники, як-от К. Раффенспергер та В. Гуннарсон, прагнули реконструювати український контекст в історії Русі, вони об'єктивно обмежені доступним історіографічним матеріалом. Для своїх наукових розвідок західні історики непропорційно частіше зверталися до археологічних матеріалів із Новгорода чи Ладоги або цитували фрагменти Новгородського літопису – не через їхню більшу наукову вагу, а через їхню значно вищу представленість у міжнародному науковому дискурсі. Прикметно, що багато західних дослідників достатньо обізнані з історією Володимиро-Суздальського та Московського князівств, однак значно менше фахівців належним чином усвідомлюють одночасне існування Галицько-Волинського князівства, яке демонструвало набагато міцніший тяглий зв'язок із Києво-Руською державою. Аналогічно, відомими є скандинавські археологічні знахідки з Ладоги, тоді як унікальні артефакти з Пліснеська чи Шестовиці залишаються на маргінесах міжнародного наукового дискурсу.

Ще донедавна шовіністичні російські історики та археологи регулярно публікувалися в найавторитетніших світових виданнях. Показовим прикладом є колективна монографія «*Vikings Across Boundaries*» (2020), у якій був опублікований розділ директора Інституту археології Російської академії наук Ніколая Макарова (Николай Макаров). Видана престижним лондонським видавництвом Routledge, ця праця чинила значний вплив на міжнародну науко-

ву спільноту. У своєму розділі Н. Макаров, ґрунтуючись на археологічних матеріалах Суздальщини та інших поселень у верхів'ях Волги, представляв концепцію формування діаспорних спільнот скандинавів на території Русі (Makarov, 2020, p. 151–165), що вписувалося у загальну стратегію російської історичної політики. Варто зазначити, що Н. Макаров відомий своєю відверто провладною позицією, організацією археологічних експедицій на території окупованого Криму та Пальміри, а також неодноразово відзначався Кремлем за «внесок у розвиток науки» (Указ Президента Российской Федерации, 2024).

Перед українськими медієвістами й археологами постає стратегічне завдання систематичного представлення здобутків вітчизняної науки на міжнародних майданчиках. Успішний приклад Сергія Плохія та провідних діаспорних істориків переконливо демонструє, наскільки окремі ґрунтовні праці можуть трансформувати не лише панівні наукові підходи, а й історичну пам'ять західних спільнот щодо України. Сьогодні позиції української історіографії за кордоном як ніколи міцні, проте без критичного переосмислення й деконструкції домінантних «руських наративів» ці позиції завжди матимуть вразливі місця, які можуть бути використані для подальших маніпуляцій.

Підсумовуючи викладене, необхідно наголосити, що образ Русі у західному академічному дискурсі XX ст. формувався переважно під впливом російської державної та еміграційної історіографічної традиції. Ключовими фігурами у цьому процесі виступали Дж. Вернадські, Н. Рязановські та П. Ковалевські, які значною мірою ґрунтувалися на концептуальних засадах, закладених імперськими істориками, зокрема В. Ключевським та С. Соловйовим. Їхні дослідження систематично розвивали теорію про Київську Русь як «першу російську державу», обґрунтовували концепцію легітимного «трансферу влади» від Києва до Москви та утверджували ідею цивілізаційної окремішності цього державного утворення від європейського культурно-політичного простору. Саме ці авторитетні дослідники зробили вирішальний внесок у закріплення термінологічної підміни – ототожнення понять «Русь» (Rus) та «Росія» (Russia) у міжнародному науковому дискурсі.

Помітні зрушення в переосмисленні цієї методологічної парадигми розпочалися у 1980-х роках, коли загальний поступ історичної науки приніс інноваційні концепції у вивчення історії Русі.

Постмодерний підхід до аналізу княжої доби виявив політичну занегажованість численних постулатів, сформульованих імперськими, радянськими й еміграційними істориками. До цього періоду також належить становлення потужної школи українських істориків у діаспорі та інституційне зміцнення Українського наукового інституту Гарвардського університету, який відіграв визначальну роль у трансформації наукової парадигми сприйняття Русі. Фундаментальні праці сучасних дослідників – Дж. Шепарда, К. Раффенспергера, С. Плохія, Т. Нунена та інших – переконливо демонструють зростаюче визнання поліцентричності Русі, її мультиетнічності та органічні зв'язки з європейським історичним простором.

Початок російсько-української війни у 2014 р. ознаменував новий етап переосмислення історії Русі. Концептуальні положення, які запроваджували дослідники 1980-х–1990-х років, набувають дедалі ширшого визнання і поступово утверджуються як магістральні напрями сучасної медієвістики. Найсуттєвіші зрушення стосуються термінологічного розмежування понять «*Rus*» та «*Russia*», а також спростування моделі «міграції влади» від Києва до Москви. У західних наукових працях дедалі частіше належне місце посідає Галицько-Волинське князівство як один із ключових центрів руської державності, а до наукового обігу активніше залучаються археологічні матеріали з українських теренів. Русь поступово виходить з обмежувальних концептуальних рамок осі «Константинополь–Київ–Москва» і дедалі частіше розглядається як складова європейського цивілізаційного простору, що відображала поєднання різноманітних культурних традицій. Сучасний «зовнішній погляд» на Русь, який домінує в актуальних наукових студіях, лише підтверджує обґрунтованість цієї тези.

Водночас, попри очевидні позитивні тенденції, залишається чимало дослідницьких сфер, які потребують суттєвого переосмислення та поглибленого вивчення. Незважаючи на задекларовані прагнення західних істориків розглянути Русь крізь українську дослідницьку призму, вони все ще часто обмежуються археологічними та писемними матеріалами з Ладоги, Новгорода, Гньоздова, Суздаля та інших центрів Північно-Східної Русі. Подолання цього історіографічного дисбалансу можливе лише шляхом системного розширення представництва української медієвістики на міжнародних наукових форумах, комплексної актуалізації українських археологічних матеріалів і подолання мовного бар'єру. Лише за таких

умов українські інтерпретації історії Русі зможуть стати повноцінним і невід’ємним компонентом глобального історичного дискурсу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.

Андрощук, Ф. (1999). *Нормани і слов’яни у Подесенні*. Київ.

Андрощук, Ф. (2022). *Від вікінгів до Русі*. Київ: Laugus.

Гришко, В. (2021). Історично-правове підґрунтя теорії II Риму. В Є. Калюжний (упоряд.), *Москва – Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип, 475–574.

Зоценко, В., Андрощук, Ф. (2012). *Скандинавские древности Южной Руси: каталог*. Paris: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies.

Ковалевский, П. (1949). *Исторический путь России: синтез русской истории по новейшим данным науки*. Париж: изд. авт.

Кох, Г. (2021). Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917–1953). В Є. Калюжний (упоряд.), *Москва – Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип, 272–319.

Лисяк-Рудницький, І. (2019). *Історичні есе, 1*. Київ: Дух і Літера.

Оглоблин, О. (2021). Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст. В Є. Калюжний (упоряд.), *Москва – Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип, 197–253.

Плохій, С. (2015). *Походження слов’янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Київ: Критика.

Полонська-Василенко, Н. (2021). Дві концепції історії України і Росії. В Є. Калюжний (упоряд.), *Москва – Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип, 120–180.

Пріцак, О. (1997). *Походження Русі* (Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ: Обереги.

Пріцак, О. (2003). *Походження Русі* (Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія). Київ: Обереги.

Путин, В. (2021). *Об историческом единстве русских и украинцев*. Официальный сайт Президента Российской Федерации. <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

Указ Президента Российской Федерации от 5 февраля 2024 года № 91 «О награждении государственным наградой Российской Федерации». (2024). <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202402050015?index=2>

Androshchuk, F. (2000). Chernigov et Shestovitsa, Birka et Hovgården: le modèle urbain scandinave vu de l’est. In *Les Centres russes entre Scandinavie, Byzance et Orient: Actes du Colloque International tenu au Collège de France*, Paris. Paris, 258–266.

Androshchuk, F. (2002). Har gotländska vikingar offrat vapen i Dneprforsarna? *Fornvännen*, 97, 9–14.

Androshchuk, F. (2008). The Vikings in the East. In N. Price, S. Brink (Eds.). *The Viking World*. London and New York, 517–542.

Androshchuk, F. (2009). The place of Dereva and Volhynia in Norse–Slav relations in the 9th to 11th centuries. *Situne Dei*, 7–20.

Androshchuk, F. (2013). *Vikings in the East: Essays on contacts along the road to Byzantium (800–1100)*. Uppsala.

Androshchuk, F. (2022). *From Vikings to Rus – the Danish Connection in: Rus – Vikings in the east*. Academia.edu. https://www.academia.edu/68802043/From_Vikings_to_Rus_the_Danish_Connection_in_RUS_VIKINGS_IN_THE_EAST

Blöndal, S. (1979). *Varangians of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press.

Carlson, T. (2024). *Exclusive: Tucker Carlson Interviews Vladimir Putin, 2024*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo>

Cross, S. H., Sherbowitz-Wetzor, O. P. (Trans. & Eds.). (1953). *The Russian Primary Chronicle: Laurentian text*. Cambridge, Massachusetts.

Franklin, S., Shepard, J. (1996). *The Emergence of Rus, 750–1200*. London; New York: Longman.

Garipzanov, I. (2024). The Concept of 'Varangian Christianity' Revisited. In S. Jakobsson, T. Jonsson Hraundal, D. Segal (Eds.), *The Making of the Eastern Vikings. Rus' and Varangians in the Middle Ages*. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 77–85.

Gunnarsson, V. (2024). Origin Stories: The Kievan Rus' in Ukrainian Historiography. In S. Jakobsson, T. Jonsson Hraundal, D. Segal (Eds.), *The Making of the Eastern Vikings Rus' and Varangians in the Middle Ages*. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 171–188.

Gwatkin, H. M., Whitney, J. P. (Eds.). (1922). *The Cambridge Medieval History* (Vol. 3: Germany and the Western empire). Cambridge: Cambridge University Press.

Gwatkin, H. M., Whitney, J. P. (Eds.). (1923). *The Cambridge Medieval History* (Vol. 4: The Eastern Roman Empire 717–1453). Cambridge: Cambridge University Press.

Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: 'Austrvegr' in the Icelandic imagination. In *The 13th International Saga conference, Durham / York, 6–12 August 2006*. Durham, 935–943.

Jakobsson, S. (2016). The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. In F. Androsjtsjuk, J. Shepard, M. White (Eds.), *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 345–362.

Jakobsson, S. (2020). *The Varangians: In God's Holy Fire*. Springer.

Jakobsson, S., Jonsson Hraundal, T., Segal, D. (Eds.). (2024). *The Making of the Eastern Vikings*. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers.

Jansson, I. (1997). Warfare, Trade or Colonisation? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period. In P. Hansson (Ed.), *The rural Viking in Russia and Sweden: Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund*. Örebro, 9–64.

Jonsson Hraundal, T. (2014). New Perspectives on Eastern Vikings / Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*, 10, 65–97.

Kuzio, T. (2022). *Russian Nationalism and the Russian-Ukrainian War. Autocracy-Orthodoxy-Nationality*. New York.

Kuzio, T. (2024). Ukrainian versus Pan-Russian Identities: The Roots of Russia's Invasion of Ukraine. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 24/3, 234–257.

Lind, J. (2018). Varangian Saints and Christlike Varangians in Early Rus'. In *Saints and Sainthood around the Baltic Sea: Identity*,

Magocsi, P. R. (2010). *A history of Ukraine: The land and its peoples*. 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press.

Makarov, N. (2020). 'Vikings' and the formation of the new identities and new centres of power in the Upper Volga. In M. Moen et al. (eds.), *Vikings Across Boundaries: Viking-Age Transformations*, 2. Taylor & Francis Group, 151–165.

Noonan, T. (1978). Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. *Harvard Ukrainian Studies*, 1, 237–259.

Noonan, T. (1986). Why the Vikings First Came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 321–348.

Ostrowski, D. (1998). *Muscovy and the Mongols. Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304–1589*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pipes, R. (1995). *Russia under the old regime*. New York: Penguin Books.

Plokhyy, S. (2006). *Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press.

Raffensperger, C. (2016). *Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'*. Cambridge, Massachusetts.

Raffensperger C. (2023). *From Kyivan Rus to Ukraine*. Stuttgart: Anton Hiersemann KG.

Raffensperger, C. (2025) *Kyivan Rus in Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Segal, D. (2024). Variagi, Nemtsy, Svei, and Urmene: Scandinavians in the Chronicle Writings of Medieval Rus. In S. Jakobsson, T. Jonsson Hraundal, D. Segal (Eds.), *The Making of the Eastern Vikings. Rus' and Varangians in the Middle Ages*. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 87–105.

Shepard, J. (1985). Yngvarr's expedition to the east and a Russian inscribed stone cross. *Saga-Book*, 21, 232–292.

Shepard, J. (1992). Some remarks on the sources for the conversion of Rus. In S. W. Świerkosz-Lenárt (Ed.), *Le origini e lo sviluppo della cristianità slavo-bizantina*. Roma, 59–95.

Shepard, J. (2008). The Viking Rus and Byzantium. In N. Price, S. Brink (Eds.), *The Viking World*. London; New York: Routledge, 496–516.

Ševčenko, I. (1996). *Ukraine between East and West*. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Sysyn, F. (1999). Introduction to Mykhailo Hrushevsky's History of Ukraine-Rus. In T. Sanders (Ed.), *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State*. New York; London, 344–372.

Szporluk, R. (1979). *Ukraine: A Brief History*. Detroit: Ukrainian Festival Committee.

Toynbee, A. J. (1982). *Study of History*. New York: Dell Publishing Company.

Ukrainian cultural heritage at Moesgaard. (n. d.). *Moesgaard*. <https://www.moesgaardmuseum.dk/en/news/ukrainian-cultural-heritage-at-moesgaard/>

Vernadsky, G. (1930). *A history of Russia*. New Haven: Yale University Press.

Vernadsky, G. (1948). *Kievan Russia*. New Heaven: Yale University Press, 1948.

Владислав КІОПСАК

РОЗДІЛ 2

ВЗАЄМНІ ОБРАЗИ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ ПЕРІОДУ «ДОВГОГО» ХІХ СТОЛІТТЯ У СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВАХ

«Довге» ХІХ століття в історії українсько-польських відносин було періодом глибокого переосмислення понять вітчизни та народу. Його історичним тлом стала втрата державності, періодичні утиски й репресії з боку імперських урядів, які неминуче зумовлювали питання про причини, доречність і наслідки війн ХІХ–ХХ ст. та втрачену можливість альтернативної історії. Це переосмислення відбувалося в тісному зв'язку з процесами модерного націотворення, через які в ХІХ ст. проходили як польський та український, так і сусідні народи. Модерні національні проекти, частково розвиваючись на одній території, вступали не лише в актуальну політичну боротьбу, а й у конфлікти як щодо минулого, так і щодо майбутнього. Спроба польської політичної еліти створити модерний проект польської нації, ґрунтуючись на ідеї «політичного народу Речі Посполитої», не була прийнята жодним із народів, які відстоювали права на самостійне існування. Тож польський національний рух протягом «довгого» ХІХ ст. перебував в умовах постійного вибору між історичною й етнографічною Польщею. Із цього вибору випливало не менш важливе питання про те, як уявлення про межі впливу польської культури зможуть бути перетвореними на лінії державних кордонів.

Розпад культурно-інтелектуального простору колишньої Речі Посполитої лише на перший погляд міг видатися легкою та неминуchoю справою. Насправді спільний історичний досвід формував зони притягання, які творчістю митців і літераторів були перетворені на ностальгійний образ «золотого віку». Цей образ, стикаючись із реальністю – тиском імперських урядів, політичною боротьбою тощо, зумовлював конфлікти між уявним, дійсним, бажаним і неможливим та змушував польських і українських інтелектуалів постійно переосмислювати уроки минулого. Відновивши академічну свободу, сучасні українська й польська історіографії нерідко були змушені повертатися до стану перших десятиліть ХХ ст., щоб опрацювати національні міфи та стереотипи. Як бачили одне одного

українці й поляки у XIX ст. та що з того бачення збереглося й дотепер? Чи впливає на сучасні національні гранд-наративи значний масив історичних досліджень, створений істориками протягом останніх десятиліть? Яку роль відіграють знання про XIX ст. у поясненні пізнішого, нерідко драматичного розвитку польсько-українських відносин? Ці питання – основа дослідження.

Формування історичних міфів і стереотипів в умовах модерного націотворення. Попри поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. та її зникнення з політичної карти Європи, її культурно-інтелектуальний простір ще тривалий час зберігав ознаки єдності. Навіть серед селянства пам'ять про Річ Посполиту мала тривале функціонування. Ще в другій половині XIX ст. перевізники через Дніпро говорили, що вирушають «у Польщу» (Аврамчук, 2004, с. 62–63). Упродовж XIX ст. на теренах колишньої Речі Посполитої розгорнулися пошуки «своїх» територій/кордонів, народу/нації, культури/мови, під час яких відбувалося інтелектуальне й духовне «розпізнавання» втраченої вітчизни і тієї, яку ще належало віднайти. Їх урахування важливе для розуміння світоглядних контекстів, у яких відбувалося модерне націотворення. Тривали такі пошуки спершу у сфері уяви (Świątek, 2014, s. 106). Насамперед письменники-романтики, послуговуючись літературними образами, шукали аргументи на користь єдності поділеного простору. Знакові постаті польської літератури XIX ст. – Адам Міцкевич (Adam Mickiewicz), Юліуш Словацькі (Juliusz Słowacki), Еліза Ожешко (Eliza Orzeszkowa), вселяли в читачів переконання, що литовські, українські й білоруські землі залишаються частинками загубленої, але не забутої Речі Посполитої.

Протягом XIX ст. у польській політичній думці сформувалася концепція Польщі як «ідеологічної вітчизни», яка не вимагала чіткого визначення території та окреслення кордонів. Цю концепцію запровадив польський соціолог Станіслав Оссовскі (Stanisław Ossowski). Вона означала спільну, символічну територію народу, «землю предків», незалежно від державної приналежності чи місця проживання, спільний простір і символи, із якими ідентифікувала себе вся спільнота (Ossowski, 1984). На думку польського історика Романа Вапінського (Roman Wapiński), сама по собі Польща як «ідеологічна вітчизна» поляків, яка жила в їхніх почуттях і сподіваннях на відродження державності, була реальністю, а не історичним міфом. Натомість як історичний міф у XIX ст. почало формуватися

ототоження Польщі з давньою Річчю Посполитою в територіальному вимірі. Його джерело корінилося в розумінні «політичного народу» як вищої верстви суспільства, без урахування етнічних відмінностей усередині неї. Тривале існування польського суспільства як аграрного сприяло збереженню патерналізму «політичного народу» (аристократії та шляхти) щодо селянства, яке складалося не лише з польського, а й з українського, білоруського та литовського населення. Тож «в аграрному суспільстві литовці, білоруси та українці, ті “кресові народи”, як їх окреслювали напередодні відновлення незалежності, залишалися “своїми” значно більшою мірою, ніж інші співмешканці приватних вітчизн поляків» (Wapiński, 1994, s. 80–81).

Відправною точкою конструювання «ідеологічної вітчизни» стало утвердження в історичній пам'яті почуття жертвовності під час захисту східних рубежів Речі Посполитої. Образ воїна, героїчного захисника, був утілений у герої поеми Вінцента Поля (Wincent Pol) «Могорт» – славетному лицарі, у житті якого існували дві цінності – віра в Бога та захист східного кордону («українських степів») (Pol, 1883, s. 14). Іншим образом, до якого зверталися як письменники (Міхал Чайковські (Michał Czajkowski), Северин Гощинські (Seweryn Goszczyński) та ін.) і художники (Ян Матейко (Jan Matejko), Яцек Мальчевські (Jacek Malczewski)), так і історики (Йоахим Лелевель (Joachim Lelewel)), був старець-пророк Мусій Вернигора, який нібито віщував Коліївщину, падіння Речі Посполитої, а згодом її відродження і процвітання разом із Україною. Міхал Чайковські (син волинського шляхтича і правнучки гетьмана Івана Брюховецького, відомий також як воєначальник козацьких загонів у турецькій армії Садик-паша) у передмові до роману «Вернигора» стверджував, що в спадщину від предків отримав таку ідею польсько-українського єднання: «Лицарством козаків поставити на ноги Польщу. Братерськістю поляків спольщити козаків» (Czajkowski, 1862, s. V). Ці та подібні образи вважалися своєрідною основою для спільної волі поляків та українців боротися за повернення втраченої вітчизни.

Історичні заслуги предків, пролита у війнах із турками й татарами кров, утвердження і збереження в регіоні західної цивілізації в польській політичній думці були ключовими аргументами на користь утримання принаймні частини українських земель у межах новочасного польського державотворення. Аж до зламу XIX–XX ст. із польського шляхетського середовища лунали заперечення окремих

національних інтересів українців та їхнього конфлікту з польськими. Нерідко вживалися й архаїчні порівняння двох народів із гілками одного дерева, дітьми однієї матері-вітчизни тощо (Аркуша, 2014–2015, с. 30–31). На хвилі неоромантичних віянь польські історики ідеалізували Річ Посполиту як державу, де нібито панувала справедливість і гармонія, зокрема у відносинах між народами. Водночас ідея «політичного народу» трансформувалася в концепцію шляхетської вишесті, а згодом – у переконання про цивілізаційну й культурну перевагу поляків над іншими народами Речі Посполитої (Руда, 2008, с. 509–510). Під цим кутом зору польські політики й історики оцінювали самостійні прагнення українського національного руху як загрозу історично сформованій єдності, спільній вітчизні. На їхню думку, цей удар завдавали нерозсудливі політики, підтримані зовнішніми ворогами, тоді як руське населення зберігало братерську відданість, на яку поляки відповідали щирою прихильністю.

Українська історіографія XIX ст. взялася за освоєння історичної спадщини козацтва та Гетьманщини. Складність її ситуації полягала в тому, що сліди українсько-руської державності губилися в давнині, а офіційна російська історіографія доводила наступництво між Київською Руссю через Московське царство до Російської імперії, відводячи «Малій Русі» роль насильно відірваної польсько-литовським завоюванням частини всеруського простору, яка повернулася до свого «коріння». Уже в «Історії Русів» – основному історичному тексті, що забезпечив входження українства у XIX ст. і став відправною точкою для міфологізованого національного метанаративу, відбулося отождолення «козацької нації» з етнічною українською основою; закладено цілісне бачення українськими інтелектуалами давнього самобутнього існування Русі-України, її жертвництва, мучеництва і звияг. Автор твору стверджував, що «Русь» увійшла до Речі Посполитої як рівноправна частина, однак польська шляхта та верхівка руського суспільства, яка зрадила свій народ, цю угоду зламали. Текст історії був щедро пересипаний негативними оцінками «польського правління» як часу страждання та відчаю руського народу (Плохій, 2013).

Російський уряд докладав зусилля, щоб стерти сліди історичної пам'яті про Річ Посполиту, принизити її історичну роль. Ці процеси посилювалися під впливом польських повстань. Цензурні відомства вилучали з публікацій усе, що могло б пробуджувати сим-

патії до річпосполитського минулого, змушували інтерпретувати події XIV–XVI ст. як польсько-католицьку експансію, а козаків – як борців проти неї. Зведене до козацтва українське минуле подавали як химерну прелюдію до справжньої історії під владою російських царів (Величенко, 2001, с. 18–41). Це налаштування не залишалось без впливу на інтегрованих у російську науку та культуру українських інтелектуалів. Так, Миколі Костомарову розповіді про шляхетську Польщу, за його визнанням, «різали вухо» (Костомаров, 1990, с. 568), а на сторінках творів Миколи Гоголя саме полякам припала роль темних сил, уособлення зла; письменник доводив, що будь-який зв'язок із ними згубний для українців і призводить до страшних наслідків. Після поразок польських повстань, репресій і конфіскацій землеволодінь поляки в Російській імперії могли здаватися слабким суперником, зрадниками або сліпими ідеалістами, які не вміли погодитися з дійсністю, марили про перемогу там, де в минулому програли українські козаки, хоча саме для них війна була справою життя (Аркуша, 2018, с. 50).

Водночас потужна хвиля «Весни народів», яка охопила європейські країни в середині XIX ст., спонукала переосмислювати історичну спадщину в контексті «національного відродження», що ставило на порядок денний ідею спільної боротьби поляків та українців за вільне й суверенне майбутнє. У польських повстаннях лунало гасло «За нашу і вашу свободу», а в програмі Кирило-Мефодіївського братства наголошувалося, що свого часу «поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою» (Сохань, 1990, с. 150–168). У творчості Тараса Шевченка, яка стала каноном модерного українського націотворення, хоча й не бракувало негативних оцінок польської політики, все ж засуджувалися й дії Богдана Хмельницького, які перетворили Україну в руїну, не принісши їй сподіваного полегшення: «Польща впала, та й вас роздавила» (Шевченко, 2003а, с. 352). Шевченкові настанови повертали українців в уявний простір Речі Посполитої як загубленої вітчизни, навіть з ознаками втраченого раю, де вони «братались з вольними Ляхами» (Шевченко, 2003б, с. 48). Тенденції до визнання українцями й поляками обопільних історичних помилок, припинення глорифікації гайдамаччини були присутні й у творчості Пантелеймона Куліша (Куліш, 1882). Володимир Антонович і В'ячеслав Липинський закликали польську шляхту на етнічних українських землях виправити провини «історичної Польщі» працею для українського народу (Антонович,

1995; Lipiński, 1909). Їхня позиція була мотивована не лише історією, а й бажанням забезпечити польсько-український політичний союз у майбутньому.

На зламі XIX–XX ст. виклик створити гранд-наратив української історії прийняв учень Володимира Антоновича Михайло Грушевський, який уважав це завдання «питанням чести своєї і свого покоління» (Плохій, 2001, с. 167). Хоча тоді він був професором Львівського університету в Габсбурзькій монархії, як історик він сформувався в російській імперській освітній системі, яка успішно заміщувала пам'ять про українсько-польські зв'язки в минулому образом поляка-загарбника та ворога панруської і православної культур. Основною метою його «Історії України-Руси» було доведення тяглості української історії, її виокремлення з панруського простору (у тогочасних російських університетах навіть не було окремого курсу з історії України), однак саме Польща й поляки були визначені винуватцями занепаду українського національного життя: «Зібравши українські землі під свою владу, вона [Польща – О. А.] постарала ся й звести до свого польського взірця українське жите. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм в сфері суспільній, політичній, культурній» (Грушевський, 1993, с. 4).

Так само «ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах» М. Грушевський уважав Люблінську унію (Грушевський, 1993, с. 414). Історик заперечував ідею цивілізаційної місії Польщі, стверджуючи, що вона, нав'язавши українцям своє посередництво у транслюванні західної культури, навпаки відтіснила їх від прямих контактів і взаємодії з західним світом; сама ж, через відсталі форми економічного й суспільного життя, могла передавати винятково «зверхню палітуру» чи «запозичений лак» європейської культури (Куций, 2018, с. 273–274). Усе це, на його думку, і підняло український народ на боротьбу у формі козацьких війн. Не дивно, що концепцію «Історії України-Руси» гостро критикували польські історики. Вони, зокрема, протестували проти отождолення історії України з її територією, що, на їхню думку, безпідставно втягувало до неї локальну польську спільноту (Kolankowski, 1913, s. 350). Складно було й не підмітити перенесення в попередні століття актуальних спостережень М. Грушевського за наростанням польсько-українських суперечностей у Галичині, живцем списані з польських галицьких політиків образи пихатих шляхтичів у ми-

нулому. Утім, тоді він і чимало його прихильників не вважали таке перенесення недоліком, адже перед історією ставили завдання обґрунтувати актуальні політичні програми та сформувати візію на майбутнє. Те, що «Історія України-Руси» М. Грушевського стала фактично каноном в інтерпретації історії України та її відносин із сусідами, означало й прийняття реалізованої в ній концепції постійної боротьби українського народу проти польських еліт і держави як війни за життя.

У польському історіописанні XIX ст., поряд із акцентом на «свійській» суті козаччини, замилюванням козаками як останніми лицарями Європи, захисниками спільної вітчизни, носіями нібито притаманного лише українцям і полякам особливого потягу до свободи, сформувався й протилежний напрям, який звинувачував козаків у зраді спільної вітчизни, руйнуванні її «золотого віку» (Stepnik, 2012, s. 372–373; Руда, 2010, с. 6). Козаків почали змальовувати як розбійників і різунів, а Україну – як похмурий і дикий край, країну вічного бунту й неприборканих бажань (Сосновська, 1997, с. 90–92), або ж загалом як малозначущу для польської державності периферію, де не відбувалося нічого важливого, окрім хіба що цвітіння садів. На початок XX ст. в українській та польській історіографіях, не без впливу зовнішніх чинників (цілеспрямованої політики обмежень та нерівних умов, яку вели імперські уряди, або ж протиставлень українців полякам тощо), сформувався курс на витіснення іншої сторони з національного гранд-наративу. Основою цієї довготривалої за наслідками маргіналізації став, за висловом Григорія Грабовича, близький до граничного ступінь «емоційного і психологічного наснаження» українсько-польських суперечок (Грабович, 2005, с. 157).

Креси/фронтир/пограниччя та питання національної ідентичності. Пріоритетним завданнями недержавних народів у XIX ст. стала територіальна організація власного життєвого простору, водночас визнання землі, кордонів, народу «своїми» неодмінно мали бути історично обґрунтованими. Прагнучи до повернення втраченої державності, польська політична думка в XIX ст. мусила одночасно вирішити питання про східний кордон та його співвідношення з межами польського культурного й цивілізаційного впливу. Погодитися на малоймовірність відновлення Речі Посполитої 1772 р. ще не означало відповісти на питання, де саме має пролягати майбутня лінія східного кордону. Хоча в XIX ст. уже існувало

доволі чітке розуміння етнічних меж між народами, концепція «етнічної Польщі» в польській політичній думці не була популярною. З легкої руки письменника В. Поля, вихідця з німецько-французької полонізованої родини, який пов'язав життя з Галичиною, у польській літературі утвердилося поняття «креси», що означало простір на схід від етнічних земель, де були осередки польської культури (в інших варіантах – це терени окупленої багатьма жертвами польської цивілізаційної експансії або ж просто території на схід від Львова та Вільна).

Емоційне сприймання «кресів» як втраченого раю, в якому були ідеальні відносини, а водночас як теренів, які пробуджують ностальгію і смуток, прийняття всією спільнотою пов'язаних із ними символів, як-от могили воїнів у степах, стали одним із чинників утримання в єдності культурно-інтелектуального простору Речі Посполитої. З часом семантичне значення поняття «креси» розширювалося й доповнювалося новими смислами, набувало аксіологічного навантаження, що ґрунтувалося на історичних і культурологічних чинниках (Kolbuszewski, 2013, s. 13). Основою тези про особливу цінність «кресів» для польського національного простору було, зокрема, твердження про продукування на цих теренах особливо вартісних культурних надбань. Щоправда, ще в другій половині XIX ст. представники краківської історичної школи, зокрема Юзеф Шуйскі (Józef Szujski) та Міхал Бобжинскі (Michał Bobrzyński), поставили під сумнів доречність поширення польського впливу на Схід, що, на їхню думку, скерувало на безмежні східні простори енергію та можливості, необхідні для власне польського розвитку й у підсумку перешкодило створенню ефективної державної влади. Образ «кресів» з акцентом на історичній лінії став чи не ключовим польським міфом періоду поділів, основою уявлень про цивілізаційну місію польського народу на Сході.

Важливу роль у переосмисленні поняття «креси» як історичного міфу відіграв французький історик Даніель Бовуа (Daniel Beauvois), автор історичної синтези про Правобережну Україну XIX ст., яку він сам називав «українською трилогією» (Бовуа, 2020). Дослідивши широкий пласт архівних матеріалів, що відобразили передусім соціальну історію, заглибившись у «поліфонію голосів» різних версій інтерпретації минулого, історик зумів ґрунтовно переосмислити усталені уявлення про те, як розгорталися польсько-українсько-російські відносини на Правобережжі під владою Російської імперії.

У його роботі показано, як польські власники маєтків намагалися відмежуватися від навколишньої української стихії та замкнутися у своїх дворах-фортецях, створюючи в них власний світ і простір, який мав усталений стиль життя, звичаї та етичні норми. Соціальні відносини між польськими поміщиками й українськими селянами відзначалися глибокими та накопичуваними протягом тривалого часу протиріччями і навіть спалахами жорстокості, були рівно віддаленими як від уявної гармонії, так і від демократичних ідеалів, мода на які ширилася Європою. Українське селянство почувалося й насправді було безправним. Водночас своєрідність відносин на Правобережжі виявилася настільки життєздатною, що Російська імперія, попри всі зусилля, не змогла сповна ані інтегрувати, ані русифікувати регіон.

Враховуючи результати свого дослідження, Д. Бовуа звернув увагу польських істориків на некоректність використання терміна «креси» в історичних наративах, які ґрунтуються не на художній уяві, а на фактах; ствердив, що уявлення про українські, білоруські й литовські землі як про периферію Польщі кривдить її сусідів і не може бути для них прийнятним. Джерело ностальгійного бачення «кресів» він вбачав у заможності польських дворів («острів щастя»), що давала можливість вести безтурботне життя, мати щасливе дитинство, насолоджуватися природою, а не пов'язувати її з важкою працею. Простежуючи зв'язок між польсько-українськими відносинами в XIX ст. і драматичними подіями XX ст., Д. Бовуа застерігав перед некритичним захопленням літературними й мистецькими образами «кресів», а тим більше перед політичними висновками на цій підставі. У підсумку фактично цілковите зникнення польської спільноти з литовсько-руських теренів Д. Бовуа пояснив полоноцентризмом її світогляду й ігноруванням навколишнього населення. Міф «кресів» він назвав «гарною кольоровою казкою, яка ігнорує найважливіші суспільні, етнічні та релігійні проблеми» (Beavois, 1994, s. 93–105). Зауважу, що, проаналізувавши відносини між польським двором і українськими селянами на матеріалах Галичини, український історик Андрій Заярнюк зробив подібні висновки про гостроту конфлікту між ними, а страх польських землевласників перед руйнівними бунтами, як-от у 1846 р., та його пізнішу проєкцію на руський національний рух визначив як головну причину консервативної та проурядової позиції польської шляхти (Заярнюк, 2007, с. 262).

Автори книжки «Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)» запропонували застосувати поняття мультифронтиру як універсальне для гранд-нарративу з історії України, вважаючи ним зону більш-менш сталої взаємодії на стику кількох відмінних соціальних структур, унаслідок чого трансформуються старі та виникають нові структури (Громенко, 2024, с. 12). «Довге» XIX ст. автори потрактували як час активного закриття фронтирів централізованими імперіями та продовження їх функціонування у формі внутрішніх погранич. Хоча в XIX ст. не вживали поняття «фронтир», однак і тоді територію України пов'язували з цивілізаційними розламами. Один із них стосувався межі християнського й ісламського світів. Із ним пов'язане бачення східних земель Речі Посполитої як «передмур'я Європи». Концепція «передмур'я» корінилася ще в середньовічному розумінні *«antemurale Christianitatis»*, яке використовували на позначення регіонів, що захищали європейську цивілізацію від іновірів. Ідея Польщі як християнського «передмур'я» була доволі популярною в період поділів. На протигагу поняттю «пограниччя», яке характеризувалося періодичним переходом із рук у руки та багатокультурністю, «передмур'я» уявляли як непохитні оборонні фортеці (Tazbir, 1993, s. 260). У контексті українсько-польських відносин концепт «передмур'я» вказував на оборонний союз, хоча й не без суперечок навколо того, хто мав більші заслуги.

Під іншим розламом розуміли поділ Європи між західним (цивілізованим, демократичним) і східним центрами тяжіння, уособленням якого була Росія. Місце України в цьому розламі не виглядало однозначно. Ще на зламі XIX–XX ст. польський письменник і філософ, один із найвпливовіших політиків свого часу Войцех Дзедушицькі (Wojciech Dżieduszycki) стверджував, що «Русь – це не окрема історична індивідуальність, а серединна земля, яка схилиться до потужнішого історичного поклику» – російського панславізму або польської ягеллонської ідеї (Daszyk, 1993, s. 102). Таке бачення було поширеним у його політичному середовищі та мало прямі політичні наслідки. Протягом другої половини XIX ст. польські політики в Галичині переконували Відень у наявності проросійських («москвофільських») симпатій серед українців, щоб зберегти контроль над галицькою автономією та запобігти поділу провінції. Важливу роль у деконструкції уявлень про «москвофільство» як зрадницьку позицію української інтелігенції, що частково були накинуті поточ-

ними інтересами польського політикуму, відіграло переосмислення істориками галицького русофільства як перехідної ідентичності, характерної для багатьох народів на етапі модерного націотворення (Аркуша, Мудрий, 1999, с. 231–268; Вендланд, 2015). За твердженням Ігоря Гирича, сам факт участі українського руху в процесах національного відродження свідчив про його спрямованість до європейської, а не російської (євразійської) цивілізації (Гирич, 2024, с. 398–399). Напередодні Великої війни, на тлі загострення українсько-польських відносин у Галичині та не без впливу «Історії України-Руси» М. Грушевського, в українському дискурсі посилилася тенденція доводити свою приналежність до західного світу без посередництва Польщі, використовуючи прямі контакти з центрально- та західноєвропейськими країнами (Німеччиною, Великобританією, Францією). Українці західних регіонів, які в складі Габсбурзької монархії вже були частиною західного світу, обрали для себе ідею всеукраїнської єдності, хоча й усвідомлювали, що вона віддаляє їх європейську перспективу (Аркуша, Мудрий, 2012, с. 41).

Поняття «креси», хоча й не є повним відповідником пограниччя, однак за багатьма ознаками резонує з ним (Uliasz, 2016, s. 423). Взаємопроникнення культурних цінностей «на кресах», хоча й відбувалося в конкурентних умовах, однак не завжди супроводжувалося антагоністичними явищами. Різноманітні національно-культурні зміни в умовах відсутності чіткого кордону не призводили до катастрофічного знищення місцевих відносин. Межі володіння (польськ. *stan posiadania*) подекуди було складно чітко окреслити; за них постійно велася політична боротьба, успіхи чи поразки в якій не завжди чітко підкріплювалися етнічною структурою населення (Wrzesiński, 1988, s. 120). Польський історик Влодзімеж Менджецькі (Włodzimierz Mędrzecki) звернув увагу на те, що польську концепцію «кресів» і протилежне до неї українське бачення етнічної території поєднувало наголошення на власному винятковому праві на володіння нею та відмова визнати подібне право будь-кому іншому (Mędrzecki, 2010). Однак така винятковість суперечить процесам формування гібридних ідентичностей серед багатонаціонального населення пограниччя, які вважаються головною ознакою місцевих спільнот (Чорновол, 2024, с. 476). Пограниччя не лише продукує носіїв кількох національних ідентичностей (осіб, які вільно почувають себе в кількох культурах), а й творить цілі пласки культури, кожний із яких можна зрозуміти лише крізь призму

іншого та враховуючи поліфонію всього культурного простору (Weretiuk, 2010, s. 400). Водночас пограниччя є «великою природною лабораторією конфліктів» (Bieńkowski, 1996, s. 8–9), які спричиняють відчуття постійної загрози. Периферійне щодо центру населення дивиться на себе як на «оточену фортецю», що зумовлює постійний поділ на «своїх» і «чужих» (Сухомлинов, 2020, с. 14), унаслідок чого поняття «мала вітчизна» набуває особливої цінності. Польський історик і письменник Тадеуш Хжановскі (Tadeusz Chrzanowski), акцентуючи на значенні «малої вітчизни» для населення пограниччя, навіть застосував поняття «дух території», яке уважав значно тривалішим і стабільнішим, ніж політичні кордони та навіть війни всередині таких спільнот (Chrzanowski, 2013, s. 18).

Тож не лише подвійні та перехідні національні ідентичності, а й спроби одночасно продуктивно діяти в межах кількох культур і шукати можливості захистити звичний і комфортний для себе світ у XIX ст. стали цілком природним явищем польсько-українського етнічного пограниччя, межі якого звужувалися або ж розширювалися залежно від конкретних політичних обставин. Цю тезу підтверджують дослідження формації «Русинів польської нації» (лат. «Gente Rutheni, natione Poloni»). Сформувавшись з інтересу до процесу прийняття руською та литовською шляхтою Речі Посполитої польської культурної ідентичності, цей напрям досліджень, який розвинули як польські, так і українські історики, показує значну збіжність висновків. У польській історіографії цю дослідницьку проблему вперше сформулював Анджей Зємба (Andrzej Zięba), який, розглядаючи зміни у формуванні національної свідомості польських землевласників та інтелігенції, визначив ряд осіб і родин, для яких питання національної самоідентифікації не було одностороннім (Zięba, 1995, s. 61–77).

Польський історик Адам Свйонтек (Adam Świątek) звернув увагу на те, що вивчення групи «Gente Rutheni, natione Poloni» підважує універсальність поняття «польсько-українські відносини», адже у цьому випадку їх не можна розмежовувати (Świątek, 2014, s. 10). Цю групу він визначив як «історичну формацію осіб руського етнічного походження, які ідентифікували себе з польським народом (між іншим, через політичну, суспільну і творчу діяльність, маніфестування чи декларування своєї національної ідентичності) при одночасному збереженні багатьох ознак, характерних для руської етнічної групи, як-от релігійний обряд, мова, культура та

звичаї, родинні й товариські контакти, а врешті визнання відмінної історичної традиції приватної вітчизни – Русі, при підкресленні її сильного зв'язку з ідеологічною вітчизною – Польщею» (Świątek, 2014, s. 37). Адам Свйонтек зауважив, що цю групу неможливо аналізувати як постійну категорію, бо погляди людей змінювалися, а загалом таку форму ідентичності можна визначати як відносно короткочасну фазу між асиміляцією та акультурацією (Świątek, 2014, s. 434). Вивчивши біографію символічного для «Gente Rutheni, natione Poloni» діяча Платона Костецького (автора вірша «Наша молитва», який уважався гімном прихильників ягелонської ідеї та єдності Польщі, Русі й Литви), Адам Свйонтек (образно окреслив свого героя як «русина з польською душею») звернув увагу на те, що його постать обнадіювала польські еліти щодо можливості відродити «Річ Посполиту багатьох народів», однак насправді це був лише «привабливий слоган», який повторювали тільки з польського, а не з українського боку (Świątek, 2023, s. 449).

Український історик Мар'ян Мудрий вважає, що утворення в Галичині в першій половині XIX ст. середовища з двоступеневою ідентичністю – «русинів польської нації» – стало одним із варіантів відповіді галичан на національну модернізацію, спробою поєднати нове розуміння нації з історичною традицією, виразно вказувало на перевагу нації над походженням, тобто інтерпретувало її як результат свідомого вибору (Мудрий, 2023, с. 70). У середині XIX ст. польські політики в Галичині опинилися перед необхідністю сформулювати програму щодо «руського питання», яке ставало видимим. Варіант подвійної ідентичності видався їм доволі привабливим, оскільки давав можливість вирішити найнагальніші політичні проблеми, зокрема запобігти поділу Галичини за етнічною ознакою. Однак, поклавши в основу «української програми» тезу про можливість подвійної ідентичності, польські політичні угруповання надовго виявилися заручниками цього кроку, який не давав їм модернізувати свої уявлення, співставити їх із реальністю. На початку XX ст., на думку історика, середовище «русинів польської нації» відійшло в минуле, а одночасно їх життєві досвіди стали відкритими для політичних маніпуляцій з історичною пам'яттю: «русинів польської нації» почали використовувати як порівняльне тло для акцентування зрілості українського й польського національних рухів (Мудрий, 2014–2015а, с. 89). На думку М. Мудрого, залучення двоступеневої української/руської-польської перспективи

сприяє розумінню процесів націотворення хоча б тому, що показує способи руйнування домодерних ідентичностей, творення в них своєрідних розламів, які відкривали простір для емансипації (Мудрий, 2014–2015b, с. 443).

Хоча чимало представників формації «Gente Rutheni, natione Poloni» у підсумку еволюціонували до вибору на користь польської нації, були й приклади переходу до українського народу. Таку еволюцію докладно розглянула польська дослідниця Магдалена Новак (Magdalena Nowak) на прикладі біографії митрополита УГКЦ Андрея Шептицького у книжці з промовистою назвою «Два світи». Вихований у польському шляхетському середовищі, А. Шептицький після номінації єпископом, а невдовзі митрополитом декларував свою руську ідентичність (у листах писав, що почувається і поляком, і русином, але більше русином). Авторка пояснила це передусім релігійними міркуваннями – бажанням оточити «батьківською» опікою свою паству, а також впливом матері Софії Шептицької, яка вважала релігійну ідентичність важливішою, ніж національну. Біографічне дослідження показало, що в роки архиєпископського служіння в оточенні митрополита фактично не було поляків, а контакти цього оточення з родиною митрополита були вкрай обмежені, що відображало напругу й конкуренцію в міжнаціональних відносинах того часу. На думку М. Новак, поява такої особливої постаті, як митрополит А. Шептицький, який сполучив польську та руську ідентичності та повноцінно функціонував у «двох світах», була можливою лише в особливих умовах зламу ХІХ–ХХ ст., коли одна людина протягом життя могла поєднати домодерні й модерні уявлення про націю (Новак, 2023, с. 605–606).

Гранд-наративи з історії України та Польщі: загальні тенденції формування образу «іншого». Як польська, так і українська історіографії входили в період незалежності й демократії у своїх країнах, обтяжені суттєвими викривленнями уявлень про спільне історичне минуле. Ці викривлення були спричинені тиском радянської цензури, основні установки якої сформувалися ще в період Російської імперії. Ускладнений доступ до архівів, майже відсутні наукові контакти звели нанівець попередні напрацювання, закриті від дослідників у спецфондах. За свідченням польських істориків, їм не можна було займатися пов'язаними з Україною темами, а спроби окремих ентузіастів подолати цей розлам спричиняли їм чималі труднощі. Нечисленними винятками на цьому тлі були дослі-

дження політичних рухів лівого спектру, проте й вони, позбавлені історичного контексту, відзначалися значними прогалинами. Перші досвіди спілкування на наукових конференціях українських і польських дослідників, обтяжених винесеними з радянських університетів упередженнями щодо «буржуазної Польщі» та «українських ліворадикалів», нерідко призводили до здивування та несприйняття іншої сторони.

Утім, поступово цей стан вдавалося подолати, передумовою чому стало повернення в історичні дослідження наукових підходів, об'єктивного аналізу джерел. Поряд із накопиченням знань про минуле, поштовхом до переосмислення історичних наративів стали узагальнюючі праці вчених, сформованих у західному академічному співтоваристві. Так, польською, а пізніше й українською мовою (Дейвіс, 2008) була перекладена опублікована ще в 1981 р. в Оксфорді синтеза історії Польщі британського історика Нормана Дейвіса (Norman Davies) «Боже ігрище». У розділі, присвяченому XIX ст., автор звернув увагу на формування модерної польської нації, запропонувавши підходи західної історіографії та наголосивши на тому, що національна ідентичність є продуктом свідомого вибору. Норман Дейвіс написав про погіршення відносин між народами Речі Посполитої в XIX ст. унаслідок формування новочасних націоналізмів, а однією з причин цього назвав претензії польського політикуму на «кресові» землі. Зупинившись на польсько-українських відносинах, історик констатував, що на початок XX ст., попри збереження тісних зв'язків багатьох українських діячів із польською культурою, стало очевидним, що інтереси польського й українського національних рухів розходяться, що мало, на його думку, негативні наслідки: «Діючи в гармонії та згоді, два братні слов'янські народи, які налічували в той час 30 і 20 мільйонів населення, могли б справити потужний вплив на історію Європи. Тим часом, заплутані в братерську боротьбу, цілком успішно взаємно нейтралізували свою діяльність» (Davies, 1993, s. 103).

Приблизно в той самий час з'явилася синтеза історії Польщі XIX–XX ст. авторства польської історикині Ганни Дильонгової (Hanna Dylągowa), а у 2007 р. вийшов у світ її український переклад. Ця робота стала частиною ширшої ініціативи, яка сформувалася в 1990 р. у Римі на з'їзді істориків Польщі, Литви, України й Білорусі та полягала в паралельному опрацюванні історії чотирьох країн, щоб зрозуміти позиції національних історіографій та

виявити суперечливі оцінки одних і тих самих тем. Українські сюжети в цій роботі представлені незначною мірою. У роботі згадано про спробу поставити питання про незалежність Литви, Русі й Польщі та відновлення між ними добровільного зв'язку під час Січневого повстання, яка, утім, виявилася невдалою, а українці загалом не підтримали повстання (Дильонгова, 2007, с. 54). Авторка відзначила, що заборонні й репресивні заходи російської влади стосувалися польської, литовської, білоруської та української мов, однак русифікація Королівства Польського в підсумку не мала успіху (Дильонгова, 2007, с. 76–77). Щодо Галичини, то авторка пов'язала «національне пробудження русинів» із подіями «Весни народів» і ствердила, що воно застало польську шляхту й інтелігенцію «зненацька» та було спритно використано австрійським урядом, щоб послабити польський рух (Дильонгова, 2007, с. 48). Відтоді антагонізм між двома націями постійно давався взнаки. І хоча Галичина відігравала роль «польського П'ємонту», польсько-український конфлікт залишався найбільшою проблемою, бо його не вдавалося ні розв'язати, ні навіть пом'якшити (Дильонгова, 2007, с. 83).

У наступних синтезах з історії Польщі XIX ст. посилилася тенденція глибшого осмислення ролі народів колишньої Речі Посполитої в розпаді її «політичного народу» та формуванні новочасної польської нації. Такий підхід продемонстрований у книжці Анджея Хвальби (Andrzej Chwalba) «Історія Польщі 1795–1918». Автор включив до історії Польщі XIX ст. територію Речі Посполитої перед поділами, ті землі, де мешкали поляки й була присутня польська культура. В окремий розділ він виділив тему «Народи і стереотипи», у якій пояснив зв'язок між поняттями народу і державності, народу і шляхти, механізмів прийняття національної свідомості ширшими верствами населення, ролі мови, релігії та історії у формуванні новочасної національної свідомості, зобразив «креси» як поле боротьби між різними національними проєктами, де всі варіанти видавалися можливими. Однак у підсумку українці, литовці, білоруси відкинули польський національний проєкт, щоб піти самостійним шляхом, а неймовірні зусилля поляків утримати його призвели до кривавих подій. Окрему увагу автор присвятив формуванню взаємних національних стереотипів (Chwalba, 2000).

В Україні на початку 1990-х років чималий вплив, особливо у вивченні історії, здобула праця канадського вченого українського походження Ореста Субтельного «Україна. Історія», що була

вперше видана в Торонто у 1988 р. англійською мовою. Трактуючи XIX ст. в історії України як добу національного відродження, її автор звернув увагу на взаємозв'язки між українським і польським національними рухами, зокрема «українську школу» в польській літературі, участь українців у польських повстаннях, інтерес польської шляхти Правобережжя до українського національного руху; відзначив, що відносини між польськими землевласниками й українськими селянами не зазнали в XIX ст. змін, порівняно з попереднім періодом. «Поляків» О. Субтельний включив як підрозділ частини про національні меншини в Україні, у якому подано основні соціально-демографічні показники. Більше уваги автор приділив польсько-українським відносинам у Галичині, змалювавши їх як гостру і наростаючу конфронтацію, обидві сторони якої діяли «во-во-во» (Субтельний, 1991, с. 290–292).

Значний вплив на дослідників тематики «українського» XIX ст. мали праці українського вченого, який жив у США та Канаді, Івана Лисяка-Рудницького. У виданому в Україні збірнику «Історичні есе» був нарис про М. Чайковського, діяльність якого розглядалася в контексті «українофільства» польської шляхти Правобережжя. У ньому автор, серед іншого, звертав увагу на те, що ця соціальна група малодосліджена як в українській, так і в польській історіографіях, оскільки «не вписується у перспективу обох національних історій». Іван Лисяк-Рудницький пропонував звернути увагу на цю групу як на частину історії України, враховуючи її територіальну концепцію, на протиположність «вузькоетноцентричному підходу» (Лисяк-Рудницький, 1994, с. 251). Докладніше учений зосередився на польсько-українському конфлікті в Галичині, який назвав головною внутрішньою проблемою провінції, що фатально позначилася на долі українського й польського народів. Лінія етнічного розмежування між поляками й українцями, стверджував учений, продовжувала віковичну межу між римською та візантійською цивілізаціями. Український і польський рух, за твердженням історика, ґрунтувався на різних традиціях, народній («плебейській») та шляхетській, що перешкоджало їхньому порозумінню, а політичну боротьбу в Галичині обидві сторони розглядали як продовження козацьких війн. Врешті «важка хмара стримуваних емоцій і наростаючої ворожнечі нависла над краєм» (Лисяк-Рудницький, 1994, с. 423–426).

Заклик І. Лисяка-Рудницького не спрощувати історичні процеси та не шукати в минулому легких і однозначних відповідей (зокрема

не пояснювати асиміляцію українських провідних історичних верств у чужих національних колективах демагогією про «зраду панів» (Лисяк-Рудницький, 1994, с. 25)) знаходив дедалі більше відгуку й розуміння серед українських істориків. Простір для переосмислення феномену українських еліт був відкритий дослідженням Наталі Яковенко «Українська шляхта», яке показало, що, попри проникнення полонізаційних тенденцій та ідеї «політичного народу» Речі Посполитої, українська родова еліта все ж виконала функції охоронця й гаранта цілісності народу, передавши їх згодом козацтву (Яковенко, 1993, с. 271). У «Нарисі історії середньовічної та ранньомодерної України» Н. Яковенко сформулювала входження українського й польського народів у XIX ст. як дилему: «Антитеза “процтво Вернигори–Коліївщина” видається всеохопною метафорою для окреслення русько-польських взаємин у Речі Посполитій XVIII ст., ніби відрізняючи дві головні течії “руськості”. Одна з них, шляхетська, злилася з польською, перепускаючи через власні долі всі драматичні колізії падіння спільної батьківщини – Речі Посполитої. Натомість інша, протонародна, демонструвала затято-агресивну ворожість до цієї держави» (Яковенко, 2005, с. 467).

Автор хронологічно наступного «Нарису історії України», що охоплює період XIX–XX ст., Ярослав Грицак суттєво поглибив знання українських читачів про польсько-українські відносини періоду «довгого» XIX ст. Так, зокрема, він показав роль Правобережжя у формуванні польського опору владі Російської імперії. За твердженням автора, Правобережна Україна була полем битви між російськими й польськими впливами, а обидві сторони поєднувало заперечення права українського народу на самостійний розвиток. Між «російським молотом і польським ковадлом» українське населення зазнавало подвійного гніту, а те, що Правобережжя було тереном польських і російських впливів, не дозволяло перетворити українське питання на внутрішню проблему Російської імперії (Грицак, 2019, с. 70). Успадкувавши від Речі Посполитої низку передових ідей, українська козацька старшина ще деякий час використовувала їх, відстоюючи права Гетьманщини перед Російською імперією. Однак загалом формування модерного українського національного руху було запереченням «історичного народу» Речі Посполитої, а сам цей рух мав «виражене антипольське спрямування» (Грицак, 2019, с. 106). Польський національний рух, за твердженням Я. Грицака, прискорював кристалізацію української

національної ідеї, але не шляхом наслідування, бо українці не бачили підтримки своїх прагнень. Розрив із польським культурним і політичним світом виявився нелегким, однак вимушено відбувався (Грицак, 2019, с. 97). Хоча польська боротьба за національне визволення була привабливою через одночасне сповідування демократичних ідеалів, усе ж польські демократи забували про них, коли йшлося про українців чи білорусів, уважаючи їх самостійні національні устремління зайвими забаганками. Така «подвійність польських національно-політичних стандартів» охолодила бажання українських діячів боротися «за нашу і вашу свободу» (Грицак, 2019, с. 107). Аналізуючи процес перетворення Галичини на польську автономію, Я. Грицак звернув увагу на те, що він посприяв поширенню серед українців русофільських настроїв (Грицак, 2019, с. 142). Загалом, за його висновком, українсько-польські відносини на початку ХХ ст. набули ознак «неоголошеної війни» (Грицак, 2019, с. 152).

Можна ствердити, що в узагальнюючих працях з історії України ХІХ ст. утвердився образ польського чинника як важливого для процесів модерного українського націотворення. Саме такий підхід запропонували автори навчального посібника для вищої школи «Час народів». У ньому тотальна русифікація Правобережжя представлена як пріоритетний напрям російської імперської політики, спрямований на подолання в регіоні польських впливів (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016, с. 33). В окремій темі («Поляки в Україні у складі Російської й Австрійської імперій») розглянуто чисельність і розселення поляків, стан польської земельної власності та шляхетських маєтків, роль поляків у політичних процесах та еволюцію «української програми» в ідеології й діяльності польських політичних сил. Автори зауважили, що, незалежно від майнового стану, в польського населення Правобережної України було розвинуте почуття єдиної спільноти, а уявлення про шляхетську демократію, що не передбачали жодних обов'язків перед російською владою, схилили шляхту уникати державної служби та замикатися в межах своїх розкішних маєтків, що з часом створило ілюзію нерухомої ідилічної «Аркадії» (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016, с. 141). За твердженням істориків, у польській літературі доби Романтизму склався неоднозначний образ України: в одних творах утверджувалася інтегральність українських земель у складі Речі Посполитої, літературним тлом якої були пейзажі,

безмежність степу, козацтво, а в інших було чітко проведено межі соціального та національного поділу, українство показано як політичну й моральну проблему (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016, с. 149). У посібнику проаналізовано українсько-польські відносини в Галичині й Буковині, спроби міжнаціональних угод, причини їх невдач і наслідки.

У виданні «Україна: нариси історії», підготовленому в НАН України, формування протягом «довгого» XIX ст. модерної української нації розглянуто у контексті подібних процесів у сусідніх народів, передусім у польського. Взаємини між українцями й поляками простежено від часів поділів єдиного культурного й інтелектуального простору Речі Посполитої до переосмислення на етапі формування новітніх ідеологій і політичних програм. Особливу увагу присвячено польсько-українським відносинам, суперечностям і пошукам шляхів їх подолання у період галицької автономії. Політичну історію Галичини подано як щоденний польсько-український діалог про минуле, сучасне та майбутнє. Проаналізовано ширший контекст міжнаціональних відносин, з урахуванням політики імперських урядів, зокрема з огляду на польське повстаннями. Особливу увагу звернуто на взаємовпливи польського й українського національних рухів на етапі формування модерної національної ідентичності, зокрема відзначено роль «русинів польської нації». Представлено погляди на майбутнє польсько-українських відносин таких прихильників порозуміння, як Володимир Антонович, Олександр Барвінський, В'ячеслав Липинський, Андрей Шептицький, Міхал Бобжинський та ін. Окремо простежуються історії римо-католицької релігійної спільноти, польської аристократії. Подано мотиви дій та аргументи польських політиків й інтелектуалів, що були спрямовані на збереження народу та відродження державності. Авторки підсумували, що моделі й практики націозбереження та націотворення українців і поляків протягом «довгого» XIX ст. розвивалися в тісній взаємодії та взаємозалежності (Шандра, Аркуша, 2022a; Шандра, Аркуша, 2022b).

На окрему згадку серед взятих до уваги синтез заслуговує «Історія Польщі» авторства українських істориків Леоніда Зашкільняка та Миколи Крикуна, яка є основним джерелом для знайомства з історією Польщі серед ширшої української читацької аудиторії. В оперті на польську історіографію, ця робота, зокрема, представляє й розмаїття польського політичного життя періоду поділів, стано-

вище польських земель у складі імперій, зусилля багатьох поколінь відбудувати втрачену державність, складні дискусії навколо різних політичних орієнтацій і способів боротьби. Важливою для українського читача є можливість досягнути історію Польщі в цілості, зокрема тієї її частини, яка перебувала під німецькою владою та майже не потрапляла в поле зору українських дослідників, хоча події там теж впливали на польсько-українські відносини. Те ж стосується і вивчення історії впливової польської еміграції. Автори згадали про проекти відновлення співдружності народів Речі Посполитої, які обговорювалися під час Січневого повстання, та додали в канву розповіді сюжети про український національний рух, зокрема ствердили, що сформульована під час «Весни народів» його самостійна політична програма стала несподіванкою для польських політиків, які побачили в ньому «австрійську інтригу». Наслідком стало «різке і тривале розмежування між обома народами Галичини, яке мало далекосяжні негативні наслідки» (Зашкільняк, Крикун, 2002, с. 315). Ситація загострювалася зі зламу XIX–XX ст. унаслідок активізації польських заможних верств, які шукали шляхи для утримання «польського стану посідання», та формування ендецької ідеології, «вибухонебезпечне поєднання соціальних та національних антагонізмів надавало українському рухові грізної сили» (Зашкільняк, Крикун, 2002, с. 417).

Що ж до польського читача, то він має змогу скласти уявлення про цілість української історії на підставі перекладеної польською мовою книжки Сергія Плохія «Брама Європи», концепцію якої відображає її назва (Plochy, 2022). Основним завданням щодо XIX ст., на думку автора, було показати формування програми української національної самостійності та важливість для неї як Галицької, так і Наддніпрянської України, які доповнювали й підхоплювали завдання та зусилля одне одного, перетворюючи врешті-решт імперські кордони на «прозорі». На матеріалі XIX ст. у цій праці не простежується цілісна картина українсько-польської взаємодії, однак є низка цікавих спостережень. Так, до прикладу, проаналізувавши тексти національних гімнів України та Польщі, автор зауважив їх перегукування. На його думку, це акцентувало на зв'язку нації не з державами, а з народами, а відтак і давало надію на майбутнє: «Нове покоління патріотів у Польщі та Україні відмовилося сприймати біди попереднього століття як остаточний вердикт для своїх народів. І польські, й українські читачі пропагували нове розуміння

нації як демократичної спільноти, створеної громадянами-патріотами, а не як територіальне утворення» (Плохій, 2016, с. 199–200).

Австрійська провінція Галичина як місце формування польсько-українських відносин: спроби історіографічного прочитання.

Австрійська провінція Королівство Галичини та Лодомерії (Галичина), яка об'єднала фрагменти етнічних українських і польських земель, змушених перебувати й розвиватися в єдиному правовому, адміністративному, політичному й культурному просторі, була й залишається предметом постійної уваги українських і польських істориків, а періодично – дослідників з інших країн. Протягом «довгого» XIX ст. Галичина була тереном, де польський та український національні рухи розвивалися в щоденному зіткненні, проходячи через загострення й усвідомлення суперечностей, спроби порозуміння і політичних угод, конкуруючи між собою, творячи один для одного взірці для наслідування та відображаючи, як у дзеркалі, досягнення, невдачі та недоліки іншої сторони. Після конституційних реформ 1860-х років у Галичині сформувалися відносно сприятливі умови для свободи слова, громадських і політичних об'єднань, формування політичних ідеологій, що посилювало роль цього регіону для польського й українського загальнонаціональних рухів. Інколи навіть поширювалися думки про те, що саме Галичина відповідальна за створення українсько-польського геополітичного союзу.

На історіографічному образі Галичини позначилися події, які поклали край її існуванню як австрійської провінції – українсько-польська війна, що закріпила в баченні переможця пропагандистський образ «завжди вірного» (лат. *semper fidelis*) Львова, та відтіснення краю на другорядні ролі в міжвоєнній Польщі, з перспективи якої пропоноване довоєнними політиками «австро-польське розв'язання» прирівнювалося мало що не до зради національних інтересів. Тож тривалий час польську історіографію задовольняв образ «злиднів Галичини» (польськ. *nędza Galicji*), який ужив, що правда в дещо іншому контексті, ініціатор промислового розвитку краю Станіслав Щепановські (Stanisław Szczepanowski) (Szczepanowski, 1888). В українській радянській історіографії Галичину трактували як осередок українського націоналізму, підтримуваного Австро-Угорщиною та Німеччиною, в якій український трудовий люд зазнавав постійного гноблення з боку польської шляхетської верстви.

Першу спробу переосмислити історію Галичини в польській історіографії здійснив професор Ягеллонського університету (син

українського галицького соціаліста Миколи Ганкевича) Генрик Верещицькі (Henryk Wereszycki) в опублікованій у 1958 р. статті «Минуле Галичини як історична проблема», в якій історик закликав не трактувати австрійське правління в категоріях імперського утиску, бачити відмінність Габсбурзької монархії від Російської та Німецької імперій, а також враховувати той факт, що в Галичині поляки виступали щодо українців у ролі суспільно й політично панівної нації (Wereszycki, 1958, s. 4–16). Згодом Г. Верещицькі проаналізував національну політику Габсбургів у монографії (Wereszycki, 1975). В українській історіографії, щоправда на Заході, тоді ж з'явилася праця філософа Миколи Шлемкевича «Галичанство», яка привертала увагу до ролі краю у формуванні новочасної України (Шлемкевич, 1956).

Слушне спостереження польського історика Маріуша Менца (Mariusz Menz) про те, що польсько-українські відносини як окремий аспект історії Галичини ґрунтовно розвинулися в польській історіографії лише в останні роки (Menz, 2014, s. 83), можна поширити й на українське історіописання. На початках академічної свободи радше правилом, аніж винятком, стала поява праць, у яких про іншу сторону згадувалося лише побіжно, кількома реченнями. Автор ґрунтовних праць з історії Галичини Станіслав Гродзиські (Stanisław Grodziski) (Grodziski, 1976; Grodziski, 2007) у дослідженні з історії Галицького крайового сейму сформулював цю проблему так: «Польський дослідник повинен пам'ятати, що так як Галицький крайовий сейм не в одному випадку репрезентував прагнення цілого польського народу, також і з двох інших дільниць, так само став і ареною презентації прагнень українського народу, лише частина якого проживала в Галичині ... Складність полягає в досягненні об'єктивізму перед обличчям до сьогодні не подоланого конфлікту навколо адміністративного й політичного поділу колишньої Галичини – по-іншому проблему розуміють з перспективи Львова, по-іншому з перспективи Кракова, не одне рішення, підтримане одними, пробуджувало палку критику інших. У даному опрацюванні, присвяченому головно організаційній структурі сейму, ця проблема становить лише політичне тло» (Grodziski, 1993, s. 8).

Тож як у польській, так і в українській історіографії Галичини з'явилися (і досі продовжують з'являтися) роботи, які оминають присутність, відповідно, українського чи польського чинника. Причинами цьому спершу були відірваність від джерел і наукових контактів, а пізніше – продовження національної історіографічної

традиції, або ж рішення дослідника залишати питання про українців – українцям, а про поляків – полякам через побоювання неправильно інтерпретувати якісь процеси, або ж опрацювання деяких корпусів джерельних матеріалів, які свідчили про функціонування національних громад у паралельних просторах. Як у польській, так і в українській історіографіях пролунали концепції Галичини як національного П'ємонту (Buszko, 1989), однак без детальнішого аналізу питання про те, як могли співіснувати два П'ємонти на одній території. В ілюстрованій історії Галичини польського історика Збігнєва Фраса (Zbigniew Fras) українцям та євреям, щоправда, було відведено окремий підрозділ, та все ж він займав непропорційно мало місця, порівняно з реальною присутністю обох народів у Галичині XIX ст. (Fras, 1999, s. 197–217). У нарисах з історії суспільно-політичного руху Галичини український історик Микола Кугутяк виходив із бачення Галичини як «твердині нового українства», що в складі Австрійської монархії «опинилася під подвійним гнітом – державно-бюрократичного апарату і польської шляхти, які намагалися знищити його культуру, мову, витравити із свідомості почуття єдності з братами над Дніпром» (Кугутяк, 1993, с. 3). Зауважу, що такий підхід теж не пояснював усіх механізмів і обставин перетворення Галичини в потужний центр українського національного руху.

Утім, історія підавстрійської Галичини виявилася привабливим полем для багатьох дослідників, які, опрацьовуючи джерела та збагачуючи їх інтерпретації, поступово змінили ситуацію, створивши живий простір взаємообміну результатами своїх досліджень, у якому українські й польські історики навчилися слухати одне одного. Чималу роль у цьому відіграли спільні історичні проекти, як-от «Багатокультурне історичне середовище Львова XIX і XX століть». Одним із видавничих наслідків цього стало видання «Золотої книги львівської історіографії XIX і XX ст.», біографічні гасла в якій поєднали найвідоміших тогочасних польських та українських істориків (Maternicki, Zaszkilniak, 2007). Спільні історіографічні дослідження було продовжено в межах проекту «Історія–ментальність–ідентичність», учасники якого, зокрема, зосередилися над аналізом відображення в українській і польській історіографіях Росії та Західної Європи (Koko, Nowak, Zaszkilniak, 2013). Тривале життя мав проєкт «Львів: місто–суспільство–культура», який реалізовувався у співпраці між Львівським національним університетом ім. І. Фран-

ка та Педагогічним університетом ім. Комісії національної освіти у Кракові. Його результатом стало видання почергово у Львові та Кракові 10 томів серії, у яких польські й українські історики презентували конкретні теми щодо різноманітних аспектів історії Львова, зокрема й «довгого» XIX ст. (Karolczak, Sroka, 2014; Аркуша, Вінниченко, Мудрий, 2016). У Жешуві (з 1994 р.) вийшло у світ кілька десятків томів видавничої серії «Галичина та її спадщина» (Bonusiak, Buszko, 1994) та видається щорічний науковий часопис «Галичина: студії та матеріали», який налічує вже 10 томів.

У міру накопичення джерельного матеріалу в українській та польській історіографії з'являються ґрунтовні дослідження, які перегукуються між собою, ґрунтуючись на результатах попередніх напрацювань як польської, так і української історіографій та відзначаються відсутністю стереотипних для національних історіографій інтерпретацій, доходять до зближених висновків. Прикладом можуть слугувати роботи про польсько-українську угоду в Галичині 1890 р. (т. зв. нову еру) українського історика Ігоря Чорновола (Чорновол, 2000) та польського Даріуша Мацяка (Dariusz Maciak) (Maciak, 2006), а також дослідження виборчих кампаній у Галичині (Аркуша, 1996; Аркуша, 2002, с. 268–314; Аркуша, 2003, с. 171–218; Semczyszyn, 2014), бачення українського питання в ідеології та програмах польських політичних сил (Аркуша, 2005, с. 149–202; Аркуша, 2024, с. 227–316; Janowski, 1996; Stoczewska, 2013; Wątor, 2002) тощо. На окрему згадку заслуговують праці польських дослідників, присвячені тематиці українського громадського, політичного й релігійного життя (Tomczyk, 2007; Wójtowycz-Huber, 2008; Kich-Masłej, 2009) та дослідження українських учених про польську науку (Сінкевич, 2010). Утім, зважаючи на низький рівень оцифрування українських архівів та преси XIX ст., найближчим часом можна прогнозувати зниження активності польських істориків у вивченні українських тем.

Історія підавстрійської Галичини дає багатий матеріал для різних інтерпретаційних моделей, основа яких – питання, чим насправді була ця провінція. Кожна з запропонованих істориками (серед яких є й західні вчені) моделей відкриває нові наряди досліджень, порушує питання, зокрема про різні нюанси польсько-українських відносин і взаємодії, відповіді на які ще далекі від вичерпання, як далекий від повного прочитання та інтерпретацій великий масив джерел. Вище вже йшлося про спроби вивчення історії Галичини

крізь призму концепцій національних П'ємонтів. Американський славіст Ларрі Вулф (Larry Wolff) кинув виклик уявленням про Галичину в українських і польських національних наративах, запропонувавши розглянути її як модернізаційний проєкт Габсбургів, основою якого були просвітницькі концепції та який міг реалізовуватися доти, доки Галичина залишалася відсталою. Протягом своєї історії Галичина, за твердженням автора, набувала множинні значення, тож історики можуть безкінечно довго видобувати уявлення з різних періодів про те, як сприймали Галичину й що означало бути галичанином. Присвячуючи сюжети полякам, українцям та євреям, Л. Вулф одночасно наголошував, що національний зміст не був в історії провінції основним (Wolff, 2010). Із цим підходом перегукується німецькомовна збірка статей про Галичину, об'єднана питанням: «Галичина – периферія модерну чи модерн периферії?» (Haid, Weismann, Wöller, 2013). Так само поза парадигмою національної історії спробували проаналізувати минуле Галичини видавці англomовної збірки «Галичина – мультикультурний край», які показали провінцію як місце мирного співіснування та культурної взаємодії різних етнічних спільнот – поляків, українців, євреїв, німців і порушили питання про історичний досвід управління багатокультурною множинністю й особливості формування регіональної ідентичності (Hann, Magocsi, 2005).

Образ «іншої Галичини» запропонувала польська дослідниця Данута Сосновська (Danuta Sosnowska). Своїм завданням вона визначила погляд на польську культуру очима українців і чехів (робота збагатила історіографію знаннями про «відкриття» чехами українського національного руху), встановлення больових точок, які були неприйнятними, ранили іншу сторону та врешті довели суперечності до «гордіювого вузла», який пізніше був розрізаний. Авторка звернула увагу на те, що реалії пограниччя ускладнювали остаточну самоідентифікацію багатьох осіб. За висновком науковиці, для руської інтелігенції в Галичині другої половини ХІХ ст. не знайшлося місця серед польської суспільності, а однією з причин цього було альтернативне відчитування нею минулого, яке підважувало розуміння поляками власної ідентичності. Зрозумівши, що не варто розраховувати на відкриття польського простору, руська інтелігенція мусила шукати власну культурну нішу та врешті відкинула польську культуру (Sosnowska, 2008). Міжнаціональні суперечності в Галичині польський історик Ярослав Мокляк (Jarosław

Moklak) доволі вдало окреслив у назві своєї книжки як «Галичина contra Galicja», у якій на прикладі галицького шкільництва показав різні підходи українців і поляків до Галицької автономії. За твердженням автора, українці, намагаючись підважити її польське спрямування, нарощували вимоги, які обґрунтовували «руською кривою», а це нарощування призводило до побоювання польської політичної еліти, насамперед тієї її частини, яка жила вигаданим образом «українця-гайдамаки» (Moklak, 2013). Семантично близьке до використаного в Данути Сосновскій поняття «гордійового вузла» – «галицький котел» – використала у збірнику про галицьку інтелігенцію його редакторка Агнешка Кавалець (Agnieszka Kawalec) (Kawalec, 2024). Урешті-решт останньою новинкою на видавничому ринку стала праця Н. Дейвіса «Галичина», автор якої вирішив подолати поділ галицької історіографії за «національними шухлядками», розглядаючи, зокрема, галицькі міфи, як-от «забитої глушини», «киплячого котла ненависті та насильства», «Galicia felix, небо на землі, втрачений рай» (Davies, 2023).

Отже, формування польсько-українських відносин протягом «довгого» ХІХ ст. містить у собі чимало відповідей на питання про причини їх критичного загострення на тлі світових війн. Українські й польські інтелектуали не мали змоги об'єктивно осмислити трагічний для Речі Посполитої досвід козацьких війн ХVІІ–ХVІІІ ст. Під тиском російської імперської влади українська та польська історіографія віддалялися одна від одної. В українській історіографії утвердився образ поляка-загарбника українських земель, гнобителя українського народу, а в польській з'явилася тенденція звинувачувати козацтво в зраді спільної матері-вітчизни, знищенні її «золотого віку». Відповідно й новочасному українському національному руху почали приписувати руйнівні тенденції.

Водночас у річищі пошуків польськими інтелектуалами обрисів і символів втраченої Вітчизни, яку знову належало здобувати, було сформовано низку національних міфів, які виявилися доволі стійкими. Ключову роль поміж ними відігравав міф «східних кресів», яким приписували риси втраченого раю, наповнювали їх символами жертвності та пролитої в їх обороні крові, приписували особливу продуктивність у творенні знакових культурних надбань. У площині реальної політики міф «східних кресів» перетворювався на стійке прагнення польської спільноти втримати під своїм контролем значні території на схід від польських етнічних земель, де були

осередки польського впливу. Це привело польський національний рух до конфлікту з національними рухами народів колишньої Речі Посполитої, які обрали шлях самостійного розвитку.

Не менш складно й суперечливо відбувалися процеси модерного націотворення на польсько-українському етнічному пограниччі, що мало низку типових і для інших народів ознак, як-от існування подвійних ідентичностей, наявність значного кола осіб, які вільно почували себе у просторі кількох культур тощо. Формування взаємних образів залежало й від усвідомлення лінії цивілізаційного розламу між західною цивілізацією та євразійським (разом із Росією) або ісламським світами, яка проходила територією України й посилювала польські претензії на особливу цивілізаційну місію – слугувати передмур'ям християнського світу або ж західної демократії в її тогочасному розумінні.

Лінія українсько-польського конфлікту в XIX ст. завжди переривалася спробами досягнути порозуміння. Сформульоване під час польських повстань гасло «За нашу і вашу свободу» періодично повторювалося за різних обставин. Його історичним підґрунтям вважалася «ягеллонська ідея» мирного співжиття народів Речі Посполитої, підкріплена твердженнями про особливий, братерський зв'язок між ними, наявність спільної матері-вітчизни, порівняннями з гілками одного дерева тощо. Попри очевидність вигод від польсько-українського союзу для майбутнього, ці ідеї погано співдіяли з реальністю, елементами якої було загострення соціальних відносин між польським двором і українськими селянами й опір польських політиків осягненню українцями національної рівноправності в Галичині.

Українська та польська історіографії, здобувши у 1990-х роках академічну свободу, пройшли чималий і продуктивний шлях подолання негативних стереотипів та осмислення національних міфів. Грунтовні, оперті на джерела дослідження минулого сприяють включенню образів українців і поляків до національних гранд-наративів, хоча й меншою мірою, аніж та роль, яку вони насправді відіграли одне для одного на етапі модерного націотворення. Глибших досліджень потребують також процеси культурної взаємодії. Інтерпретації польсько-українських відносин XIX ст. мають шанс стати важливою частиною культурно-інтелектуальної історії обох народів, адже процесами народження модерних націй у той час керували інтелектуали і творчі особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Аврамчук, О. (ред.). (2024). *Україна і Польща: роздуми над минулим і бачення майбутнього*. Мюнхен: Український вільний університет.

Антонович, В. Б. (1995). *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь.

Аркуша, О. (1996). *Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр.* Львів.

Аркуша, О., Мудрий, М. (1999). Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 34, 231–268.

Аркуша, О. (2002). Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку XX століття: акція Влодзімежа Козловського 1902–1903 років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 37/1, 268–314.

Аркуша, О. (2003). Вибори до Галицького Сейму 1901 року: до проблеми політичної модернізації українського суспільства Галичини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 38, 171–218.

Аркуша, О. (2005). Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 39–40, 149–202.

Аркуша, О., Мудрий, М. (2012). «Высказати ясно и Полякамъ и Европе»: Європа в уявленнях галицьких українців XIX – початку XX століття. *Nowa Ukraina*, 12, 15–41.

Аркуша, О. (2014–2015). «Ми не знаємо кордонів»: моделі поведінки польських землевласників у Східній Галичині зламу XIX–XX століть щодо українців. *Історичні та культурологічні студії*, 6–7, 5–61.

Аркуша, О., Вінниченко, О., Мудрий, М. (ред.). (2016). *Львів: місто – суспільство – культура* (Т. 10: Львів / Lwów / Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики). Львів.

Аркуша, О., Кондратюк, К., Мудрий, М., Сухий, О. (2016). *Час народів. Історія України XIX століття: навчальний посібник*. Львів.

Аркуша, О. (2018). «Вимагаєте від нас поваги до шляхетської старовини?». Роздуми українських інтелектуалів XIX – початку XX століття про роль спадщини Речі Посполитої у формуванні модерної української нації. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 11, 27–55.

Аркуша, О. (2024). Українці в баченні польських політичних середовищ Галичини другої половини XIX – початку XX століття: приклад ліберал-демократів. В М. Литвин (ред). *Українські маркери історії Польщі: від початків формування до Великої війни*. Львів; Суми: Університетська книга, 227–316.

Бовуа, Д. (2020). *Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ 1793–1914 рр.* Київ: Кліо.

Величенко, С. (2001). Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини. *Схід – Захід. Історико-культурологічний збірник*, 5, 18–41.

Вендланд, А. В. (2015). *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915*. Львів: Літопис.

Гирич, І. (2024). Наддніпрянські внутрішні фронтири в «довгому» ХІХ столітті. В С. Громенко (ред.), *Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок ХХ століття)*. Харків: ВД «Фабула», 398–445.

Грабович, Г. (2005). *Тексти і маски*. Київ: Критика.

Грицак, Я. (2019). *Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття*. Київ: Yakaboo publishing.

Громенко, С. (2024). Концепція мультифронтиру. В С. Громенко (ред.), *Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок ХХ століття)*. Харків: ВД «Фабула», 10–26.

Грушевський, М. (1993). *Історія України-Руси, 4*. Київ: Наукова думка.

Дейвіс, Н. (2008). *Боже ігрище. Історія Польщі*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».

Дильонгова, Г. (2007). *Історія Польщі 1795–1990*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Заярнюк, А. (2007). *Ідіоми емансипації. «Визвольні» проєкти і галицьке село у середині ХІХ століття*. Київ: Критика.

Зашкільняк, Л., Крикун, М. (2002). *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*. Львів.

Костомаров, Н. (1990). *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Лыбидь.

Кугутяк, М. (1993). *Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.)*. Івано-Франківськ.

Куліш, П. (1882). *Крашанка Русинам и Полякам на Великдень 1882 року*. Львів.

Кущий, І. (2018). Образ Польщі на цивілізаційних картах українських істориків ХІХ ст. В В. В. Масненко (ред.), *Історичні образи «сусідів» на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи – студії – пам'ять*. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 233–276.

Лисяк-Рудницький, І. (1994). *Історичні есе, І*. Київ: Основи.

Мудрий, М. (2014–2015а). Між поясненням, виправданням і осудом: образ «русинів польської нації в галицькій публіцистиці з передодня Першої світової війни. *Історичні та культурологічні студії*, 6–7, 89–105.

Мудрий, М. (2014–2015b). [Рец.] Навіщо досліджувати «русинів польської нації?» [на кн.]: Adam Świątek. *Gente Rutheni, nazione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. 512 s.: il. *Історичні та культурологічні студії*, 6–7, 440–443.

Мудрий, М. (2023). «Опанував мене якийсь великий дух свободи...»: етносоціальні та політичні передумови формування в Галичині середовища «русинів польської нації». *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 16, 42–86.

Новак, М. (2023). *Два світи. Проблема національної ідентифікації Андрея Шептицького в 1865–1914 роках*. Львів: Свічадо; Гданськ: Видавництво Гданського університету, 605–606.

Плохій, С. (2001). *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика.

Плохій, С. (2013). *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій*. Київ: Laurus.

Плохій, С. (2016). *Брама Європи. Історія України від скіфських війн до незалежності*. Харків: КСД.

Руда, О. (2008). Інтерпретація українського національного відродження польськими істориками кінця XIX – початку XX століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 17, 508–517.

Руда, О. (2010). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів.

Сінкевич, Є. Г. (2010). *Краківська історична школа в польській історіографії*. Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. П. Могили.

Сосновська, Д. (1997). Стереотип України та українця в польській літературі. *І. Незалежний культурологічний часопис*, 10, 88–96.

Сохань, П. С. (ред.). (1990). *Кирило-Мефодіївське товариство, 1*. Київ: Наукова думка.

Субтельний, О. (1991). *Україна: історія* (Ю. І. Шевчук, пер. з англ.). Київ: Либідь.

Сухомлинов, О. (2020). *Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему*. Дніпро: Середняк Т. К.

Чорновол, І. (2000). *Польсько-українська угода 1890–1894 рр.* Львів.

Чорновол, І. (2024). Галичина: парад ідентичностей. В С. Громенко (ред.), *Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)*. Харків: ВД «Фабула», 446–477.

Шандра, В., Аркуша, О. (2022a). *Україна в XIX столітті: людність та імперії*. Київ: Академперіодика.

Шандра, В., Аркуша, О. (2022b). *Україна в XIX столітті: доба модернізації*. Київ: Академперіодика.

Шевченко, Т. (2003a). І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє. В Т. Шевченко, *Зібрання творів, 1*. Київ: Наукова думка, 348–354.

Шевченко, Т. (2003b). Полякам. В Т. Шевченко, *Зібрання творів, 2*. Київ: Наукова думка, 48.

- Шлемкевич, М. (1956). *Галичанство*. Нью-Йорк; Торонто.
- Яковенко, Н. М. (1993). *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ: Наукова думка.
- Яковенко, Н. М. (2005). *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 2-ге вид. Київ: Критика.
- Beauvois, D. (1994). Mit «Kresów wschodnich» czyli jak mu położyć kres. В W. Wrzesiński (Red.), *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 93–105.
- Bieńkowski, Z. (1996). *Przyszłość przeszłości. Eseje*. Wrocław.
- Bonusiak, W., Buszko, J. (Red.). (1994). *Galicja i jej dziedzictwo* (T. 1: Historia i polityka). Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Buszko, J. (1989). *Galicja 1859–1914: Polski Piemont?* Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Chrzanowski, T. (2013). *Kresy czyli obszary tęsknot*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Chwalba, A. (2000). *Historia Polski*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Czajkowski, M. (1862). *Wernyhora. Wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768*. Lipsk.
- Daszyk, K. K. (1993). *Osobliwy Podolak. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Davies, N. (1993). *Boże igrzysko. Historia Polski*, 2. Kraków: Znak.
- Davies, N. (2023). *Galicja*. Kraków: Znak Horyzont.
- Fras, Z. (1999). *Galicja*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Grodziski, S. (1976). *W królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Grodziski, S. (1993). *Sejm Krajowy galicyjski*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Grodziski, S. (2007). *Studia galicyjskie*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Haid, E., Weismann, S., Wöller, B. (Ed.). (2013). *Galizien. Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?* Marburg: Verlag Herder-Institut.
- Hann, Ch., Magocsi, P. R. (Ed.). (2005). *Galicja: A Multicultured Land*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.
- Janowski, M. (1996). *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914*. Warszawa.
- Karolczak, K., Sroka, Ł. T. (2014). (Red.). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura* (T. 9: Życie codzienne miasta). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu pedagogicznego.
- Kawalec, A. (2024). (Red.). *Galicyjski tygiel. Inteligencja w zaborze austriackim (1772–1918)*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Kich-Maslej, O. (2009). *Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX – pierwszej połowy XX wieku*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Koko, E., Nowak, M., Zaszkiłniak, L. (Red.). (2013). *Historia – mentalność – tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Kolbuszewski, J. (2013). Kresy – pojęcie, znaczenia, wartości. W A. Burzyńska-Kamieniecka, M. Misiak, J. Kamieniecki (Red.), *Dziedzictwo kresowe. Studia nad językiem, historią i kulturą*. Wrocław, 9–18.

Kolankowski, L. (1913). [Rec.] Hruszewski Mich.: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV–VI. *Kwartalnik Historyczny*, 27, 348–365.

Lipiński, W. (1909). *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków.

Maciak, D. (2006). *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Maternicki, J., Zaszkiłniak, L. (Red.). (2007). *Złota księga historiografii lwowskiej*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Mędrzecki, W. (2010). Pogranicze polsko-ukraińskie. Perspektywa polska. W *Materiały z XIII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii, 18.11.2010*. file:///C:/Users/u1.DESKTOP-09CIQ0C/Downloads/matarialy_ukraina_xiii_03-2010-11.pdf

Menz, M. (2014). Recepcja Galicji we współczesnej historiografii polskiej. *Sensus Historiae*, 16, 75–101.

Moklak, J. (2013). *Hałyczyna contra Galicja. Ukraińskie szkolnictwo średnie i wyższe w debatach Sejmu Krajowego galicyjskiego 1907–1914*. Kraków: Historia Iagellonica.

Ossowski, S. (1984). *O ojczyźnie i narodzie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Plochy, S. (2022). *Wrota Europy. Zrozumieć Ukrainę*. Kraków: Znak Horyzont.

Pol, W. (1883). *Mohort. Rapsod rycerski*. Lwów.

Semczyszyn, M. (2014). *Galicyjskie wybory. Działalność Centralnego Komitetu Wyborczego w Galicji Wschodniej w latach 1867–1906*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

Sosnowska, D. (2008). *Inna Galicja*. Warszawa: Dom Wydawniczy «Elipsa».

Stępnik, A. (2012). *Mit kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku*. W A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaszkiłniak (Red.), *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa; Łódź, 365–383.

Stoczewska, B. (2013). *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z oo. – Oficyna Wydawnicza AFM.

Szczepanowski, S. (1888). *Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*. Lwów.

Świątek, A. (2014). *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Świątek, A. (2023). *Rusin z polską duszą Platon Kostecki (1832–1908)*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Tazbir, J. (1993). Najnowsze spory o polskie przedmurze: 1939–1992. *Kwartalnik Historyczny*, 4, 251–264.

Tomczyk, R. (2007). *Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna*. Szczecin: Zapol.

Uliasz, S. (2016). Źródła inspiracji dla współczesnych zainteresowań problematyką pogranicza. *Київські полоністичні студії*, 27, 416–426.

Wapiński, R. (1994). Młot dawnej Rzeczypospolitej w epoce porzeczowej. W W. Wrzesiński (Red.), *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 77–92.

Wątor, A. (2002). *Narodowa demokracja w Galicji do 1918 roku*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Weretuk, O. (2010). Kategoria pogranicza i jej galicyjskie kody. *Київські полоністичні студії*, 16, 400–409.

Wereszycki, H. (1958). Dzieje Galicji jako problem historyczny. Uwagi dyskusyjne. *Małopolskie studia historyczne*, 1, 4–16.

Wereszycki, H. (1975). *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Wolff, L. T. (2010). *The idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press.

Wójtowicz-Huber, B. (2008). «Ojcowie narodu». *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Wrzesiński, W. (1988). Kresy czy pogranicze? Problem ziem zachodnich i północnych w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. W W. Wrzesiński (Red.), *Między Polską etniczną a historyczną*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 119–165.

Zięba, A. A. (1995). *Gente Rutheni, natione Poloni. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, 2, 61–77.

Олена АРКУША

РОЗДІЛ 3

КОДИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГРАМАТИКАХ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЇЇ САМОБУТНОСТІ

Упродовж XIX – початку XX ст. центром формування української літературної мови стали саме Галичина та Буковина, з уваги на складні історичні події (роз’єднаність українських земель між Російською та Австро-Угорською імперіями й існування двох варіантів літературної мови – західноукраїнської та східноукраїнської) (Заневич, 2023). Однак варто зазначити, що цісарський режим Австро-Угорської імперії особливо не сприяв, але й не заважав українцям розвивати свою мову і культуру. Проте, як зазначив Микола Лесюк, певні труднощі були пов’язані «або з протидією польського чиновництва, або із внутрішніми незгодами між самими галичанами, тобто між прихильниками москвофільства та народовських ідей» (Лесюк, 2014, с. 26–27). Відповідно українські граматики в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. стали основою для становлення сучасної української літературної мови та її кодифікації.

Зауважу, що саме вихід «Малоруско-німецького словаря» (1886) Євгена Желехівського та Софрона Недільського (МНС, 1886), виданого за фонетичним правописом (т. зв. желехівка), став непересічною подією в українському мовознавстві. Цей правопис із невеликими змінами використовувався в Галичині до 1939 р., багато правил, застосованих у ньому, увійшли до загальноукраїнського правопису. Однак офіційно фонетичний правопис був затверджений у Галичині тільки 1893 р., і в цьому визначальну роль відіграв видатний лінгвіст, завідувач кафедри української мови і письменства Чернівецького університету, професор Степан Смаль-Стоцький. Учений підтримав правопис Євгена Желехівського і разом із Теодором Гартнером (Theodor Gartner) застосував його у своїх шкільних граматиках: «Руска граматика» (1893, 1907), «Граматика української (руської) мови» (1914, 1928), «Українська граматика» (1919), а також у німецькомовній академічній монографії «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache» (1913) (Заневич, 2023). Прикметно, що в цих граматиках мовознавчі терміни вже були

«фонетично оформлені за нормами української мови та створені за законами українського словотвору» (Москаленко, 1959, с. 140). Це було нове слово в українській граматичній науці, оскільки її термінологію, підходи, трактування питань у багатьох випадках повторювали згодом й інші граматисти, із-поміж яких й учень Степана Смаль-Стоцького – Василь Сімович. «Такі нововведення зумовили відхід від традиції вживати малозрозумілі терміни, а також сформували інший підхід до вивчення граматичних явищ, до вироблення самобутніх термінів української мови, у ставленні до термінів, які певною мірою застаріли чи є такими, що не відповідають нормам української літературної мови» (Гуйванюк, 2009, с. 228).

Із-поміж найяскравіших самобутніх рис української літературної мови, які мають давню традицію та які кодифіковано в граматиках, варто виокремити:

- 1) на фонетичному рівні – вживання літери г;
- 2) на морфологічному рівні:
 - особливості родового відмінка іменників III відміни;
 - наявність кличного відмінка в іменниках;
 - паралельне вживання знахідного-називного та знахідного-родового відмінків у іменниках – назвах тварин;
 - вживання родового відмінка у значенні знахідного в іменниках – назвах неістот;
 - наявність аналітичної та синтетичної форм майбутнього часу дієслова;
 - наявність дієслівних форм давньоминулого часу.

Варто наголосити, що саме Мелетій Смотрицький у праці «Грамматики славенския правилное Свнтагма» (1619) увів літеру г, оскільки «для відтворення грецького [g] українська абетка вимагала однієї літери, а не звукосполуки [кз]» (Смотрицький, 1619, с. 6; Микитюк, 2010, с. 156). Зазначу, що для рукописних граматик Івана Ужєвича 1643 р. і 1645 р. характерним є те, що серед кириличних букв немає літери г (Гр., 1643, с. 2; Гр., 1645, с. 6), яка була часто вживаною в XVII ст. Однак пам'ятки української мови першої половини XVII ст. уже репрезентують лексеми із літерою г: *газда, танокъ, твалть, гезъ, гонтъ, грунтъ, гузь* тощо (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 7). До прикладу: «Коли Гафичъ лиша(л)ся на сестру, на Полю Петенкову, Поля Пете(н)кова, сетра(!) Гафичова, и(з) своимъ *газдом* из Ігнатомъ Бублеомъ продала лазокъ тот на Нетечи гафичувъ минѣ попови Николѣ за золотьи» (Бенедиківці,

1603 НЗУжг. XIV, с. 223)¹; «а пото(м) всѣ и люде мнѣ(и) ува(ж)ныє приходячы га(н)ками на самыє вбразы лѣзуть и тамъ сѣдалища собѣ дѣю(т)» (Львів, 1638 ЛСБ 1043, с. 50 зв.); «Староста посажа(л) Пре(д)меща(н) а меща(н) на ратүшь позыва(л), повѣдаючи же(с)те *гвалтъ* учинили на монастыри» (Львів, 1615 ЛСБ 1047, с. 4 зв.); «Скоктаніє: Ласкотанье, гезъ, тѣчка, вѣстекливо(ст), скоктаю, скокошү: лоскочү (1627 ЛБ 115); за го(н)ты 46 купъ по г(р) 6 ½» (Львів, 1636 ЛСБ 1054, с. 18 зв.); «где нѣкто ... ме(ш)кати не може; бо та(м) врати або щепити непл(о)но(ст) землѣ, а солоно(ст) пѣщистого *грунту* не допущаетъ (серед. XVII ст. Кас., с. 85); делѣа пу(л)гранатная, адама(ш)комъ по(д)шитая, срѣбрные *гузы* позлоцѣстие ү нѣй» (Львів, 1636 ЛСБ 1043, с. 47 зв.).

Цей графічний знак відтворював мовлення українців та здійснював словорозрізнявальну функцію. Наприклад, у «Рускій граматиці» (1893) С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер вказували, де писати *г*, а де *г*, зазначаючи, що «се рішає вимова: *голий, глухий, тягнути, євангеліє; але тегати, танок, гімназія, телеграф, педагогія* і т. д. Треба говорити і писати: *господар, господарство, господарити, господиня, газда, газдувати, гуля, гіпс*. Звук *г* треба також писати *г*, а не *г*, котре в рускім означає що иньшого; отже: *газда* (не *газда*)» (См.-Ст., 1893, с. 32, 40). Однак хочу наголосити, що передмова до правопису 1933 р. містить такі зауваги: «Український правопис, затверджений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, був скерований на штучний відрив української мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників та селян, на штучний відрив української мови від російської. Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису. 6-го квітня 1933 року наказом нового керівництва Наркомосу України було організовано комісію під головуванням т. А. Хвилі для перевірки роботи на мовному фронті. Комісія, крім питань української наукової термінології, розглянула правопис і кардинально його переробила, відкинувши штучне розмежування української мови від російської мови, спростивши правопис, ліквідувавши націоналістичні правила цього правопису, що орієнтували українську

¹ Повні назви пам'яток української мови XVI – першої половини XVII ст. див. за виданням: Гринчишин Д., Чікало М. (уклад.). (1994). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

мову на польську, чеську, буржуазну культуру» (УП, 1933, с. 3). З огляду на це, було:

«а) ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису іншомовних слів;

б) викинуто з правопису форми, що засмічували сучасну українську мову архаїзмами, непотрібними паралелізмами, провінціалізмами;

в) змінено правило про вживання роду в іншомовних словах;

г) ліквідовано націоналістичне правило нормування географічних назв;

д) змінено ілюстративний матеріал, що мав націоналістично-куркульський характер;

е) внесено зміни в граматичну термінологію» (УП, 1933, с. 5).

Відповідно забрані звук, фонема і буква *г* не просто порушили норму української мови, це «спричинило плутанину в значеннях слів *грати* (решітка) – *грати* (виконувати певну дію), *гніт* (ярмо) – *тніт* (у газовій лампі), *гулі* (гуляння) – *гулі* (знаки від забою) тощо» (Фаріон, 2009, с. 23; Микитюк, 2010, с. 156). «Основне жало Правопису 1933 року у вигляді фонетичної асиміляції спрямовано на правопис слів чужомовного походження як найлегший уподібнювальний ланці між українською та російською мовами. Підставою до цього є шлях запозичення слів: безпосередній та опосередкований. За безпосереднього шляху запозичання слова мова пристосовує його до своїх фонетичних законів, за опосередкованого – латинське, грецьке тощо слово потрапляє в мову через польське чи то російське пристосування» (Фаріон, 2009, с. 22). Порівняймо (табл.).

Варто зазначити, що «Український правопис» (1990) на хвилі національного відродження повернув звук [g] у низці слів (*атрус, газда, тандж, танок, ґрунт, гуля, дзига* – приблизно 30 слів), проте ця літера і далі була відсутня в написанні слів іншомовного походження (Микитюк, 2010, с. 156). «Український правопис» (2007), на жаль, демонструє, за словами Ірини Фаріон, «ніщо інше як напів норму і напів українську мову» (Фаріон, 2009, с. 23): у словах іншомовного походження «**g** і **h** звичайно передаються літерою **г**: *авангард, агітація, ембарго; Гаага, Гарвард; Ганнібал, Гейне, Гете, Горацій, Гюго, Магомет*. В окремих словах англійського походження **h** передається літерою **х**: *хобі, хокей, хол; Хемінгуей*» (УП, 2007, с. 118–119).

Натомість у новій редакції «Українського правопису» (2019) репрезентовано детальні пояснення щодо вживання літери *г* та *г* у

Таблиця

Літери *г* та *г* в українській мові початку ХХ ст.

«Український правопис» (1929)	«Український правопис» (1933)
прописи чужих слів: чуже h передаємо нашим г, щождо чужого g, то в новіших запозиченнях його треба передавати через г, у запозиченнях же засвоєнних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим г: <i>Англія, газ, газета, гама, гегемонія, геній, географія, граматика, Германія, гігієна, гімназія, гіпс, градус, дифтонг, Рига, фігура</i> та ін., але <i>агент, агітація, агроном, Арагонія, Брюгге, Гамбург, Гетель, гідальго, гугеноти, Гюго, гарантія, Гаронна, твардія, Гвінея, Гергард, Гете, Геттінген, гібелін, гірлянда, глянберова сіль, глядіатор, гнайс, Гольфштром, Гранада, грандіозний, Гріг, гума, Густав, диригент, елегантний, інтелігент, лінгвіст, міграція, Чикаго</i> та ін. правопис слов'янських прізвищ та географічних назв: російське, сербське, болгарське г, польське й ін. g передаємо українським г, чеське h, білоруське г – українським г: <i>Тургенєв, Гастєв, Негош, Гловацький, Ягич; Калуґа, Београд, Глуцьк, Подгорица</i> і т. ін., але <i>Гавлічек, Богданович</i>	правопис іншомовних слів: іншомовні h і g однаково передаються (незалежно від вимови) знаком г: а) <i>гармонія, гектар, гумор, гумус, гербарій, горизонт, гіпотеза, гедер, гандбол, ... Гартман, Гюго;</i> б) <i>авангард, гвардія, генерація, графік, гімнастика, грандіозний, гума, ґрунт, ембарго, гоніометр, агітація, міграція, лінгвістика, агресор, гегемонія, ... Гаронна, Гете, Гріг, Гренада</i>

словах іншомовного походження, однак лише частково повернуто мовні норми «Українського правопису» (1929):

1) «звук [g] та близькі до нього звуки, що позначаються на письмі буквою g, звичайно передаємо буквою **г**: *авангард, агітація, ембарго; Гвінея, Гренландія, Чикаго, Георг, Гете;*

2) буквою **г** передають звук [g] у давньо-запозичених загальних назвах, таких як *ганок, гатунок, твалт, трати, ґрунт* і под. та в похідних від них;

3) у прізвищах та іменах людей можна передавати звук [g] двома способами: шляхом адаптації до звукового ладу української мови – буквою г (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер*) і шляхом імітації іншомовного [g] (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер*);

4) звук [h] передаємо переважно буквою г: *гандбол, гербарій, гумус; Гарвард, Гельсінкі; Ганнібал, Гейне, Горацій; Люфганза*. За традицією в окремих словах, запозиченнях з європейських та деяких східних мов, [h] і фонетично близькі до нього звуки передаємо буквою х: *брахман, ханум, хобі, хол; Ахмед, Хакім* тощо» (УП, 2019, с. 155–156).

Зауважу, що у граматичних працях, надрукованих у кінці XIX – на початку XX ст. на теренах Галичини та Наддніпрянщини, репрезентовано різноманітність форм, що було спровоковано наявністю двох варіантів літературної мови – західноукраїнського та східноукраїнського. Зокрема, С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер вважали, що «особливістю відмінювання іменників жіночого роду III відміни у родовому та давальному відмінках однини є флексія *-и (часту)*» (См.-Ст., 1914, с. 75). Василь Сімович у родовому і місцевому відмінках однини допускав *повісти, тіни (тіні), ночі*; решта іменників вказаної відміни мали відмінюватися за аналогією (Сімович, 1919, с. 168), він наголошував, що «у західноукраїнських говірках у цілій цій відміні ніякої різниці немає, всі іменники відмінюють ся як: *повість*» (Сімович, 1919, с. 169). Натомість, на думку Євгена Тимченка, в родовому, давальному та місцевому відмінках іменники III відміни повинні мати закінчення *-и: тіни, печи, часту, вдячності, кости, соли* (Тимч., 1918, с. 31).

В «Українському правописі» (1929) вказано на цю особливість відмінювання іменників, зокрема зазначено, що у родовому відмінку однини «*-и* мають іменники жіночого роду III відміни на *-ть* за другим приголосним: *від радосту, з вісти, до смерту, без чверту ...* Також винятково: *до осени, без соли, крову, любову, Руси*» (УП, 1929, с. 35), проте за радянської України цю специфічну рису української мови було невинновано скасовано (УП, 1933, с. 30). Як зауважила І. Фаріон, «з огляду на політичне вилучення Правописом 1933 і 1946 років закінчення *-и* родового відмінка іменників третьої та четвертої відміни (*незалежності, соли, імени, племені*) і запровадження спільного з російською мовою закінчення *-і*, природно і справедливо повертати в усне і писем-

не мовлення питоме закінчення» (Фаріон, 2009, с. 203). І лише в останній редакції «Українського правопису» (2019) повернуто в українську літературну мову давню флексію **-и** як варіантну форму родового відмінка однини іменників III відміни: *гідности, незалежности, радости, смерти, чести, хоробрости; крови, любви, осени, соли, Білоруси, Руси* (УП, 2019, с. 128).

Унікальною рисою української мови, яку фіксують українські граматики та яку згодом було знівельовано, є наявність системи семи відмінків іменників, а саме наявність кличного відмінка (Сімович, 1919; Синявський, 1922). Цю морфологічну особливість, яка притаманна українській мові та відсутня в російській, було ліквідовано в «Українському правописі» (1933); натомість було запроваджено іншу систему відмінювання – систему шести відмінків. Варто зазначити і те, що в граматичну термінологію було введено поняття «кличної форми» для деяких іменників – переважно назв живих істот I відміни (*батьку, синку, діду, тату; влетню, вчителю, молодче, хлопче; повістяре*) та II відміни (*Ганно, сестро; Катре, Надіє; доню, Марусю і Марусе*), однак імена на зразок *Жак, Джон, містер, сер* кличної форми не мали (УП, 1933, с. 35, 40). І лише за незалежної України до граматик української мови було повернуто термін «кличний відмінок», а особливості його вживання було затверджено у відповідних правописних нормах.

Характерною рисою української мови є паралельне вживання знахідного-називного та знахідного-родового відмінків множини в іменниках – назвах тварин. Зауважу, що пам'ятки української мови XVI–XVII ст. фіксують паралельне вживання таких форм. «Процес заміни форми знахідного відмінка формою родового в такому об'ємі почався лише з того часу, коли форми знахідного та називного відмінків, втрачаючи свої відмінності, починають фонетично збігатися» (Безпалько, 1960, с. 83). Оскільки тварини були фактично об'єктом дії, то форму знахідного-родового відмінка множини, яку вживали здебільшого на позначення осіб, тільки згодом перенесено і на ці назви.

Із-поміж лексем, які в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. представлено формою знахідний-називний відмінок множини, найчастіше виявлено іменники жіночого роду, рідко – чоловічого (Заневич, 2015). Цю особливість української мови кодифіковано в «Українському правописі» (1929) (УП, 1929, с. 44) і збережено аж

до нової редакції «Українського правопису» (2019), що свідчить про тяглість граматичної традиції: «... у знахідному відмінку назви деяких свійських тварин мають переважно форму, однакову з родовим відмінком: *волів (і воли), коней (і коні), поросятко (і поросятка)*» (УП, 2019, с. 127). До прикладу: «Запрягає Чіпка коней, іде в Гетьманське» (СУМ, III, с. 282); «Кололи свиней, і несамовитий крик їх розносився по всьому селу» (СУМ, IV, с. 234); «Батько коні запряг свіжі й поїхав» (СУМ, III, с. 282) тощо.

Давньою українською рисою та важливою особливістю граматичної будови української мови є родовий відмінок іменника у функції знахідного (Заневич, 2015). Варто зазначити, що впродовж історії свого становлення родовий відмінок зазнав дії аналогічних чинників, зокрема форма родового відмінка поширилася на іменники – назви неістот – під впливом такої ж форми іменників – назв істот (Тимченко, 1913, с. 260). Отож «однією зі специфічних рис граматики сучасної української мови є наявність двох форм знахідного відмінка іменників – назв неістот чоловічого роду однини: форми, співвідносні з формою називного відмінка, і форми із закінченням *-а*, співвідносної з формою родового відмінка» (Вихованець, 2003, с. 21). Наприклад: «Терлецький загородив невеличкий куток собі в подвір'я» (СУМ, III, с. 85); «Володя сидів біля ящика з-під снарядів і нерівними літерами дописував матері листа» (СУМ, II, с. 370); «Коли Осадчий, слабо захищаючись від Харитини, дописав папірця» (СУМ, II, с. 370); «Мабуть, піду до столярної майстерні. Дороблю човна» (СУМ, II, с. 378). Цю граматичну особливість репрезентовано в «Пораднику української мови» (1922) Олекси Синявського: «... для назв речей чоловічого роду знахідний відмінок узагалі рівняється називному, але ж часто вживаються й форми родового: *засвітив каганця, написав листа, скінчив університета, поранив пальця*» (Синявський, 1922, с. 41). Зауважу, що нова редакція «Українського правопису» (2019) зберегла цю рису української мови: «... деякі конкретні іменники чоловічого роду, переважно назви побутових предметів, дерев, документів та ін., можуть мати варіантні форми, спільні з формами або називного, або родового відмінків: (*уклав*) *акт і акта, (вивчив) вірш і вірша, (розгорнув) довідник і довідника, (зрізав) дуб і дуба, (написав) лист і листа, (узяв) ніж і ножа, (поклав) олівець і олівець, (подарував) перстень і персня, (поставив) плуг і плуга*» (УП, 2019, с. 120).

Самобутність дієслова в українській мові виявляється у наявності специфічних форм, що збережено та кодифіковано в аналізованих граматичних працях. У дієсловах недоконаного виду парадигму майбутнього часу утворюють аналітичні форми (поєднання особових форм допоміжного дієслова бути та інфінітива: *буду писати, буду ходити*) та синтетичні форми (особові форми, утворені з інфінітива та скорочених особових форм колишнього дієслова *яти* (*иму*) – *-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*, що стали дієслівними закінченнями: *пектиму, пектимо, пектимуть*) (Городенська, 2017, с. 467–470; УП, 2019, с. 150). Зазначу, що шкільні граматики С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера репрезентують аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, у яких допоміжне дієслово (*му, меш, ме, мемо, мете, муть*) виступає у пре- та постпозиції до інфінітива (Sm.-St., 1913, с. 323), а це є особливістю південно-західних говорів, або лише у постпозиції (См.-Ст., 1893, с. 118; См.-Ст., 1914, с. 93; См.-Ст., 1928, с. 97), що стало нормою української літературної мови.

У сучасній українській мові, окрім минулого, репрезентовано також і давньоминулий час дієслова, який складається з форм минулого часу цього дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова *бути* (*ходив був, ходила була, ходили були*) (УП, 1929, с. 58; УП, 2019, с. 151). Однак варто наголосити, що цю характерну морфологічну особливість української мови, зафіксовану у граматиках С. Смаль-Стоцького (См.-Ст., 1893, с. 118), Є. Тимченка (Тимч., 1917, с. 128), В. Сімовича (Сімович, 1919, с. 251), було скасовано в правописних нормах 1933 р. (УП, 1933, с. 56).

Отже, збереженню самобутніх давніх рис української мови, які визначають її окремішність і самостійність, насамперед сприяла їх кодифікація в граматиках української мови, а згодом і чітке унормування в «Українському правописі» (1929). На жаль, історичні події в УРСР не сприяли розвитку української мови, а лише її асиміляції до норм російської, що стало причиною повного знищення окремих питомих рис української мови (після впровадження правопису 1933 р.). Нова редакція «Українського правопису» (2019) лише частково повернула ці специфічні особливості як обов'язкову норму, подекуди залишивши на розсуд мовця вибір однієї із запропонованих варіантних форм слова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Безпалько, О. П. (1960). *Нариси з історичного синтаксису української мови*. Київ: Радянська школа.

Вихованець, І. (2003). Знахідний відмінок у шатах родового. *Українська мова*, 1(6), 21.

Городенська, К. (2017). *Дієслово. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 364–492.

Гр. 1643: Граматыка словенскаѣ написана пре(з) Іwannа Ужевича слованина Славной Академіи Пари(з)скои в Тѣвлогіи Студента в Парижу. [*Joannis Usevicii grammatica Slavonica*]. 1643. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des manuscrit (Paris, France). 71 p. Latin 7568A.

Гр. 1645: Грамматыка словенскаѣ зложена и написана трудомъ и прилежанієм(м) Іwannа Ужевича слованина [*Grammatica Slavonica. XVII*]. Mediathèque de l'abbaye Saint-Vaast de la Bibliothèque municipale d'Arras (Arras, France). Manuscript 989.

Гуйванюк, Н. (2009). *Слово–Речення–Текст: вибрані праці*. Чернівці.

Заневич, О. (2015). *Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт*. Львів.

Заневич, О. (2023). Степан Смаль-Стоцький і його граматична концепція: дієслово. В Г. Меуш (відп. ред.), *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей*. Львів, 291–311.

Лесюк, М. (2014). *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*. Івано-Франківськ: Міст НВ.

Микитюк, О. (2010). *Сучасна українська мова: самобутність, система, норма*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

МНС 1886: Желеховский, Є., Недільський, С. (1886). *Малоруско-німецький словар: у 2 т.* Львів: З друкарні тов. им. Шевченка.

Москаленко, Н. А. (1959). *Нарис історії української граматичної термінології*. Київ: Радянська школа.

Синявський, О. (1922). *Порядник української мови*. Харків; Берлін; Нью-Йорк: Укр.-америк. вид. т-во «Космос».

Сімович, В. (1919). *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге вид. з одмінами й додатками*. Коломия; Вінніпег: Українська накладня.

См.-Ст. 1893: Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Ф. (1893). *Руска граматика*. Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка.

См.-Ст. 1914: Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Ф. (1914). *Граматика української мови*. 3-тє вид. перероб. Відень: Ц. і к. придворна і університетська друкарня А. Гольцгавзена.

См.-Ст. 1928: Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Ф. (1928). *Граматика української (руської) мови*. 4-ге вид. Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка.

Смотрицький 1619: Німчук, В. В. (підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки). (1979). В М. *Смотрицький, Граматика*. Київ: Наукова думка.

СУМ: Білодід, І. К. (гол. ред. кол.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ16-17: Гринчишин, Д., Чікало, М. (відп. ред.). (1994–20...). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип., 1–18* (видання незавершене). Львів.

Тимченко, Е. (1913). *Функції генетива въ южнорусской языковой области*. Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа.

Тимч. 1917: Тимченко, Є. (1917). *Українська граматика*. 2-ге вид. Київ: Друкарня Ун-ту св. Володимира Акц. Т-ва друк. і видавн. діла.

Тимч. 1918: Тимченко, Є. (1918). *Українська граматика для III і IV класи шкіл середніх*. Київ: Друкарня Т-ва «Криниця».

УП 1929: *Український правопис*. 1-ше вид. (1929). Харків: Державне видавництво України.

УП 1933: *Український правопис*. (1933). Харків: Радянська школа.

УП 2007: *Український правопис*. (2007). Київ: Наукова думка.

УП 2019: *Український правопис*. (2019). Київ: Наукова думка.

Фаріон, І. (2009). *Мовна норма: знищення, пошук, віднова*. Івано-Франківськ: Місто НВ.

Sm.-St. 1913: Smal-Stockyj, S., Gartner, T. (1913). *Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache*. Wien: Buchhandlung der Szewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.

Ольга ЗАНЕВИЧ

РОЗДІЛ 4

ВІД МАЛОРОСІЙСТВА ДО УКРАЇНСТВА: ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1914–1918)

Теперішня війна Росії проти України провадиться не тільки за «исторические земли», але й супроти українства як системи, що вирізняє українську спільноту й українську культуру не тільки від російської, але й із-поміж інших європейських народів. Прагнучи завоювати всю Україну, російський диктатор у своїй загарбницькій політиці заперечує право українців на окреме існування як нації та держави. «Його візія України, – наголосив Петро Порошенко, – Мало-російський федеральний округ» (Порошенко, 2021, 5–11 серпня).

Зрозуміло, що без України Російська держава не може бути імперією. Тому амбіції затьмарили мислення російського володаря. «Щоби бути імперією, – наголошував відомий американський політик, професор Збігнєв Бжезінські (Zbigniew Brzezinski), – московії потрібна Україна. Не лише задля території, але й задля історії понад 300 років та православної віри» (Лозинський, 2023, с. 9).

Твердження Владіміра Путіна (Владимир Путин) у публікації «Об историческом единстве русских и украинцев» не містить нічого нового для українців. Своє положення про «один народ росіян і українців» він підтвердив на петербурзькому економічному форумі 2025 р. і заявив, що там, де пройшов російський солдат, то все належить до РФ. У такий спосіб кремлівський диктатор обґрунтував свої загарбницькі та денаціоналізаторські плани, що означає для українців втрату своїх національних особливостей, таких як мова, культура, традиції. Адже Московія кілька століть цькувала й унеможливлювала розвиток української мови, історії та культури. Так, вперше українську мову обмежили у правах на соборі РПЦ у 1690 р. для написання церковних творів. Згодом, у XVIII–XIX ст., обмеження або заборони української мови вже стосувалися викладання у школах різного рівня, друку, використання у богослужіннях тощо. Зі середини XIX ст., тоді на тлі національного відродження в українських землях, російська імперська пропаганда розгорнула

кампанію щодо несприйняття українців як окремого народу. Сумнозвісний Валуєвський циркуляр (1863) «не было, нет и быть не может», а також Емський указ (1876) про заборону української мови у книжках, побуті, театрі та церкві стали офіційною точкою зору тодішнього Петербурга і сучасної Москви у ставленні до української мови і народу як носія. Це був *modus operandi* (спосіб дії) московитів, але з відповідними винятками чи особливостями (Лозинський, 2023, с. 9).

Відомі 480 різних постанов, указів, циркулярів, ухвал, розпоряджень про заборону української мови і культури, переслідування і знищення носіїв українства. У часи СРСР насильницьку переміну мовного коду українців здійснювали шляхом переінакшення українських прізвищ на московський лад, перейменовували населенні пункти на російський штиб, крали мелодії українських пісень і видавали за свої – російські (Лизанчук, 2024, 24 квітня).

Тому, стосовно єдності українців і росіян, то цього не може бути й апіорі. Дуже влучно про слабосильність путінської тези «про один народ» висловився український громадський діяч, публіцист, письменник і колишній президент Світового конгресу українців Аскольд Лозинський: «Якщо москаль – це брат українця, то це хіба біблійний Каїн» (Лозинський, 2023, с. 8).

Перша світова війна також почалася з кличем «адін народ, адін язык – рускій», з яким москалі спочатку пройшли цілу Галичину. Для тих, хто був проти цього кличу, були широко відкриті в'язниці, якими так багата Росія. Галичина і Буковина були останніми землями, де вільно розвивалося українське слово, що опинилися в руках ворогів українського народу. Дії російських окупантів у Галичині – це був «похід з вогнем і мечем» для остаточного знищення українського руху, культури і народу (Залізняк, 1915, с. 11).

Потрібно наголосити, що з вибухом Першої світової війни до армії країн, що воювали, було мобілізовано велику кількість українців. Так, до російської армії, за різними методиками підрахунків, чисельність призваних коливалася від 3,5 до 4,5 млн, а в австро-угорському війську – від 250–300 тис. до 700 тис. осіб (Литвин, 2008, с. 396; Субтельний, 1992, с. 296). Зрозуміло, що чимала кількість вояків-українців у результаті боїв на фронтах потрапляла у полон.

Відповідно до списку, складеного австро-угорським і німецьким командуванням, на початку 1915 р. на території Центральних держав знаходилися: в Австро-Угорщині – 177, у Німеччині – 122 пункти

військовополонених солдатів російської армії, відповідно 82 і 19 – офіцерських. Кількість полонених і серед них українців не подано (ЩДАВО України-2, арк. 1–8).

На 1 лютого 1917 р., за даними австро-угорського воєнного відомства, кількість бранців, взятих у полон Центральними державами, становила 2 874 271 особу, зокрема у Німеччині перебувало 1 092 055 осіб, із них 8 294 офіцери. За державною приналежністю найбільше було вихідців із Росії – 2 080 690 осіб (Патер, 2000, с. 274).

В Австро-Угорщині у лютому 1917 р. перебувало приблизно 1,1 млн полонених російської армії, зокрема до 200 тис. українців, а у Німеччині ще у жовтні 1918 р. нараховувалося 1,4 млн вояків російської армії, з них майже 300 тис. українців (ЕУ-1, 2000, с. 3121). Потрібно окремо зазначити, що у Росії було 1,7 млн полонених австро-угорської армії, зокрема орієнтовно 120 тис. українців (ЕУ-2, 2000, с. 3255–3256).

Варто наголосити, що у той час українці не мали власної держави, яка захищала б їхні інтереси, тому боролися і вмирали за імперію, що не тільки ігнорувала їхні національні справи, але й наполегливо прагнули, зокрема Росія, знищити їхній національний рух.

Однак українці Галичини і Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, відразу відреагували на початок воєнних дій, утворивши 3 серпня 1914 р. Головну Українську Раду¹, й почали організовувати військові формації УСС, а наддніпрянці 4 серпня 1914 р. створили СБУ. Ці організації у війні виступили на боці Центральних держав, проголосивши своїм головним політичним постулатом державність і соборність України. Реалізацію своїх національних змагань вони пов'язували із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого «на руїнах російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна, Самостійна Україна» (Наша платформа, 1914, с. 1–2).

СБУ, окрім пропаганди справи української незалежності у європейських країнах, уже з початком війни проводив роботу з полоненими українцями. Наприкінці жовтня 1914 р. ця організація отримала згоду воєнних властей Австро-Угорщини на ведення національно-патріотичної роботи серед полонених українців російської армії, щоб вибрати серед них найбільш національно свідомих (ЛАС-1, File 25). Це була важлива ділянка праці СБУ на той час для проведення відбору по інших таборах полонених українців. У

¹ 5 травня 1915 р. реорганізована в Загальну Українську Раду.

Фрайштадтському таборі створено групу з 30 найкращих агітаторів, які об'їжджали мішані багатонаціональні табори, щоб відібрати найсвідоміших українців. Ці агітаційно-пропагандистські місії проходили дуже складно, особливо в тих таборах, де верховодили російські чорносотенці.

Згадуючи про свій агітаційний виступ у березні 1915 р. на загальному вічу у таборі Гайманкарі в Угорщині, полонений агітатор Кость Даниленко зазначав, що у відповідь на запрошення полонених українців поїхати в український табір у Фрайштадті піднявся неймовірний гвалт. Згодом він так описував цю подію: «Як з мішка сипались вигуки: “Ізменник”, “продажная шкура”, “шпiон”, “долой”, “бей”! Натовп давив наперед. – “Куди кацапські морди! Кажи! Кажи! Поїдемо!” – кричали з усіх боків українці ... Ось на стіл вискакує посинілий від злості прапорщик і кричить зі всієї сили: “Смірно! Слухайте, смірно!” поволі вщухало ... – “Слухайте, ніжніє чини! Ми с вами в окопах сиділи? – Сиділи! Ми с одного котелка хлебали? Хлебали! Ми с вами одному царю служили? – Служили! Чево вам ещо нужно. Немецкіє шпiони режут россію! Бей єво, спасай россію”. І зіскочив зі столу. Тут почалися кулачки! Над головами свистіло каміння. Військова охорона, не розуміючи мови стріляла в повітря та прикладами розганяла юрби по бараках! І таких прикрих епізодів траплялося по таборах багатенько» (Даниленко, 1979, с. 17–18).

Проте агітаційна кампанія у таборах Австро-Угорщини дала добрі наслідки, пробудила національні почуття полонених, змусила їх задуматись над своєю власною долею і майбутнім Рідного Краю. Яскравим виявом результатів цих пропагандистських заходів СВУ стала відозва до полонених. «Сумно мені бачити, – писав бранець під псевдонімом “Товариш полонений”, – що у людей, які все своє життя віддають на боротьбу за Рідний Край, за наш нарід, які бажають нам добра, кидають камінням, а за тих кровопивців, які поневолили наш народ, які відібрали в нас Волю, які хочять стерти нас із лиця землі моляться, бажають їм довго панувати». Відозва закликала братів-наддніпрянців, щоб дійти до кращого життя, домагатися Рідної Школи, боротися за національні та політичні права, ніж жити в «темнім льоху». А для того, щоб усе це дістати, потрібно учитися. Тому був поклик «До праці, товариші, кому хочеться світла, волі, кому хочеться скинути з себе ярмо неволі» (Розвага, 1915, с. 5).

Полонені українці, які пройшли відповідний відбір через СВУ, переводились в окремі табори. Перший спеціальний табір для українських вояків був відкритий на початку листопада 1914 р. у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія). У 1917 р. у Фрайштадті разом зі старшинським табором у Йозефштадті (Богемія) нараховувалося 30 тис. полонених українців. Окрім того, в Австро-Угорщині знаходилися ще табори полонених українців у Дунасардегль (Угорщина), Кніттельфельді (Австрія) і старшинський у Терезієнштадті (Чехія) (LAC-3, File 22).

У Німеччині завдяки копіткій роботі члена Президії СВУ Олександра Йолтуховського вдалось добитися, щоб полонених українців було зібрано у трьох таборах: Раштат, Зальцведель і Вецляр. У них перебувало понад 50 тис. полонених, а у Ганновер-Мюндені в 1917 р. перебувало 400 старшин українців (LAC-3, File 22). Загалом упродовж Першої світової війни майже 200 тис. вояків-українців перейшли через табори в Австро-Угорщині та Німеччині (Наріжний, 1942, с. 15).

З метою піднесення національної свідомості полонених українців СВУ створив у таборах Просвітні відділи, діяльність яких проводилася за такими напрямками: а) просвіта взагалі; б) національно-патріотичне виховання; в) навчання громадського практичного життя. Просвітнім відділам надавалася широка автономія і свобода у виборі методів роботи, а за керівними органами СВУ залишалося лише право нагляду за їхньою діяльністю. Відділи взяли на себе основну частину праці серед полонених. Для досягнення своєї мети – національно-культурного усвідомлення українців, – Просвітні відділи організовували у таборах школи грамоти, бібліотеки, читальні, освітні курси, хори, оркестри, будували церкви, утворювали допомогові каси, кооперативні крамниці, відкривали спортивно-військові товариства, друкарні, засновували українські громади. У кожному таборі засновано український часопис: у Фрайштадті – «Розвага», Йозефштадті – «Наш Голос», Вецлярі – спочатку «Просвітній Листок», пізніше – «Громадська Думка», Раштаті – «Розсвіт», Зальцведелі – «Вільне Слово». Тому з часом Просвітні відділи ставали найважливішими організаціями в українських таборах Центральних держав. Ще однією важливою ділянкою їхньої роботи була організація побуту полонених і виконання посередницької місії між полоненими та місцевими австрійськими і німецькими властями (Патер, 2000, с. 277–278).

СВУ нелегко було проводити свою національно-освідлювальну та культурно-просвітню роботу, яка спочатку натрапляла на значний опір полонених, підбурюваних москалями, поляками, малоросами, різноманітними «люмпенами пролетаріату» тощо.

У своїй просвітній праці СВУ разом із галицько-буковинськими інтелігентами зіткнулися з тим, що світогляд військовополонених українців-наддніпрянців до свого полону формувався у загальноросійському імперському середовищі, яке на протигау Австрійській імперії Габсбургів не визнавало й не бажало знати жодної особовості, ні особистої, ні національної, ні регіональної чи класової. Адже процес формування в Росії типу імперської людини – «росіянина» – не був історичним процесом і будь-який його розвиток не розглядався взагалі. Це був певний брутальний, масовий, механічний виріб, який виконувала терористично-поліційна система в абсолютно зцентралізованій державі. Власне тому, що виривалися із живих організмів поневолені і позбавлені прав націй окремі їх частини, імперський тип «росіянина» не утворився. Змішуючи поняття «нація-етнос» і «держава-імперія», російська влада на практиці механічно наганала старі поневолені національні організми для створення «єдиного русского народа» у винятково російському розумінні цього слова.

«Результатом такої наполегливої й планової чинності державної машини, – зауважував український письменник, культуролог Євген Маланюк, – було з'явлення типу не росіянина, а лише: малороса, малополяка, малогрузина і навіть малосибіряка» (Маланюк, 2015, с. 29).

Євген Маланюк дав чітке визначення малороса – «це тип національно дефективний, скалічений психічно, духовно, а наслідком, часом, і расово». Він наголошував, що на Україні, яка стала «головним історичним родовищем цього людського типу», малорос прибрав якогось «особливо патологічного (ненормального) і зовсім не простого характеру». Зокрема, утвердилося хибне переконання про малороса як неосвіченого, примітивного, недорозвинутого українця, якого потрібно тільки просвітити, переконати й усвідомити, і він повернеться до українськості. Однак усе це було набагато складніше зробити, ніж здавалося. Адже малоросійство стало поширеним і кількісним явищем, хоча найменше охоплювало основну українську масу – селянство. На жаль, малоросійство українців, за словами Є. Маланюка, було «завжди хворобою не лише напівінтелігентською, але й, передовсім, інтелігентською» (Маланюк, 2015, с. 30).

Таким чином, малоросійством була заражена верства, яка була зобов'язана виконувати провідну і керівну роль нації.

Причину малоросійства Є. Маланюк вбачав усередині національної вдачі українців, через їх природню вдачу – «німеч, хворобу, каліцтво внутрішньонаціональне», вважав «це – національне пораженство». Адже малоросійськість українців ґрунтувалася на: відчутті своєї другорядності, меншовартості, неповноцінності, сформованому багаторічним страхом перед мовою, яка неодноразово заборонялася; відході від своєї культури, як «другорядної», «провінційної», «сільської»; розгляді проблем, враховуючи тільки інтереси Російської держави. Таке малоросійство, на думку Є. Маланюка, – «це не політика і навіть не тактика, лише завжди апіорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм» (Маланюк, 2015, с. 33). Можна ствердити, що для малороса єдиним прагненням було, щоб Україна завжди залишалася Малоросією – губернією Російської імперії.

Відомий німецький вчений, публіцист, політолог, історик Пауль Рорбах (Paul Rorbach) у своїй публікації «Через Україну, 1897» наголошував: «“Малоросія” – це найвторопніший (найпоширеніший) винахід російської політики». Він зауважував, що «хто вживає слово “Малоросія”, той не знає в чому саме лежить велика могутність росії, що, хто з ним не згідний у цьому, може викликати його на дискусію, але при умові, що “мусить замість слова “Малоросія” вживати слово «Ураїна»». Науковець стверджував, що українці і росіяни – це два різні народи, з окремими мовами, «відмінною кров'ю, відмінною історією і відмінною зовсім вдачею, що живуть в Україні та московщині» (Рорбах, 1915, с. 30–31).

Варто наголосити, що москалі та їхній російський уряд не могли допустити, щоб великий народ називав себе українцями, свій край Україною, а мову українською. Адже не могли вони дивитися крізь пальці на це та змиритися з цим. Тому відшукали москалі десь у козацьких літописах, у яких стверджувалося, що Україна (Мала Русь) мала «стару, не народну, чужу назву ... Малоросія, малорус, малоруський, – наголошував часопис “Розвага”. – Дуже часто називали нас в образі нам хохлами, мову нашу хохлацькою, а несвідомий, темний народ приймає одну й другу назву, та зве себе раз малоросом, то хохлом або просто дядьком» (Хто ми, 1915, с. 3–6).

Зрозуміло, що подолання малоросійства серед полонених українців у їхньому житті стало одним із найголовніших питань у наці-

онально-патріотичній та культурно-освідомлювальній роботі СВУ та галицько-буковинських діячів. На той час життя у таборах українських громад, як зазначав співробітник СВУ Омелян Терлецький, «було чимось виймковим, сказати аномальним» (Терлецький, 1919, с. 30–31). Адже життя розвивалося у неволі, яка витворила самобутній психічний стан полонених. На це мусіли зважати представники українських організацій у просвітньо-патріотичній роботі. Тому вони особливо виділяли у своїй праці характерні ознаки, зокрема придивлялися до тих, які шкодили їхній роботі, а також до інших, які їй сприяли. Тому просвітницькі працівники, насамперед із числа полонених, вважали, що треба враховувати дотеперішній світогляд бранців, їх психологічний настрій, який вони засвоїли і принесли зі своєї країни, тобто Росії, де проживали до полону. «Ми, російські українці, – зазначав бранець Фрайштадтського табору Онисим Чемара, – не бачили іншого шляху, як іти рука об руку з російським правительством. Цей напрямок підтримувала передусім велика віра в непереможність росії, у справедливість російського уряду, що, мовляв, по війні він і українському народові дасть якісь полекші» (Чемара, 1916, с. 6).

Реалізація накресленої СВУ національно-патріотичної та культурно-просвітницької програми перепліталася з великими труднощами. Передусім полонені мали страх перед Росією і боялися, що вона може притягнути їх до відповідальності навіть за пасивну участь в українській пропаганді, яка заперечувала головну підставу існування Російської імперії – «єдинство русского народа». Зрозуміло, що цей страх полонених перед Росією перешкоджав українській національно-просвітній праці, адже багато людей ставилися віддалено до української пропаганди або взагалі вороже. У всіх українських таборах довший час виявлялася ця пасивність і ворожість до українства (Терлецький, 1919, с. 31). «Нашим людям, – акцентував полонений Вецярьського табору під криптонімом У. Б., – зморованим, заляканим до мізка костей, старими обставинами російського громадського життя, стало мерещитися з першої появи тут земляків з волі (співробітників просвітніх відділів) тільки одне: “Сибір!”, “Повісять!”, “Не побачу жінки, дітей!” і таке інше». Далі цей же автор наголошував, що з часом страх так затуманив здоровий глузд полонених, що вони «по полохливості перевищили зайців», а через недовіру та непорозуміння самих до себе і свого добра «переступили всякі границі». До того ж у цьому загальному страху у таборі

були чорносотенці, які таку «полохливість бранців, обманами і брехнею підсилювали той страх, видаючи себе за приятелів народу» (У. Б., 1915, с. 1). Тому страх перед Росією велів полоненим триматися її, тому вони назверх показували себе русофілами.

Однак серед полонених були й справжні русофіли, які принесли русофільство, як уже зазначалося, ще з дому, а у таборі воно ще більше зміцніло поміж тих, хто опинився у неволі. «Які ж ми, українці, коли боремось брат з братом та ще й кричимо, що нас нема, що нас не треба!?» – запитував полонений з Вецляра своїх товаришів по неволі під псевдонімом «Українець». На його запитання: «Кого не треба?», відповідали: «Вкраїни! І якихось там українців», а захищали «веру, царя и отечество». Дізнавшись, що цей чоловік із Курської губернії, назвав його кацапом, почув відповідь: «Нет, я малорос ... Сам ротний говорив так мені, коли я був новобранцем, що я хахол або малорос. Ганьба і сором» (Українець, 1916, 10 травня). Тому й не дивно, адже на полонених дуже великий вплив мали воєнні переживання, а ностальгія за Рідним Краєм – «Малоросією» – викликала у них ідеалізацію. Оцінюючи такий психологічний стан полонених у таборах Німеччини, О. Терлецький наголошував, що тоді для бранців «і ціла росія ставала гарнішою, а цар добрим батьком, бо прислав через Червоний Хрест подарунки. Вони забули навіть своїх злих чиновників і поліцаїв. Усе те дуже змаліло в їх очах» (Терлецький, 1919, с. 31). Звідси, зрозуміло, чому між полоненими був сильний русофільський дух, аж поки українська пропаганда не досягла більших успіхів. Проте навіть і тоді ще до кінця не зникло русофільство між полоненими українцями, щоправда, воно ставало більш витонченим, лицемірним, прибраним у культурнішу форму. А пізніше, з утворення незалежної Української держави, воно пов'язувало себе з московським більшовизмом (Терлецький, 1919, с. 31).

Потрібно виокремити ще одну характерну ознаку полонених – їхнє ставлення до німецького світу. Адже українська пропаганда у трьох таборах проводилася на німецькій землі та й при допомозі німців – «ворогів російської держави, руського народу і слов'янства», що означало зраду цареві та «отечеству» і спілку з його ворогами. Німців полонені українці знали лише з боротьби з ними на фронті, в таборах лянштурмів (ополченців). Дещо більше пізнали вони німців та німецьке середовище, працюючи у робітничих командах, зокрема у хліборобських, де могли пригланутись до родинного життя німців та їхнього рільничого господарства. Проте у

полоні не могло бути прихильного ставлення до тих, хто тримав у неволі, тому й зрозуміло, що полонені українці ставилися неприхильно або й вороже до німців. Тільки завдяки українській пропаганді, коли русофільство почало слабнути, а окремі гуртки українських громадян побачили у Німеччині політичний чинник щодо створення незалежної України, щойно тоді ці гуртки інакше почали сприймати Німецьку державу. Але, з огляду на революційні події в Україні, увага полонених повністю була звернена до Рідного Краю, а Німеччина ставала їм знову чужою (Терлецький, 1919, с. 31).

Варто зазначити, що хоча серед полонених спочатку панував настрій до критики всього та невдоволення зі всього, негативного ставлення до української справи, все ж унаслідок української пропаганди у бранців збудилося національне почуття, станула перед ними майбутня, незалежна Україна, яка повинна принести повне щастя українському народові. Зрозуміло, що незалежну Україну полонені пов'язували з найбільш наболілим для них питанням – ідеальною розв'язкою земельної справи. Однак земельну реформу більшість полонених розуміла лише, як розподіл поміщицької землі (Терлецький, 1919, с. 35).

У своїй національно-патріотичній та культурно-освітній праці співробітники Просвітніх відділів і свідомі полонені роз'яснювали бранцям, чому москалі називають українців «мазепинцями», а національний рух, тобто боротьбу за права українського народу – «мазепинством». Вони наголошували, що найбільше тих слів вживають і прикладають до українців росіяни, незалежно від їх партійної приналежності, які надзвичайно вороже ставляться до національних домагань українців, не визнають їх прав як окремого народу не тільки на самостійність та утворення власної держави, але навіть на вільний національно-культурний розвиток.

Просвітяни зазначали, що, чуючи слова «мазепинство», «мазепинці», не всі українці добре до цього ставляться, багато соромляться та ображаються, що їх називають такими словами. Вони роз'яснювали бранцям, що ці слова походять від назви славного українського гетьмана Івана Мазепи, який хотів вибитись з-під панування Москви, поліпшити долю українського народу й пішов на союз зі шведами. Російський цар Пётр I (Пётр I) побив шведське військо, а бій під Полтавою став «кривавою раною» для українців, це «рана, яка не загоїться», поки українці «не відомстять кривди їм заподіяної» (Українець Л, 1915, с. 6).

Просвітяни наголошували, що, виконуючи наказ царя, попи скрізь по Україні прокляли І. Мазепу як зрадника держави і великого злочинця. Вони зауважували, що хоча справа гетьмана не втілилася у життя, не загинули його думки. «Вони, – зазначав Фрайштадтський бранець Онисим Чемара, – все чим більш набирають сили, пробуджують народні маси до боротьби за національні права та утворення Самостійної України ... Нам нема чого ображатись та соромитись назвиська “мазепинець”, “мазепинці”» (Чемара, 1915, с. 6–7).

Працюючи у Раштадтському таборі, О. Терлецький стверджував, що великою перешкодою для розвитку незалежного українського почуття було нерозуміння полоненими ідеї націоналізму, а тим більше українського націоналізму. Національні почуття українських бранців тісно пов'язувалися з російською державністю та ідентифікувалися на полі «єдинства русского народа». Визнавати себе не руським, а українцем означало бути антидержавним чинником, особливо, яка не бажала поліпшення життя в Росії, навіть шляхом революції, чи її розпаду, щоб у такий спосіб над нею запанували чужинці. Зрозуміти, що українська нація і Російська імперія – це зовсім не рівнорядні поняття, полонені не могли. Тому українська пропаганда на початках своєї праці в таборах натрапила на такий великий опір з боку широкого загалу бранців. Коли внаслідок української пропаганди у полонених стало пробуджуватися національне почуття, навіть тоді вони ще ставили класові інтереси, а саме земельну справу, вище національної ідеї. «І треба було, – констатував О. Терлецький, – щойно дальших місяців просвітньої роботи, щоби побіч земельної справи виступили на перший план такі речі, як національна школа, українська мова як урядова і т. п.» (Терлецький, 1919, с. 39).

Національно-освідомлювальну працю серед полонених українців СВУ розпочав насамперед у таборі Фрайштадт, для чого 15 листопада 1914 р. туди був скерований відомий громадський діяч і скульптор Михайло Гаврилко (Гаврилко, 1979, с. 7). У проведенні української пропаганди просвітянин натрапив у таборі на значний опір із боку полонених, яких підбурювали москалі, поляки та малороси, що перебували під впливом підпрапорщиків, а також окремих інтелігентів із числа студентів, учителів, урядовців. «За своїм світоглядом, – наголошував М. Гаврилко, – вони були чорносотенці і великі патріоти московії» (Гаврилко, 1979, с. 7). Тому було вирішено національно-освідомлювальну працю розпочати із загальних

питань про українство та різних проблем громадського та політичного життя українського народу.

Так, Михайло Гаврилко проводив загальні читання з історії України, за загальної кількості до 1 000 осіб, а відомий галицький мистець, письменник і громадський діяч Микола Голубець читав і роз'яснював для бранців твори українських класиків – Тараса Шевченка, Леоніда Глібова, Марка Вовчка, Степана Руданського та ін. Проте й на читаннях відбувалися демонстрації антиукраїнського елементу, полонені приносили до читальні каміння, М. Голубець, наприклад, «двічі примушений був користуватися “караулом”» (Гаврилко, 1979, с. 8; Голубець, 1979, с. 9–11).

Для посилення національно-освідомлювальної та просвітницької праці у середині грудня 1914 р. Президія СВУ скерувала до Фрайштадту відомого українського мовознавця Василя Сімовича. Він організував у таборі Просвітній відділ, який 20 серпня 1915 р. національно-свідомі полонені, які вже самостійно вели просвітню працю, реорганізували у Просвітню секцію, а згодом, 8 серпня 1916 р. – у товариство «Просвіта імені Михайла Драгоманова». Метою цього товариства було згуртування та проведення всієї просвітньої праці для національного освідомлення й освіти полонених, патріотичного виховання майбутніх діячів для подальшої діяльності у Наддніпрянщині.

Національно-просвітню і патріотично-виховну працю у Фрайштадтському таборі здійснювали 13 співробітників Просвітнього відділу, серед них 9 галичан – Микола Голубець, Роман Домбчевський, Володимир Левицький, Яцко Остапчук, Осип Охримович, Василь Пачовський, Василь Сімович, о. Євген Турула, Михайло Чайковський, один буковинець – Осип Безпалко і два наддніпрянці – Михайло Гаврилко і о. Омелян Гнідий. Слід зазначити, що робота СВУ у Фрайштадті мала належне розуміння зі сторони Міністерства війни та Генерального штабу Австро-Угорщини (ЦДАВО України-1, арк. 8).

Відповідно до ухвали Просвітнього відділу (вересень 1915 р.), до загальних читань були залучені й полонені Фрайштадтського табору: Ю. Балицький, К. Голобродський, Гелетюк, Д. Дяків, І. Лазько, О. Лошаченко, Ю. Мочульський, Д. Оляничин, Орищенко, Слюзар, В. Степанович, Д. Щербина (імена не встановлено) (Дубрівний, 1979а, с. 119). Для проведення національно-патріотичного виховання полонених поряд із культурно-просвітніми організаціями у

Фрайштадті засновано руханкове (спортивне) напівмілітарне товариство «Січ імені гетьмана Петра Дорошенка». Мета цього товариства – виховати полонених українців свідомими громадянами України, розвинути у них почуття служіння українському народові, виробити й піднести розуміння єдності та спільності національних інтересів усіх українців, зміцнити дисципліну і дух товариськості. Обрано Січову старшину, до складу якої належали: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ і заступник кошового), писар, скарбник, обозний і чотири чотарі. На поклик Січової старшини що два місяці збиралася Січова рада (загальні збори), а надзвичайна – за необхідності. Товариство мало свій жовто-блакитний прапор і свої січові відзнаки, які обов'язково повинні були носити всі січовики (Дубрівний, 1979b, с. 73–74).

Спочатку до згадуваного товариства записалося приблизно 200 полонених, а згодом, у липні 1917 р., їх стало 304, тобто там був зорганізований весь активний і національно-свідомий елемент Фрайштадтського табору (Дубрівний, 1979b, с. 74). Варто наголосити, що старшина цього товариства, крім щоденних руханкових вправ, під проводом надзвичайно ідейного та енергійного свого голови Миколи Лозовика (учителя з Київщини) інтенсивно проводила національно-освідомлювальну та військово-патріотичну роботу. Для цього влаштовано виклади з української історії, літератури, географії, політично-державницького навчання, а також із військової історії, польової військової служби і тактики, фортифікації тощо (Дубрівний, 1979b, с. 74).

Завдяки наполегливій національно-освідомлювальній праці галицько-буковинських і наддніпрянських (із числа бранців) інтелігентних сил полонені у таборах пройшли велику еволюції від несміливості та непевності у розумінні національної справи до усвідомлення себе українцями та потужної національної свідомості. Якщо раніше терміни «Україна», «українець» видавалися полоненим «смішними і дивними», то у контексті проведеної національно-патріотичної роботи майже всі бранці їх розуміли та здебільшого вживали. Василь Сімович запевняв, що незабаром «вже згине старий, осміяний “хохол”, “малорос”, а українців така назва ображатиме» (Сімович, 1979, с. 85–94). «Щоб така кривда нам не діялася й надалі, – зазначав В. Сімович, – й щоб нас не робили ані поляками, ані руськими, ми даємо собі таку відповідь на питання, хто ми: ми всі, що говоримо своєю мовою, такою мовою, якою ба-

лакають у нас скрізь по селах наші люди, ми всі – українці, а мова наша – українська» (Патер, 2024, с. 329).

Українізація таборів, незважаючи на всілякі труднощі, протягом 1916 р. обумовила велетенський крок уперед. Національно-патріотична справа дедалі більше охоплювала бранців, які зрікалися свого «малоросійства» і ставали в ряди справжніх борців за волю України. Зміцнення національних почуттів серед українських полонених тільки посилювало політичний бік української справи. Політичні питання посіли тепер провідне місце у національно-освідомлювальній праці СВУ. «І так поволеньки, – писав згодом член Президії СВУ, відомий український бібліограф Володимир Дорошенко, – спільними силами було виконане велике діло національного освідмлення й перевиховання полоненого вояцтва» (Дорошенко, 1954а, с. 3).

Таким чином, широка національно-освідомлювальна й патріотично-виховна робота СВУ серед полонених українців напередодні революційних подій в Україні призвела до того, що з невиразної сірої маси повстав свідомий український громадянин, як зазначав В. Сімович, «який ось-ось має вхопитися за дишель свого воза й кермувати ним як цього йому треба» (Сімович, 1939, с. 51–59).

Берлінську централь СВУ у квітні 1915 р. заснував Олександр Скоропис-Йолтуховський. Для проведення національно-освідомлювальної, культурно-просвітньої та патріотично-ідейної роботи серед полонених німецьких таборів було запрошено 29 осіб з інтелігентного середовища, зокрема науковців, вчителів та колишніх студентів. Із них нараховувалося: 11 із Галичини (Володимир Левицький, Богдан Лепкий, Петро Карманський, Мирон Кордуба, Зенон Кузеля, Василь Пачовський, Михайло Паращук, Роман Перфецький, Омелян Терлецький, о. Євген Турула, Василь Сімович); 10 із Буковини (Осип Безпалко, о. Петро Катеринюк, Роман Смаль-Стоцький та інші); 8 із Наддніпрянщини, здебільшого полонених українських офіцерів. На серію лекцій з українства був запрошений професор Степан Смаль-Стоцький (Патер, 2000, с. 279; Терлецький, 1919, с. 26).

У таборах Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі для проведення національно-патріотичної праці споруджено великі лекційні зали, у яких могло поміститися орієнтовно 4 000–5 000 людей (Терлецький, 1919, с. 25). Також влаштовано театральні сцени, побудовано церкви, у житлових бараках виділено приміщення для шкіл, зведено

будівлі для книгарень, бібліотек, палітурних майстерень, крамниць, майстерень для заняття живописом, гончарства, різби, обладнано читальні зали, клуби, робітні для занять фотосправою, спортивні приміщення тощо.

Просвітні відділи СВУ у таборах полонених українців у Німеччині докладали всіх зусиль для заснування українських народних шкіл, які відвідували неписьменні або ті, що отримали якусь освіту в російських закладах початкової освіти. У Зальцведелі була така школа, названа іменем відомого українського педагога Бориса Грінченка. У листопаді 1916 р. у школі нараховувалося 234 учні, вона мала 4 класи і 6 відділів, у ній, окрім грамоти, вивчали німецьку мову та технічні науки. Кожний полонений, який закінчив таку школу, докладно знав українську літературу й, як зазначав український громадський діяч, перекладач, видавець, син відомого українського мецената Євгена Чикаленка Петро, що перебував тоді у цьому таборі, «може вважатися за цілком інтелігентну людину» (Діло, 1917).

У Вецлярі діяв Просвітній відділ (Роман Смаль-Стоцький – голова, члени – Роман Перфецький, Богдан Лепкий, Василь Пачовський, Петро Лисецький, Омелян Терлецький, полонені вчителі: Марко Митієвський, Бахір, Якубович (імена не встановлено)), а також товариство «Просвітня громада імені Михайла Драгоманова» (голова – Омелян Терлецький), що скеровували національно-патріотичну працю у відповідне русло (Громадська Думка, 1917, 13 грудня; 23 грудня).

У Вецлярі 23 лютого 1916 р. відкрито людовий (народний) університет, через який проводилася основна національно-просвітня діяльність у таборі. Полонені українці добре усвідомлювали користь освіти, яка принесе їм знання у здійсненні їх бажань і прагнень, дасть пізнати права людини. Проте початок роботи просвітніх працівників не давав оптимізму стосовно національного освідомлення «сірої, як ті російські шинелі маси, без ніякого обличчя, без найменшої національної та громадянської свідомості, з одною фразою в ушах і душі: “за веру царя і атечества”» (Карманський, 2005, с. 95).

Однак, долаючи всі труднощі, насамперед через нестачу підручників, просвітяни зуміли записати до народної школи 200 постійних учнів і 100 курсистів, тому вже через деякий час, як зазначав тодішній шкільний викладач П. Карманський, вже «серед полонених Вецлярського табору було чути українську мову» (Карманський, 2005, с. 95).

Варто наголосити, що завдяки СВУ полонені добре розуміли здобуте неоціненне багатство знань, яке вони можуть втілити в життя, щоб залагодити у Рідному Краю руїну, яку принесла війна. «Користуймося нагодою і не марнуймо Божого часу, – закликав полонений Степан Журба своїх таборян, – бо життя дала природа для того, щоб жити і користатися всіма її благами, а не спати, спати і спати на волі і гнилою колодою по світу валятися» (Журба, 1916, 16 лютого).

Для проведення національно-просвітньої діяльності у Раштаті засновано табірну інституцію – Просвітньо-суспільне товариство, перед яким стояло нелегке завдання прилучити до українства масу полонених, яка була більш-менш індиферентною і невороже ставилася до української справи. До цього були залучені кращі інтелігентні сили галичан і наддніпрянців, а також із числа полонених. Про величезну просвітню роботу у Раштатському таборі свідчили такі дані: за період від травня 1915 р. до березня 1917 р. проведено 1 200 викладів, 1 100 різних засідань і здійснено 45 269 книговидач у бібліотеці (Терлецький, 1919, с. 341–342).

Варто зазначити, що спочатку Раштат був табором соціалістичного ухилу, але завдяки національно-патріотичній і культурно-просвітній праці українських інтелігентних сил у свідомості полонених відбулася велика еволюція. За висловом О. Терлецького, табір перетворився «на своєрідну фабрику, в якій перероблювано “малоросів” на “хохлів” на свідомих українців» (Терлецький, 1919, с. 152).

У листопаді 1915 р. у Раштатрі створено Українську громаду, на чолі якої став Просвітній відділ. На початку лютого 1916 р. усі таборів організації об’єдналися й утворили Генеральну Раду (своєрідний таборовий парламент) і Генеральну Старшину (таборовий уряд). На першому засіданні Генеральної Ради одноголосно ухвалено назвати Українську громаду табору «Самостійна Україна». Головою Генеральної Ради обрано Ісака Соломоніва, скарбником Євгена Сергієва і секретарем Василя Литвиненка (Терлецький, 1919, с. 130). Зрозуміло, що назва Української громади «Самостійна Україна» набула національного значення, показувала розвиток української ідеї в таборі, яка у недалекому майбутньому могла ще більше зростати.

У Раштаті 1 грудня 1915 р. постало гімнастичне товариство «Залізняка», яке через кілька днів змінило назву на «Запорожська Січ». Спочатку його програмою стало навчання полонених танців, у ній

брало участь 70 осіб (Терлецький, 1919, с. 117). Однак уже на початку лютого 1916 р. відбулися збори «Січі», на яких обговорено справу цього товариства. Зокрема, у березні–квітні 1916 р. велися дискусії про становище «Січі» у разі офензиви німецьких військ на українські етнографічні північно-західні землі – Холмщину і Підляшшя. Тут це товариство, на думку січовиків, мало сповняти адміністративно-господарську роль в етапнім терені. Особливо акцентували на тому, що акція «Січі» корисна для національно-патріотичного освідомлення українського населення окупованих німецьким військом земель, а також у протидії польській пропаганді. На жаль, ці дискусії з названих питань трохи затихли. На деякий час «Січ» своєю появою в таборі дещо відсторонила людей від Української громади і була причиною різних здогадів і чуток.

Однак 24 квітня 1916 р. полковником «Січі» обрано полоненого Миколу Шаповала, який зумів визначити головне завдання цього товариства – поставити українську справу на самостійну основу, що показало масі полонених сутність «Січі», у якій можна навчитися порядку, дисципліни, відчутти себе вже не «малоросом», а українцем. Згодом із цієї організації вийшов Військовий відділ, який провадив українську пропаганду серед населення Холмщини і Підляшшя.

Варто наголосити, що статут раштатської «Січі» був розроблений на підставі галицьких статутів УСС, «Січей» і «Соколів». Це означало, що раштатське товариство «Січ» було гімнастичним побратимством і одночасно цілком військовою організацією, яка складалася з полку (1 000 осіб), який ділився на 9 сотень, відповідно сотня на 4 чоти, а чота на десятки, кожен із яких мав 2 рої. Три сотні творили курінь. Окрім того, введено офіцерські ранги: хорунжий, поручик, сотник, осавул і полковник. До рядової старшини належали: ройовий, десятник, чотар і господар сотні. Окрім полковника, був ще писар, який вважався одночасно заступником полковника (Терлецький, 1919, с. 200–201).

Відповідно до списку «Січі», у 1916 р. у ній нараховувалося 974 члени. Згідно з соціальним походженням, із них було: 500 хліборобів (сільгоспгосподарів), 207 ремісників різних професій, 96 купців і торговців, 29 малих (дрібних) підприємців, 45 фабричних і хліборобських робітників, 55 нижчих урядовців і 55 писарів. Окрім того, були ще фельдшери, телефоністи, 30 електротехніків, 6 учителів, а також 6 осіб із вищою освітою. Таким чином, «Січ» складалася, як видно з реєстру, із нижчих суспільних верств.

Статистика січовиків, відповідно до їхнього територіального походження, була такою: найбільше представництво у цьому товаристві мали Полтавська губернія – 194 особи, Київська – 175, Харківська – 113, Чернігівська – 109; далі йшли Подільська – 92, Катеринославська – 75, Херсонська – 76, Волинська – 64, Таврійська – 25, Вороніжська – 20, а найменше репрезентували свої краї Донська – 9, Кубанська і Холмська губернії – по 6 осіб кожна (Терлецький, 1919, с. 263–264).

У Раштаті було створено перший взірць української «Січі», яка складалася з наддніпрянців. «Січ» і вільне козацтво, що утворилося в Україні в часи революції 1917 р., у засаді нічим не відрізнялися від раштатської.

Розвиток українського парамілітарного руху в таборі полонених у Вецлярі спричинив заснування гімнастичного товариства «Січ». Воно досить скоро перетворилось на парамілітарну структуру з порівняно невеликою кількістю своїх членів із виробленим національно-патріотичним світоглядом. Його члени спільно проводили гімнастичні вправи у супроводі оркестру, виконували нічне чергування у таборі, пильнували пожежну безпеку (Срібняк, 2023).

У травні 1916 р. у Зальцведелі створено таборову «Запорізьку Січ», до складу якої увійшло приблизно 100 осіб (3 таборового, 1916, с. 8). Варто наголосити, що хоча табір Зальцведель був наймолодшим з усіх українських таборів, рівень національної свідомості членів Української громади табору не поступався Раштату і Вецлярю. Про це свідчило прибуття представників трьох таборів до Зальцведеля з нагоди проведення 28 травня 1916 р. Шевченківського свята. Програма заходу була такою: «Панахида по душі блаженної пам'яті Тараса», Святочна академія, вистава першої дії п'єси «Назар Стодоля» і пролог Ярослава Марченка «На Тарасовій могилі», вокальний музичний концерт за участю відомого українського співака Модеста Менцинського (Срібняк, Голоско, 2020).

У Шевченківському святі Зальцведеля взяли участь представники інших таборів: із Фрайштадту прибули Василь Сімович і о. Євген Турула, з Раштату – Петро Бензя, Микола Шаповал, Федір Сугак, Яків Тарасовський і Василь Лисенко, з Вецлярю – Роман Перфецький і Омелян Терлецький (Терлецький, 1919, с. 266).

Українізація таборів, незважаючи на всілякі труднощі, протягом 1916 р. обумовила величезний поступ у національно-патріотичному освідмленні полонених. Національна справа дедалі більше охоплювала бранців, які зрікалися своїх малоросійських переконань і

ставали в ряди справжніх борців за волю України, щоби «прийти перед очі українського громадянства з ясними очима, з чистою совістю» (Патер, 2021, с. 88).

Про українство більшості українських бранців засвідчила стаття полоненого Зальцведельського табору «17.1.1917», підписана криптонімом Ф. Я., у якій наголошувалося: «Нехай між нами не буде ні “малоросів”, ні “хахлів”, а будуть справжні українці, борці за волю Вітчизни, гідні називатися правнуками “славних пращів великих”. Він закликав своїх товаришів по неволі “скоріше ж не-свідомі освідомлюйтесь, а свідомі несить свої сили” “меншим братам”, аби на нашу совість не впав докір будучих поколінь і, щоби назавжди змили зі свого чола печать рабства. Боротьба відверта, щира, свідомо, завзята боротьба приводить до досягнення бажаних цілей, а не підхліблювання, рабська покірливість й жадання милостині» (Ф. Я., 1917).

У листі полонених українців до СВУ від 20 січня 1917 р. відчувалася велика надія на «великоповажний історичний момент для України», усвідомлення того недалекого часу, коли «на руїнах царської імперії, зійде сонце Вільної України!» (До Союзу визволення України, 1917, с. 1).

Звістка про революцію в Росії, отримана українськими бранцями 15 березня 1917 р., започаткувала нове життя у таборах, яке відображало всі тогочасні події на Сході Європи, стала для них духовним визволенням. Тепер уже ніхто з них не боявся, що, повернувшись із неволі, відповідатиме за своє українство.

Полонені українці у таборах Центральних держав із піднесенням сприйняли революційні події в Україні. Вони об'єднувалися з українськими робітничими командами, проводили спільні збори, на яких приймали резолюції до російського тимчасового уряду з вимогами зробити основою нових законів повне народоправ'я, провести земельну реформу на користь українського селянства, укласти мир, повернути українському народові всі національні права до Переяславської Ради 1654 р., знищені російським царизмом (ЩДАВО України-5, арк. 1–2).

Варто зазначити, що якщо бранці Фрайштадту у своїх вимогах домагалися тільки національно-територіальної автономії України, з'єднаної з Росією, то полонені німецьких таборів по-іншому розглядали цю проблему. Вони провели дискусію з фрайштадтцями з цього питання, вважаючи, що настав такий час, коли вже не можна

задовільнятися Переяславом (Сімович, 1937, с. 75). Полонені вважали, що Переяславський договір 1654 р. був основою відносин України з Росією, а тепер він не годився або, щонайменше, мусів бути підданий ґрунтовній ревізії, щоби українському громадянству «необкроєне володіння своїх національних прав було як слід забезпечено вимогами життя в ХХ столітті» (Сімович, 1937, с. 75).

Зазначу, що після довгих нарад бранці німецьких таборів вирішили все ж таки підтримати й прийняти ухвалу фрайштадтців стосовно Переяславської умови, вважаючи ці домагання тільки перехідними, а різні розходження могли б тільки зашкодити українській справі.

Полонені українці прагнули з'ясувати своє місце у революційних подіях, зрозуміти свою роль і значення у цих процесах. «В ім'я чого й за кого маємо, ми, українці, класти й далі свої голови? Перше, за князів Романових, а тепер за князів Львових, Мілюкових та Родзянків? Знімати останню одежину, щоб сплачувати англійцям, французам і будь-яким іншим зайдам борги, що наробив деспотичний уряд?» – запитували полонені. Вони констатували: «Українське громадянство нічим не зв'язано супроти російського уряду. Він є чужий для нас, а ми для нього. Нас не повинна зваблювати думка, що, коли Росія стане республікою, то вже для нас настане раювання. По-перше, ми не знаємо, чи буде республіка, а по-друге, коли б вона й стала республіканською державою, то хіба не запралятимуть нею такі самі бюрократи, як і при Миколі Романову, хіба тільки в іншій одежі» (Патер, 2000, с. 291).

Отже, після початкової революційної ейфорії до полонених приходило протверезіння, розсудливе оцінювання ситуації, пам'ятаючи, що після революції 1905 р. Україна нічого не скористала. Тому полонені Зальцведельського і Вецлярського таборів наголошували, що «тільки своя незалежна держава дасть повну свободу, тільки в ній забезпечений розвиток народу – тим-то нам треба самостійної України, її нам слід добиватися, а для цього потрібно використати час полону на те, щоб приготувитись до боротьби за самостійну Україну, й до того, як необхідно самостійність будувати та її вдержати» (Сімович, 1937, с. 74).

Національно-патріотична та культурно-освідомлювальна праця в таборах проводилася в дусі тодішніх політичних подій в Україні. Надзвичайно піднесено полонені зустріли проголошення автономії України (23 червня 1917 р.) І Універсалом Центральної Ради, яку

вони вважали своїм урядом, схвалювали її діяльність, запевняли у своїй відданості. Проте не у всіх таборах настрої полонених були однакові. Так, Раштат був більш соціалістичним. У прийнятій ухвалі таборових зборів від 25 червня 1917 р. із нагоди проголошення I Універсалу не було й мови про незалежність України, а вислів «Вільна Україна» по-своєму трактували самостійники й автономісти. «Одне було певне, – писав О. Терлецький, – що Центральна Рада мала симпатію у Раштатському таборі» (Терлецький, 1919, с. 356).

Зате у Зальцведельському і Вецлярському таборах скрізь був дух український, самостійницький, незалежницький. «Радуйтеся зморені муками усі діти України: над Києвом повіває зі Святої Софії жовто-блакитна хоругва вільної Української республіки! – наголошував вецлярський часопис “Громадська Думка”. – Діждали ми такої радості, якої не було від часів Богдана ... З вибухом революції в росії піднялася Україна на весь ріст, – всі свідомі згуртувалися без різниці партій і стану в один великий гурт і станули одною лавою до великого діла ... Щасливішої хвилі, як теперішня, не найде Україна вже ніколи, то тепер слід нам за всяку ціну здобувати нам державну незалежність» (Золотий вінець України, 1917, с. 1).

Полонені українці у таборах Австро-Угорщини та Німеччини складали присягу на вірність Центральній Раді, збирали кошти на Український національний фонд. Так, організація українців табору Дунасардагель 2 травня 1917 р. передала через СБУ для цілей фонду 30 корон, полонені Фрайштадту – 338, а офіцери-українці з Йозефштадту – 120 (ЦДАВО України-3, арк. 22, 31; Полонені на Український національний фонд, 1917, с. 399).

Після проголошення III Універсалом Центральної Ради (20 листопада 1917 р.) УНР бранці Фрайштадтського табору повністю відкинули свої автономістичні погляди і обрали шлях цілковитої державної незалежності.

«Тепер полонені українці, вірні сини Української Народної Республіки, – зазначалося у зверненні фрайштадтців до Центральної Ради від 24 грудня 1917 р., – з великою нетерпеливістю ждуть того щасливого часу, в який мають повернутися додому, щоб стати в міцні лави оборонців народно-республіканського ладу на Вільній Україні» (Солдати українського табору, 1918, с. 18).

Із метою консолідації національних сил 17–20 вересня 1917 р. у Раштаті проведено міжтаборову конференцію Українських гро-

мад трьох українських таборів у Німеччині, на якій обговорено тогочасне політичне становище та напрями подальшої національно-патріотичної й культурно-освідомлювальної роботи. Зокрема, учасники конференції визнали Центральну Раду в Києві єдиним красивим представництвом до часу проведення Українських Установчих Зборів, висловили їй повну довіру і надання допомоги, а також домагатися дозволу на відвідування неукраїнських таборів із метою переведення до українських інтелігентів-українців, закликали українських інтелектуалів зголошуватися до громадської роботи в українських таборах (Конференція український таборових організацій, 1917, с. 712).

Доцільно зауважити, що СВУ надавав великого значення проведенню національно-патріотичної роботи серед полонених українських офіцерів царської армії, які утримувалися окремо від солдатського складу у невеликих спеціальних таборах із відповідними умовами перебування та самоуправління. Однак консервативність офіцерського корпусу тривалий час перешкоджала організації українських старшинських таборів. За 1915–1916 рр. до української справи приєдналися лише декілька офіцерів українського походження та за переконаннями (Срібняк, 1996, с. 6). Проте революційні події в Україні дали відчутний поштовх до утворення українських гуртків і організацій у таборах військових полонених офіцерського складу.

Одним із перших почав українізовуватися табір у Терезієнштадті. Хоч у таборі переважали російські настрої, проте молодші українські офіцери заснували декілька гуртків – драматичний, хоровий, бібліотечний, кооперативний, руханково-спортивний «Сокіл». Значний вплив на пожвавлення українізації табору мало утворення у березні 1917 р. Центральної Ради у Києві. Українські офіцери, прагнучи долучитися до розбудови українського життя, звернулися до воєнного міністерства Австро-Угорщини з проханням перевести їх до Фрайштадту. Однак в офіційній відповіді зазначалося, що офіцерам не дозволено перебувати у солдатських таборах. Тоді заходами СВУ був українізований старшинський відділ табору Йозефштадт із заміною в ньому російських офіцерів українцями (Прохода, 1979, с. 54).

На початку червня 1917 р. на заклик СВУ до Йозефштадту прибуло 20 українських офіцерів, а через місяць ще стільки ж на місце вивезених росіян. Українці почали прибувати з українських таборів: Гарт, Браунау, Мархтрєнк, Кляйн-Мюнхєн, Мюлінг, Мост

(Брюкс), Ліберець (Райхенберг), Візенбург. З усіх старшинських таборів Австро-Угорщини Йозефштадт був найменшим, нараховував лише 120 офіцерів, тому він найлегше піддавався українізації. Адже у ньому досить легко було зосередити українських офіцерів замість виселених в інші табори росіян.

У таборі, незважаючи на велику ворожість і ненависть до українства переважно штабних офіцерів, ще в 1915 р. виник і діяв нелегально «Український гурток», до якого належало 15 осіб. Ядро гуртка складали: хорунжі Яків Сич і Микола Букшований, підпоручик Малевич (ім'я не встановлено), капітан Петро Ганжа та підполковник Іван Перлик (Прохода, 1979, с. 54–55).

Члени гуртка, головою якого був обраний П. Ганжа, проводили серед полонених українських офіцерів роботу в суто національно-патріотичному дусі, читали лекції на українознавчі теми, відбували політичні віча, на яких обговорювали події в Україні та національний рух у військових частинах російської армії. Полонені офіцери табору Йозефштадт із радістю вітали утворення Центральної Ради, її Універсали, заявляли, що «горді за своїх борців, які так високо піднесли прапор Вільної України», наголошували, що «велика армія полонених-українців незабаром повернеться додому, дасть великі кадри робітників і буде боронити нашу волю!» (Полонені офіцери-українці, 1917, с. 541).

У Йозефштадті з великим піднесенням зустріли проголошення III Універсалом УНР. Українські офіцери сердечно вітали своїх наддніпрянських братів із такою визначною подією, акцентували у цьому на великій ролі Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які «утворили маяк, що ярко світить тепер усім поневоленим націям і компас, по котрому привели народній корабель серед бур, скель і туманів до мети, котра означає нову добу в історії Європи» (Офіцери-українці табору, 1918, с. 17–18).

У Німеччині активно діяла Українська громада старшинського табору у Ганновер-Мюндені, яка нараховувала 120 осіб. У її заклику до полонених офіцерів у Німеччині від 15 грудня 1917 р. наголошувалося на повній довірі Центральній Раді, основними постулатами якої керувалася у своїй роботі Українська табірна громада. Вона закликала всіх, хто хотів набути собі на майбутнє знання і досвід у громадській праці, бути дійсно корисним для свого народу, подавати рапорти на переїзд до табору у Ганновер-Мюндені. Відозву за Українську Громаду табору підписали: генерал-майор Віктор Зе-

лінський, підполковники Пухтаєвич і Коваленко (До всіх полонених офіцерів-українців, 1917, с. 839–840).

Після проголошення IV Універсалом УНР (22 січня 1918 р.) державної незалежності українські старшини табору Йозефштадт 5 лютого 1918 р. звернулися до комендатури табору з заявою, що «від цього моменту лічимо себе офіцерами і солдатами Української національної армії. Прохаємо Ц[ісарську] К[оролівську] команду станції пробити негайно по телеграфу заходи перед компетентними властями, щоби нас у порозумінні з правительством Української Республіки офіційно було признано до українського війська». Відповідно до поданого списку бажання вступити до армії УНР виявили 132 українці, серед них було 97 старшин і солдатів (ЦДІАЛУ, арк. 3–5).

Після підписання Берестейського мирного договору між УНР і державами Почвірного союзу (9 лютого 1918 р.) на заклик українського уряду в таборах полонених українців почали формуватися українські військові відділи. Підґрунтям для них стали спортивні товариства «Січ», навколо яких згуртувалися найсвідоміші українські вояки, готові зі зброєю в руках виступити на захист Рідного Краю (Срібняк, 1996, с. 14–25).

Уже 9 лютого 1918 р. у Фрайштадті, згідно з ухвалою таборової організації – Головної Української Ради, приступили до організації полку ім. гетьмана Петра Дорошенка, згодом перейменованого у «1-й фрайштадтський курінь Оборони Рідного Краю». Для цього утворено спеціальний комітет – Бойову управу, яку очолив капітан П. Ганжа. Вона у короткий термін організувала перший транспорт з-понад 900 добровольців, який вже 1 березня 1918 р. виїхав до Володимира-Волинського (Організація частин, 1918, с. 160–161).

До Президії СВУ та Головної Української Ради Фрайштадту надходили заяви і цілі списки полонених з інших таборів, із робітничих команд, а також від українських офіцерів «з проханням якнайскоріше перевести нас до Фрайштадтського табору, щоб і ми могли стати в лави борців за волю і свободу нашої Української Республіки» (ЦДАВО України-4, арк. 6, 10, 74, 98–128; ЦДАВО України-6, арк. 5–6).

Такі заяви засвідчували високу національну свідомість полонених, розуміння ними свого патріотичного обов’язку перед Вітчизною у важкий для неї період, вселяли надію, що армія, складена з таких свідомих одиниць, сповна готова виповнити свій патріотично-військовий обов’язок для волі і добра українського народу.

Варто наголосити, що у короткий термін у Фрайштадті було сформовано ще кілька транспортів добровольців, яких щоденно прибувало по 200–300 осіб і перевезено їх до Володимира-Волинського. Тут 13 березня 1918 р. із прибуттям 30 старшин із Йозефштадту був сформований штаб майбутньої Першої стрілецько-козацької дивізії – Сірожупанників (назва від кольору уніформи), яку очолив підполковник І. Перлик.

У травні 1918 р. дивізія складалася з 4 піхотних і 1 гарматного полків, інженерної сотні та кінного дивізіону. Окрім того, вона мала валки (кавалькаду возів), шпиталь та допоміжні майстерні (шевську, збройну) і хлібопекарні. Піхотний полк складався з 3 куренів по 4 сотні в кожному й кулеметної сотні. На 1 липня 1918 р. бойовий склад дивізії становив 140 старшин і 6 000 козаків (Патер, 2021, с. 102).

Опинившись на Волині під час гетьманського перевороту, у лавах сірожупанників відчувалося певне настороження й очікування змін, які невдовзі сталися. Із призначенням командиром дивізії Віктора Сокири-Яхонтова у частині почався розбрат, почастишали масові втечі козаків, серед них багато національно-свідомого воїнства, що завдало великого удару такому, здавалося б, могутньому військовому формуванню. Як виявилось згодом, В. Сокира-Яхонтов був пов'язаний із більшовиками.

Після присяги 29 серпня 1918 р. на вірність Гетьману Павлові Скоропадському, Сіра дивізія незабаром була передислокована у Конотопський р-н на Чернігівщину. Тут вона зіткнулася з повним безладом, що панував у краї, з великою перешкодою у проведенні національно-патріотичної та культурно-освідомлювальної праці, арештом українських громадсько-політичних діячів та жорстокими діями каральних загонів гетьманської влади. До цього ж дуже спричинилися російський саботаж і більшовицька агітація.

У жовтні 1918 р. із дивізії звільнено в запас козаків старшого віку (орієнтовно 1 200 осіб, зокрема 250 старшин), а далі молодших річників, тому під час повстання проти Гетьмана у грудні 1918 р. у полках залишилося по 80–100 козаків і по 30–40 старшин (Бутович, 1966, с. 31).

Перейшовши на бік Директорії, дивізія (командири – отаман Палій, пізніше підполковник Абаза (імена не встановлено)) тимчасово збільшилася до 6 000 козаків унаслідок проведеної мобілізації. Проте у боях із більшовиками на Чернігівщині проти т. зв. Першої

української радянської дивізії козаки-сірожупанники не хотіли воювати і були демобілізовані. Із них більшовики сформували «Красноармейскую Серую дивизию», яка згодом була розпорощено по різних частинах Червоної армії (Мандзенко, 1996, с. 16).

Після відходу з Чернігівщини на Правобережну Україну сірожупанники, провівши чергову демобілізацію, були перейменовані в Сіру дивізію (2,5 тис. козаків і старшин) під командуванням генерала отамана Пузицького. Зі середини січня 1919 р. сірожупанники воювали проти більшовиків у районах Коростеня, Овруча, Житомира і Бердичева, зазнавши важких втрат. У травні 1919 р. на протипольському фронті більшість сірих потрапила у полон, а рештки пробилися до Ланівців на південну Волинь, утворивши Сіру стрілецьку дивізію (700 багнетів, командир П. Ганжа) у складі Волинської групи Армії УНР, а її залишки (4-га Сіра бригада у складі 2-ї Волинської дивізії) воювали до листопада 1920 р., тобто до їх інтернаування разом з іншими військовими частинами Армії УНР у таборах Польщі (Срібняк, 1997, с. 45).

У таборах Німеччини також формувалися українські військові відділи. Українська делегація, за підписом тодішнього міністра закордонних справ УНР Миколи Любинського, після підписання мирного договору у Берестю видала від імені українського народу наказ до всіх полонених офіцерів і солдатів у німецьких таборах перейти у розпорядження Центральної Ради, ставати в ряди організованої української армії для оборони своєї держави від нападу більшовицьких банд, що грабували рідний край. Зрадником вважався той, хто вагався або відмовлявся обороняти свою рідну землю, і взагалі не мав права повернутися на Батьківщину. Делегація наголошувала на негайному виконанні полоненими цього наказу (Українське правительство, 1918, с. 1).

На допомогу Вітчизні поспішили полонені українці всіх трьох таборів у Німеччині. Так, 17 лютого 1918 р. із Раштадтського табору виїхав на Україну полк ім. Івана Богуна у складі 800 осіб, а 3 березня – полк ім. Івана Виговського кількістю 1 200 козаків (Терлецький, 1919, с. 360). У Вецлярському таборі на основі товариства «Січ» був створений полк ім. Петра Дорошенка, призначено сотників, курінних та отаманну старшину (Срібняк, 2023).

Виконуючи наказ українського уряду, генерал Віктор Зелінський 13 лютого 1918 р. приступив до формування дивізії Синьожупанників (назва від кольору уніформи). Відповідно до його наказу,

сформовано штаб дивізії: начальник – полковник Янів, члени: Григорій Сиротенко, Федір Крушинський, Тиміш Омельченко – всі видатні старшини та свідомі українці. З кожного українського табору було відібрано по 2 000, загалом – 6 000 свідомих козаків (Зелінський, 1938, с. 22).

У середині березня 1918 р., після остаточного сформування у Ковелі на Волині, зазначена дивізія прибула до Києва. А 24 березня 1918 р. на Софіївському майдані відбувся парад дивізії, який приймав військовий міністр УНР Олександр Жуковський у присутності представників українського уряду і командування німецько-австрійських військ, що тоді перебували на запрошення Центральної Ради у Наддніпрянщині для боротьби з більшовиками. Увечері у Національному театрі на честь синьожупанників був організований перегляд вистави «Запорожець за Дунаєм» за участю трупи Миколи Садовського. Перед початком вистави виконано Гімн «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт». Після того перед вояками Першої Української дивізії виступив Голова Центральної Ради Михайло Грушевський, який закликав дивізійників ще послужити Україні, поки у Наддніпрянщині творяться військові відділи, висловив сподівання, що серед них немає ворогів України і байдужих до її долі. Також він заявив, що німці не прийшли скористатися трудними обставинами в Україні, а прагнуть допомогти їй у боротьбі з більшовиками, щоб вона вийшла сильною і незалежною (LAC-2, File 27).

За підписом Олександра Жуковського та начальника канцелярії військового міністерства Миколи Ковалевського 25 квітня 1918 р. видано відповідний наказ. У ньому, зокрема, зазначалося, що «всі полки можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без їх канцелярії у Києві» (Зелінський, 1938, с. 70). Напередодні гетьманського перевороту (29 квітня 1918 р.) німці роззброїли синьожупанників. Також була розформована Друга Синя дивізія, сформована у с. Голобах на Ковельщині, перед її виїздом до Києва (Патер, 2021, с. 107).

Чимало синьожупанників відіграло позитивну роль у державотворчому і військовому житті України, вплившись до інших військових формацій. Спроби повноцінного відновлення дивізії Синьожупанників довели лише до створення 7-го Синього полку, командиром якого був Микола Шаповал, у складі Третьої Залізної Стрілецької дивізії під командуванням генерала Олександра Удовиченка. У листопаді 1920 р. дивізія разом з іншими формуваннями

Армії УНР відступила з Наддніпрянщини за Збруч і була інтернована у таборах Польщі (ЕУ-1, 2000, с. 2820; ЕУ-2, 2000, с. 3255–3256).

Про створення українських військових формувань із полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини відомий історик Дмитро Дорошенко зазначав: «Так і не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині, в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібною. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася “самостійництва” полонених, влада гетьманська – їх “революційності”» (Дорошенко, 1954b, с. 39). Окупаційні німецько-австрійські війська, перебуваючи на той час в Україні, відстоювали інтереси своїх держав, вони боялися, щоби відроджена Українська держава не мала сильної армії, не стала могутньою, конкурентною їм економічно, потугою на Європейському континенті, а тому розпустили українські військові частини, сформовані та зорганізовані за їхньою участю на своїх територіях.

Отже, національно-патріотична та культурно-просвітня праця СБУ серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини у 1914–1918 рр. призвела до розуміння ними свого становища не тільки в неволі, але й змусила їх задуматися про свою подальшу долю взагалі. Рутинна просвітня праця невеликих гуртків галицько-буковинських і наддніпрянських інтелектуальних сил спричинилася до зросту в полоні вільних людей; виростав український громадянин, який перестав бути «малоросом» чи «хахлом», а став українцем.

Українізація таборів, національно-освідомлювальна справа все більше сприяли зміцненню національних почуттів українських бранців, які зрікалися свого «малоросійства». Створення різних таборових товариств, парамілітарних «Січей» посилювало у полонених почуття служіння українському народові, піднесло їх розуміння національних інтересів українців, зміцнило дисципліну і дух товарищескості.

Утворення Генеральних старшин на чолі таборових Українських громад стало однією з найважливіших віх в історичному розвитку громад, надало право полоненим брати участь у їхньому самоуправлінні. З вибухом революції в Росії та революційних подій в Україні керівництво у громадах набуло, до певної міри, державних форм. Громади ставали ніби маленькими республіками зі своїми парламентами, урядами, президентами чи головами. Революція і

український визвольний рух не тільки збудили національну свідомість полонених, а ще більше посилили їхнє українство, все більше відділяючи їх від «малоросійства».

Важливим чинником щодо пришвидшення ходу національної еволюції полонених стала їх концентрація у таборах, завдяки якій проводилася дуже інтенсивна просвітня праця, а розвиток українських громад відбувався надзвичайно швидко. Зосередження полонених у таборах спричинилося до сильнішого відпору з боку ворожих елементів до української справи.

Велика національно-патріотична і культурно-освідомлювальна робота привели до утворення в таборах Центральних держав перших українських військових формувань – дивізій Синьо- і Сірожу-панників. Незважаючи на різні перешкоди, вояки цих військових з'єднань, після їх розформувань, до кінця виконали свою клятву на вірність Україні, проводячи значну національну і культурно-просвітню працю серед земляків у Рідному Краю, а в часи Директорії частина з них знову стала в ряди Української армії, займала поважні пости в Українській державі. Вони залишилися вірними і непохитними борцями за українську справу та здобули собі почесне місце в історії визвольних змагань українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бутович, М. (1966). Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. *За державність*, 11, 31.

Гаврилко, М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі Фрайштадт. (1979). *Союз визволення України 1914–1918*. Відень. Нью-Йорк, 7.

Голубець, М. (1979). Усвідомлення полонених у таборі Фрайштадт творами українських письменників. *Союз визволення України 1914–1918*. Відень. Нью-Йорк, 9–11.

Громадська Думка. (1917, 13 грудня; 23 грудня).

Даниленко, К. (1979). Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918*. Відень. Нью-Йорк, 17–18.

Діло. (1917, 3 серпня).

До всіх полонених офіцерів-українців у Німеччині. (1917). *Вістник Союзу визволення України*, 53, 839–840.

До Союзу визволення України. *Громадська Думка*. (1917, 20 січня), 1.

Дорошенко, В. (1954a). *Союз визволення України*. *Свобода*, 154, 3.

Дорошенко, Д. (1954b). *Історія України 1917–1923 рр.* (Т. 1: Доба Центральної Ради). Нью-Йорк, 39.

Дубрівний, П. (1979а). Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918, Відень*. Нью-Йорк, 119.

Дубрівний, П. (1979b). Товариство «Січ імені гетьмана Петра Дорошенка» в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 73–74.

ЕУ-1: *Енциклопедія українознавства (ЕУ). Словникова частина, 8.* (2000). Львів, 3121.

ЕУ-2: *Енциклопедія українознавства (ЕУ). Словникова частина, 9.* (2000). Львів, 3255–3256.

Журба, С. (1916, 16 лютого). Народний університет. *Просвітний листок, 4.*

З таборового життя. *Вільне слово*. (1916, 10 травня), 8.

Залізняк, М. (1915). *Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?* Відень, 11.

Зелінський, В. (1938). *Синьожупанники*. Берлін, 22.

Золотий вінець України. *Громадська Думка*. (1917, 6 травня), 1.

Карманський, П. (2005). Шляхом визвольної боротьби (спомини). *Визвольний шлях, 9–10*. Лондон; Київ, 95.

Конференція українських таборових організацій у Німеччині. (1917). *Вістник Союзу визволення України, 45*, 712.

Лизанчук, В. (2024, 24 квітня). Особистий контрнатуп кожного проти загарбників. *Україна молода*.

Литвин, В. (2008). *Історія України*. Київ, 396.

Лозинський, А. (2023). *Бо москалі – чужі люде...* Львів, 9.

Маланюк, Є. (2015). *Малоросійство (1959)*. Київ: Український пріоритет, 29.

Мандзенко, Й. (1966). *Сірожупанники. За державність, II*, 16.

Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома війнами, I*. Прага, 15.

Наша платформа. (1914). *Вістник Союзу визволення України, I*, 1–2.

Організація частин українського війська з полонених у таборі Фрайштадт і вимарш 1-го куреня на Україну. (1918). *Вістник політики, літератури й життя, II*, 160–161.

Офіцери-українці табору Йозефштадт у Чехах до Української Центральної Ради. (1918). *Вістник політики, літератури й життя, I–2*, 17–18.

Патер, І. (2000). *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів, 274.

Патер, І. (2021). *Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.)*. *Військово-науковий вісник, 35*, 88.

Патер, І. (2024). Василь Сімович – громадянин-просвітянин. В *І. Патер, Союз визволення України (1914–1918). Постаті*. Львів, 329.

Полонені на Український національний фонд. (1917). *Вістник Союзу визволення України*, 25, 399.

Полонені офіцери-українці до Центральної Української Ради у Києві. (1917). *Вістник Союзу визволення України*, 34, 541.

Порошенко, П. (2021, 5–11 серпня). Стаття путіна не про історію. Це політичний маніфест із погрозами сусідам. *Високий Замок*.

Прохода, В. (1979). Вплив «Фрайштадтської республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 54.

Розвага. (1915), 14, 5.

Рорбах, П. (1915). Через Україну, 1897. *Просвітний листок*, 6, 5.

Сімович, В. (1937). Відгук березневої революції 1917 р. в таборах полонених українців. *Календар «Просвіти» на 1937 рік*. Львів, 74–75.

Сімович, В. (1939). Союз визволення України. *Календар-альманах «Дніпро»*. Львів, 51–59.

Сімович, В. (1979). Початки національно-просвітньої праці серед полонених у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 85–94.

Солдати-українці українського табору у Фрайштадті в Австрії до Української Центральної Ради. (1918). *Вістник політики, літератури й життя*, 1–2, 18.

Срібняк, І. (1996). *Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців у таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915–1918 рр.)*. Київ, 6.

Срібняк, І. (1997). Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914–1918 рр.). *Сурмач*, 1, 45.

Срібняк, І., Голоско, С. (2020). Газета «Вільне Слово» як джерело вивчення життєдіяльності полонених українців у таборі Зальцведель (Німеччина), 1916–1917 рр. <https://enpuirb.udu.edu.ua>

Срібняк, І. (2023). *Український парамілітарний рух у таборі Вецляр, Німеччина, 1916 – перша половина 1918 рр. (за матеріалами таборової преси)*. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46822/>

Субтельний, О. (1992). *Історія України*. Київ, 296.

Терлецький, О. (1919). *Історія української громади в Раїтаті*. Київ; Ляйпціг, 30–31.

У. Б. Наші завдання. (1915). *Просвітний листок*, 6, 1.

Українець, Л. (1915). Не ганьбіть себе, не забувайте себе! *Розвага*, 6, 6.

Українець. (1916, 10 травня). Хто має більше прав в Росії – жид чи українець? *Вільне Слово*, 7.

Українське правительство до полонених українців. (1918, 2 березня). *Вільне Слово*, 1.

Ф. Я. 17.1.1917. *Вільне Слово*. (1917, 17 січня).

Хто ми й яке наше ім'я. (1915). *Розвага*. *Фрайштадт*, 20, 5–6.

ЦДАВО України-1: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 4405, оп. 1, спр. 54, арк. 8.

ЦДАВО України-2: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 74, арк. 1–8.

ЦДАВО України-3: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 176, арк. 22, 31.

ЦДАВО України-4: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 179, арк. 6, 10, 74, 98–128.

ЦДАВО України-5: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 182, арк. 1–2.

ЦДАВО України-6: ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 208, арк. 5–6.

ЦДІАЛУ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 368, оп. 1, спр. 79, арк. 3–5.

Чемара, О. (1915). Хто такі «мазепинці». *Розвага*, 6, 6–7.

Чемара, О. (1916). Чого навчив нас минулий рік. *Розвага*, 1, 6.

LAC-1: Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 25.

LAC-2: Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 27.

LAC-3: Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 21. File 22.

Іван ПАТЕР

РОЗДІЛ 5

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ «СОКІЛ», «СІЧ», «ПЛАСТ» І «ЛУГ» У ГАЛИЧИНІ В ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНУ БОРОТЬБУ 1914–1923 РОКІВ

На західноукраїнських землях у кінці XIX – першій половині XX ст. працею кількох поколінь була створена мережа громадських, політичних, господарських, культурно-освітніх, спортивних, пожежних, напіввійськових організацій, які відіграли помітну роль у формуванні української нації. Особливе місце у цьому процесі належить масовим молодіжним товариствам «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг». Члени цих організацій активно долучилися до створення першої в новітній історії України добровільної мілітарної формації – Легіону УСС, брали активну участь у розбудові ЗУНР та УНР, воювали у лавах ГА, київських Січових стрільців, Карпатської Січі, діяли в «Просвіті», Союзі Українок, Українському спортовому союзі, Українському студентському спортовому клубі, Організації вищих класів українських гімназій, руханкових і спортивних організаціях, УВО, ОУН, Українській народній самообороні, УПА, Українській дивізії «Галичина», збройному підпіллі 1940-х – початку 1950-х років, були творцями Акту відновлення Української Державності, Української Головної Визвольної Ради тощо. Особистості, виховані в товариствах «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг», значною мірою вплинули на національний розвиток і націоналістичний рух першої половини XX ст. та наступник поколінь.

Період національно-визвольної боротьби 1914–1923 рр. став великим випробуванням для значної частини членів цих організацій. Багато з них загинули в цих буремних подіях, частина повернулася в Галичину, як-от: Степан Гайдучок, Роман Дашкевич, Олена Степанів, Петро Франко, Іван Чмола, Степан Шухевич та ін., інші – емігрували в різні країни Європи й Америки. З окупацією Галичини поляками, діяльність українських сокільських, січових, пластових і лугових товариств переходить в інший формат. Треба було пристосовуватися до нових реалій, дещо змінювати форми роботи. Окрім

того, необхідно було зберегти національну пам'ять про українську національно-визвольну боротьбу 1914–1923 рр.

Українська історіографія представлена багатьма працями, у яких розглянута історія зазначених товариств від кінця XIX ст. до 1939 р., серед них, зокрема, й публікації автора. Однак питання збереження національної пам'яті про українську національно-визвольну боротьбу 1914–1923 рр. у контексті суспільно-культурної діяльності окремо не висвітлювалися. З огляду на це, підготовлено цей розділ, хронологічні межі якого окреслені 1920–1930-ми роками. Нижня межа – відновлення діяльності цих організацій; верхня – сумнозвісна політика пацифікації українців у Галичині, проведена польською владою у вересні–листопаді 1930 р.

У міжвоєнний період імена діячів української національно-визвольної боротьби 1914–1923 рр. присвоювалися структурним підрозділам організації «Пласт». У 1920-х роках у її складі полки, сотні, чети і навіть деякі гуртки носили імена осіб, які загинули у вирі війни: Федя Черника, Дмитра Вітовського, Софії Галечко, Осипа Яримовича, Світлани Харченко та ін. У 1924 р. ВПК, яку очолював Северин Левицький, провела структурні зміни в організації (Сова, 2023а). Замість полків створено курені, у яких було від 3 до 7 гуртків. Декілька куренів однієї місцевості творили кіш. Кожен мав опікуна, який із-поміж іншого полагав у конфліктні ситуації, які виникали з місцевими органами влади та забезпечував стабільний розвиток. Для активізації роботи «Пласту» ВПК ввела поділ на округи. У 1920-х роках їх існувало 6 із центрами в Бережанах (згодом перенесено в Тернопіль), Коломиї, Львові, Перемишлі, Станиславові (тепер – Івано-Франківськ), Стрию (згодом перенесено у Дрогобич). У кожній окрузі ВПК призначала Окружну пластову команду. Всі пластові курені належали до трьох уладів: УУПЮ, УУПН, УУСП. Умовний віковий поділ передбачав 4 вікові категорії: новаки (6–12 років), юнаки (12–18 років), старші пластуни (18–35 років) та пластуни-сеньйори (від 35 років).

Ім'я Федора (Теодора) Черника носили такі пластові підрозділи: 1-ий курінь ім. Федя Черника УУСП у Львові (ІЦІАЛУ-30), 20-й курінь УУСП «Степові Вовки» ім. Ф. Черника та 61-й пластовий курінь ім. Федя Черника УУПЮ у Станиславові (заснований Василем Чукуриним у 1929 р.) (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 400, 405).

Яскравою сторінкою для «Пласту» є історія 1-го куреня ім. Федя Черника УУСП. Восени 1923 р. у Львові створено перший гурток

старших пластунів, який згодом був перейменований на «Клуб старших пластунів і пластунок ім. сотн. Федора Черника у Львові». У березні 1925 р. на основі цього клубу зареєстровано 1-ий курінь старших пластунів ім. Федя Черника. Восени 1926 р. чисельність куреня настільки зросла, що його було поділено на самостійні гуртки, які дали початок кільком куреням старших пластунів у Галичині (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 404). Зауважу, що Федір Черник (1894–1918) до Першої світової війни був членом пластового гуртка під керівництвом Івана Чмоли. У 1913 р. він закінчив Перемиську гімназію, був студентом права Львівського університету. В роки Першої світової війни – хорунжий Легіону УСС (від серпня 1914 р.), відбув скорострільний вишкіл (1916), командант чоти і сотні скорострілів УСС. Відзначився у боях на г. Маківка (1915), під Семиківцями (1915) і на Лисоні (1916). У с. Потутори потрапив у російський полон. Згодом став одним із організаторів Січових стрільців у Києві, ідеологом стрілецької соборницької ідеї. Командир 1-ї сотні Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, кулеметної сотні 1-го куреня Січових стрільців, кулеметної сотні Окремого загону Січових стрільців. Був сотником армії УНР, членом Стрілецької ради. Загинув 18 листопада 1918 р. у бою під Мотовилівкою під час протигетьманського повстання (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 336–337).

У Бережанах працював 41-й пластовий курінь ім. Осипа Яримовича, створений Володимиром Бемком у 1927 р. Це була данина пам'яті Осипові Яримовичу (1897–1917) – члену пластового гуртка під керівництвом Івана Чмоли до Першої світової війни, провіднику пластового гуртка у Філії Академічної гімназії у Львові. Свого часу Олександр Тисовський відзначив його як члена взірцевого гуртка впорядників. У роки війни був поручником Легіону УСС (від серпня 1914 р.). Командант чоти, а згодом сотні УСС (від квітня 1915 р.), учасник боїв на г. Маківка. Отримав поранення у боях на г. Лисоня. Загинув 1 липня 1917 р. біля с. Конюхів на Тернопільщині у бою з російською армією (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 358).

У Перемишлі діяв 86-й пластовий курінь ім. Світлани Харченко УУПЮ, створений Цьопою Паліїв у 1928 р. (ЦДІАЛУ-16, арк. 66–67 зв.). Світлана Харченко (1890-ті – 1919) була полковим лікарем 7-го Синього полку 3-ї піхотної Стрілецької дивізії армії УНР. Героїчно загинула у серпні 1919 р. у бою з більшовиками. І

хоча про її життя та діяльність на той час відомостей було обмаль, однак її чин було відзначено у назві цього пластового підрозділу.

Багатьох пластунів міжвоєнної Галичини привертала постать Дмитра Вітовського (1887–1919) – визначного військового й політичного діяча. Його ім'я присвоєно куреням УУПЮ: 37-му пластовому куреню в Самборі ім. Дмитра Вітовського, 48-му пластовому куреню у Підгайцях ім. Дмитра Вітовського, 53-му пластовому куреню ім. Дмитра Вітовського у Львові, 65-му пластовому куреню ім. Дмитра Вітовського в Озерній біля Зборова, 77-му пластовому куреню ім. Дмитра Вітовського в Коломиї, 82-му пластовому куреню ім. Дмитра Вітовського у Львові, 84-му пластовому куреню ім. Дмитра Вітовського в Жовкві, 91-му пластовому куреню ім. Дмитра Вітовського у Загвізді, самостійному гуртку ім. Д. Вітовського у Калуші, а також 6-му старшопластовому куреню ім. Дмитра Вітовського, який діяв у Дрогобичі та ін. (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 394–406).

На честь визначної громадської діячки та хорунжої Легіону УСС Софії Галечко (1891–1918) у «Пласті» існував 31-й пластовий курінь ім. Софії Галечко в Дрогобичі. Його заклала у березні 1922 р. Вікторія Гавдяк з учнів учительського семінару сестер василіанок (ЦДІАЛУ-10, арк. 78; ЦДІАЛУ-11, арк. 108, 110, 112, 115; ЦДІАЛУ-13, арк. 2–4; ЦДІАЛУ-14, арк. 119, 121). А також було засновано пластовий курінь ім. Софії Галечко у Винниках (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 403).

Імена українських діячів, які мали вплив на формування ідеології організацій «Сокіл», «Січ» та «Пласт», напередодні та в роки Першої світової війни присвоювали деяким структурним підрозділам. Серед них удостоєні Іван Франко (1856–1916), Наталя Кобринська (1855–1920), Леся Українка (1871–1913), Остап Вахнянин (1890–1924) та ін.

Ім'я Івана Франка носили пластові курені УУПЮ: 18-й пластовий курінь ім. Івана Франка в Дрогобичі (ЦДІАЛУ-9, арк. 3 зв.; ЦДІАЛУ-10, арк. 71 зв., 106 зв.), 62-й пластовий курінь ім. Івана Франка в Володимирі-Волинському (ЦДІАЛУ-21, арк. 55–57; ЦДІАЛУ-28, арк. 55–57), 46-й пластовий курінь ім. Івана Франка в Завадові, 89-й пластовий курінь ім. Івана Франка в Саджаві (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 399, 402).

Наталя Кобринська стала патроном для 26-го пластового куреня ім. Наталі Кобринської в Косові (ЦДІАЛУ-24, арк. 74, 103), 71-го

пластового куреня ім. Наталі Кобринської у Львові, 78-го пластового куреня ім. Наталі Кобринської в Межирічах УУПЮ (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 397, 401).

На честь Лесі Українки названо курені УУПЮ: 14-й пластовий курінь ім. Лесі Українки в Сокалі, 44-й пластовий курінь ім. Лесі Українки у Львові, 59-й пластовий курінь ім. Лесі Українки в Тустановичах, 63-й пластовий курінь ім. Лесі Українки в у Володимирі-Волинському, 73-й пластовий курінь ім. Лесі Українки в Луцьку, 91-й пластовий курінь ім. Лесі Українки в Станиславіві (ЦДІАЛУ-6, арк. 3 зв.; ЦДІАЛУ-16, арк. 32, 34, 35).

Остап Вахнянин – військовий і культурний діяч, співзасновник «Пласту» на Закарпатті, патрон 50-го пластового куреня ім. Остапа Вахнянина у Львові та пластового куреня в Застав'ї УУПЮ (ЦДІАЛУ-33, арк. 429, 430, 434, 659, 661, 727, 758, 952, 1150, 1187, 1224).

Українські молодіжні товариства віддавали шану також тим військовим, державним і громадським діячам часів Першої світової війни й Української революції 1917–1923 рр., які виїхали за межі Галичини або закордон, зокрема громадському, військовому та державному діячу Іванові Боберському (1873–1947), письменниці та громадській діячці Людмилі Старицькій-Черняхівській (1868–1941) та ін.

Ініціативи, здобутки й осяги діяльності і сама постать І. Боберського, його внесок у розвиток організацій «Сокіл», «Січ» і «Пласт» були гідно оцінені сучасниками. На початку 1920-х років на основі його діяльності, праць та афоризмів викристалізувалася сокільська ідеологія, оформлена у «Десять заповідей українського сокола та сокілки» (ЦДІАЛУ-3, арк. 1; Сова, 2019, с. 242–243). Упродовж 1920–1930-х років вдячні вихованці І. Боберського, які працювали в різних громадських товариствах міжвоєнної Галичини, започаткували відзначення днів його народження. Зокрема, знаковими подіями громадського рівня стали святкування 50-річчя та 60-річчя І. Боберського, організовані львівським товариством «Сокіл-Батько» (ЦДАВО-2, арк. 92–95; ЦДІАЛУ-1, арк. 6; Сова, 2019, с. 242–243). Із нагоди 50-річчя від народження «Батька українського тіловиховання» у Львові було створено спеціальний фонд ім. І. Боберського, кошти з якого йшли на «переведення в життя ідеї Вчителя а саме: на закупню українського майдану у Львові і фахове формування нового покоління січово-сокільських робітни-

ків. Віримо, що за нашим кличем поспішають не лиш Його ученики, але члени УГА і всі громадяне, які відносяться з признанням до Його праці» (Бучко, Гайдучок, Кузьмич, 1923). Подібні святкування проводилися і в інших містах та селах Галичини у 1930-х роках. Керівництво товариства «Сокіл-Батько» у Львові на честь І. Боберського назвало Український спортовий кружок у Львові. Однак він проіснував недовго.

Дівочий 36-й пластовий курінь ім. Людмили Старицької-Черняхівської створений 1923 р. у Дрогобичі при гімназії «Рідної школи» (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 398). Збереглася коротка історія куреня за 1923–1925 рр., укладена курінною Степанією Веселою та писарем Мирославою Тустанівською. Документ завірено курінною печаткою та штампом коша українських пластових куренів у Дрогобичі із зазначенням дати – 26 грудня 1925 р., у якому зазначалося: «Дня 8.VIII.1924 р. затвердила Верх[овна] Пл[асова] Ком[анда] самостійну жіночу частину яко XXXVI Пл[асовий] Пол[к] ім[ени] Людмили Старицької-Черняхівської, з зеленою краскою полка» (ЦДІАЛУ-20, арк. 37–38).

Українські товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» належно вшановували діячів, убитих у 1920-х роках. Зокрема, громадську діячку Ольгу Басараб (1889–1924), яку закатували поляки у львівській в'язниці, а також державного, військового і політичного діяча Симона Петлюру (1879–1926), якого вбили радянські органи державної безпеки.

У Самборі 47-й пластовий курінь ім. Ольги Басараб УУПЮ фактично працював напівлегально (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 399). У його звіті за 2-й квартал 1926 р. зазначено: «13. Завваги і бажання. Справа легалізації нашого Куріня нічо не поступила в період. До Дирекції нашої школи прийшов з Кураторії обіжник нагадуючий на яких умовинах можуть існувати укр[аїнські] пл[асові] частини. Отже: можуть існувати тільки під зверхністю Дирекції школи, з відзнак мають відкинути всякі національні емблеми, не сміють бути в порозумінню з іншими пл[асовими] Курінями, ані брати участі в жадних зїздах, чи стрічах. На случай переступлення розпорядку відвічає Директор своєю особою. Після пояснення проф[есора] Д-ра Скорика, дістали такі обіжники усі школи У[країнського] П[едагогічного] Т[овариства]. Формальної відповіді на рішення конференції збору учительського про існування пл[асової] частини в нашій школі – нема. Супроти сього наш Курінь існує»

(ЦДІАЛУ-10, арк. 63). Із цитати видно, що дівочий пластовий курінь працював у досить складних умовах. Однак, незважаючи на них, вони зуміли виготовити печатку, якою завіряли відповідні документи. Можливо, з конспіративних причин, щоб не наражати себе на небезпеку, було прийнято рішення про те, щоб на печатці не вказувати населеного пункту, в якому існує пластовий підрозділ, зокрема м. Самбір.

На честь Симона Петлюри названо такі курені УУПЮ: 60-й пластовий курінь ім. отамана Симона Петлюри у Радивиліві, 64-й пластовий курінь ім. Симона Петлюри в Межиричах, 72-й пластовий курінь ім. Симона Петлюри в Луцьку (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 400–401). Як бачимо, Волинь підхопила традиції, які глибоко укорінилися в Галичині, що проявилось не тільки у методиці ведення праці, а й у назві структурних підрозділів.

У 1920-х роках також було гідно пошановано тих осіб, які повернулися до Галичини. Серед них педагога, науковця, громадську та військову діячку Олену Степанів (у заміжжі – Дашкевич (1892–1963)) та поетесу, громадську діячку Костянтину Малицьку (1872–1947). Їхні імена в назвах затвердили такі курені УУПЮ: 54-й пластовий курінь ім. Олени Степанівни в Тисьмениці, 60-й пластовий курінь ім. Костянтини Малицької у Львові, пластовий курінь ім. Олени Степанівни у Львові на Левандівці (ЦДІАЛУ-18, арк. 16; ЦДІАЛУ-19, арк. 21; ЦДІАЛУ-34, арк. 37).

Товариства «Пласт» і «Сокіл» дали поштовх до створення громадських товариств, які носили імена діячів української національно-визвольної боротьби 1914–1923 рр. Серед них Український спортовий кружок ім. І. Боберського, УСК ім. Ф. Черника тощо (ДАЛО-2).

Пластові курені у 1920-х роках отримували іменування на честь національних символів і свят, військових формацій, бойових операцій. Серед них 2-й курінь УУСП ім. Івана Богуна (з 1928 р. – Загін «Червона Калина») у Стрию, 4-й курінь УУСП «22 січня 1919 р.» у Львові, 15-й курінь УУСП «Орден Залізної Остроги» у Львові, 18-й курінь УУСП «Лисоня» в Бережанах, 21-й курінь УУСП «Січові Стрільці» у Львові, підготовчий курінь ім. «Боїв за Львів», а також 64-й пластовий курінь ім. св. Архистратига Михаїла УУПЮ в Уневі (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 400–405).

Особливу увагу привертає діяльність 2-го куреня старших пластунів ім. Івана Богуна у Стрию, який у жовтні 1928 р. змінив наз-

ву на Загін «Червона Калина». На той час утворилися три центри життя куреня: Стрий, Львів і Краків. Найактивніший і найчисленніший осередок був у Львові. У Кракові навчалося не більше десяти членів, а в Стрию залишилися ті, хто не мав змоги продовжувати навчання у вищих закладах освіти, та ті, хто доїжджав до Львова на навчання. 2-й старшопластовий курінь «Червона Калина» став знаменитим осередком поширення націоналістичних ідей. Окрім виховання молоді, курінь опікувався стрілецькими могилами на г. Маківка, проводив мандрівки і табори, різнопланові заняття з топографії, історії України, народознавства тощо. Серед членів куреня були відомі особистості, такі як: Степан Бандера, Олекса Гасин, Остап Каратницький, Степан Охримович, Ярослав Падох, Ярослав Рак, Осип Тюшка, Богдан Чехут, Роман Щуровський, Дмитро Яців та ін. Більшість із них у 1920-х роках або згодом стали визначними діячами українського визвольного руху. У цей курінь подав прохання про прийняття і молодший брат Степана Бандери – Олександр. Виявлений документ датований 3 червня 1930 р. (ЦДІАЛУ-32, арк. 1–2). Викликає зацікавлення Друга Курінна рада у Львові, на якій були присутні: Ярослав Рак, Богдан Чехут, Степан Бандера, Ярослав Падох, Володимир та Роман Ерденбергери, Михайло Поточняк, Юліан Гошовський, Осип Тюшка, Роман Щуровський, Степан Новицький, Остап Каратницький, Євген Пеленський, Степан Охримович, Осип Грицак, Володимир Калинович. На ній розгорілася дискусія щодо питання про зміну назви куреня (офіційна назва на той час – 2-й курінь УУСП ім. Івана Богуна). Було висловлено три пропозиції: курінь ім. «Боїв на Маківці» (Ярослав Рак), курінь ім. «1-го листопада» (Степан Бандера), курінь «Червона Калина» (Ярослав Падох). У протоколі Другої Курінної ради про зміну назви зазначено: «...В рефераті заявився тов[ариш Ярослав] Рак за зміною назви куреня на курінь ім[ені] “Боїв на Маківці”, та за перебранням через курінь опіки над кладовищем Січових Стрільців на Маківці і за виставленням там пам’ятника. В дискусії тов[ариш Степан] Бандера подає зміну назви на курінь ім[ені] “1-го листопада”. Тов[ариш Богдан] Чехут зазначає, що всі товариші повинні від тепер взяти на себе якісь обов’язки, щоби потім можна виконати проекти. Тов[ариш Ярослав] Падох думає, що до реформ ще покищо за скоро. Як деякі тов[ариші] не пришли тепер на сходини, то тимбільше не возьмуться до такої річі, що вимагає діла, а не слів. Будування пам’ятника радить відложити на пізніше, а що до назви куреня то є за думкою

тов[ариша Степана] Бандери, а ще краще було би змінити на назву “Червона Калина”. Тов[ариш Степан] Охримович є тої думки, що назву рішучо треба змінити. В курінях ст[арших] пл[астунів] прийнята традиція 1918 р. і того треба триматися. Проект ім[ені] “Боїв на Маківці” йому не подобається, а проєкт тов[ариша Степана] Бандери за поважний, свого поки що не має, але був би за проєктом тов[ариша Ярослава] Падоха. Що до роботи на Маківці, то дуже є за нею, а уважав би радше за відповідніше перерабляти спільно картографію і т[аке] п[одібне]. У відповідь на це заявляє тов[ариш Ярослав] Рак, що тому бувби за упорядкування кладовища на Маківці, бо та робота вимагалаби засновання там пл[астового] табору, який згуртувавби всіх членів куріня і причинивбися до ще тіснішого його зв'язання. Назву “Боїв на Маківці” вибрав тому, що коло Стрия, осідку нашого куріня, нема кращого місяця, котреб було так записане в історії наших визвольних змагань як Маківка. Тов[ариш Євген] Пеленський є за назвою “Червона Калина” тов[ариша Ярослава] Падоха і за заміткою тов[ариша Степана] Охримовича. Думає, що добре булоб застановитися над тим, щоби зайнятися військовим вишколом» (ЦДІАЛУ-31, арк. 2 зв.–3 зв.). Підсумком бурхливого обговорення стало те, що більшістю голосів вирішено змінити назву на «Червона Калина» (ЦДІАЛУ-31, арк. 4).

У липні 1930 р. відбувся одномісячний табір за участі 28 членів Загону «Червона Калина» біля с. Крушельниця (тепер – Стрийського р-ну Львівської обл.), недалеко г. Параска (Парашка). Комендантом табору був Ярослав Рак, бунчужним – Степан Новицький, писарем і референтом ватр – Ярослав Падох, кухарем – Володимир Ерденбергер, референтом піонерки та таборовим лікарем – Богдан Чехут, тереново-військовими референтами – Осип Карачевський і Михайло Поточняк, диригентом – Ярослав Рудницький. Окрім звичайної таборової програми, багато уваги приділялося організаційній розбудові куреня, зокрема усталенню його устрою, звичаїв і церемоніалу, плануванню роботи. Після закриття табору пластуни помандрували на г. Маківка, де було відправлено панахиду на могилах полеглих вояків УСС та 3 серпня таємно посвячено курінний прапор. Кошти на виготовлення прапора вдалося зібрати саме завдяки наполегливій праці С. Бандери. На прапорі був вигаптуваний клич: «Не принести сорому українській землі!». Його проєкт розробили Орест Гладкий та Юліан Буцманюк, а посвячення здійснив о. мітрат Йосиф Сліпий. Фактично це була одна з останніх ініціатив

курень. У вересні 1930 р. польська влада заборонила діяльність організації (Сова, 2023b).

Створене завдяки І. Боберському та керівництву «Сокола-Батька» у Львові у 1911 р., СТ «Україна» у 1920-х роках шанувало своїх загиблих членів, які взяли участь у різних військових формаціях у роки Першої світової війни, Української революції 1917–1923 рр. та полягли в боях за Україну. Серед них, зокрема, Роман Носковський, Зиновій Дума, Володимир Богонос, Кость Гусаківський, Роман Перфецький, Ананій Степанів, Федь Черник, Василь Остапчук, Роман Калецький та ін. (Чучман, 1936). Степан Гайдучок 1926 р. із нагоди 15-ліття СТ «України» писав: «Очевидно, що суть усього руху ще не в самих стрічах, осягах: важне для нас, який дух панував серед тої сотки академічної молоді, яку гуртувала до війни “Україна”. Сама назва товариства найкраще свідчить про це. Свідчить і це, що “Україна” тішилася симпатіями і старих студентів, які творили у ньому т[ак] зв[аних] спортових теоретиків, котрі інстинктивно шукали по палких, з’їдливих дискусіях, які відбувалися між Українським Спортовим Союзом і Академічною Громадою, спортової радості життя, блиску, гумору, нової енергії. Про духа цієї молоді свідчить і вечір у честь [Івана] Богуна, участь у пропаганді закупна площі [Сокола-Батька], поїздки на села, участь у протиросійських демонстраціях в 1911 р., участь у стрілецьких вправах з Низкокломом у зубницькому лісі та з [Сенем] Горуком по сихівських осінних полях. Про духа свідчать могили [Федя] Черника, [Костя] Гусаківського, [Романа] Перфецького, [Зиновія] Думи й ин[ших] ... Від 1914 р. до 1920 р. годі було говорити про змагання, рекорди і т[ак] п[одібне]. Члени т[овариств]ва розгравали їх на широких просторах із крісом у руці і там ставили осяги. По таборах полонених не один із членів “України” спортом старався видобути себе й інших з байдужості і морального отупіння. В італійських, чеських і польських таборах дали члени “України” товчок до організування спортових гуртків, щоби набрати духа й віри в себе» (Гайдучок, 1926).

З огляду на воєнні події та заслуги членів, керівництво СТ «Україна» у 1920-х роках зробило спробу змінити назву товариства на українське спортове товариство «Тризуб» із центром у Львові та поширенням діяльності на територію Львівського воєводства (ДАЛО-1, арк. 63). Однак польська окупаційна влада не схвалила такої ініціативи.

Українські товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині міжвоєнного періоду використовували у своїй символіці й

атрибутиці державні та територіальні символи. Символіка базувалася на поєднанні таких основних складових: національні та державні символи; символи, пов'язані з періодами історії України – Київської Русі, козацько-гетьманським і подіями національно-визвольної боротьби 1914–1923 рр. Автори символіки, усвідомлюючи її великий психологічний і моральний вплив, намагалися за допомогою різних кольорів і знаків, ґрунтуючись на українській історії та традиціях, передати дух кількох епох історії України. Зображення Лева символізувало часи Галицько-Волинської держави, малинове полотнище – козацькі традиції, синьо-жовті кольори – змагання української нації за волю та державність (Сова, 2009, с. 13). Однак використання цих символів у прапорах, емблемах, відзнаках, одностроях, печатках польська влада трактувала неоднозначно, що супроводжувалося обговоренням у тогочасній пресі, переслідуваннями, штрафами, судовими процесами та заборонами діяльності осередків. Наведу один приклад.

У фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАЛ України) виявлено три різні печатки, які дають можливість простежити розвиток пластової сфрагістики 18-го пластового куреня ім. Івана Франка у Дрогобичі упродовж 1922–1930 рр. У квітні 1922 р. Михайло Іваненко заклав цей курінь при гімназії «Рідної школи» у Дрогобичі (Свідзинська, Сова, Юзич, 2015, с. 396). Першопочатково до нього належали хлопці і дівчата, згодом – лише хлопці. Курінь дуже активно проводив свою діяльність. З-поміж іншого йому вдалося досить швидко виготовити печатку. Перше і єдине зображення першої печатки зафіксоване на документі, який датується 23 березня 1923 р. Це відповідь на запит Верховної пластової ради у Львові від 18 березня 1923 р. про почесних членів, які належали до 18-го пластового полку ім. Івана Франка. Отже, у переліку почесних пластунів і пластунок знаходимо імена та прізвища Юліяна Саварина, Василя Шевчука, Степана Коржинського, Олени Коржинської, Сидонії Коржинської. Документ завірений підписами опікуна полку о. Степана Венгриновича, полковника Дмитра Мінчака та містить відбиток печатки із зображенням Лева, який спинається на скелю (ЦДІАЛУ-25, арк. 7). Подальші документи свідчать про те, що перша полкова печатка використовувалася нетривалий відрізок часу. Відмова від неї може пояснюватися подіями, які відбувалися в Галичині у першій половині 1920-х років. Адже польська влада видала чимало заборон щодо використання тризуба,

синьо-жовтого прапора та лева. Дуже часто такі заходи закінчувалися заборонаю українських товариств. Показовим у цьому аспекті став старостинський указ, який забороняв діяльність «Просвіти» у с. Боляновичі (тепер – село Шегинівської територіальної громади Яворівського р-ну Львівської обл.) через використання останньою печатки із зображенням, як зазначалося у документі, «руського Льва». У львівському часописі «Діло» у дописі під назвою «Лякаються льва на ... печатці» за 10 серпня 1923 р. повідомлялося таке: «Нам надіслано дослівний відпис старостинського указу, яким розв'язується [забороняється діяльність – А. С.] читальню за печатку зі зображенням льва, який лякає п[ана] старосту своїм політичним характером. Л. 13403/23. Mościska 20. lipca 1923» (Лякаються льва, 1923). Уже з липня 1923 р. 18-й пластовий курінь ім. Івана Франка почав застосовувати у роботі іншу печатку із зображенням трипелюсткової лілії з Тризубом. Друга печатка фіксується на документах від 25 липня 1923 р. до 12 жовтня 1929 р., зокрема на звітах, листах, зверненнях, виказках (ЦДІАЛУ-7, арк. 12 зв.; ЦДІАЛУ-8, арк. 9–9 зв.; ЦДІАЛУ-9, арк. 3 зв.; ЦДІАЛУ-10, арк. 71 зв., 106 зв.; ЦДІАЛУ-11, арк. 81; ЦДІАЛУ-12, арк. 104–110; ЦДІАЛУ-14, арк. 93–95; ЦДІАЛУ-15, арк. 1–4.; ЦДІАЛУ-20, арк. 44; ЦДІАЛУ-21, арк. 4–17; ЦДІАЛУ-22, арк. 95; ЦДІАЛУ-23, арк. 55; ЦДІАЛУ-25, арк. 10–14, 19, 110; ЦДІАЛУ-26, арк. 8; ЦДІАЛУ-33, арк. 39, 175, 1142).

Аналізуючи сфрагістичні пам'ятки українських товариств «Сокил», «Січ», «Пласт» і «Луг» 1920–1930-х років, натрапляємо на унікальні печатки, які за основу брали зображення печаток військових і державних структур часів Української революції 1917–1923 рр. Розгляну один із таких прикладів.

Ще в 1924 р., розуміючи важливість документування історії, керівництво «Пласту» у Львові створило музей та архів (Сова, 2011). ВПК у Львові зверталася до куренів і гуртків із проханням надсилати коротку історію своїх пластових відділів. Частина куренів це завдання виконала. Завдяки цьому є декілька десятків відповідних «історій», «нарисів» і «хронік», які зберігаються в ЦДІАЛ України. У 1926 р. опікун 21-го пластового куреня ім. Івана Богуна професор гімназії Михайло Марковський написав на одну сторінку «Нарис життя і розвою» куреня. У нарисі він зазначав: «XXI Пл[астовий] Курінь зорганізовано в 1921/[19]22 шк[ільному] році. Праця в ній йшла живійше, бо в тім і в слідуючій шк[ільному] р[оці] укр[аїнська] гімназія числила 8 кл[асів], фреквенція була велика, поміж

учениками висших клас було багато бувших старшин У[країнської] Г[алицької] А[рмії] перенятих ідеєю Пласту і готових віддати свою силу і працю для її здійснення. Тому в гуртках, сотнях і курінях був живий рух. З браку відповідного приміщення для гімназії зродуковано в 1923/[19]24 шк[ільному] р[оці] висші класи укр[аїнської] гімназії. З того часу зменшилося число пластунів 21 П[ластового] П[олку] з браку старшої досвідченої молоді і досвідчених гурткових і сотених інтензивність праці в гуртках змаліла так, що Пласт[овий] Курінь в шк[ільному] р[оці] 1923/[19]24 і 1924/[19]25 заледво проявляв малі ознаки життя. В 1925/[19]26 [шкільному році] відновлено і скріплено життя в частині. Однак все ще замало з причини браку іспитованих пластунів. Пласт[ова] Ком[ан]да наглядала над діловодством і працею гуртків, уряджувала полеві вправи і прогульки (2 на дальшу мету), організувала бібліотеку (90 том[ів]) і відбуто 6 істор[ичних] і наук[ових] рефератів. Є надія що на будуче праця піде широким шляхом та бистрійше як передше» (ЦДІАЛУ-20, арк. 13). Перший пластовий іспит в 21-му пластовому полку ім. Івана Богуна 16 травня 1923 р. здали 21 пластун та 7 пластунок (ЦДІАЛУ-27, арк. 1–1 зв.). У 1926 р. члени куреня придбали 50 відзнак, із яких 40 припало на прихильників, 10 – на учасників (ЦДІАЛУ-27, арк. 7 зв.). Петро Пастух, Омелян Дразньовський та Степан Олесків 27 червня 1926 р. склали пластову присягу (ЦДІАЛУ-27, арк. 9).

«Пласт» у Чорткові розвивався не так стрімко, як в інших містах Тернопільського воєводства, оскільки гімназія мала всього лише шість класів. Тому відбувалася постійна плінність кадрів. Про це неодноразово писав до ВПК у Львові професор Михайло Марковський (ЦДІАЛУ-27, арк. 13). Станом на кінець листопада 1926 р. 21-й пластовий курінь ім. Івана Богуна у Чорткові налічував 68 членів (ЦДІАЛУ-11, арк. 89), 11 лютого 1927 р. – 42 члени (ЦДІАЛУ-27, арк. 14), 20 жовтня 1927 р. – 47 членів (ЦДІАЛУ-12, арк. 130–131), 3 січня 1928 р. – 42 члени (ЦДІАЛУ-12, арк. 133), 30 вересня 1929 р. – 54 члени (ЦДІАЛУ-15, арк. 18), 1 квітня 1930 р. – 62 члени (ЦДІАЛУ-17, арк. 51–52). Чортківські пластуни 18–19 вересня 1929 р. провели дводенний табір у Чорному лісі, 1 листопада 1929 р. – Свято 1 Листопада (ЦДІАЛУ-15, арк. 18; Волове Очко, 1929). У 1929 р. 21-й пластовий курінь ім. Івана Богуна дбав про пластове постачання, готував пластунів до здачі першого і другого пластових іспиту і т. д. У 1930 р. чортківські пластуни організували два концерти (15 лютого – з показовими виступами плас-

тунів; 16 березня – присвячений Т. Шевченку), одноденну зимову мандрівку (2 січня), мали бібліотеку, яка налічувала 222 книжки, кооперативу «Відродження» тощо (ЦДІАЛУ-17, арк. 51–51 зв.). У документах ЦДІАЛ України зафіксовано дві різні печатки 21-го куреня ім. Івана Богуна у Чорткові. Одна з них виявлена на десяти документах, інша – на шести. Перша печатка є круглої форми діаметром 40 мм. Відбиток чорнильний, фіолетовий та чорний, із зображенням тризуба. Друга печатка – овальної форми, розмірами 34x44 мм. Відтиск чорнильний, фіолетовий, із зображенням трипелюсткової лілієї з тризубом. Перша печатка прикладена до документів, які датуються 10 червня 1923 р. – 24 жовтня 1927 р., друга – 4 липня 1929 р. – 24 січня 1930 р. Друга печатка куреня, очевидно, використовувалася у діяльності до вересня 1930 р. – до сумнозвісної польської політики «пацифікації», що призвела до заборони пластової організації у Галичині.

Легенда першої печатки виконана друкованим шрифтом, написи україномовні. У легендах застосовано скорочення: «УКР.» – «УКРАЇНСЬКОГО». Легенда і зображення на першій печатці, на думку пластового керівництва у Львові, не відповідали пластовим нормам. Тому не випадково на прохання (завірене опікуном І. Калиняком, датоване 11 жовтня 1923 р.) 21-го полку ім. Івана Богуна у Чорткові до Верховної пастової ради у Львові про надіслання пластунам 10 пластових виказок, 10 пластових відзнак і пластову печатку Олександр Тисовський (псевдо «Дрот») написав таке: «Непластова печатка! Неприписові назва “Управа”. При нагоді звернути їм увагу. Хиба що вислано приписову печатку» (ЦДІАЛУ-27, арк. 3). Невідомо, з яких причин пластовий полк (курінь) ім. Івана Богуна у Чорткові впродовж тривалого часу й надалі використовував «непластову печатку». Можливо це була ініціатива керівництва куреня. Так чи так на це неодноразово звертало увагу керівництво «Пласту» у Львові. Зокрема, на звіті куреня ім. Івана Богуна у Чорткові, датованому 20 жовтня 1927 р. і завіреному кошовим Ярославом Оробцем, секретарем Петром Дяковським та зв’язковим Михайлом Марковським, містився «?» (ЦДІАЛУ-12, арк. 130–130 зв.).

Розглянута вище печатка – поки єдина сфрагістична пам’ятка серед усіх пластових куренів і структурних підрозділів Галичини, яка містить зображення тризуба без додаткових елементів. В організації «Пласт» того часу на печатках, як правило, використовували не сам тризуб, а організаційну емблему – мистецьки сплетені

тризуб і трипелюстка лілея, авторство якої належить професорові Академічної гімназії у Львові Миронову Федусевичу та графіку Робертові Лісовському (Сова, 2012). Зображення ж на пластовій печатці 21-го пластового куреня ім. Івана Богуна у Чорткові ідентичне зображенням на печатках військових і державних структур часів Української революції 1917–1923 рр. (ЦДАВО-1, арк. 37). На разі питання, як це зображення з'явилося на печатці 21-го пластового куреня ім. Івана Богуна, залишається відкритим. Можна припустити, що хтось із активних учасників Української революції 1917–1923 рр., опинившись у Чорткові, запропонував саме таке вирішення на пластовій печатці. Отож дослідники української сфрагістики мають перед собою приклад того, як автори печатки 21-го пластового куреня ім. Івана Богуна у Чорткові, усвідомлюючи її великий психологічний і моральний вплив, ґрунтуючись на українській історії 1914–1923 рр., намагалися показати тяглість українських традицій та змагання української нації за волю і державність.

Українські молодіжні організації Галичини міжвоєнного часу належно відзначали 1 листопада 1918 р. та Акт Злуки 22 січня 1919 р. Показовим щодо цього є «Свято І. Падоліста» у виконанні 31-го пластового куреня ім. Софії Галечко в Дрогобичі. У звіті про перебіг свята, яке відбулося 31 жовтня 1926 р., Стефанія Уруска (курінний писар) зазначала: «В склад програми входили слідуючі точки: 1. Відспівання пластового гимну. 2. Відчитання привітів. 3. Деклямація п[ід] з[аголовком] “Каменярі” (Ів[ана] Франка). 4. Хор – “Заквітчали дівчатонька” ([Романа] Купчинського). 5. Сольо – “Питається вітер смерти”. 6. Дуєт – “Чи піду в гай” (переклад з німецького). 7. Деклямація п[ід] з[аголовком] “Могила в гаю”. 8. Хор – “Ой зацвила черемха” ([Романа] Купчинського). 9. Кінцеве слово. 10. Відспівання Пл[астової] Присяги. Вечером о 6 год[ині] розпочалося Свято відспіванням пл[астового] гимну, відтак наступило відчитання привітів: від О[кружної] П[ластової] К[оманди], від XXXVI пл[астового] куріня жіночого і XVIII пл[астового] куріня мужеского з гімназії, які не могли явитися і спільно з нами відсвяткувати це Державне Свято, з огляду на перепони вищих властей, шкільних, а саме дирекції семинаря. Товаришка курінна виголосила декл[ямацію] п[ід] з[аголовком] “Каменярі”, яка викликала не мале захоплення серед невеликої кількості слухачів як: о. дир[ектор] Семінара, о. катехит, оо. Василіяни, СС. Василіянки, два пани Професори, родичі і мале число учениць того заведення. Мимо цього, що запрошення розі-

слано в час, інтелігенція дрогобицька не взяла участі в Пластовім Святі, в пам'ять тих, що не жаліли положити в жертві буйні голови за честь і свободу своєї Неньки-України. В часі відспівання стрілецьких пісень, можна було зауважити в тім хорі три групи пластунок о різному настрою: 1. група, яка стояла гордо, зі взнесеними головами, робила вражіння, немовби переносилася своїми думками в минувшину, в той час, коли боролися стрільці за волю і свободу України. Вона робила вражіння завзятих і готових сей час іти в бій. 2. група – надзвичайно сентиментальна, відчувала жаль і скаргу тих стрільців, які жалувалися, що не буде кому їх поховати, і захистити перед чорним вороном, який буде прилітати і видзьобувати їхні очі. 3. група – найменше перенята, а своїм виразом лица виказувала, що думала лише про зверхний вигляд і о тім, щоби добре удалося свято. Можна було зауважати ще четверту групу, яка була на салі. Ця група проявила свою цілковиту байдужність, бо навіть не явилася в пластовому однострою, за що дістала нагану в присутности цілого куріня. В закінченню, було сказано коротку історію про початок заснування української держави, її розцвіт і упадок, а також завізвання нас до праці для добра народу і щоби бути кожної хвили готовими на клич, який пролунає по всіх землях України “До борні за волю”. Пластову молитву відспівано з великим святочним настроєм» (ЦДІАЛУ-11, арк. 109–110). На цьому заході було зібрано 26 злотих, із яких 7 – передано сиротам, які втратили батьків на війні, 5 – допомога бідним пластунам, 6 – на потреби інвалідів, 8 – на будову пластового дому у Львові (ЦДІАЛУ-11, арк. 110).

Як повідомлялося у звіті за перший квартал 1929 р., 86-й пластовий курінь ім. Світлани Харченко в Перемишлі 22 січня 1929 р. провів «святочні сходи в пам'ять Великого Дня злуки українських земель. На святі були присутні також запрошені гості: члени філії тов[ариства] Охорони дітей і опіки над молоддю, пластуни Х Куріня і представники VI. Куріня. Свято зачалось відспіванням пл[астового] гімну. Дальше слідував реферат, деклямації і співи. Кожда точка програми була гарно виконана. Видно було, що пластуни всіма силами старалися гідно звеличати пам'ять Великого Дня» (ЦДІАЛУ-16, арк. 66–66 зв.).

Зі звіту команди УУСП про діяльність за період від 26 грудня 1929 р. до 26 вересня 1930 р., датованого 15 травня 1931 р., відомо, що 26 січня 1930 р. у Львові за участі майже 140 пластунів відбулася святкова Академія з нагоди Акту Злуки 22 січня 1919 р., на

якій виступили доктори Володимир Старосольський, Іван Макух та Михайло Галушинський. Володимир Старосольський дав аналіз чотирьох універсалів Української Центральної Ради, Іван Макух поділився спогадами про події часів Української революції 1917–1923 рр., Михайло Галушинський говорив про завдання сучасної молоді. Найбільше враження на учасників Академії мали спогади І. Макуха (ЦДІАЛУ-29, арк. 112 зв.).

Загалом проведення урочистостей з нагоди 1 листопада 1918 р. та 22 січня 1919 р. супроводжувалося читанням лекцій, семінарами, бесідами тощо.

Українські товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині щороку віддавали шану полеглим героям, доглядаючи місця поховань, відновлюючи могили, відправляючи панахиди біля могил, що супроводжувалися відповідними промовами та залученням багатьох людей як місцевого населення, так і приїжджих із різних куточків Галичини тощо. Так, у 1927 р. осередки «Сокола» провели масові заходи: свято борців у Раві-Руській за участі 266 членів (17 липня), у Краснім (17 липня), у Соколівці Золочівського повіту (24 липня), у Лагодіві Перемишлянського повіту за участі 249 соколів і 257 сокілок (31 липня), у Комарні Рудківського повіту (31 липня) тощо. Свято «1 падолиста» провели сокільські товариства в Комарні, Золочеві, Винниках, «Сокіл-III» та «Сокіл-Батько» у Львові (Українське сокілство, 1928). Організація «Луг» 22 липня 1928 р. провела «Свято в честь стрілецьких могил» у с. Гиновичі Бережанського повіту. У часописі «Вісти з Лугу» з цього приводу написали: «Дня 22. липня 1928 р. відбулося в Гиновичах Бережанського повіту Свято в честь стрілецьких могил і Луговий фестин. У Святі взяли участь около 500 Луговиків, 126 Луговичок в рядах і одностроях з прапорами і численні маси громадянства. (Луги з сіл: Гиновичі, Ценів, Жуків, Посухів, Потутори, Конюхи, Розгадів, Шумляни, Урмань, Лапшин і Дрищів). О год[ині] 9-й рано розпочалася торжественна Полева Служба Божа співана оо. Заверухою і Недільським. Співав хор з Розгадова. О год[ині] 11.30 перед полуднем рушив величезний святочний похід в напрямі на гостинець (попри знищений пам'ятник Тараса Шевченка) на стрілецькі могили. Могили гарно упорядковані, на кожній дубовий хрест з написсю: “Борцям за волю України”. На могилах вже ждуть численні маси громадянства, почесну сторожу творить Луг з Гинович. Великий похід приходить на місце. Наступає панахида до котроїстали: оо. Заверуха, Гаврило, Мигоцький і

Недільський. По зложенню вінців на могили похід рушив з поворотом до села. По обіднім відпочинку о год[ині] 4-й зачалося Лугове свято-фестин. Відбулися Лугові вправи вільноруч, топірцями і ручниками Луговиківі Луговичок при сільській музиці з Гинович. По відспіванню Лугового гимну, наступила дефіляда Лугового брацтва, а опісля всякі інші товариські забави. Свято випало дуже величаво, погода дописала як слід, Лугова молодь Гинович під проводом свого меткого і свідомого голови тов[ариша] Івана Королишина зробила все, щоби свято випало торжественно» (Свято-2).

Велелюдним та урочистим стало «Свято в честь стрілецьких могил» у с. Лапшині Бережанського повіту, яке відбулося 5 серпня 1928 р. (Свято-1). Окрім місцевого товариства «Луг», на подію прибули представники осередків «Лугу» з сіл Жуків, Шумляни, Лісники, Вербів, Потутори, Посухів, Гиновичі, Бишки, Потік, а також «Просвіта» та «Пласт» із Бережан. Після відправлення святкової Служби Божої коло церкви святковий похід вирушив із села на гору Лисиця, де напередодні місцева молодь впорядкувала та висипала стрілецьку могилу на місці поховання стрільця Василя Придивуса (походив із с. Ляшки долішні Бібрського повіту, був вояком ГА, загинув у червні 1919 р.). Після поминального промови місцевий парох о. Романчукевич, посол до польського сейму Михайло Західний, Осип Замошак, і Теофіл Бемко. На святі був присутній брат полеглого. Під час Служби Божої та поминального співав хор із Вербова і грав пластовий оркестр із Бережан. На високій могилі містився великий дубовий хрест із написом «Борцеві за волю України». У другій половині дня відбувся Луговий фестин. До показової програми, зокрема вправ вільноруч та топірцями, було залучено 269 луговиків.

Незважаючи на проведення заходів із нагоди пошанування українських національних героїв із дотриманням законів та розпорядків Польщі, польська влада неодноразово перешкоджала таким заходам. Так, у жовтні 1922 р. у Сокалі покарано пластунів за участь у Богослуженні за світлої пам'яті Ольги Басараб (Левицький, 1967, с. 36). У Дрогобичі 1 листопада 1924 р. поліція провела обшуки у пластунів, які були на Службі Божій та тримали почесну сторожу у церкві (1 листопада, 1924). У дні Зелених Свят (15–16 червня 1924 р.) в усій Галичині відбувалося упорядкування могил борців за волю та урочисті походи із залученням усіх зацікавлених осіб. Польська влада та поліція пильно придивлялася до цих заходів,

подекуди забороняючи діяльність тих чи тих молодіжних товариств, зокрема за участь у поході було заборонено учням бучацької гімназії належати до «Пласту» (Пластова хроніка, 1925).

Але, напевно, найбільш показовою є подія, яка трапилася 27 травня 1923 р. Тоді польська поліція у Львові біля Янівського цвинтаря конфіскувала прапор товариства «Сокіл-Батько». Ось як про цю подію описав сокільський діяч Микола Левицький: «...забраний насильно львівською польською поліцією в дні 27 травня 1923 р. в хвилі коли служачий “Сокола-Батька” вертав з прапором враз з процесією Волоської церкви з Янівського цвинтаря, де відбувалась панахида за полеглих українських героїв з часів визвольної боротьби. Поліція випала з бараків понизше Янівського цвинтаря і видерла прапор насильно розганяючи окруження. Другого дня рано інтервював у Райнляндер, директора поліції голова “Сокола-Батька” дир[ектор Микола] Заячківський, і Райнляндер зажадав письмального потвердження змісту прапору і дозволу на прапор, виданого поліцією в часі затвердження прапору» (ЦДІАЛУ-4, арк. 67 зв.). Член організації «Сокіл-Батько» Тарас Франко про ці події написав: «Довго не сходила і досі не сходить з порядку нарад старшини справа прапора, що його забрала безправно львівська поліція на Янівськiм кладовищі по панахиді за наших членів, що наклали головами у Львові під час пам'ятних боїв 1918 р. Пішло багато письм до властей, роблено й особисті заходи, але прапор до нині арештований в поліції» (Франко, 1925, с. 3). На засіданні старшини товариства «Сокіл-Батько» 30 травня 1923 р. вирішено внести до дирекції поліції подання з проханням повернути прапор. Окрім того, М. Левицького зобов'язали підшукати відповідних людей, які б могли виконувати обов'язки хорунжого. Поліція не хотіла віддавати прапор, мотивуючи це тим, що нема його затвердженого правильника. Коли правильник було віднайдено, поліція почала твердити, що ще перед Першою світовою війною правильник не був нею полагоджений, тому треба зробити ще одне подання (ЦДІАЛУ-5, арк. 69). У другій половині липня 1923 р. один із хорунжих приніс комісару поліції Кучевському футляр для прапора, перевірівши, чи прапор не ушкоджений. Прапор було покладено у футляр (ЦДІАЛУ-5, арк. 74).

Упродовж 1923–1928 рр. старшина «Сокола-Батька» неодноразово зверталася до дирекції поліції у Львові з вимогою повернути прапор. Остання шукала будь-якого приводу, щоб прапор не віддати.

Інформація про ці події найповніше відображена у книзі протоколів засідань старшини та загальних зборів сокільського товариства від 30 травня 1923 р. до 10 лютого 1928 р. Наведу окремі факти з цієї «боротьби». Отже, 4 листопада 1923 р. на XXIV Надзвичайних Загальних зборах товариства «Сокіл-Батько» було прийнято зміни до статуту, що стосувалися прапора. Зокрема, у 34-му параграфі замінено слова: «...знамя товариства є руский лев, поклик “бодрім ся”» на слова: «знамя товариства є лев на синім полі, що спинається на остру скалу, поклик “бодрім ся”» (ЦДІАЛУ-5, арк. 106–108 зв.). А 7 листопада 1923 р. М. Левицький проінформував старшину товариства «Сокіл-Батько» про те, що він був у поліції у справі повернення прапора. Однак, незважаючи на обіцянки радника Крайнера, референт радника Кучевський прапор не віддав (ЦДІАЛУ-5, арк. 90 зв.). На засіданні старшини товариства «Сокіл-Батько» 16 квітня 1924 р. обрано трьох хорунжих: Кузьмовича, Лавріва (імена не встановлено), Степана Кривокульського. Голова товариства Микола Заячківський повідомив, що письмово звернеться ще раз до поліції, щоби та передала сокільський прапор до Національного музею у Львові (ЦДІАЛУ-5, арк. 111–112). На засіданні старшини 21 травня 1924 р. ухвалено подати до поліції нове прохання про затвердження правильника прапора. Члену організації Бонковському доручено нарисувати взірці прапора до подання (ЦДІАЛУ-5, арк. 118–119). На засіданні старшини 4 вересня 1924 р. з ініціативи М. Левицького вирішено поновити старання в справі прапора. Коли не можна його повернути у власність товариства, то старатися про дозвіл передати Національному музею у Львові (ЦДІАЛУ-5, арк. 122 зв.–123 зв.). На засіданні старшини 29 січня 1925 р. М. Заячківський запропонував провести усі можливі заходи щодо повернення прапора до нового воєводи, радив внести спершу письмове подання до воєводства (ЦДІАЛУ-5, арк. 133). На засіданні старшини 12 березня 1925 р. розглянуто інформацію від поліції, яка вимагала внести нове подання про затвердження правильника прапора. Подання зголосився написати С. Шухевич (ЦДІАЛУ-5, арк. 140–140 зв.). На засіданні старшини 26 березня 1925 р. наголошували на тому, що справа повернення прапора ще не вирішена (ЦДІАЛУ-5, арк. 143). На надзвичайному засіданні старшини 11 травня 1925 р. голова товариства М. Заячківський проінформував членів про те, що його покликали до поліції щоб залагодити справу прапора (ЦДІАЛУ-5, арк. 146–147 зв.). На засіданні XXVII звичайних зборів старшини

товариства «Сокіл-Батько» 13 березня 1926 р. С. Шухевич повідомив, що справа сокільського прапора розглядається у міністерстві (ЦДІАЛУ-5, арк. 173–174). На засіданні старшини 25 березня 1926 р. з ініціативи М. Левицького порушено питання про повернення прапора. Окрім того, додатково затверджено хорунжим Лавріва та двох його заступників Волинця і Івана Мрица (ЦДІАЛУ-5, арк. 174–175 зв.). На засіданні старшини 2 вересня 1926 р. М. Заячківський повідомив, що звертався до поліції з проханням провітрити прапор (ЦДІАЛУ-5, арк. 185 зв.). На засіданні старшини 9 вересня 1927 р. він запропонував знову подати письмове звернення до дирекції поліції про повернення прапора (ЦДІАЛУ-5, арк. 224). На засіданні старшини 16 вересня 1927 р. Тиміш Білостоцький повідомив, що 13 вересня відправлено письмове звернення до дирекції поліції про повернення прапора (ЦДІАЛУ-5, арк. 226). А 18 листопада 1927 р. на засіданні старшини товариства «Сокіл-Батько» Нестор Яців запропонував активізувати всі сили для того, щоб повернути прапор, оскільки відповіді від дирекції поліції на письмове звернення 13 вересня не отримано (ЦДІАЛУ-5, арк. 235–235 зв.). На засіданні старшини 25 листопада 1927 р. він повідомив, що голова товариства М. Заячківський пообіцяв взяти під особистий контроль справу повернення прапора (ЦДІАЛУ-5, арк. 236 зв.). На засіданні старшини товариства 10 лютого 1928 р. вирішено, що справу повернення прапора під контроль бере М. Левицький (ЦДІАЛУ-5, арк. 241).

Урешті-решт соколам вдалося добитися свого. Прапор повернули. Про ці події голова товариства «Сокіл-Батько» М. Заячківський 31 березня 1928 р. писав: «Нам видано Прапор “Сокола” з тим застереженням, що не вільно єго публично уживати, доки не буде затверджений через Власти. Отсе застереження ми іменем “Сокола-Батька” прийняли і підписали. Просимо до сего стану справи примінитися. Треба сей час внести подане о затверджене Прапора» (ЦДІАЛУ-2, арк. 2). Відповідні документи так і не було затверджено, хоча їх неодноразово подавали до дирекції, поліції та уряду Львівського воєводства. Наведена історія показує, наскільки важко було працювати молодіжним організаціям упродовж 1920-х років і скільки зусиль доводилося докладати, щоб довести свою правоту.

Ще одним важливим напрямком збереження національної пам'яті про українську національно-визвольну боротьбу 1914–1923 рр. українськими організаціями «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Га-

личині стали публікації на сторінках їхніх часописів: «Вісти з Лугу», «Молоде життя», «Січові вісти», «Сокільські вісти». У них час від часу друкували спогади й оповідання про національно-визвольну боротьбу. За відсутності інших матеріалів періодика часто залишалася чи не єдиним достовірним джерелом інформації. Тому вона стала цінним і достатньо інформативним джерелом. На увагу заслуговують спогади та оповідання Ярослава Купчинського «Кілька годин у Києві. (Спомин)» (Купчинський, 1927), Анатолія Курдидика «Три останні патрони» (Курдидик, 1928), Михайла Кураха «Михайло Земляк. (Спомин)» (Курах, 1922), Осипа Думіна «Козацьким шляхом. (Зі споминів про побут в партизанському відділі в Гошові)» (Думін, 1922), публікації «22 січня 1918. р.» (22 січня 1918. р., 1928), «Бій під Крутами. (В десятилітню річницю)» (Бій під Крутами, 1928), «Не осоромім української землі! (Спомин з січового життя)» (Не осоромім, 1922), «Роковини» (Роковини, 1923) тощо. Зокрема, на основі цієї інформації виховувалася тогочасна українська молодь.

Отже, у 1920-х роках українські товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині зробили все від себе належне, щоб зберегти національну пам'ять про українську національно-визвольну боротьбу 1914–1923 рр. Імена діячів української національно-визвольної боротьби 1914–1923 рр. присвоювалися структурним підрозділам організацій. Віддавалася шана тим військовим, державним і громадським діячам часів Першої світової війни та Української революції 1917–1923 рр., які загинули, виїхали за межі Галичини, закордон або повернулися до краю. Належно відзначали 1 листопада 1918 р. та 22 січня 1919 р. Із цих нагод проводилися свята, урочистості, академії, лекції, бесіди тощо. Гідно пошановувалися полегли герої, доглядалися місця поховань, відновлювалися могили, відправлялися панахиди. Заходи супроводжувалися відповідними промовами та залученням широкого громадянства Галичини. Важливим напрямком збереження національної пам'яті про українську національно-визвольну боротьбу 1914–1923 рр. стали матеріали на сторінках сокільських, січових, пластових і лугових часописів: «Вісти з Лугу», «Молоде життя», «Січові вісти», «Сокільські вісти». Ці публікації формували суспільну думку, давали змогу відчувати дух цієї історичної епохи, зануритися в перебіг подій, оцінити діяльність окремих осіб, у різних державних, військово-політичних, громадських, культурно-просвітніх, наукових утвореннях та організаціях. Усі ці кроки не були марними. Національну пам'ять

про українську національно-визвольну боротьбу 1914–1923 рр. зберегли УВО, ОУН та УПА, українці в діаспорі упродовж ХХ ст. та в незалежній Україні. Під час російсько-української війни (2014–2025) іменами воєнків, які відзначилися у 1914–1923 рр., названо бойові підрозділи Збройних сил України: 26-та окрема артилерійська бригада ім. генерал-хорунжого Романа Дашкевича, 131-й окремий розвідувальний батальйон ім. полковника Євгена Коновальця, 110-та окрема механізована бригада ім. генерал-хорунжого Марка Безручка, 12-та окрема бригада армійської авіації ім. генерал-хорунжого Віктора Павленка та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

22 січня 1918. р. (1928). *Вісти з Лугу*, 2, 1–2.

1 листопада в Дрогобичі. (1924, січень–март). *Молоде життя*, 1–2, 12.

Бій під Крутами. (В десятилітню річницю). (1928, лютий). *Вісти з Лугу*, 2, 2–4.

Бучко, І., Гайдучок, С., Кузьмич, В. (1923, 17 серпня). До учениць та учеників проф. Боберського і прихильників Його громадянської праці! *Діло*, 109, 4.

Волове Очко. 21. Пластовий Курінь у Чорткові (1929, 25 падолиста). *Молоде життя*, 10, 14.

Гайдучок, С. (1926, 16 вересня). Спортовий ювілей. 15-ліття Спорт. Т-ва «Україна». *Діло*, 205, 4.

ДАЛО-1: Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1 (Львівське воєводське управління), оп. 51, спр. 1557, 101 арк.

ДАЛО-2: Держархів Львівської обл., ф. 281 (Український спортовий союз у Львові), оп. 2, спр. 39, 568 арк.

Думін, О. (1922, жовтень–грудень). Козацьким шляхом. (Зі споминів про побут в партизанському відділі в Гошові). *Січові вісти*, 5–6, 3–8.

Купчинський, Я. (1927, 25 липня). Кілька годин у Києві. (Спомин). *Вісти з Лугу*, 7, 5–7.

Курах, М. (1922, вересень). Михайло Земляк. (Спомин). *Січові вісти*, 4, 3–5.

Курдидик, А. (1928, травень). Три останні патрони. *Вісти з Лугу*, 5, 2–6.

Левицький, С. (1967). *Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора. (Причинки до історії Пласту)*. Мюнхен: Молоде життя.

Лякаються льва на... печатці. (1923, 10 серпня). *Діло*, 103, 3.

Не осоромім української землі! (Спомин з січового життя). (1922, серпень). *Січові вісти*, 3, 3–5.

Пластова хроніка. (1925, 15 квітня). *Молоде життя*, 3, 9.

Роковини. (1923, січень–лютий). *Січові вісти*, 1–2, 1–2.

Свідзинська, О., (відп. ред.), Сова, А., Юзич, Ю. (уклад.). (2015). *Мартиролог Українського Пласту*. Львів: Дизайн-студія «Папуга».

Свято-1: Свято в честь стрілецьких могил в Лапшині. (1928, вересень). *Вісти з Лугу*, 9, 8–9.

Свято-2: Свято в честь стрілецьких могил і Луговий фестин в Гиновичах (1928, вересень). *Вісти з Лугу*, 9, 8–9.

Сова, А. (2009). *Символіка українських молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» та «Луг» у Галичині (кінець XIX століття – 1939 р.)*. [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Львів.

Сова, А. (2011). Печатка пластового музею у Львові. *Пластовий шлях*, 4, 38–39.

Сова, А. (2012). Печатки як джерело до історії організації «Пласт» у Галичині (1910–30-ті роки). В Л. Головата (упоряд.), *Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: тези доповідей і повідомлень: міжнародна наукова конференція (Львів, 17–18 травня 2012 р.)*. Львів, 32–35.

Сова, А. (2019). *Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія*. Львів.

Сова, А. (2023a). Взаємодія українських товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині з органами місцевого самоврядування у контексті суспільно-культурної діяльності (перша третина XX століття). В М. Романюк (відп. ред.), *Місцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI століття). Західні землі: монографія*. Львів, 52–89. DOI: 10.33402/ms.2023-52-89

Сова, А. (2023b). Степан Бандера і Пласт: перші кроки у громадському житті Галичини. *Бандерівська сурма: науковий збірник Меморіального музею-садиби родини Бандерів*, 1, 16–39.

Українське сокілство в другій половині 1927 р. (1928, січень). *Сокільські вісти*, 1, 5–8.

Франко, Т. (1925). *Розвій руханки серед Українців*. Львів.

ЦДАВО-1: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2192 (Диктатор Західної області УНР м. Чортків (Галичина), м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії), оп. 1, спр. 1, 357 арк.

ЦДАВО-2: ЦДАВО України, ф. 4379 (Боберський Іван (1873–1947) – педагог, діяч ЗУНР ЗОУНР, голова товариства «Сокіл-Батько» у м. Львові, повноважний представник ЗУНР у США і Канаді), оп. 1, спр. 11, 317 арк.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів), оп. 1, спр. 6, 51 арк.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 16, 6 арк.

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 18, 1 арк.

ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 43, 127 арк.

ЦДІАЛУ-5: ЦДІАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 44, 260 арк.

ЦДІАЛУ-6: ЦДІАЛ України, ф. 358 (Шептицький Андрей (Роман-Марія-Александр, 1865–1944), граф, митрополит Галицький греко-католицької Церкви, архієпископ Львівський, Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ), оп. 1, спр. 135, 16 арк.

ЦДІАЛУ-7: ЦДІАЛ України, ф. 389 (Верховна пластова команда, м. Львів), оп. 1, спр. 28, 20 арк.

ЦДІАЛУ-8: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 29, 113 арк.

ЦДІАЛУ-9: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 30, 6 арк.

ЦДІАЛУ-10: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 31, 113 арк.

ЦДІАЛУ-11: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 32, 171 арк.

ЦДІАЛУ-12: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 33, 157 арк.

ЦДІАЛУ-13: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 34, 146 арк.

ЦДІАЛУ-14: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 35, 152 арк.

ЦДІАЛУ-15: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 38, 145 арк.

ЦДІАЛУ-16: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 39, 116 арк.

ЦДІАЛУ-17: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 40, 93 арк.

ЦДІАЛУ-18: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 41, 86 арк.

ЦДІАЛУ-19: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 42, 101 арк.

ЦДІАЛУ-20: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 76, 55 арк.

ЦДІАЛУ-21: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 112, 129 арк.

ЦДІАЛУ-22: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 119, 110 арк.

ЦДІАЛУ-23: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 151, 73 арк.

ЦДІАЛУ-24: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 162, 191 арк.

ЦДІАЛУ-25: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 233, 119 арк.

ЦДІАЛУ-26: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 243, 101 арк.

ЦДІАЛУ-27: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 741, 16 арк.

ЦДІАЛУ-28: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 750, 68 арк.

ЦДІАЛУ-29: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 787, 140 арк.

ЦДІАЛУ-30: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 831, 70 арк.

ЦДІАЛУ-31: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 884, 53 арк.

ЦДІАЛУ-32: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 888, 32 арк.

ЦДІАЛУ-33: ЦДІАЛ України, ф. 389, оп. 1, спр. 961, 1224 арк.

ЦДІАЛУ-34: ЦДІАЛ України, ф. 404 (Редакція журналу «Молоде життя» у Львові), оп. 1, спр. 3, 62 арк.

Чучман, Е. (1936). *Тим, що відійшли. СТ Україна Львів. 25 ліття 1911–1936*. Львів: Накладом С. Т. «Україна», 42–43.

Андрій СОВА

РОЗДІЛ 6

«ЗОЛОТИЙ ВЕРЕСЕНЬ» 1939 РОКУ: ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Початок Другої світової війни, яка поступово втягнула у свою орбіту практично усі заселені континенти та Світовий океан, став часом кардинальних політичних, соціальних і культурно-освітніх перетворень у Західній Україні. Німецько-радянський альянс, побудований на основі пакту Молотова-Ріббентропа про ненапад від 23 серпня 1939 р. та додаткового його секретного протоколу про сфери інтересів («сфери впливу») в Центральній-Східній Європі і скріплений спільними військовими діями проти Польщі, призвів до включення восени 1939 р. більшої частини території західно-українських земель до складу УРСР у складі СРСР. На сьогодні за умов глибинної трансформації історичної свідомості українського суспільства, актуалізованої російсько-українською війною, спрямованої на знищення України як держави, а української нації як окремого етносу зі своєю національною ідентичністю, особливо важливо зорієнтувати його на об'єктивне сприйняття тогочасних реалій, які десятиліттями піддавалися міфологізації та використовувалися з метою легітимізації існуючих у тоталітарній державі ідеологічних принципів. Складність полягає у тому, що упродовж десятиліть радянська пропаганда, спрямована на виконання партійного замовлення, усіма можливими засобами, які були в її розпорядженні, активно формувала відповідний історичний наратив про події в Західній Україні восени 1939 р. як «золотий вересень», як початок визволення західного регіону України від іноземної окупації відповідно до волі його населення і мудрого рішення керівництва СРСР, як, за словами Володимира Щербицького, коли він очолював політбюро ЦК КПУ, поворотний пункт в історії краю «від соціального та національного гноблення, безправ'я і відсталості до свободи і всебічного розвитку» (Мартинюк, 2010, с. 4). Такі ідеологічні постулати, викладені у численних партійних документах і виступах радянського керівництва, були сформульовані з пропагандистською метою практично відразу після приєднання регіону

до СРСР, надовго заклавши основи трактування принципових питань його новітньої історії, спрямовані на імплементацію його у свідомість багатьох поколінь. «17 вересня 1939 р., – зазначалося в резолюції першої львівської обласної партійної конференції КП(б)У (1940), – героїчна Червона Армія, виконуючи наказ радянського уряду, визволила трудящих Західної України і Західної Білорусії від рабства і злополучної війни. Радянська влада дала трудящим Західної України і Західної Білорусії можливість будувати нове життя, будувати соціалістичне суспільство» (ДАЛО, арк. 25). Подібні офіційні оцінки цієї події в історії України фактично не змінилися до кінця існування СРСР. У квітні 1989 р. ЦК КПУ, готуючись відзначити на державному рівні ювілей «возз'єднання Західної України з радянською Україною», прийняв спеціальну Постанову «Про 50-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік», у якій наголошувалося: «У драматичний період світової історії, в надзвичайно складних міжнародних умовах початку Другої світової війни, коли над трудящими Західної України нависла загроза поневолення з боку фашистської Німеччини, радянський народ подав своєчасну допомогу своїм єдинокровним братам. Це був акт високого гуманізму та глибокої історичної справедливості» (Мартинюк, 2010, с. 3).

Цей загальний пропагандистський концепт, який став ідеологічним штампом, активно поширювали медіа, які, як правило, задавали тон у галасливій комуністичній пропаганді. Розповсюджувалась агітація на різних зібраннях, у наукових та науково-популярних виданнях, музейних експозиціях, художніх творах, монументальних символах, назвах вулиць і площ, які наповнювали його конкретикою. Усі вони були причетні до створення нової радянської історичної пам'яті про «золотий вересень», чітко регламентуючи тип оцінок офіційної версії, окреслюючи, що можна, а що – суворо заборонено.

Вже на початках встановлення радянського режиму на західноукраїнських землях масштаби і засоби більшовицької пропагандистської експансії вражали. Намагаючись швидко адаптувати західноукраїнське населення до нової суспільно-політичної дійсності, до 30 вересня 1939 р. серед мешканців краю було поширено 400 тис. примірників радянської преси, 210 тис. листівок. Лише 23 вересня до регіону було відправлено 1,4 млн книжок і брошур, переважно праці Іосіфа Сталіна (Іосиф Сталин) («Питання ленінізму», «Міжнародний характер Жовтневої революції»), звітна доповідь

на XVIII з'їзді ВКП(б), промови Клімента Ворошилова (Климент Ворошилов), Нікити Хрущова (Никита Хрущёв) на XVIII з'їзді ВКП(б) тощо, а також портрети керівників більшовицької партії й уряду. Київське видавництво «Мистецтво» 27 вересня послало до Західної України 25 тис. плакатів і 14 тис. гасел. Загалом, у СРСР тоді було видруковано тонни плакатів, листівок, на яких бійців Червоної армії зображали як воїнів-визволителів західноукраїнських земель. Супровідна оперативна радянська кінохроніка показувала усміхнені обличчя місцевих мешканців, які «широ вітали визволителів». Із кінця вересня в кінотеатрах багатьох міст краю розпочалася безоплатна демонстрація радянських кінофільмів пропагандистського спрямування: «Ленин в 1918 году», «Чапаев», «Щорс», «Великий гражданин», «Танкисты», «Морской пост», «Год 1919-й» тощо. Загалом, ця акція була добре спланована й організована. Спеціально для населення Західної України 28 вересня секретаріат ЦК ВКП(б) вирішив терміново видати «Короткий курс історії ВКП(б)» за редакцією І. Сталіна, що в СРСР вважався вищим досягненням історіософської думки, українською і польською мовами (300 тис. і 100 тис. примірників відповідно) Відповідальність за переклад і редакцію було покладено на Дмитра Мануїльського (Литвин, Луцький, Науменко, 1999, с. 108).

Активно розповсюджувалася всесоюзна та республіканська партійна преса, засновувалася нова періодика. Вся колишня легальна преса опинилася поза законом, її вихід відразу припинили. Від кінця вересня до початку листопада 1939 р. у всіх колишніх воєводських і більшості повітових центрах почали виходити газети, які спочатку були пресовими органами політуправління Українського фронту Червоної армії, а пізніше відповідних інстанцій партійно-державних органів: обласних, районних комітетів КП(б)У й обласних, районних комітетів депутатів трудящих. У Львові видавали газети «Вільна Україна» і «Czerwony Sztandar», у Тернополі – «Червона Україна» (від 2 жовтня 1939 р. – «Вільне життя»), у Станіславі – «Радянська Україна», у Луцьку – «Вільна праця», у Коломиї – «Червоний прапор», у Калуші – «Червона Зірка» тощо. Усі ці місцеві часописи за своїм змістом були типовими радянськими газетами, які мали інформаційно-пропагандистський зміст із виразною функцією індоктринації населення більшовицькою ідеологією з метою переконати його в історичній неминучості приєднання західноукраїнських земель до СРСР, у перевагах нового

політичного устрою. Вони сповна виконували роль безвідмовного «гвинтика» у великому механізмі державного контролю за суспільством, використовуючи найрізноманітніші засоби ідеологічного впливу на людей: перекручену інформацію і тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправду та просто брехню. Щоб викликати довіру, медіа часом об'єктивно та досить детально, але в межах допустимого, висвітлювали окремі конкретні недоліки, визнавали деякі труднощі під час проведення радянізації регіону, однак замовчували болючі проблеми і події, трагічні сторінки, пов'язані з репресіями проти населення. Вони тенденційно, надзвичайно викривлено інтерпретували ситуацію у «шляхетській» Польщі на початку війни, у викривальному ражі активно навішували ярлики на Польську державу міжвоєнного часу і її уряд, називаючи їх «дикунська влада», «жалюгідний уряд», «нерозумні керівники» тощо, натомість усіляко поширювали образ «щасливого» населення Західної України, що радісно, з хлібом-сіллю, квітами, з вітальними транспарантами зі словами подяки та червоними прапорами зустрічало своїх радянських визволителів у вересневі дні 1939 р. Загалом, у жанрово-тематичному колі публікацій радянської періодики переважали хронікальні репортажі, нариси, описи, присвячені реакції населення на радянські нововведення, участі його представників у всіх важливих політичних кампаніях (підготовці і проведенні Народних Зборів Західної України, наступних виборах до вищих та місцевих органів влади), показу становлення різних форм нових суспільно-політичних і соціально-економічних відносин, розвінчування старих порядків. Радянська пропаганда особливо акцентувала свою увагу на доведенні споконвічного українського характеру західного регіону, що де-факто слугувало обґрунтуванню законності його включення до складу УРСР–СРСР.

Особливо важлива роль у формуванні «своєї» історичної пам'яті про приєднання Західної України, зокрема про його причини (безпосередні та віддаленіші), перебіг, досвід і наслідки, належала науковим історичним знанням, що становили фундаментальні засади ідеологічної роботи, яким правляча в СРСР партія незмінно приділяла важливу увагу. Наукові публікації про історію західноукраїнських земель дорадянського часу низкою фактів і відповідною статистикою змушені були конструювати образ цього краю як однозначно відсталого у своєму політичному, економічному, духовному розвитку, у якому панував соціально-економічний гніт

українського населення з боку польського окупаційного режиму, відповідно потребує допомоги з боку незрівнянно «цивілізованішої» комуністичної влади й «братніх народів» СРСР. Водночас наукові студії, підпорядковані тогочасному ідеологічному контексту, про історію регіону після його приєднання до СРСР на виконання політичного замовлення повинні були точно вкладатися у рамки пануючої ідеологічної доктрини і однозначно засвідчити визвольну місію Червоної армії, апологетизувати усі заходи щодо оформлення нового політичного статусу регіону західноукраїнських земель та їхні наслідки, які були спрямовані на уніфікацію життя його населення з життям УРСР і СРСР загалом. Вченим потрібно було фактами обґрунтовувати концепцію, за якою внаслідок соціалістичних перетворень у західних областях України відбувалося небувале піднесення усіх аспектів як економічного, так і суспільно-політичного та духовного життя, неодмінно приховати міжнародно-правовий статус СРСР як одного з головних зачинателів Другої світової війни і масові репресії проти населення тощо, тобто максимально прикрасити нову радянську дійсність, наголосити на керівній ролі партії, довести незаперечну перевагу соціалістичного способу життя, повністю підпорядкувавши зміст наукових видань партійним постановам. За цього розвиток західноукраїнських земель після вересня 1939 р. повинен був висвітлюватися винятково у контексті історії УРСР як складової частини СРСР, що апріорно нівелювало своєрідність історичних процесів та явищ на західноукраїнських землях і відповідно штучно обмежувало поле наукового пошуку.

Найпершими радянськими історіографами процесу «з'єднання»¹ виявилися співробітники Інституту історії України АН УРСР, у якому було зосереджено основні сили дослідників республіки. У стінах інституту протягом 28 вересня – 11 жовтня 1939 р. було прочитано цикл науково-популярних доповідей, присвячених історії Західної України. У наступному 1940 р. допрацьовані матеріали доповідей вийшли друком у збірнику наукових студій «Західна Україна» за редакцією Сергія Белоусова (Сергей Белоусов) (директор установи) і Олександра Оглоблина (керівник сектору історії України

¹ Василь Даниленко влучно зауважив, що у назві закону Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. про прийняття Західної України до складу СРСР і возз'єднання з УРСР вживалися терміни «включення» і «з'єднання», якими певний час користувалися радянські історики (Даниленко, 2004, с. 60).

добу капіталізму та імперіалізму), щоб, як зазначено в передмові, «дати широким колам радянського суспільства познайомитися з історією Західної України» (Белоусов, Оглоблін, 1940, с. 3). Не претендуючи на те, щоб дати повну і систематичну історію регіону, автори статей збірника (Сергей Белоусов, Кость Гуслистый, Олександр Оглоблін, Микола Петровський, Ілля Премислер, Федір Ястребов) у санкціонованому полі намагалися подати основні відомості про окремі вузлові моменти минулого краю упродовж понад тисячу років: від Київської Русі і Галицько-Волинської держави до початку 1940 р., акцентуючи увагу на епізодах «славної боротьби [західних українців – *О. Л.*] проти одвічних ворогів українського народу – польських панів» (Белоусов, Оглоблін, 1940, с. 3). У студії: «Крах польської держави і з'єднання українського народу в єдиній Українській державі» автор (С. Белоусов), заангажований у нову політичну кон'юнктуру та пропагандивні механізми, особливо наголошував на однастайній всенародній підтримці західних українців вступу Червоної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 р., яка, мовляв, «несла їм визволення від соціального і національного гніту» (Белоусов, Оглоблін, 1940, с. 105). Загалом, навіть поверхового погляду було достатньо, щоб розпізнати пропагандистське спрямування книжки, про що наочно свідчили вміщені у ній портрети більшовицьких вождів (Іосіфа Сталіна, Вячеслава Молотова (Вячеслав Молотов), Нікіти Хрущова) і додатки з офіційними документами щодо входження західноукраїнських земель до складу СРСР-УРСР, політичними актами нової влади (Даниленко, 2004, с. 60).

У радянський період в Україні було опубліковано низку наукових та науково-популярних праць, побудованих на вибірковому використанні джерел, які самі по собі ще вимагають ретельної верифікації, та односторонньої інтерпретації історичних фактів. Видання, що вийшли у перші повоєнні десятиліття, своїм змістом були чітко підпорядковані обґрунтуванню партійних пропагандистських постулатів про історичну закономірність приєднання Західної України до СРСР у 1939 р., спростуванню відомих на Заході політичних заяв щодо «інтервенції» й «агресивності» СРСР на початку Другої світової війни, які взяло на озброєння зарубіжне радянознавство (Білоусов, 1951; Бабій, 1954; Йова, 1954; Цибко, 1954; Герасименко, Дудикевич, 1960; Варецький, 1960; Олексюк, 1968 та ін.). Загалом, такі публікації, як правило, мали безпосередній зв'язок з

ідеологічно-пропагандистськими завданнями і були приурочені до ювілейних дат. Більшість із них, зберігаючи ознаки науковості, мали більше описово-фактологічний, ніж науково-аналітичний зміст, містили поважний елемент перекручень, фальсифікацій і замовчування об'єктивної дійсності, часом створюючи враження, що їхні автори користувались обмеженим набором сюжетів і висловлювань. Такі праці цілеспрямовано акцентували свою увагу лише на закономірності возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР–СРСР, досягненнях у здійсненні соціально-економічних і культурних перетворень у регіоні, які пояснювалися далекоглядністю партійного керівництва, незмінним тріумфом марксистсько-ленінського вчення, успішним його практичним втіленням. Подібне трактування подій обумовлювалося насамперед ідеолого-політичною заданістю авторів, що змушувало більшість із них свідомо уникати вивчення «незручних» сюжетів, але дуже важливих для розуміння проблеми тем, замовчувати їх. Тим більше, що такі сюжети аж до кінця 80-х років XX ст. були під суворою політичною заборорою. Слід також враховувати недоступність для дослідників багатьох архівних джерел. Тож сьогодні цінність таких праць переважно історіографічна.

Водночас варто відзначити, що кращі публікації синтетичного характеру, присвячені різним аспектам проблеми, насамперед колективна монографія «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі», над якою працював великий авторський колектив (зважаючи на складність завдання), зокрема наукові співробітники Інституту суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), дали змогу дещо деталізувати та розширити тогочасні уявлення про перебіг військово-політичних і соціально-економічних процесів у регіоні у 1939–1941 рр. І хоча важко в них знайти суттєві наукові новації, будь-які помітні корективи попереднього концептуального осмислення подій 1939–1941 рр., проте автори згадуваної монографії, яка підводила певні підсумки вивчення проблеми в УРСР, все-таки намагалися утвердити думку про незалежний історичний розвиток українського народу, його самостійне етнонаціональне і державне існування в минулому. У цій книжці історичний розвиток регіону від найдавнішого часу і до сучасності розглядався як лінійний процес невинного просування всупереч будь-яким перешкодам

до наперед заданої мети – «возз'єднання» завдяки фактові існування єдиного українського народу на українських етнічних землях, відповідно до «законів історичного розвитку», про що промовисто свідчив і підзаголовок видання. Згідно з аргументами авторів, возз'єднання відбулося, тому що мало відбутися. У певному сенсі запропонована версія постала як прихована підтримка ідеї вічного поступу як провідного тренду пізнавальної програми позитивізму.

Не зважаючи на очевидний схематизм і догматизм підходів, обтяжених ідеологічним багажем, запрограмованість багатьох висновків, вимушені неточності, згадана праця довгий час залишалася і навіть досі залишається практично єдиним узагальнюючим дослідженням з історії західноукраїнських земель від найдавніших часів до сучасності. Важливо й те, що возз'єднання українських земель у книжці було показано не одномоментною випадковою подією в історії української нації, а підсумком тривалої багатовікової напруженої боротьби українців, реалізацією їх природних прагнень жити у власній соборній державі у новітній період сучасної історії. На той час це була прогресивна концепція, підтверджена фактами, яка сприймалася як об'єктивність. Тож не випадково праця, що загострювала національну проблематику, вводячи її у суспільно-інтелектуальний обіг, викликала тоді серйозні застереження партійних «кураторів», ставши предметом наукових дискусій і суперечок, які поступово набули політичного звучання.

У 70-х – першій половині 80-х років XX ст. сакралізація 17 вересня 1939 р. як початок «визволення західноукраїнських земель» в історії УРСР тривала повним ходом, про що свідчили і нові публікації, автори яких продовжували висвітлювати подію в межах регламентованих теоретичних схем (Гудзенко, 1977, с. 498–504; Ковальчак, Сливка, Чугайов, 1979; Атаманчук, Брик, Ковальчак та ін., 1979). Усі вони мали виразний ідеологічний підтекст. Чергова політична актуалізація досліджень проблеми настала наприкінці 80-х років XX ст., коли в умовах т. зв. перебудови на хвилі кардинальних суспільно-політичних змін перед вченими відкрилась перспектива переглянути застарілі концепції та погляди і на події початку Другої світової війни в Центральній-Східній Європі, роль радянського керівництва у її розв'язанні, на обставини і наслідки приєднання Західної України і Північної Буковини до СРСР тощо. Але не всім виявилось під силу легко відмовитися від усталених за багато років поглядів і позицій, позбутися догм і стереотипів минулого, органіч-

но сприйняти найновіші методології, що використовувалися у міжнародному науковому дискурсі, і у підсумку вийти на якісно новий аналітико-теоретичний рівень осмислення проблем. На початках «перебудови» траплялося, що науковці за інерцією оглядалися на застарілі ідеологічні схеми, сподіваючись, що вони ще придатні для творення об'єктивної науки. Свідчення цього – колективна монографія львівських дослідників «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» (1989), авторський колектив якої ставив собі за мету, ґрунтуючись на досвіді та здобутках радянської і частково зарубіжної історіографії, відтворити узагальнюючу картину боротьби українського населення Західної України, Північної Буковини і Закарпаття у 1917–1945 рр. за возз'єднання своїх земель у єдиній державі, детальніше висвітлити політичний і міжнародний аспект проблеми (Сливка, 1989). Ця праця хоча й не започаткувала чітких засад критичного переосмислення цих процесів, але наочно засвідчила пошук нових підходів до них, прагнення правдивіше показати їх складність і суперечливість, що відкривало нові можливості для об'єктивного сприйняття важливого етапу історії регіону. Проте у тексті монографії, яка побачила світ напередодні чергового ювілею «возз'єднання», не вдалося уникнути багатьох обов'язкових для радянських часів ідеологічних наліпок, догматичних штампів, замовчувань: зауважу, що потепління суспільного політичного клімату в перші роки «перебудови» майже не торкнулося офіційної радянської парадигми бачення подій та осіб, пов'язаних національно-визвольним рухом у ХХ ст. (оцінки його залишилися негативними), що, безперечно, позначилося на авторських інтерпретаціях і висновках. Загалом, дослідження було проведено відповідно до концептуальних засад попереднього історіографічного періоду, із чітким дотриманням існуючих ідеологічних штампів. У книжці усі суспільно-політичні процеси в регіоні розглядалися в контексті єдиного революційного потоку, що охопив країни Центрально-Східної Європи під впливом Жовтневого перевороту в Росії, з позиції класової боротьби трудящих під керівництвом комуністичних організацій; водночас боротьба за соборність однозначно кваліфікувалась як рух за возз'єднання «багатостраждального» краю з УРСР. Ідеологічні нашарування і певна ритуальна витриманість у викладі матеріалу, узагальненнях і оцінках, притаманна «застійним часам», впадала в очі. Це засвідчували вже й самі назви окремих параграфів розділу «Возз'єднання Західної України і Північної

Буковини з Українською РСР», а саме: 1. «Боротьба СРСР проти перетворення західноукраїнських земель на плацдарм нацистських планів». 2. «Визвольний похід Червоної Армії. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною». 3. «Відновлення Радянської влади». 4. «Початок соціалістичних перетворень». 5. «Боротьба проти ворогів соціалізму». Виявилося, що покладена в основу тексту інтерпретація подій у Західній Україні на початку Другої світової війни за вибором сюжетів, селекцією поданого матеріалу, замовчуванням не вигідних моментів фактично нічим не відрізнялася від нормативних версій традиційної радянської історіографії, не спростовувала раніше встановлену офіційну пояснювальну схему викладу проблеми, яка вже не задовольняла науку і науковців. Водночас не можна не помітити прагнення частини авторів, передусім Юрія Сливки та Михайла Швагуляка, під впливом нових віянь в історичній науці зменшити войовничу риторику та посилити аналітичність, на основі наукового осмислення великого і достовірного пласту інформації з архівних документів, яка була вперше введена у науковий обіг, що створило сприятливий ґрунт для подальших досліджень.

Здобуття Україною незалежності відкрило перед науковцями нові перспективи наукового пошуку, вільного від ідеологічного контролю і цензурних обмежень. Процес повернення цілих пластів забороненої та замовчуваної національної культурної спадщини, започаткований художньою літературою, швидко поширився на інші сфери, зокрема на історію. До читача поверталися видання української діаспори, розширився доступ до зарубіжної історіографії, з'явилася можливість ознайомлюватися з раніше маловідомими в Україні працями вчених, надрукованими за кордоном українською мовою. Сам факт знайомства з такими науковими студіями ставав для багатьох українських істориків моментом істини. Завдяки цьому вони поступово вийшли з того кола тлумачення історичних подій, яке їм було накреслено радянською історіографією.

Колишній політичний схемі треба було протиставити ґрунтовні та конкретні дослідження проблеми. Відбувалося активне вивчення й аналіз унікальних, раніше не доступних архівних документів, інших джерел², критично осмислювався історіографічний дор-

² Розширенню джерельної бази певною мірою сприяло видання збірників документів і матеріалів (Сливка, 1996; Лялька, 1993; Лялька, 1997; Сливка, 1995).

бок попередників, зокрема тривало активне ознайомлення з дослідженнями зарубіжних, передусім польських учених, особливо тих, що вийшли друком після зміни політичної системи в Польщі, в період «Третьої республіки», насамперед: Влодзімежа Бонусяка (Włodzimierz Bonusiak), Рафала Внука (Rafal Wnuk), Альбіна Гловацкего (Albin Głowacki), Гжегожа Грицюка (Grzegorz Hryciuk), Чеслава Гжеляка (Czesław Grzelak), Мечислава Інглота (Mieczysław Inglot), Гжегожа Мазура (Grzegorz Mazur), Анджея Сови (Andrzej Sowa), Томаша Стшембоша (Tomasz Strzemborz), Станіслава Цесельського (Stanisław Ciesielski) та ін., здобутками представників української діаспори, що дало змогу українським дослідникам суттєво наростити фактографічний шар, провести його первинну верифікацію і поступово вийти з того кола тлумачення історичних подій, яке їм було накреслено радянською історіографією. Уже впродовж 90-х років XX ст. Михайло Коваль, Вадим Ковалюк, Олександр Рубльов, Юрій Черченко, Іван Білас, Іван Сварник, Андрій Руккас, Ігор Ільюшин, Богдан Ярош, Володимир Баран, Олександр Луцький, Кім Науменко та деякі інші дослідники (Коваль, 1991; Коваль, 1994; Коваль, 1995; Ковалюк, 1991; Ковалюк, 1993; Білас, 1994; Сварник, 1992; Руккас, 1996; Руккас, 1997а; Руккас, 1997б; Рубльов, Черченко, 1994; Ярош, 1995; Литвин, Луцький, Науменко, 1999; Баран, Токарський та ін., 2009) із висоти сучасного стану соціогуманітарних знань у різного змісту й обсягу публікаціях запропонували своє, хоча в окремих випадках й дещо запізниле³, бачення окремих переломних сторінок західноукраїнської історії, пов'язаних із приєднанням Західної України до СРСР. Вони, зокрема, на основі використання різноманітних джерел, найперше архівних, велика частина яких була вперше введена у науковий обіг, сукупно дослідили різні важливі аспекти проблеми входження Західної України до складу СРСР, зокрема показали рівну з гітлерівською Німеччиною відповідальність сталінського режиму у розв'язанні Другої світової війни і розчленуванні Польщі, що як держава на деякий час зовсім зникла з карти Європи, відтворили цілісну картину дипломатичної та військової боротьби за територію Західної України, яка розгорнулася у вересні–жовтні 1939 р. унаслідок реалізації таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., реконструювали хід польсько-радянського

³ У 90-х роках XX ст. через брак коштів згадані публікації, як і інші наукові видання, звичайно виходили друком із великим запізненням.

військового конфлікту, вказали на особливості ведення бойових дій і результати вересневої кампанії⁴, реакцію місцевого українського, польського та єврейського населення (окремих політичних діячів, інтелектуалів, соціальних верств) на неї, розбіжності в настроях. Вони з'ясували на макро- і мікрорівні заходи з якнайшвидшого перетворення регіону в складову частину СРСР (йдеться про проведення, відповідно до докладно розробленого в Москві сценарію виборів до «Народних Зборів Західної України», наступну уніфікацію суспільно-політичного життя: ліквідацію всіх політичних партій та громадських організацій і товариств, які практично усі трактувалися як «націоналістичні», «класово ворожі», «антинародні», встановлення однопартійної політичної системи з монополією КПРС на державну владу, формування місцевої радянської адміністрації, партійних і каральних органів, механізми їхнього функціонування та особливості кадрового наповнення керівного складу, реорганізацію соціально-економічної і духовної сфер та колізії навколо їх проведення, неоднозначні результати і сприйняття їх населенням) і врешті-решт – ціну насильницької «радянзації», спрямованої на інкорпорацію приєднаних територій, для населення Галичини та Волині, зокрема масові репресії, депортації, винищення десятків тисяч безневинних людей (під час відступу Червоної армії наприкінці червня 1941 р., коли у в'язницях Львова, Станіслава, Дрогобича, Золочева, Самбора, Стрия, Дубна та багатьох інших міст і містечок було розстріляно тисячі ув'язнених). У новому світлі показали масштаби та суть різних форм протидії радянському тоталітарному режимові тощо і намагалися поставити широкий спектр проблем на рівень неупередженого наукового аналізу, без кон'юктурних нашарувань. Згадані монографії і статті активно цитувалися, вносилися в бібліографічні списки рекомендованої літератури тогочасних наукових бібліографічних друкованих видань. У їхній фактографічній основі в умовах пошуку тем виявляли велику зацікавленість українські медіа: на ній готувалися інформаційно-аналітичні публікації преси, передачі радіо і телебачення, які так робили потужний внесок в об'єктивне відтворення історії західного регіону у часи його приєднання до України в складі СРСР із метою формування нової національної історичної пам'яті.

⁴ До речі, за радянських часів ця операція усіляко замовчувалася. У 12-ти томній «Истории второй мировой войны» їй було приділено всього чотири рядки (Див.: Литвин, Луцький, Науменко, 1999, с. 47).

Зрозуміло, не всі згадані праці, з огляду на масштабність теми і обмеженість обсягів публікацій, претендували на вичерпне відтворення картини подій і не належали до категорії тих, що «закривали тему». Вони радше відкривали важливі маловивчені аспекти проблеми, поступово заповнюючи «білі плями» однієї з фактично малодосліджених сторінок історії України.

Подолання ідеологічних догматів і застарілих схем дало змогу досить швидко вийти на якісно новий аналітико-теоретичний рівень осмислення окремих важливих проблем української історії часів Другої світової війни в контексті подій у колишньому СРСР та країнах Центральної і Західної Європи. Це відкривало нові перспективи у дослідженні питань, пов'язаних із визначенням ролі і місця України у Другій світовій війні та її неоднозначних наслідків для українського народу. Свідченням цього стали книжки відомого український історика Михайла Ковалю, який практично першим у незалежній Україні запропонував нові підходи до проблеми Другої світової війни, зокрема «возз'єднання», засудивши сталінський режим у співучасті у розв'язанні Другої світової війни на основі ґрунтовного аналізу радянсько-німецьких домовленостей серпня–вересня 1939 р. та їх практичних наслідків. Він вказав на насильницьке приєднання західноукраїнських земель до УРСР у межах СРСР, однак оцінив цю подію як кульмінаційну у формуванні соборної України, як справу «найбільш національних масштабів, яка хоч і давно визрівала, та не могла бути здійснена за відсутності історичних умов» (Коваль, 1994; Даниленко, 2004, с. 60). Низку новаторських положень, які відкрили нові перспективи у дослідженні питань, пов'язаних із визначенням ролі і місця України у Другій світовій війні та її неоднозначних наслідків для українського народу, у статті «Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти» висловив і Ю. Сливка, який продовжував виявляти стійку зацікавленість проблемою. Причому оцінка наслідків війни, зокрема її початкового періоду, в її «українізованій візії» пропонувалася не з огляду на хвилеві здобутки чи втрати, а з позицій перспективи досягнення українським народом його далекосяжної стратегічної мети – створення соборної і незалежної держави (Сливка, 1997, с. 3–31). Видавалася слушною його оцінка актів об'єднання Західної України і Північної Буковини із УРСР – єдиною українською, але не самостійною державою, себто тих, за невеликим винятком, українських етнічних та

«історичних» територій, де на час розвитку подій українське населення становило абсолютну чи принаймні відносну більшість. Ця оцінка у 90-ті роки XX ст. швидко пройшла, на думку автора статті, суттєву еволюцію: від «визволення», «возз'єднання», «торжества історичної справедливості» до «поневолення», «окупації», «анексії» тощо (Сливка, 1997, с. 17). Учений, аналізуючи політико-правові засади юридичного оформлення нового політичного статусу західноукраїнського регіону у складі СРСР–УРСР, вважав, що тут слід відкинути емоції і зважено розглянути всі аспекти проблеми. Він наголошував, що, по-перше, на початку війни Україна, як і весь її народ на всіх етнічних землях, перебувала в безправному становищі та не виступала як суб'єкт міжнародної політики. Тому вона не може нести прямої правової міжнародної відповідальності за юридичні та воєнні дії урядів СРСР і Німеччини щодо деяких держав Центрально-Східної Європи, які були ліквідовані або розчленовані, тобто за ситуацію, яка склалася для народів цих країн, зокрема й українського, у 1939–1940 рр. Дослідник доводив, що справді, дії СРСР і Німеччини щодо цих країн були виявом імперської загарбницької політики, тому їх окупацію належить кваліфікувати як анексію, поневолення. Але все це аж ніяк не стосувалося волевиявлення українського народу, а отже, не може лягати чорною тінню на його ухвалу. По-друге, наголошував Ю. Сливка, рух за об'єднання українських земель не був породжений і піднятий радянсько-німецькими договорами та їх позалаштунковими змовами, а мав багатовікову передісторію – спочатку примусового розчленування України, пізніше боротьби за ліквідацію цієї несправедливості – і, врешті-решт, базувався на Акті Злуки всіх українських земель в єдиній Українській соборній державі, прийнятий у січні 1919 р. у Києві та схвалений Трудовим конгресом представників усіх його прошарків, однак проігнорований тоді європейськими державами. І нарешті, по-третє, вважав вчений: «...ніхто не може заперечити того факту, що переважна частина населення Західної України та Північної Буковини (беручи до уваги і специфічні політичні обставини, і те, що загал українців цих земель не був обізнаний з реальним станом справ в СРСР, насамперед України) бажала і прагнула об'єднатися з Україною і засвідчила це як на загальному плебісциті, так і ухвалами обраних представницьких органів» (Сливка, 1997, с. 17). Достовірність того волевиявлення, як стверджував Ю. Сливка, «аж ніяк не може підважити і знецінити та обставина,

що до здійснення актів об'єднання були причетні радянські органи й опісля в Західній Україні та Північній Буковині було встановлено жорстокий тоталітарний режим, за якого десятки тисяч людей репресовано, депортовано або фізично знищено» (Сливка, 1997, с. 17). Видається, що у 90-ті роки XX ст. переконливої раціонально поясненої альтернативної версії ніхто з українських істориків не запропонував. Із певними застереженнями ця доктринальна версія отримала підтримку в Україні. Її модифікації та переспіви траплялися у наукових публікаціях і нормативній навчальній літературі (вишівських та шкільних підручниках і посібниках).

Діапазон візій, які прагнули представити закономірність возз'єднання в широкому міжнародному контексті, поступово розширювався. На початку 2000-х років зацікавлення у фахових колах викликала наукова позиція тих небагатьох дослідників – істориків права (Володимир Макарчук), які через призму власного бачення розглядали проблему входження Західної України до складу СРСР–УРСР у 1939 р. не з позиції сучасного міжнародного права, а відповідно до норм «старого» міжнародного права, тобто того, що започаткувала Версальсько-Вашингтонська система врегулювання міжнародних відносин і яка функціонувала до кінця Другої світової війни. Це надало вигляду легітимності включенню західноукраїнських земель до СРСР. Послідовно дотримуючись положень тодішнього міжнародного права, В. Макарчук вважав, що зміна міжнародно-правового статусу Західної України у 1939 р. відбулася не внаслідок завоювання, хоча міжнародне право тієї доби, на його думку, і надавало таку можливість. Ця зміна відбулася внаслідок волевиявлення місцевого населення щодо Народних Зборів Західної України (Макарчук, 2007). Згадане трактування вихідних позицій проблеми юридичного оформлення нового політичного становища західноукраїнського регіону у 1939 р. певною мірою перегукувалося з деякими оцінками радянської історіографії щодо організаційно-правових засад, які забезпечили зміну державного статусу Західної України і, очевидно, тому не отримало широкої підтримки та значного розголосу. Проте слід, очевидно, визнати, що праця В. Макарачука здійснювала поступальний рух у дослідженні цього важливого аспекту дослідження історії України окресленого періоду.

Загалом, у роки української незалежності відбувалося поступове подолання наслідків тривалої радянської пропаганди і викорінення

застарілих ідеологічних штампів, стереотипів, міфів щодо історії возз'єднання українських земель у роки Другої світової війни, які були за десятки років інтегровані у спільну свідомість більшості громадян України. Здобутки сучасної української історіографії допомогли по-новому трактувати багато аспектів проблеми на засадах об'єктивності. Нова документальна база давала широкий простір для нових сучасних інтерпретацій «білих» і «чорних» плям в історії України на початку Другої світової війни, а саме сполучення вивчення різних зрізів, конфігурацій, вимірів, масштабів, контекстів створювала чималі пізнавальні можливості для конструювання і репрезентації процесу входження Західної України до складу УРСР–СРСР як багатовимірної палітри, пов'язаних між собою поглядів, уявлень, образів – суспільних, політичних, культурних тощо, що відображали сприйняття й оцінку минулого в усій його різноманітності. Вони через книжки, освіту, фільми та публічні заходи трансформувалися в історичну пам'ять, яка передається від покоління до покоління. Не применшуючи значення історичних знань, репрезентованих в опублікованих наукових працях, як своєрідного дороговказу і навігатора формування національної історичної пам'яті, не можна не помітити відсутність сучасної узагальнювальної, комплексної синтези теми⁵, що не сприяє розширенню горизонту дослідників як і кожного громадянина України, що виявляє інтерес до минулого своєї Батьківщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Атаманчук, Г. В., Брик, М. В., Ковальчак, Г. І. та ін. (авт.). (1979). *Під зорею Радянською*. Львів.

Бабій, Б. М. (1954). *Возз'єднання Західної України з Українською РСР*. Київ.

Баран, В., Токарський, В. (2009). *Україна: західні землі: 1939–1941 рр.* Львів.

Белоусов, С. М., Оглоблін, О. П. (ред.). (1940). *Західна Україна*. Київ.

⁵ Очевидно, ґрунтовна узагальнювальна монографія Володимира Барана і Василя Токарського «Україна: західні землі: 1939–1941 рр.», написана на основі надбань своїх попередників і вивчення великого, часом унікального, фактичного матеріалу, частина якого була вперше введена у науковий обіг, що дало змогу суттєво розширити сюжетну базу подій початку Другої світової війни, виконати це завдання повністю не змогла. У ній окремі, але дуже важливі для об'єктивного розуміння політичної історії Західної України 1939–1941 рр., аспекти зміни державно-правового статусу регіону розкрито і проаналізовано явно недостатньо.

Білас, І. (1994). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, 2. Київ: Либідь—«Військо України».

Білоусов, С. М. (1951). *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. Київ.

Варецький, В. Л. (1960). *Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період)*. Київ.

Герасименко, М., Дудикевич, Б. (1960). *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною*. Київ.

Гудзенко, П. П. (відп. ред. тому). (1977). *Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн.* (Т. 6. Українська РСР в період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941)). Київ, 498–504.

Даниленко, В. (2004). «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*, 1–2, 60.

ДАЛО: Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

Йова, П. (1954). *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною*. Львів.

Коваль, М. В. (1991). *Довкола радянсько-польської війни 1939*. Київ.

Коваль, М. В. (1994). *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення*. Київ.

Коваль, М. В. (1995). *Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ.

Ковалюк, В. (1991). Західна Україна на початку Другої світової війни. *Український історичний журнал*, 9, 30–41.

Ковалюк, В. (1993). Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.). *Український історичний журнал*, 3, 3–17.

Ковальчак, Г. І., Сливка, Ю. Ю., Чугайов, В. П. (1979). *Подія великого історичного значення*. Київ.

Литвин, М. Р., Луцький, О. І., Науменко, К. Є. (1999). *1939. Західні землі України*. Львів.

Лялька, Я. (відп. ред.). (1993). *Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади*, 1. Львів: Просвіта.

Лялька, Я. (відп. ред.). (1997). *Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади*, 2. Львів: Галицька видавнича спілка.

Макарчук, В. (2007). *Державно-територіальний статус західноукраїнських земель в період Другої світової війни (1939–1945). Історико-правове дослідження*. Київ.

Мартинюк, А. (2010). *Возз'єднання. Кроки до заповітної української мети*. Київ, 4.

Олексюк, М. (ред.). (1968). *Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі*. Львів.

Рубльов, О. С., Черченко, Ю. (1994). *Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст.* Київ, 1994.

Руккас, А. (1996). Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 року, західноукраїнський напрям). *Питання нової й новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник*, 42. Київ, 92–100.

Руккас, А. (1997а). Взаємодія німецьких військ та Червоної Армії на початку другої світової війни на території Західної України. *Питання нової й новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник*, 43. Київ, 69–75.

Руккас, А. (1997б). *Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині*. Київ.

Сварник, І. І. (1992). Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 1/4. Київ, 401–418.

Сливка, Ю. Ю. (відп. ред.). (1989). *Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною*. Київ.

Сливка, Ю. (відп. ред.). (1995). *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали* (Т. 1: 1939–1953). Київ: Наукова думка.

Сливка, Ю. Ю. (відп. ред.). (1996). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т.* (Т. 1: 1939–1945 рр.). Львів.

Сливка, Ю. (1997). Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*, 3–4, 3–31.

Цибко, О. (1954). *Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну та возз'єднання Західної України з Радянською Україною. 300 років возз'єднання України з Росією*. Львів.

Ярош, Б. О. (1995). *Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-х рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект)*. Луцьк.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

РОЗДІЛ 7

КОНТУРИ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ПЕРІОДУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1941 РОКУ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Національна пам'ять — одна з ключових складових ідентичності кожної національної спільноти. Вона визначає не лише сприйняття минулого, а й ставлення до теперішнього і значною мірою візію майбутнього. Відомий британський дослідник націй і націоналізму професор Лондонської школи економіки Ентоні Сміт (Anthony Smith) зауважував: «... створення і плекання спогадів, символів, міфів, вартостей і традицій визначають унікальну культурну спадщину кожної етнічної спільноти або нації» (Сміт, 2009, с. 59). Закономірно, що державна влада зацікавлена у впливі на колективну пам'ять мас у потрібному для державних інтересів або ж просто режиму ключі. Відродження української держави, яке було ключовим завданням ОУН, безумовно мало передбачати також і нову меморіальну політику, що дасть змогу сформувати в свідомості мас україноцентричне уявлення про власне минуле, а відповідно й майбутнє.

Ініційоване ОУН під проводом Степана Бандери українське державотворення літа 1941 р. дотепер належить до найбільш недооцінених та водночас міфологізованих сторінок новітньої історії України. Серед низки недосліджених аспектів означеної проблематики заслуговують уваги контури історичної політики в Українській державі, сформовані напередодні німецько-радянської війни лідерами націоналістичного руху та реалізовані на місцях у багатьох районах Заходу та Центру України в період існування української влади зусиллями активу ОУН(р) та її прихильників. Зауважу, що це питання досі окремо не розглядалося в історичній літературі.

Національна історія, передусім її героїчна складова, займає вкрай важливе місце в ідеології українського націоналізму. Так, один із провідних теоретиків ОУН Дмитро Мирон («Орлик») у своїй програмовій праці «Ідея і Чин України» (1940) наголошував: «Чи ж ті мільйони незнаних жертв і борців не живуть в історичній долі, славі, й честі України, чи не живуть вони у наших душах і серцях, чи не ведуть вони нас до дальшої боротьби?! Чи ж добро, слава і

честь України, великі надбання праці та крові минулих поколінь не освячують і не одушевляють націоналістичну революцію, не закликають до безпощадної революційної боротьби проти наїзників і проти всіх руйнуючих і розкладових сил і течій внутрі?! Велич минулого, могутий дух Святослава й Володимира Великого, героїчні чини та криваві жертви козацьких повстань, скривавлені й закатовані постаті героїв України з палів і гаків, з турецької неволі, могутий дух Хмельницького й Мазепи, незламний дух Полуботка з тюрми й Кальнишевського з далекого Сибіру, полум'яний дух Шевченка і мільйони жертв борців з кривавих побоєвищ, з шибениць і льохів чека кличуть до нас: вставайте й боріться, здобуйте і перемагайте» (Мирон-Орлик, 2021, с. 263). Минуле сприймалось як джерело натхнення та ключ до розуміння власного призначення і місця в світі, орієнтир в актуальній дійсності.

У праці Д. Мирона бачимо й певні обриси націоналістичної історичної політики після відновлення незалежності України. Він вказував на першорядну важливість історії для націоналістичного виховання. Метою останнього проголошувалося формування «нової української людини», позбавленої ментальних вад, зумовлених тривалим поневоленням чужинцями. Із цього приводу ідеолог українського націоналізму наголошував: «Новий тип української людини мусить охоплювати в собі вартості й прикмети українсько-варяжської людини лицаря й володаря, як у “Слові о полку”, тип лицаря – козака, борця за правду, за віру батьків й рідну землю, мусить охоплювати в собі вартості шевченківської людини і властивості твердого й вкоріненого в рідну землю, українського сина Стефаника, мусить охоплювати героїзм й нову романтику січового стрілецтва, збагачуючи образ і характер нової української людини тими вартостями й образами героїв, що їх вже видала й ще видасть Українська Націоналістична Революція, як Вождь Революції, сл. п. Євген Коновалець, сот. Ю. Головінський, бойовик Данилишин, фанатик Пукало» (Мирон-Орлик, 2021, с. 317). Тобто виховання «нових українців» мало відбуватися шляхом звернення до героїчних образів із давнього і новітнього минулого, на їхніх зразках. Саме вивчення історії націоналістичний політичний мислитель згадував першим інструментом серед засобів пізнання «життя і долі своєї Батьківщини» українцями у системі націоналістичної освіти.

На важливості пізнання нацією свого минулого в рамках націоналістичного виховання акцентував у своїй працях напередодні німець-

ко-радянської війни перший заступник провідника революційної ОУН Ярослав Стецько. У роботі «Наші шляхи» він зазначав: «Щоби знайти належне місце в світі, наперед треба знати себе, свою Батьківщину. Треба знати: хто ми?» (Стецько, б. р., с. 4). Ярослав Стецько вважав украї важливим завданням українства загалом і націоналістичного руху зокрема поглиблення самосвідомості українців через вивчення історії, розвиток систематичних українознавчих студій, дослідження минулого для розкриття українських «державотворчих сил». Закономірно, що історичні студії, на думку ідеолога націоналізму, мали бути пов'язані з прийдешнім. «Вивчати систематично минуле, дати монументальне опрацювання його й з нього прокладати шляхи в майбутнє», – так формулював ключове завдання у гуманітарній сфері для української еліти Я. Стецько (Стецько, б. р., с. 5).

Розширення кругозору українців шляхом вивчення власної історії, а також географії рідної землі, національної літератури та філософії розглядалось як запорука вирішення складних актуальних проблем і гарантія твердості їхніх переконань у боротьбі. «Пізнання великих постатей нашої історії розбуджує національну гордість, усуває безбатченківство. Пізнання рідної культури розвиває нові горизонти й доказує, що в минулому Україна не раз перевищала навіть західню Європу», – відзначав Я. Стецько (Стецько, б. р., с. 17). Як бачимо, вивчення минулого мало слугувати вирішенню важливого завдання – подолання комплексу національної меншовартості, спонукаючи українців шанувати своє та пишатись ним.

Загальновідомо, що ОУН під проводом С. Бандери заздалегідь готувала план державного будівництва, визначивши основні контури політики незалежної України. Після завершення II Краківського збору ОУН(р) у травні 1941 р. керівництво організації сформулювало конкретні інструкції для націоналістичного активу на випадок німецько-радянської війни під назвою «Боротьба й діяльність ОУН під час війни». Степан Бандера опрацював комплекс революційної стратегії, Роман Шухевич відповідав за розробку військових вказівок, Степан Ленкавський – пропагандивних, а Ярослав Стецько – політично-стратегічних (спільно з провідником ОУН(р)) та державотворчих (Романишин, 1986, с. 59). Закономірно, що основну увагу в інструкціях було приділено мілітарно-політичним заходам, призначеним для забезпечення успіху національної революції та створення дієвих і професійних органів української влади. Проте керівництво найпотужнішої політсили українського національно-визвольного

руху поміж іншого виклало в інструкції власне бачення контурів історичної політики в Українській державі.

У контексті висвітлення засад освітньої політики у незалежній Україні автори інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» наголошували на першочерговому значенні вивчення справжньої української історії, зокрема її визвольної боротьби, у школах. Завдяки цьому підростаюче покоління, що раніше формувалося в умовах сталінського тоталітаризму, мало дізнатися про «правдиву Україну, її героїв, про гідність людини, про ОУН» (Веселова та ін., 2006, с. 103). Україноцентрична освіта повинна була створити основу для очищення свідомості мас від нав'язаних Москвою міфологем щодо минулого української нації.

Найбільше уваги до проблематики, пов'язаної із національною пам'яттю, приділили автори пропагандивного блоку інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» – заступник провідника ОУН(р), пропагандивний референт проводу С. Ленкавський і його підлеглі з референтури пропаганди організації (Сич, 2023, с. 338). У вищезазначеному комплексі вказівок йшлося про важливість активної меморіалізації полеглих у період національної революції борців за самостійність України. Так, у контексті викладу основних засад діяльності в період повстання проти ворога керівництво організації наголошувало на потребі «пропагандивного оформлення» поховань загиблих у протистоянні з окупантами українців. Місця героїчної смерті за волю Батьківщини мали сакралізуватися через встановлення хрестів, організацію масових походів на подібні простори, проведення там присяг (Веселова та ін., 2006, с. 167). Очевидно, такі заходи були призначені для забезпечення потужного впливу на мислення загалу для підвищення рівня національної свідомості мас.

Також С. Ленкавський і його підлеглі вказували на необхідність деколонізації, зокрема демосковізації, українського національного простору, йшлося про «усунення всіх слідів поневолення України чужинцями». Було акцентовано на необхідності перейменувань вулиць і місцевостей. Мета цих заходів – ліквідація «образливих для українців» пам'яток ворожого панування (Веселова та ін., 2006, с. 169). Особливе значення у подальшій роботі надавалося культу могил. Як відомо, ще в міжвоєнний період вшанування полеглих за волю України на кладовищах набуло для українських націоналістів великого сакрального значення. У пропагандивній складовій інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» йшлося про різноманітні за-

ходи на могилах героїв, покликані надихнути учасників на подальшу боротьбу. Зокрема, пропонувалося ставити почесні варти з молоді на місцях поховання полеглих за волю України, проводити до них смолоскипні походи в темну пору доби, організовувати в цих локаціях запряження нових членів ОУН (Веселова та ін., 2006, с. 171).

Передбачалося, що невід'ємною частиною державної політики після відновлення незалежності України стане всебічна пропаганда культу героїзму. Степан Ленкавський та його підлеглі вважали, що основою цих заходів має бути звернення до минулого, до славетних сторінок української визвольної боротьби як на загальноукраїнському, так і на локальному рівнях. У рамках означеної політичної лінії було вирішено зводити нові пам'ятники, ставити хрести на честь полеглих, насипати символічні могили, встановлювати меморіальні таблички, а також організовувати «прощі» – походи великих груп українців на місця героїчних боїв (ЦДАВОВУ-2, арк. 29 зв.). Природньо, що особливе місце в національному пантеоні героїв відводилось «батьку» організованого українського революційного націоналізму – співзасновнику й першому голові проводу ОУН Євгену Коновальцю. Його пам'ять пропонувалося вшановувати дзвонами опівночі та салютами у день трагічної смерті від рук терориста Павла Судоплатова – 23 травня (ЦДАВОВУ-2, арк. 30).

Утілення в життя інструкцій «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» розпочалося після вибуху 22 червня 1941 р. німецько-радянського збройного конфлікту. Початок мілітарного протистояння між донедавна союзними тоталітарними імперіями ОУН(р) вирішила використати для реалізації своєї пріоритетної мети – відродження самостійної соборної Української держави. Цій цілі, з одного боку, слугувало масове повстання націоналістів, яке підривало владу Москви над українськими землями зсередини, а з іншої – військові (дружини українських націоналістів) та політичні (похідні групи) підрозділи організації, що рухалися разом із лінією фронту із заходу на схід. Напередодні вибуху війни двох тоталітарних імперій провів революційної ОУН уповноважив Я. Стецька очолити крайове правління на Заході України та призначив керувати діями націоналістичного активу в революційних умовах на українських землях із правом прийняття надзвичайних рішень у непередбачуваних ситуаціях (Стецько, 1967, с. 157).

Похідна група провідних діячів ОУН(р), до складу якої, крім Ярослава Стецька, належали також Лев Ребет, Василь Кук та Ярослав Старух, рухаючись за лінією фронту, керувала створенням української

влади в містечках, звідки було вигнано більшовицьких окупантів, зокрема Краковці та Яворові (Дзюбан, 2001, с. 85, 94), а 30 червня 1941 р. вона увійшла до звільненого від більшовиків Львова. Перший заступник провідника ОУН(р) Я. Стецько провів у місті нараду з провідним активом організації, на якій було ухвалено рішення про публічне оголошення відновлення державності у столиці Східної Галичини, а не в Києві, як було первинно заплановано. Причиною зміни плану стала непевна позиція німецької сторони. Увечері 30 червня 1941 р. під час Національних зборів української еліти на площі Ринок Я. Стецько зачитав Акт проголошення відновлення Української держави. Ця подія стала відправною точкою процесу масштабного національного державотворення, що розгортався всупереч волі двох наймогутніших держав Євразії – III Райху та СРСР. У Львові було сформовано тимчасовий український національний уряд – УДП під проводом Я. Стецька.

На місцях з ініціативи революційної ОУН сформували органи української влади. Закономірно, що їхнім пріоритетним завданням на початковому етапі діяльності була розбудова системи управління та налагодження соціально-економічного життя громад. Проте гуманітарну проблематику також не оминули увагою. Робота на цій ниві, зокрема в царині національної пам'яті, провадилася відповідно до травневих інструкцій проводу ОУН(р). Приміром, у звіті дрогобицького обласного відділу пропаганди організації від 30 липня 1941 р. було повідомлено про план практичної праці на найближчий час. Поміж його складових привертає увагу пункт про перейменування вулиць на честь визначних українських діячів минулого. Серед останніх керівництво обласної пропаганди згадувало як постаті націоналістичного руху, що віддали життя у визвольній боротьбі (Євген Коновалець, Юліан Головінський), так і персони віддаленішої історії (Богдан Хмельницький) (ЦДАВОВУ-1, арк. 1–3). Загалом влітку–восени 1941 р. відомо про зміну назв частин міського простору в низці населених пунктів з ініціативи українських органів місцевої влади. Подібних заходів вжито як на Заході, так і на Сході України (Дзюбан, 2001, с. 294–295, 352). Водночас унаслідок діяльності похідних груп ОУН(р), що виконували функцію рушійної сили тогочасного державотворення, змінювали назви також і окремі населені пункти. Відомо про подібні перейменування на Херсонщині, де низка сіл отримали назви на честь визначних діячів української історії, зокрема Богдана Хмельницького, Івана Франка, Тараса Шевченка (Сидор-Чарторийський, 1951, с. 197).

Зусиллями головного проводу пропаганди ОУН готувалися до друку наукові праці, що мали сприяти підвищенню національної свідомості та знань українців про власне минуле. Зокрема, передбачалося видання книжок «Історія України» Івана Крип'якевича та «Велика історія України» Миколи Голубця (Веселова та ін., 2006, с. 369–370). Першу з них планувалось доповнити відомостями про історію визвольної боротьби ОУН. Популярна «Історія України» І. Крип'якевича побачила світ з ініціативи ОУН(р) у липні 1941 р. Наклад становив 20 тис. примірників (Соколевич, 1961, с. 10). Поширення подібної літератури, безумовно, сприяло підвищенню національної свідомості українського населення.

В умовах негативного ставлення Берліна до розбудови Української держави керівництво провідної сили визвольного руху ОУН(р) приймає рішення про проведення масових маніфестацій, які засвідчують організованість українців і загальну підтримку ними ідеї національної державності. Окрім масових народних віче – «свят державності», на яких у містах і селах у присутності тисяч осіб проголошували текст Акту відновлення держави, було ініційовано кампанію згуртування українців навколо спільного минулого та вшанування героїв. Остання передбачала низку велелюдних акцій. Зокрема, йшлося про насипання у населених пунктах символічних «могил слави» на честь українських героїв (Стецько, 1967, с. 223). Іншим вагомим напрямком комеморативних заходів було гучне відзначення патріотичних свят і днів пам'яті визначних українців. Усе це відбувалося відповідно до заздалегідь сформованої інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни».

Культ героїв, який оприявнювався у сакралізації могил борців за волю України, був нерозривною частиною ідеології та практики ОУН із 1930-х років. Українські націоналісти займалися впорядкуванням поховань учасників перших визвольних змагань, здійснювали меморіальні походи на місця боїв УСС та вояків УГА і кладовища, зокрема в період Зелених свят. Згодом активно практикувалося насипання штучних символічних могил із метою піднесення патріотизму серед мас. Із цього приводу учасник націоналістичного руху історик Петро Мірчук зазначав, що початково невелика кількість загальноновизнаних місць вшанування героїв обмежувала масштаб комеморативних заходів. Тож було вирішено створити спеціальні символічні локації майже в кожному населеному пункті Заходу України (Мірчук, 1968, с. 327).

Окремі кургани-«могили» націоналісти насипали на честь полеглих у боротьбі проти польських окупантів побратимів, зокрема для вшанування пам'яті страчених у 1932 р. Василя Біласа і Дмитра Данилишина. Масовою акція створення символічних могил стала за наказом очолюваної С. Бандерою Крайової екзекутиви ОУН навесні 1934 р. (Зайцев, Беген, Стефанів, 2011, с. 225). Ця ініціатива сприяла підвищенню рівня національної свідомості населення й поглиблювала антагонізм між українцями та державою-окупантом. Ідеолог ОУН Д. Мирон трактував культ могил і невідомого борця як приклади втілення посвяти, вірності і відданості нації (Мирон-Орлик, 2021, с. 233). Тож, ґрунтуючись на міжвоєнній традиції, у період державотворення 1941 р. українські націоналісти вирішили реалізувати кампанію насипання символічних курганів на честь героїв для зміцнення патріотизму і мобілізації широких мас до боротьби. Обставини дозволяли значно ширше, ніж у 1930-х роках, втілити задум. Наявність української влади на місцях, набагато сильніші позиції в соціумі та можливості легальної активності давали змогу зробити кампанію насипання могил по-справжньому грандіозною і масштабною, залучивши до неї широкі маси. Меморіальний напрям діяльності націоналістичного руху вважався у цей період одним із ключових. В організаційній інструкції ОУН(р) зазначалося: «... в кожному селі і місті сипати могили. Уряджувати свята і маніфестації в честь борців. З таких імпрез давати докладні дописи до газет» (Веселова та ін., 2006, с. 466). Уже перебуваючи під арештом, Я. Стецько в липні 1941 р. акцентував на необхідності максимального охоплення меморіальною акцією насипання могил українських земель. Він наголосив: «... сипання могил і вкопування хрестів має своє традиційне виховне значення для молоді» (Григор, 1990, с. 709). Ідею про важливість вшанування героїв шляхом створення символічних курганів українські націоналісти також просували через підконтрольну легальну пресу. Приміром, у газеті «Бережанські вісті» зазначалося: «... в кожному селі повинна бути величава могила героїв» (Культ героїв, 1941, с. 4).

На відміну від міжвоєнного періоду, кампанія висипання могил героїв у період літнього державотворення була цілком публічною. Створені на честь полеглих за волю України насипи урочисто посвячували в присутності патріотичних місцевих мешканців (Посвячення могили, 1941, с. 3). Символічні могили позначалися високими хрестами і пропам'ятними таблицями (Національні свята, 1941, с. 5). Такі кургани набували сакрального значення через посвячення свя-

щенниками, яких широко залучали до кампанії (Зіболки, 1941, с. 2). Характерним прикладом масового дійства на честь героїв, ініційованого ОУН, є меморіальні урочистості у с. Черніїв 27 липня 1941 р. На захід зібралися декілька тисяч мешканців із низки населених пунктів із національними прапорами. Під час посвячення символічної могили над нею провели панахиду за полеглими в боротьбі за волю України. У заході брали участь вартові української народної міліції. На меморіальний хрест поклали тризуб у вінку з колючого дроту, що символізував страждання нації в боротьбі. У цій композиції знайшлося місце і для знаменної дати 30.06.1941 р. – Дня проголошення відновлення Української держави (Їх пам'ять незабутня, 1941, с. 1).

Під час заходу в Чернієві виступали місцеві громадські лідери та представник ОУН. Дійство завершилося вигуками на честь провідника революційної ОУН С. Бандери та традиційним націоналістичним «Слава Україні – Героям Слава!». Закономірно, що під час кампанії насипання могил слави використовувались як національні, так і червоно-чорні прапори (Мороз, 2013). Принципове значення для ОУН(р) мав зміст написів на могилах полеглих героїв. Відповідно до розпорядження крайового проводу організації, на меморіальних табличках мали бути інформаційні повідомлення з акцентом на героїзмі та боротьбі замість згадок про «жертв терору» (Веселова та ін., 2006, с. 192).

Могили слави часто насипали біля головних доріг, щоб вони привертати увагу якомога ширшого кола українців. Зокрема, подібні місця обрали для меморіалізації героїв у низці сіл Станіславівщини – Чернієві, Опришівцях (Пам'ятна могила, 1941, с. 5). Також могили слави насипали поблизу читалень і на пагорбах, обираючи помітні місця. Окремі кургани створювалися на ділянках, де йшли бої українських націоналістів проти радянських окупантів. Так, на Рогатинщині у присілку Стратина Кулеби було насипано могилу слави на частині простору, де в лютому 1941 р. кілька підпільників ОУН полягли в нерівному збройному зіткненні проти НКВС (Рогатинщина, 1941, с. 2).

Зауважу, що розміри могил слави в різних населених пунктах відрізнялися. Так, у с. Бабини на Самбірщині, за інформацією місцевої преси, проєктована висота курганного насипу повинна була сягати 7–10 м, довжина – 9 м, а ширина – 7 м (3 життя села, 1941, с. 3). Натомість, на Прикарпатті у с. Молодятин висота могили мала становити 5 м, площа основи – 150 м², висота хреста – 16 м (Молодятин, 1941, с. 4). Подекуди центром меморіальних заходів на честь

полеглих за волю України ставали не символічні кургани, а кладовища. Зокрема, в Крехові 20 липня 1941 р. орієнтовно 10 000 місцевих мешканців віддали данину пошани жертвам більшовизму на тамтешньому цвинтарі (Свято Крехова, 1941, с. 2). В окремих селах для підготовки створення могили слави та її урочистого відкриття формувалися спеціальні комітети з авторитетних діячів громади.

В авангарді кампанії насипання могил стояла створена з ініціативи ОУН(р) молодіжна організація «Січ». Означене об'єднання слугувало своєрідним фасадом-ширмою для українських націоналістів, які завдяки ньому конспірували свою діяльність (Романюк, 2015, с. 64). Саме патріотичний актив «Січі» забезпечив масовість кампанії. Зокрема, завдяки «січовикам», майже в усіх громадах Рогатинщини було насипано могили слави (Рогатинщина, 1941, с. 2). У самому повітовому центрі пройшло масштабне масове дійство, присвячене могилам слави. До заходу долучилося понад 26 тис. учасників. Велелюдні публічні дійства за участі активу «Січей» на честь українських героїв відбувалися також в інших містах Галичини. Зокрема, у Миколаєві 8 вересня 1941 р. (Миколаїв вшанував, 1941, с. 2). Також «Січ» організовувала меморіальні походи української молоді, приміром до садиби Є. Коновальця у Зашкові. Під час заходу учасники мали змогу дізнатися про життя і боротьбу засновника та першого очільника ОУН. На честь Є. Коновальця також зводилася символічна могила в його рідному селі (В родинному селі, 1941, с. 3).

Кампанія створення могил слави отримала широку народну підтримку, засвідчивши силу націоналістичного руху. У населених пунктах Галичини урочисте посвячення курганів на честь полеглих у боротьбі з окупантами українських героїв, як правило, відбувалося за участі велелюдних натовпів. Так, подібний захід у с. Ілинці на Станіславщині зібрав 3 000 учасників (Учасник, 1941а, с. 4), в селі Старий Гніздець – 1 000 осіб (Старий Гніздець, 1941, с. 3), у Молодятині – понад 6 000 мешканців (К. Я., 1941, с. 4), а в Туринці – 4 000 осіб (Панчишин, 1941, с. 4). Водночас у самому процесі насипання могил слави було також задіяно високий відсоток мешканців населених пунктів Галичини. Наприклад, у Молодятині – 205 осіб, а в Підгайчиках, за повідомленням преси, – «майже все населення села» (Очевидець, 1941, с. 5).

Опонент ОУН, колишній заступник міністра внутрішніх справ УДП Ярослава Стецька Кость Паньківський, який обрав шлях колаборації з гітлерівцями, змушений був визнати колосальний розмах

меморіальних акцій із насипання курганів на честь полеглих героїв та їхнє схвалення широким загалом. У спогадах він зверхньо відзначав: «... захоплення безкритичних людей, зокрема молоді, тими акціями було надзвичайне. Здається, не було в Галичині села, в якому б не висипали такої могили» (Паньківський, 1957, с. 57). Варто уточнити, що насправді простір насипання курганів не обмежувався сільською місцевістю. Головний суддя ОУН(р) та фактичний керівник Українського національного комітету в Кракові Володимир Горбовий розглядав меморіальну кампанію як складову й один із ключових результатів тогочасних державотворчих заходів українських націоналістів (Горбовий, 1978). Широкий розмах і успіх акції були обумовлені масштабом репресій окупантів. Адже символічні могили слави були не просто абстрактним символом. Вони ідентифікувалися передусім із вшануванням замордованих сталінським окупаційним режимом, зокрема жертв масових розстрілів у червні 1941 р. (Мартинюк, 1976, с. 73). Лише влітку 1941 р. під час відступу радянські окупанти розстріляли майже 22 тис. політичних в'язнів на Заході України (Романюк, 2017, с. 725). Тож природньо, що в багатьох населених пунктах Галичини могили слави асоціювалися із цілком конкретними жителями означеної місцевості, які втратили життя внаслідок сталінського терору. Водночас подекуди символічні меморіальні кургани ідентифікувалися із жертвами не лише більшовицьких, а й польських репресій, як-от у с. Попелі на Дрогобиччині (Учасник, 1941b, с. 2).

Зауважу, що кампанія насипання символічних могил героїв не обмежувалася теренами Галичини. Відомо, що аналогічні заходи також були на території Волині. Зокрема, 27 вересня 1941 р. на Шибиничій горі за Дубном відбулося насипання символічної могили жертв більшовицького терору. Урочистості за участі 30-тисячного натовпу відкрив голова окружної управи Дубенщини Олексій Сацюк, якого 5 серпня 1941 р. призначив на посаду голова УДП Я. Стецько (Гай-Нижник, 2020, с. 127). Він виступив із промовою, опісля якої відбулося посвячення могили. Знаково, що в заході також взяв участь відомий український літератор Улас Самчук (Пам'ятний день, 1941, с. 4). Натомість, у містечку Млинів на Дубенщині 5 жовтня 1941 р. для вшанування героїв було урочисто відкрито пам'ятник. Монумент містив імена князів, гетьманів, творців української державності періоду перших визвольних змагань та новітніх борців за незалежність. Пам'ятник був прикрашений золотим тризубом (Ю-к., 1941, с. 3). Є також відомості про насипання

символічних могил полеглим героям у сільській місцевості Волині. Водночас в інформації про перебіг меморіальної кампанії на волинських теренах трапляються відомості про те, що частина місцевого населення не розуміла ініціативи. Так, у повідомленні про відкриття могили слави у с. Бабин на Рівненщині констатується, що відповідальний за меморіальний курган комітет зустрічав у своїй роботі перешкоди з боку тамтешніх мешканців, зокрема молоді (Присутній, 1941, с. 4). Також наявні окремі згадки про створення символічних могил на честь полеглих героїв України на Поділлі. Зокрема, такий меморіальний курган було насипано та освячено в с. Кадіївці Кам'янець-Подільської (тепер – Хмельницької) обл. (Посв'ячення церкви і могили, 1941, с. 4), а також у с. Куяви (тепер – Соснівка) того ж регіону. В останньому, за повідомленням преси, в акції посвячення символічної могили взяло участь орієнтовно 5 000 осіб (Петренко, 1941, с. 3). Відомо, що в Кам'янець-Подільській області в рамках ініційованого ОУН(р) державотворчого процесу також було встановлено українську владу – створено обласну управу й інші органи самоврядування, а опісля початку німецьких репресій законспіровані націоналісти активно вели пропагандивну та просвітницьку роботу серед населення.

Варто зауважити, що кампанія насипання могил тривала й опісля розгортання широкомасштабних нацистських репресій проти революційної ОУН у середині вересня 1941 р., що остаточно змусили організацію піти в підпілля та поклали край ініційованому нею державотворчому процесу. У сільській місцевості акція, яку започаткували раніше націоналісти, тривала. Так, у Ставчанах Львівського повіту 28 вересня 1941 р. відбулося урочисте посвячення символічної могили героїв. У заході, за повідомленням газети «Львівські вісті», зібралися «зорганізовані лави молоді» сусідніх сіл і старше громадянство», які цілковито заповнили площу перед монументом (Пам'яткова могила, 1941, с. 3). До символічної могили представники товариств і населених пунктів поклали вінки та тризуби з квітів. Як бачимо, подія була публічною і масовою із виразно патріотичним спрямуванням. Подібно освячення могили слави проходило у с. Мужилів на Тернопільщині 26 жовтня 1941 р. (Пришляк, 1941, с. 2). На Рівненщині у с. Бабин урочисте посвячення символічного кургану-пам'ятника на честь полеглих героїв відбулося 16 листопада 1941 р. (Присутній, 1941, с. 4). Очевидно, частину вищезгаданих акцій провели законспіровані підпільники з ОУН(р), проте лєвова

частка стала результатом дій патріотичної громадськості, яка підхопила ініціативу найбільшої сили українського визвольного руху. Також частину подібних акцій, імовірно, організували противники бандерівців із мельниківського табору. Відомо, що останні теж займалися насипанням символічних меморіальних могил. Найвідомішим епізодом є висипання символічної могили на Житомирщині, поблизу с. Базар – місця розстрілу більшовицькими окупантами вояків армії УНР, що брали участь у Другому зимовому поході. З ініціативи місцевого провідника ОУН(м) Олександра Яценюка 8 листопада 1941 р. розпочалося насипання кургану на честь полеглих борців за волю України. Цей захід став важливою частиною підготовки до масової меморіальної акції з нагоди 20-річчя розстрілу під Базаром більшовиками вояків армії УНР (Жилюк, 2008, с. 72).

Важливу роль у підвищенні рівня національної свідомості мас відігравали також масштабні святкові урочистості, присвячені визначним українцям і річницям перемог української зброї, які активно організовувала ОУН(р). Відомо, що націоналісти подбали про яскраве відзначення Дня народження визначного українського літератора та політика І. Франка. Зокрема, заходи на його честь ще в липні 1941 р. ОУН запланувала на Дрогобиччині, звідки походив видатний українець (ЦДАВОВУ-1, арк. 1). Однією з наймасштабніших комеморативних акцій ОУН(р) стали урочистості на Білій горі 24 серпня 1941 р., присвячені 130-річчю лідера «Руської трійці» Маркіяна Шашкевича. Захід, подібно до посвячень могил, поєднував релігійний і світський компоненти. У ньому взяв участь крайовий провідник ОУН, командир Української національної революційної армії Іван Климів («Легенда»), голова товариства «Прогресу» доктор Іван Брик, єпископ УГКЦ Микита Будка.

Масштабне вшанування М. Шашкевича відбулося на Білій горі, поблизу його рідного с. Підлисса на Золочівщині. Цей простір був традиційним місцем для національних здвигів у Галичині впродовж тривалого часу (Романюк, 2015, с. 61). Масова акція розпочалася з богослужіння. У натовпі майоріли національні прапори та червоно-чорні стяги революційної ОУН. Закономірно, що в умовах активізації німецьких репресій для ліквідації українського державотворення захід на честь М. Шашкевича набув ознак масштабної національної політичної маніфестації за участі 30 тис. осіб. Один із лідерів визвольного руху І. Климів виступив на Білій горі з розлогою патріотичною промовою. Крайовий провідник ОУН наголосив,

що українська земля належить винятково українцям, а націоналісти будуть боротися з будь-яким займанцем, що намагатиметься її опанувати (Казанівський, 1975, с. 257).

Висловлювання І. Климів, попри позірну абстрактність, були відвертим викликом для німецьких окупантів. Саме тому під час заходу крайового провідника ОУН охороняли озброєні націоналісти, побоюючись спроби арешту з боку гітлерівців (Казанівський, 1975, с. 257). Природно, що представник німецької окупаційної адміністрації на святкуванні, керівник відділу пропаганди при губернаторі дистрикту Галичина доктор Райш (Reisch) повернувся з урочистостей украї невдоволеним. Поміж іншого, гітлерівського функціонера неабияк обурило винятково українське спрямування події: відсутність написів німецькою мовою та згадок про диктатора III Райху на тлі привітань провіднику революційної ОУН С. Бандері, який перебував під німецьким арештом у Берліні (Стецько, 1967, с. 223–224). На думку К. Паньківського, роздратування пропагандиста могло відіграти важливу роль у наближенні повномасштабних німецьких репресій проти українських націоналістів (Паньківський, 1957, с. 91).

Масовим також було відзначення 22-ї річниці звільнення Києва спільними силами УГА та Дієвої армії УНР 31 серпня 1919 р. Ця дата задовго до 1941 р. стала святковою для українських націоналістів як День української зброї або Свято боротьби. Для відзначення свята в 1941 р. було обрано символічне місце – гору Лисоня на Бережанщині. Саме там восени 1916 р. відбувся важкий бій легіону УСС проти російської армії. На Лисоні ще в міжвоєнний період існував курган-могила, який привертав увагу українських патріотів (Бемко, 1970, с. 301). Урочистості, присвячені українській перемозі соборним фронтом у 1919 р., як і аналогічне дійство на Білій горі, поділялися на дві частини: церковну й світську.

Відповідно до програми, свято української зброї на Лисоні мало розпочатися із богослужіння та панахиди, услід за якими було заплановано покладання вінків та виступи промовців. Участь в урочистості взяло майже 25 тис. осіб, зокрема 30 священників. Головним організатором заходу стала ОУН(р) (Мартинюк, 1976, с. 656). На свято з'їхався актив організації, симпатизи та доріст юнацтва. У спеціальному потязі прибули ветерани бою на горі Лисоня з легіону УСС. Від імені крайового проводу ОУН виголосив промову Василь Івахів («Рись»), від націоналістичної молоді слово мав Осип Дяків («Горновий»). Знаково, що також перед натовпом на урочистості

виступив учасник бою на горі Лисоня, ветеран легіону УСС (Бемко, 1941, с. 1). Опісля промов відбулися виступи підгаєцького і бережанського хорів. Масові урочистості з нагоди Дня зброї 31 серпня 1941 р. також відбулися у містах-районних центрах Галичини. Зокрема, у Коломиї в святковому дійстві взяло участь приблизно 20 тис. осіб, яких очолив ветеран УСС Антон Княжинський, призначений у рамках ініційованого ОУН(р) національного державотворення головою окружної управи (Е. З., 1941, с. 3). У містечку Заболотів на Коломийщині 31 серпня 1941 р. святкування річниці визволення Києва соборним фронтом українських армій відбулося водночас з урочистим посвяченням могили слави в центрі населеного пункту. У заході, за повідомленням у місцевій пресі, взяло участь 22 тис. осіб зі 150 прапорами (Семен, 1941, с. 3). До свята зброї 31 серпня було приурочено також посвячення символічних могил слави в низці інших населених пунктів Галичини, зокрема в містечку Долина на Прикарпатті, де в урочистому заході взяли участь понад 10 тис. містян (Андрушко, 1941, с. 4).

Отже, історична політика в Україні після відновлення її незалежності, на думку чільних ідеологів націоналістичного руху, мала базуватися на принципах україноцентризму та культу героїзму, сприяти очищенню від наслідків окупаційного панування, зокрема подоланню українським загалом комплексу меншовартості. У період державотворення 1941 р. ОУН(р) як найпотужніша сила українського національно-визвольного руху приділяла значну увагу комеморативним практикам і проблематиці національної пам'яті загалом. Це формувалося з ідеології організації та її базових практичних завдань. Основні засади діяльності революційної ОУН у період державотворення в меморіальній царині були визначені в травні 1941 р. у пропагандивному блоці інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни». Саме вони стали основою практичних заходів націоналістів після початку встановлення української влади на теренах України. Йшлося про перейменування вулиць на честь борців за незалежність, популяризацію україноцентричних візій національного минулого та проведення масових комеморативних заходів. Серед останніх особливо яскравою та масштабною була кампанія насипання символічних могил борцям за волю України. Розпочата в липні 1941 р., акція мала не лише суто меморіальне й виховне, але також і політичне спрямування, охопивши села та міста Галичини і Волині, а згодом поширившись на Поділля.

Масова участь пересічного населення в кампанії насипання могил засвідчила великий вплив та популярність ОУН(р) серед загалу українців означених регіонів. Важливу роль у приверненні уваги широких мас до національної історії відіграли організовані українськими націоналістами масові святкування річниць знакових подій і подій, зокрема на Білій горі та на Лисоні влітку 1941 р. Означені комеморативні заходи були складовою частиною державотворчого процесу під проводом українських націоналістів. Подальші німецькі репресії змусили актив революційної ОУН перейти в підпілля, поставивши хрест на державному будівництві. Проте вищезгадані комеморативні практики обумовили зростання національної свідомості та патріотизму мас, що в майбутньому відіграло значну роль у забезпеченні широкої народної підтримки збройної боротьби за відновлення незалежності України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрушко, В. (1941, 14 вересня). Величава маніфестація у Долині з нагоди посвячення могили Борцям за волю України. *Калуський голос*, 6, 4.

Бемко, В. (1941, 4 вересня). Всенародне свято на Лисоні. *Бережанські вісті*, 14, 1.

Бемко, В. (1970). Бережани – Бережанщина. Історико-географічний нарис. В В. Лев (ред.), *Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 8–315.

В родинному селі вождя. (1941, 7 вересня). *Жовківські вісті*, 12, 3.

Веселова, О., Лисенко, О., Патриляк, І., Сергійчук, В. (упоряд.). (2006). *ОУН в 1941 році. Документи: в 2 ч.* Київ.

Гай-Нижник, П. (2020). *Українська Держава: суспільно-політична модель і соціально-економічний лад в теорії та ідеології ОУН-б (1940–1990 рр.)*. Київ: Крок.

Горбовий, В. (1978). Погода совісті. *Електронний архів визвольного руху*. <https://avr.org.ua/viewDoc/22336/>

Григор, М. (1990). У вирі подій. В М. Марунчак (ред.), *В боротьбі за Українську Державу. Есеї, свідчення, літописання, документи Другої світової війни*. Вінніпег; Лондон; Париж; Мюнхен; Нью-Йорк; Дітройт: [б. в.], 701–711.

Дзюбан, О. (упоряд.). (2001). *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: збірник документів і матеріалів*. Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда».

Е. З. (1941, 7 вересня). Свято Української зброї. *Воля Покуття*, 17, 3.

Жилук, В. (2008). *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.* Рівне: Волинські обереги.

Зайцев, О., Беген, О., Стефанів, В. (2011). *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*. Львів: Видавництво УКУ.

З життя села Бабини Самбірської округи. (1941, 21 вересня). *Самбірські вісті*, 14, 3.

Зіболки. (1941, 3 серпня). *Жовківські вісті*, 7, 2.

Їх пам'ять незабутня ... (1941, 2 серпня). *Українське слово*, 6, 1.

Казанівський, Б. (1975). *Шляхом Легенди*. Лондон: УВС.

Культ героїв. (1941, 19 жовтня). *Бережанські вісті*, 26, 4.

К. Я. (1941, 28 вересня). Молодятин. *Воля Покуття*, 19–20, 4.

Мартинюк, І. (1976). *Моє рідне село Ценів у Бережанщині*. Нью-Йорк.

Миколаїв вшанував пам'ять своїх героїв. (1941, 21 вересня). *Жовківські вісті*, 14, 2.

Мирон-Орлик, Д. (2021). *Ідея і Чин України*. Київ: Рейнхаус.

Мірчук, П. (1968). *Нарис історії ОУН* (Т. 1: 1920–1939). Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво.

Молодятин. (1941, 24 серпня). *Воля Покуття*, 14–15, 4.

Мороз, В. (2013). «Прапор червоно-чорний – це наше знамено...».

Яким був стяг УПА? *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/10/18/138044/>

Національні свята в Коломийщині. (1941, 3 жовтня). *Львівські вісті*, 48, 5.

Очевидець. (1941, 26 жовтня). Освячення могили в Підгайчиках. *Воля Покуття*, 24, 5.

Пам'ятна могила. (1941, 20 серпня). *Українське слово*, 13, 5.

Пам'яткова могила українцям-жертвам большевизму. (1941, 2 жовтня). *Львівські вісті*, 47, 3.

Пам'ятний день Дубенщини. (1941, 12 жовтня). *Волинь*, 7, 4.

Панчишин, О. (1941, 8 жовтня). Могила героїв. *Львівські вісті*, 52, 4.

Паньківський, К. (1957). *Від Держави до Комітету*. Нью-Йорк; Торонто: Ключі.

Петренко, В. (1941, 18 грудня). Вшанування пам'яті поляглих борців за Україну. *Український голос*, 23, 3.

Посвячення могили в Тростянці. (1941, 9 вересня). *Львівські вісті*, 27, 3.

Посвячення церкви і могили. (1941). *Подоланин*, 26, 4.

Присутній. (1941, 20 листопада). Поклін борцям за Волю України. *Волинь*, 17, 4.

Пришляк, Є. (1941, 1 листопада). Посвячення могили в Мужиліві. *Бережанські вісті*, 29, 2.

Рогатинщина. (1941, 26 жовтня). *Жовківські вісті*, 19, 2.

Романишин, Д. (упоряд.). (1986). Розмови достойного Ярослава Стецька з д-ром Анатолем Бедрієм, переведені і записані на лентах дванадцять касеток в часі від 17 до 23 червня 1985 року в місці постою. *Архів УС ОУН в Лондоні*.

Романюк, М. (2015) Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953). [дис... канд. іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Репозитарій: https://shron1.chtyvo.org.ua/Romaniuk_Mykhailo/Zolochivska_okruha_OUN_u_natsionalno-vyzvolnomu_rusi_19371953.pdf?

Романюк, М. (2017). Боротьба націоналістичного підпілля в Галичині проти радянського та німецького тоталітарних режимів в роки Другої світової війни (1939–1945). В І. Соляр (відп. ред.), *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.)*. Львів, 719–746.

Свято Крехова. (1941, 27 липня). *Жовківські вісті*, 6, 2.

Семен, В. (1941, 14 вересня). Посвячення могили і свято зброї у Заболотіві. *Воля Покуття*, 18, 3.

Сидор-Чарторийський, М. (1951). *Від Сяну по Крим (спомини учасника III Похідної Групи-Південь)*. Нью-Йорк: Говерля.

Сич, О. (2023). *Монах ОУН: в 3 ч.* (Ч. 1: В Краю). Івано-Франківськ: Лілея НВ.

Сміт, Е. Д. (2009). Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка (П. Тарашук, пер. з англ.). Київ: Темпора.

Соколевич, О. (1961). Відновлення української державности 30 червня 1941 р. у Львові. *Вісник організації оборони чотирьох свобод України (Вісник ООЧСУ)*, 6(152), 10–13.

Старий Гніздець. (1941, 14 вересня). *Воля Покуття*, 18, 3.

Стецько, Я. (б. р.). *Наші шляхи*. Б. м.: б. в.

Стецько, Я. (1967). *30 червня 1941 р. – проголошення відновлення державности України*. Торонто; Нью-Йорк; Лондон: Українська Видавнича Спілка.

Учасник. (1941а, 7 серпня). Ілинці. *Воля Покуття*, 17, 4.

Учасник. (1941б, 10 серпня). Як Попелі шанують пам'ять героїв. *Вільне слово*, 15, 2.

ЦДАВОВУ-1: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України), ф. 3833 (крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях), оп. 1, спр. 13, арк. 1–3.

ЦДАВОВУ-2: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України), ф. 3833 (крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях), оп. 1, спр. 69, арк. 1–30.

Ю-к. (1941, 19 жовтня). Млинів на Дубенщині. *Волинь*, 8, 3.

Назар КОСЕНКО

РОЗДІЛ 8

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

Історична пам'ять – один із ключових чинників формування національної та громадянської ідентичності. Вона визначає, як суспільство усвідомлює та інтерпретує своє минуле і як передає ці знання наступним поколінням, що безпосередньо впливає на суспільно-політичні процеси в державі, національні, соціальні та громадські настрої людей із різних питань. Процес формування історичної пам'яті важливий для побудови діалогу між різними соціально-культурними групами та політичними силами в державі з метою забезпечення стабільного і гармонійного розвитку суспільства та подолання сучасних викликів. Водночас потреба маніпуляції суспільною, зокрема історичною, свідомістю населення з боку різних політичних сил призводить до того, що сьогодні на міжнародному рівні та всередині багатьох національних суспільств точаться справжні «війни за минуле» або «війни пам'яті». Саме тому дослідження історичної пам'яті (*memory studies*) давно стали невід'ємною частиною сучасної гуманітаристики та виходять далеко за межі наукових студій. Дослідники вивчають зміст теоретичного концепту історичної пам'яті, форми, методи та засоби її актуалізації як дієвої компоненти націєтворчих процесів, проблеми реалізації політики пам'яті в різних країнах світу, особливості застосування комеморативних практик тощо. У процесі здійсненні відомі зарубіжні та українські вчені: Алеїда Ассман (Aleida Assmann) (Ассман, 2012), Моріс Хальбвакс (Maurice Halbwachs) (Halbwachs, 1992), П'єр Нора (Pierre Nora) (Nora, 1989), Пол Коннертон (Paul Connerton) (Коннертон, 2004), Алла Киридон (Киридон, 2010, 2014), Андрій Кудряченко (Кудряченко, 2021), Сергій Єсельчик (Єсельчик, 2008), Юлія Зерній (Зерній, 2008), Леонід Зашкільняк (Зашкільняк, 2006–2007), Лариса Нагорна (Нагорна, 2012), Олександр Лисенко (Лисенко, 2019), Георгій Касьянов (Касьянов, 2016) та ін.

Для України, яка впродовж XX ст. пережила численні тоталітарні режими, репресії, геноциди та боротьбу за незалежність, питання історичної пам'яті набуває особливого значення, адже в

Україні досі триває боротьба між різними «версіями» історії – пострадянською, національною, регіональною. Ці конфлікти пам'яті впливають на політику, освіту, публічний простір і навіть міжнародні відносини, перешкоджаючи консолідації української нації та її конструктивним відносинам із сусідніми державами. Тож вироблення політики пам'яті, яка б відповідала стану свідомості сучасного українського суспільства та сприяла подальшому формуванню української політичної нації, є одним із пріоритетних завдань Уряду незалежної України.

У системі формування історичної пам'яті українців одну з ключових ролей відіграє тематика Другої світової війни, обумовлена багатьма чинниками, насамперед потребою вирішення нагальних суспільно-політичних проблем, напряду пов'язаних із наслідками війни або її сучасними інтерпретаціями. Йдеться передовсім про виклики, пов'язані зі становленням української державності, формуванням національної ідентичності, консолідаційними процесами, а також військовою загрозою з боку РФ.

Друга світова війна стала величезною трагедією для українського народу. Українські землі перетворилися на арену жорстоких боїв, масових репресій і депортацій. Україна за найменшими підрахунками втратила понад 8 млн мешканців, що полягли на фронтах, були знищені окупантами, загинули від голоду та хвороб, спричинених воєнними обставинами. Було зруйновано майже 700 міст і 28 тис. сіл, виведено з ладу 5 600 мостів, зруйновано 33 тис. шкіл і технікумів, 18 тис. медичних установ тощо, а загальна вартість матеріальних збитків сягнула 285 млрд руб. (у цінах 1941 р.), тобто понад 40 % усього збитку СРСР. Українці пережили масові розстріли у тюрмах західноукраїнських областей та інших регіонах України в червні 1941 р. (загальна кількість знищених в'язнів – 22 тис. осіб), підрив відступаючою Червоною армією Дніпрогесу в серпні 1941 р., що забрав життя приблизно 100 тис. осіб, із яких 80 тис. – мирні мешканці, протистояння з польським підпіллям на Волині, жертвами якого стали понад 20 тис. українців, розстріли у Бабиному Яру, де поряд з євреями загинули тисячі українців, зокрема українських інтелігентів. Кількість масових жертв українського населення від рук різного ґатунку окупантів поповнюють знищені мешканці сіл Крюківка на Чернігівщині, Кортеліси на Волині, Сагринь і Павлокома на Закарпатті тощо.

Проте найбільша трагедія українського народу в роки Другої світової війни полягала в тому, що він був розділений між кількома державами, які нав'язували українцям своє бачення подій та часто змушували воювати один проти одного за чужі інтереси. Так, у лавах радянської армії воювали 7 млн українців, у складі армії Польщі – 120 тис., Великої Британії та Канади – 45 тис., США – 80 тис., Франції – 6 тис. На жаль, ідея української державності для більшості українців під час Другої світової війни виглядала доволі примарною, тому у лавах УПА, яка єдина боролася за УССД, було за різними підрахунками лише від 100 до 200 тис. осіб.

Окрім основної німецько-радянської війни, на українських землях точилися локальні війни та конфлікти, спровоковані Другою світовою війною: неоголошена польсько-радянська війна 1939–1941 рр., відома як «Визвольний похід в Західну Україну»; німецько-польська війна 1939–1945 рр.; радянсько-румунська війна 1940–1945 рр., спричинена вторгненням радянських військ у Бессарабію та Буковину 1940 р.; підпільна німецько-українська війна 1941–1944 рр., зумовлена жорсткою окупаційною політикою нацистської влади; радянсько-угорська війна 1941–1945 рр. як частина німецько-радянської війни; запекла й кривава польсько-українська війна 1942–1947 рр.; зрештою, найтриваліша із цих воєн – підпільна радянсько-українська 1939–1960 рр., початком якої стали антирадянські виступи часів першої радянської окупації, а завершенням – розгром організованого підпілля чи остання збройна акція підпільників (В'ятрович, 2015, с. 8).

Згадувані події закріплювали у пам'яті людей відмінні, деколи протилежні уявлення про події Другої світової війни і саме у такому форматі передавалися наступним поколінням, що від початку формувало багатовимірний пам'яттєвий простір України та його конфліктність. Адже пам'ять про війну українців, які у складі польської армії першими дали відсіч нацистській навалі, українських червоноармійців – учасників «визвольного походу на Берлін», чи вояків УПА, які кривавилися у боях із більшовицьким режимом до середини 1950-х років, не могла бути однаковою. Специфічні, емоційно насичені та дуже індивідуальні уявлення про війну формували такі категорії населення, як полонені, в'язні нацистських і радянських концтаборів, оstarбайтери, вимушені чи добровільні колаборанти, депортовані в рамках україно-польського переселення 1944–1946 рр., чи вивезені у Сибір сім'ї українських повстанців,

жінки, які часто ставали жертвами насилля з боку військових тощо. Ці люди впродовж тривалого часу були позбавлені власного голосу, адже їхні рефлексії пам'яті про війну з виразним відбитком травми не вписувалися у переможний міф про Велику Вітчизняну війну, а у незалежній Україні вони стали предметом інтересу суспільства та науковців лише на початку 2000-х років.

Пам'ять українців про Другу світову війну тривалий час формувалася під впливом радянської пропаганди, що спричинило глибокі деформації суспільної свідомості населення України у сфері сприйняття ним свого минулого. Заснована на гранд-наративі про Велику Вітчизняну війну та культі «Великої перемоги», офіційна радянська версія пам'яті про Другу світову війну наголошувала на винятковій ролі СРСР у перемозі над нацизмом, замовчуючи «незручні» події і факти. До таких належать пакт Молотова-Ріббентропа, радянсько-фінська війна та розподіл Польщі, катинська трагедія, розправа з учасниками національно-визвольного руху, масові пов'єнні депортації населення тощо. Пам'ятники, підручники, фільми нав'язливо формували в свідомості населення «єдино правильне» уявлення про Другу світову війну, де не було місця для складної і трагічної правди. Це призвело до трансформації української історичної пам'яті, яка довго трималася на героїзації чужих історичних постатей і шельмуванні власних національно-визвольних змагань або їх замовчуванні.

Процеси переосмислення тоталітарного минулого, що розпочалися напередодні досягнення Україною незалежності, одразу перетворилися на гострі політичні баталії, що перешкоджало формуванню національного наративу історичної пам'яті, а водночас поляризувало українське суспільство по лінії схід–захід, адже населення кожного регіону внаслідок відмінного історико-політичного досвіду набуло специфічної ідентичності. Західно-українське суспільство вибудувало культ ОУН і УПА як борців за незалежність України, тоді як на Сході продовжувала побутувати войовнича модель пам'яті, що трактувала війну крізь призму «Великої перемоги» над Нацистською Німеччиною. Кожна зі сторін намагалася відстоювати свою правду, яка не лише перекреслювала аргументи супротивників, але й була травматичною для іншої сторони, що унеможливлювало будь-який суспільний консенсус. Така ситуація не могла тривати довго, адже конфлікт розвивався у напрямку, згубному для української державності.

Потрібна була величезна робота з оздоровлення суспільної свідомості, позбавлення її чужих політичних впливів та імперських нашарувань.

Однак створення єдиного національного історичного наративу перетворилося для влади й суспільства на справжній виклик. Короткотривалий період правління Леоніда Кравчука відзначався непослідовністю рішень і розмитістю формулювань, які стосувалися утвердження державної політики пам'яті, та радше сприяв консервації чужих українцям імперсько-радянських стереотипів. У наступні роки влада також мало просунулася в напрямку утвердження націоцентричних поглядів на власну історію. Обравши курс на балансування між Росією і Заходом, Леонід Кучма змушений був також лавірувати між двома візіями національної історії: україноцентричною та імперсько-радянською: «...для періоду президентства Л. Кучми характерним виявилось механічне поєднання парадигм національної та радянської історії, що вилилося у паралельне відзначення протилежних за своїм ідеологічним наповненням ювілеїв» (Киридон, 2015, с. 248). Знаходячись під тиском Парламенту, складеного переважно з колишніх комуністів, Л. Кучма продовжував утверджувати в суспільстві культ Великої Вітчизняної війни та його основних атрибутів. Зокрема, під час урочистостей з нагоди 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (8 травня 1995 р.) він наголосив на видатній ролі комуністичної партії та особисто Іосіфа Сталіна (Иосиф Сталин) у перемозі радянського народу над нацизмом, що вповні відповідало російсько-радянським наративам (З доповіді Президента, 1995, с. 3). Його політика у суспільно-політичній сфері була результатом стану українського суспільства, яке не було однотайним у виборі подальшого шляху розбудови держави, з одного боку, ностальгуючи за радянським минулим, з іншого – прагнучи україноцентричних реформ. Зосередившись на розв'язанні економічних питань, влада фактично усунулася від вирішення проблеми. Тож основний тягар формування національного наративу історичної пам'яті ліг на плечі науковців та громадських активістів.

Українським історикам, перед якими відкрилися недоступні за радянських часів архівні фонди, вдалося значно просунутися у популяризації нового погляду на історію Другої світової війни, розкрити складність і багатоаспектність цього явища, показати справжню роль і місце України у війні, вперше окреслити масштаби

трагедії, яка спіткала цивільне населення. Чимало уваги дослідники приділили висвітленню табуйованих та найбільш суперечливих сторінок історії України періоду Другої світової війни, активно застосовуючи нові концептуально-методологічні підходи й утверджуючи цілісний національно-державницький вимір у вивченні та викладанні історії (Стецкевич, 1999, с. 490–493). Зокрема, з позиції поліконцептуальності, гуманістичних та антропоцентричних ідей було оцінено долю населення західноукраїнських земель у 1939–1940 рр., участь українців у фінській кампанії, причини поразки Червоної армії в битві за Україну 1941 р., Голокост, українсько-польські відносини та т. зв. волинську трагедію, український визвольний рух, діяльність радянських партизанів тощо. На початку 2000-х років домінуючим наративом української історіографії стала ідея висвітлення Другої світової війни як найбільшої трагедії українського народу в ХХ ст., наблизивши українців до європейського розуміння моделі історичної пам'яті. Однак процеси консолідації української нації довкола національних історичних наративів розвивалися дуже повільно.

За часів президентства Віктора Ющенка формування національної політики пам'яті вперше набуло ознак системності. Йому вдалося об'єднати довкола себе інтелектуальні сили та поставити на службу цій ідеї державницькі інституції. Зокрема, величезну роботу з деміфізації радянської версії війни виконав заснований у 2006 р. Інститут національної пам'яті України під керівництвом Володимира В'ятровича. Його проєкт «Українська Друга світова 1939–1945 рр.» став важливим для розбудови національної свідомості українців, формуючи україноцентричне бачення війни та наголошуючи на її загальноєвропейському і світовому контексті. Кардинально було переосмислено роль СРСР у війні та його участь в антигітлерівській коаліції, акцентовано на внеску українського народу у перемогу над нацизмом.

Стрижнем нової моделі історичної пам'яті стало відновлення історичної справедливості щодо учасників національно-визвольної боротьби під проводом ОУН і УПА, які були визнані борцями за незалежність України, що фактично прирівняло їх у правах із ветеранами Великої Вітчизняної війни. У 2007 р. Указом Президента України «за незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу» присвоєно звання Героя України Роману Шухевичу, а у

2010 р. – Степанові Бандері (Указ Президента, 2010). Було також зроблено спробу окреслити юридичний статус учасників ОУН і УПА: 24 січня 2008 р. група депутатів від фракції «Наша Україна – Народна самооборона» до Верховної Ради України внесла проєкт закону про визнання ОУН-УПА воюючою стороною у Другій світовій війні, який, однак, до сьогодні не ратифікований. Згадані укази викликали бурхливу реакцію суспільства та вкотре розвели людей по різні боки барикад. Особливо активно протестували учасники т. зв. ветеранських організацій, які побачили у діях Президента зневагу до «пам'яті полеглих» та себе особисто.

З огляду на потужний тиск з боку опозиційних сил, В. Ющенку не завжди вдавалося діяти послідовно. Зокрема, помаранчеві політики так і не наважилися відмінити використання наративів «Велика Вітчизняна війна» та «Велика перемога», залишаючи святкування Дня 9 травня як державного свята України. Однак надання цьому святові суто національного характеру працювало на утвердження в суспільстві національної версії історії України, про що виразно свідчили дані соціологічних опитувань. На початку 2009 р. більшість респондентів сприймали Другу світову війну не як вітчизняну, а як імперіалістичну, а вину за її розв'язання порівну покладали на Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) й Іосіфа Сталіна (Иосиф Сталин). Водночас зросло позитивне ставлення до учасників ОУН і УПА як до борців за незалежність України. Значно збільшилась кількість людей, які були об'єктивно поінформовані про події, що стали основою міфотворчості Кремля: героїчну оборону Брестської фортеці, блокаду Ленінграда, подвиг героїв-панфіловців, Зої Космодем'янської (Зоя Космодемьянская) та Александра Матросова (Александр Матросов), діяльність учасників підпільної організації «Молода гвардія» та ін., що підважувало в очах людей радянську версію про Велику Вітчизняну війну та підштовхувало до пошуків альтернативи. Однак стан суспільної свідомості надалі мав виразні регіональні відмінності. Населення східних і південних областей, що знаходилося під впливом політиків з-під крила «Партії регіонів» та російських медіа, продовжувало сповідувати радянську модель історичної пам'яті про війну, надійно інтегровану у російські імперські наративи.

Після приходу до влади Віктора Януковича, в особі якого про-російські сили отримали сатисфакцію своїх переконань і дій, політику відновлення історичної пам'яті українців на державному рівні

було згорнуто й вона знову стала прерогативою громадськості. Він, переслідуючи інтереси вузьких промислових груп Донбасу, свідомо діяв на шкоду українській державності, що поляризувало українське суспільство не менше, ніж політика В. Ющенка. У суспільній сфері дії команди В. Януковича призвели до надання російській мові особливого статусу, що фактично означало перетворення її на другу державну мову (закон Ківалова-Колесніченка), повернення помпезного святкування Дня Перемоги з обов'язковим використанням під час урочистостей червоного прапора – копії «прапора перемоги» та георгіївської стрічки, скасування наказу попередньої влади про присвоєння звання Героїв України С. Бандері та Р. Шухевичу тощо. Проте спроба повернути процес формування історичної пам'яті українців у русло цінностей радянської доби не порушила наявного балансу протистояння у суспільстві й радше скріпила ідеологічних противників у правоті своїх переконань. Розрив між національними силами та проросійськи налаштованою частиною суспільства поглибився. Однак відмова від євроінтеграційного курсу спричинила чергові масові протести на Майдані, наслідком яких стала Революція Гідності, та згуртувала більшість українців довкола європейських цінностей і національних наративів. Опинившись в опозиції, проросійські сили почали активно використовувати політику пам'яті про Другу світову війну для поглиблення дестабілізації ситуації в Україні.

Після Революції Гідності, а особливо в умовах збройної агресії РФ проти України, історична пам'ять стала об'єктом гібридної війни, зокрема невід'ємною складовою інформаційного фронту. Ці події стимулювали в Україні процес декомунізації, у межах якого офіційний дискурс про війну зазнав подальших змін. Відчувши на собі зміст поняття «агресія», все більше українців почали сповідувати європейську модель історичної пам'яті, побудовану на усвідомленні війни як трагедії та гуманітарної катастрофи, яка ніколи не повинна повторитися. Ця традиція пам'ятання відкидає переможні реляції про Велику Вітчизняну війну та славу «радянського солдата», який із визвольною місією обійшов пів Європи, а її основною метою є досягнення суспільного примирення шляхом вшанування всіх її учасників і жертв під гаслом «Ніколи знову!»: «Ця традиція полягає не тільки в зміні дати, а й у зміні фокусу – з культу зброї та перемоги на внесок різних спільнот у подолання нацизму, на окрему людину, її страждання

і втрати у війні. День пам'яті та перемоги – це нагадування, що Друга світова розпочалася внаслідок домовленостей двох тоталітарних режимів: націонал-соціалістичного (нацистського) у Німеччині й комуністичного в СРСР, а також мовчазного небажання найпотужніших держав світу чинити спротив агресорам» (Інформаційні матеріали, 2024).

Зміни у свідомості більшості населення України в бік європейської моделі пам'яті підтверджують соціологічні опитування. Так, у 2010 р. День Перемоги 9 травня для 58 % українців був одним із найважливіших свят, але до 2021 р. його популярність знизилася удвічі – до 30 %, а у 2025 р. залишилися тільки 11 % прихильників цього свята (Ставлення українців, 2025). Поступово ідея святкування Дня Перемоги як загальнонаціонального торжества з тими сенсами, які вкладали в них РФ, втрачала престиж в українському суспільстві як на Сході, так і на Заході. Сьогодні різниця у сприйнятті свята серед мешканців різних регіонів незначуща: на Заході України залишилися 9 % прихильників святкування Дня Перемоги, у Центрі – 11 %, на Півдні – 14 %, Сході – 13 % (Ставлення українців, 2025).

Водночас помітні значні зміни у ставленні людей до різних аспектів Другої світової війни. Як свідчить опитування Фонду «Демократичні ініціативи», оприлюднене 5 травня 2020 р., тоді більшість опитаних вважали, що СРСР разом із Німеччиною відповідальні за початок Другої світової війни, а прагнення Кремля монополізувати вирішальну роль у перемозі над нацистською Німеччиною лише за російським народом не відповідає історичним реаліям (56 % українців вважають, 2020). Станом на початок 2023 р. так думали уже понад 85 % респондентів (Історична пам'ять, 2023). Протистояння Збройних сил України армії РФ, яка в Україні асоціюється з новітнім фашизмом (рашизмом), призвели до змін у ставленні українців до факту перемоги у Другій світовій війні, що набув символічного значення з виразними екстраполяціями у бік сьогодення. Станом на 2024 р. цю подію «вважають здобутком українського народу, який заслуговує бути предметом національної гордості, 27,1 % респондентів, що помітно більше, ніж у 2023 році (21,0 %)» (Шаповал, 2024, с. 306). Цікаво, що ріст статистичних даних у цьому питанні пов'язаний не лише зі змінами в громадській думці мешканців Півдня (11,7 % – 2023 р., 24,4 % – 2024 р.), але й Заходу (11,7 % – 2023 р., 23,6 % – 2024 р.), де сприйняття Другої світової війни

традиційно мало негативний відтінок, асоціюючись із першим приходом радянської влади та повоєнними репресіями (Шаповал, 2024, с. 306). Це вкотре засвідчує, що російсько-українська війна – вагомий чинник свідомісних змін в українському суспільстві.

Поява пантеону новітніх борців за визволення України (герої «Небесної сотні», «кіборги» – захисники донецького аеропорту, оборонці Азовсталі, розстріляний окупантами Андрій Мацієвський, який перед смертю вигукнув «Слава Україні!», легендарний Дмитро Коцюбайло – «Да Вінчі» та ін.) спричинила також значні зміни у сприйнятті історичних постатей. Більшість мешканців України (різних соціально-демографічних категорій та в усіх регіонах України) сьогодні виявляють позитивне ставлення до українських історичних діячів, що відіграли певну роль у національних і державотворчих процесах. До того ж позитивна динаміка цих змін відбувається на користь навіть найбільш контroversійних постатей. Так, до С. Бандери та Р. Шухевича, які ще недавно у свідомості значної частини громадян України асоціювалися з фашизмом та колабораціонізмом, станом на січень 2023 р. позитивно ставилися уже 83 % і 67 % українців відповідно. Натомість ставлення до російсько-радянських діячів різко погіршилося. Так, упродовж 2012–2021 рр. частка людей, які негативно ставилися до І. Сталіна, коливалась у межах 37–42 %, у липні 2022 р. таких уже було 64 %, а в березні 2023 р. – 90 %. Рівно ж постать радянського полководця Ніколая Ватутіна (Николай Вату́тин) позитивно оцінювали лише 21 % опитаних, негативно – 37 %, решта не визначилися або взагалі не знають про таку постать (Історична пам'ять, 2023).

Прикметно, що з 2013 р. постійно зростає частка тих, хто позитивно оцінює діяльність учасників ОУН і УПА: у 2010–2014 рр. їх визнавали борцями за незалежну Україну лише 20–30 % респондентів, у 2015–2021 рр. – 41–47 %, а у квітні 2022 р. – 80 %. Переломним моментом в оцінці суспільством діяльності українських повстанців став 2015 р., коли ветерани Великої Вітчизняної війни та колишні вояки УПА вперше сіли за стіл перемовин, потиснули один одному руки та разом вшанували пам'ять людей, що віддали життя за Україну. Це відбулося в рамках акції «Примирення заради майбутнього», присвяченої 70-річчю Перемоги над нацизмом (Примирення ветеранів, 2015). Але найбільший стрибок свідомості українців у цьому напрямку пов'язаний із актом російської агресії супроти України. Аж надто очевидні кореляції російсько-україн-

ської війни з подіями в Західній Україні 1940–1950-х років увиразнили визвольно-революційний тип боротьби ОУН і УПА та перевели усвідомлення цих подій із політичної у ціннісну площину: «Історична пам'ять перестала бути просто реєстром подій та постатей, які виступають маркерами “свій-чужий”, вона стала набором символів тих чи інших цінностей та ідеалів. І якщо перше бачення дозволяло використовувати історичну пам'ять як інструмент поділу і поляризації, мобілізації виборців заради політичних вигод, то друге “ціннісноцентричне” бачення вже відкриває шлях до національного компромісу навколо тих таки цінностей, які насправді нас об'єднують, а не роз'єднують» (Судин, 2022).

Таким чином, можна виділити кілька етапів, які позначають трансформацію свідомості громадян України стосовно подій Другої світової війни від радянських до національних наративів:

1) радянський (1945–1984), що визначав Другу світову війну як Велику Вітчизняну з відповідною хронологією та наголосом на «Великій перемозі»; відбулося викривлення історичної свідомості українців у бік московських ідеологічних наративів;

2) «пробудження» історичної свідомості (1984–1991) – перше знайомство з альтернативним поглядом на Другу світову війну, увага до «білих плям»;

3) формування дуалістичної свідомості (1991–2004) – з одного боку, утвердження у свідомості народу національних історичних наративів, з іншого – закріплення радянсько-імперських стереотипів про переможну роль СРСР у війні, посилення регіональних уявлень про війну;

4) утвердження україноцентричного погляду на війну з одночасним застосуванням радянських комеморативних практик (2005–2014) – консолідація більшої половини суспільства довкола національних наративів за часів правління В. Ющенка та її посилення внаслідок спроби В. Януковича повернутися до радянського формату відзначення подій Другої світової війни;

5) перехід до європейської моделі пам'яті про Другу світову війну (2015–2022) – сприйняття суспільством війни як величезної трагедії та пошанування всіх її учасників і жертв під гаслом «Ніколи знову!», застосування європейських комеморативних практик;

6) домінування європейської моделі пам'яті в суспільстві (2022–2025) – повномасштабне вторгнення Росії на територію України спричинило масову переоцінку поглядів людей, які ще

перебували у полоні цінностей радянської доби, зокрема й поглядів на Другу світову війну, що й забезпечило незворотність процесів.

Трансформація історичної пам'яті українців зафіксована у комеморативних практиках, які відображають складний процес переосмислення українським населенням подій періоду Другої світової війни, пов'язаний з ідейно-політичними змінами, геополітичним контекстом і досвідом самого суспільства. Увічнення пам'яті про Другу світову війну розпочалося ще за радянських часів, проте далеко не одразу набуло тих помпезних форм, якими відзначалися заходи до Дня перемоги в останні роки існування СРСР (Івченко, 2017). Радянському керівництву складно було нав'язувати суспільству «потрібні» уявлення про Другу світову війну, коли ще живими були учасники подій – носії реальної пам'яті, які знали «незручну» правду про війну і не завжди хотіли мовчати. Зрештою, у той час не було потреби широко експлуатувати ідею Великої Вітчизняної війни, адже авторитет КПРС, під керівництвом якої СРСР здобув перемогу у війні, і без того був високим. Перший Парад Перемоги на Червоній площі відбувся 24 червня 1945 р. і був задуманий як одноразова акція, що мала закріпити у свідомості радянських людей і світової громадськості образ СРСР як країни-переможниці нацизму. У наступні роки військових парадів не проводили, адже в умовах «холодної війни» радянське керівництво намагалось демонструвати назовні миролюбну політику. Другий військовий парад провели у 1965 р. до ювілейної 20-ї річниці «Великої перемоги», третій відбувся в 1985 р., а четвертий – у 1990 р. Щорічним дійством з урочистим маршем і проїздом техніки часів війни Парад Перемоги став уже в РФ, починаючи з 1995 р. Проте якщо спочатку цей парад проводили для того, щоб акцентувати на ролі і значенні Росії у перемозі над нацистською Німеччиною, то в останні роки експерти все частіше асоціюють його з жалюгідними спробами Володимира Путіна (Владимир Путин) продемонструвати свою міжнародну присутність.

Цікаво, що навіть перші монументи полеглим радянським воїнам з'явилися не в СРСР, де обмежувалися встановленням надгробних плит та обелісків, а за кордоном. Зокрема, у 1945 р. Монумент героям Червоної армії спорудили у Відні, того ж року подібний монумент з'явився у Берліні, а в 1949 р. тут постав відомий пам'ятник воїну-визволителю в Трептів-парку, у 1950–1953 рр. споруджено монумент у Бургасі (Чехословаччина), більше відомий під назвою

«Альоша» тощо. Спорудженням таких меморіалів радянське керівництво намагалося не так вшанувати загиблих у війні солдатів, як нагадати європейським народам, кому вони мають дякувати за визволення від нацизму. Тобто основною метою цих комеморативних практик було позначити завойовану територію та встановити там своє домінування. Про те, що пам'ять про Другу світову війну у цей період не була складовою внутрішньої гуманітарної політики СРСР, свідчить і той факт, що в Москві, біля Червоної площі, пам'ятник загиблим радянським солдатам з'явився фактично останнім – у 60-ті роки XX ст. (Масний, 2021).

Дуже повільно формувалася традиція організації музеїв Великої Вітчизняної війни, хоча першу постанову про створення такого музею в Києві видали ще 1943 р. – одразу після звільнення столиці України від нацистів. Одним з ініціаторів цієї ідеї був український письменник Олександр Довженко, який звернувся з листом до уряду й наголосив на потребі збирати матеріали і документи, щоб зафіксувати героїзм і трагедію українського народу. Проте музей Другої світової війни у Києві було офіційно відкрито лише 1974 р. (Масний, 2021).

І лише за часів Леоніда Брежнєва (Леонид Брежнев), коли виросло нове покоління громадян, свідомість яких сформувалася на основі парадних міфів, підкорегованих спогадів, цензурованих підручників і заідеологізованих академічних досліджень, пам'ять про війну була перетворена у справжній культ. Саме тоді міф про «Велику Жовтневу революцію», який вичерпав свій мобілізаційний ресурс, було замінено міфом «Великої Вітчизняної війни». Наголос робили на «Великій Перемозі», яку почали репрезентувати як загальнонародний подвиг, у якому всі республіки СРСР діяли як одне ціле під керівництвом КПРС, що героїзувало процес, надихало народні маси, а водночас працювало на підвищення авторитету правлячої верхівки: «Парадно-глорифікаційний, сакралізований підхід до відзначення Дня перемоги насправді мав на меті цементувати великий “міф війни”, що у 60–80-ті роки став одним з наріжних каменів комуністичної ідеологічної системи й інструментом маніпуляції масовою свідомістю» (Лисенко, 2015, с. 22). Його поширення було пов'язане з потребою відволікти людей від економічних проблем у державі, а також віднайти потрібні інтегруючі концепції для формування штучної спільноти – радянського народу, вигаданого в кабінетах Кремля.

У незалежній Україні тривалий час побутували радянські традиції вшанування пам'яті про Другу світову війну: «Перше десятиліття незалежності ми прожили в недорозкладеному фантомі радянської політики пам'яті, яка так і не була переосмислена і опрацьована належним чином», – стверджував Голова Інституту національної пам'яті Антон Дробович, це позначалося на комеморативних практиках (Фахівці з історії, 2024). Перші акти декомунізації у вигляді «ленінопаду» та встановлення пам'ятників замовчуванням за радянських часів національним діячам викликали нерозуміння та спротив з боку людей, що ностальгували за радянським минулим. А також ставали предметом прискіпливої уваги російських спецслужб, які продовжували активно діяти на території України. Пам'ятник голові Проводу ОУН Євгену Коновальцю, урочисто відкритий 9 липня 1991 р. у с. Зашків Жовківського р-ну Львівської обл., був підірваний вибухівкою наступного ж дня. Майже одночасно зруйновано пам'ятник С. Бандері у родинному селі провідника ОУН Старому Угринові на Івано-Франківщині. Війна з пам'ятниками поширилася на монументи та обеліски Великої Вітчизняної війни, які зникали то тут, то там, переважно уночі. Дії окремих активістів, спрямовані на їх ліквідацію, здебільшого обурювали населення, адже завдяки впливу радянської пропаганди у свідомості багатьох українців вони перетворилися на сакральні цінності. Через це, навіть після узаконення процесу декомунізації у травні 2015 р. за підписом Президента Петра Порошенка, пам'ятники полеглим радянським воїнам не чіпали, а увага суспільства була зосереджена в напрямку ліквідації пам'ятників Владіміру Леніну (Владимир Ленин) та одіозним радянським діячам, винним у проведенні репресій. Монументи Великої Вітчизняної війни підпали під масову ліквідацію лише після російського повномасштабного вторгнення, коли виконання Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» від 21 березня 2023 р. уже ні в кого не викликало застережень (Закон України, 2023). Проте частина пам'ятників, які підпадали під дію пам'яткоохоронного законодавства, ліквідовано не було, а на багатьох із них лише змінили символіку. Зокрема, у березні 2025 р. на Меморіалі Вічної Слави у Києві з ініціативи колишнього очільника Українського інституту національної пам'яті Антона Дробовича було встановлено історично коректне датування початку Другої світової війни – 1939–1945 рр.

Святкування Дня Перемоги у незалежній Україні не відзначалося помпезністю. У цей день влада переважно обмежувалася покладанням квітів до монументів загиблим солдатам та привітанням ветеранів, за винятком святкування 55-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 2000 р., коли відбувся військовий парад на Хрещатику за участю військ Київського гарнізону, бронетехніки й авіації. Свято зберігало ознаки масового офіційного вшанування ветеранів, з наголосом на «єдиній перемозі радянського народу» та мінімальним акцентом у бік національних наративів.

У наступні роки святкування Дня Перемоги поступово змінювалося від радянсько-парадного формату до відзначення Дня пам'яті й примирення. Першим трансформував зміст і комеморацію свята 9 Травня В. Ющенко, який, поряд із вшануванням ветеранів Великої Вітчизняної війни, запропонував згадати українських комбатантів інших військових формувань часів Другої світової війни та просував ідею примирення ветеранів УПА і Червоної армії. Він уперше наголосив, що український народ був не лише переможцем у війні, але й жертвою двох тоталітарних режимів – нацистського та радянського – закликав шанувати віктимізаційні аспекти війни.

Віктор Янукович намагався повернути цьому святові ідеологічне та ритуальне наповнення радянських часів. Ухвалений 2000 р. Закон «Про увічнення перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», що був доповнений 2011 р. низкою пунктів рішенням Конституційного Суду України, наголошував на використанні установлених радянських практик святкування Дня Перемоги: проведення урочистостей із використанням символіки Великої Вітчизняної війни, офіційне підняття копій прапора перемоги на будинках (щоглах, флагштоках) поряд із Державним прапором України, установлення почесної варти біля вічного вогню, могил невідомого солдата і невідомого матроса, покладання вінків, квітів до пам'ятників і меморіалів тощо (Закон України, 2011).

І лише 2015 р., після ухвалення Закону «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» № 315-VIII від 9 квітня 2015 року, було скасовано святкування Дня Перемоги за радянським зразком і запроваджено День пам'яті та примирення, який, відповідно до європейської традиції, призначено на 8 травня – день капітуляції нацистської Німеччини (Закон України, 2015). Наголос свята зроблено на вшануванні жертв війни та примиренні

всіх її учасників на ґрунті визнання війни найбільшою трагедією людства у XX ст. Водночас 9 травня продовжували святкувати як День перемоги над нацизмом, наголошуючи, що «Друга світова війна 1939–1945 років ... розпочалася внаслідок домовленостей націонал-соціалістичного (нацистського) режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР» (Закон України, 2015), а отже, обидва тоталітарні режими мають нести за це відповідальність. Відповідно з публічного простору держави усунуто термін «Велика Вітчизняна війна» та запроваджено більш коректний – «Друга світова війна», а хронологію подій окреслено реальними історичними межами – 1939–1945 рр.

Офіційним символом святкування Дня перемоги над нацизмом, як і Дня пам'яті та примирення, обрано квітку червоного маку. Появу цього символу пов'язують із поетичною творчістю канадського військового лікаря Джона Мак Крея (John McCrae) та представниці Християнської асоціації молодих жінок Мойни Майкл (Moira Michael), які у своїх поезіях використали образ квітки маку як символ пам'яті про загиблих у війні. Саме М. Майкл у 1918 р. першою причепила червоний шовковий мак на пальто (Мак як символ, 2019). Стиллізував зображення квітки маку під криваву рану від кулі харківський дизайнер Сергій Мішакін. Тоді ж Інститут національної пам'яті України запропонував нове гасло – «Пам'ятаємо! Перемагаємо!», що стало офіційним гаслом відзначення Дня пам'яті та примирення в Україні. Ця традиція, започаткована 2015 р., змінила головний акцент цієї дати – ми не святкуємо, а вшановуємо пам'ять жертв Другої світової війни, людей, які боролися з нацизмом, які постраждали у цій боротьбі або втратили життя. Таким чином, Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», що засвідчив відхід від радянської комеморативної моделі, став важливим етапом на шляху формування справжньої, не сфальшованої історичної пам'яті українців про Другу світову війну.

Український вимір пам'яті про Другу світову війну яскраво контрастує з російськими пропагандистськими наративами, адже починаючи з 2000-х років керівництво РФ активно використовує ідею «Великої перемоги» у своїй політиці як ідеологічну зброю проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Міф про Другу світову війну став ідеологічним підґрунтям путінського режиму, засобом його легітимації в умовах деградації економіки та падіння міжнародного

престижу держави. Як стверджує Олена Стяжкіна, з його допомогою Володимир Путін «реалізував перевинайдення формули власного існування, закріпившись не як потенційне безкласове суспільство, а як оновлена версія Російської імперії» (Стяжкіна, с. 258). Метою відзначення Дня Перемоги, яке з часом перетворилося в Росії на потворне явище «победобесія», насправді є пропаганда війни, вищлення над іншими народами, а також плекання безвідповідального та безпідставного реваншизму. Міфологема Великої Вітчизняної війни, що перетворилася на ключовий елемент сучасного російського історичного нарративу та пропаганди, заперечує внесок українського народу у перемогу над нацизмом та українську державність загалом, що й стимулювало російську агресію проти України. Апофеозом цієї кампанії стало есе Президента РФ В. Путіна «Об историческом единстве россиян и украинцев», опубліковане на вебсайті Кремля в липні 2021 р., яке можна вважати ідеологічним підґрунтям війни.

У цьому контексті вироблення виваженої національної політики пам'яті життєво важливе для української державності, адже, як слушно застерігає київська дослідниця А. Киридон, «через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перепитій минулого» (Киридон, 2015, с. 249). На жаль, українська влада надалі запізнюється з прийняттям важливих для переформатування українського пам'яттєвого простору рішень. Зокрема, Закон України «Про засудження та заборону пропагування російської імперської політики в Україні та деколонізацію топонімії», який мав би бути введений у дію одразу після проголошення незалежності, ухвалила ВРУ аж через рік після повномасштабного російського вторгнення – 21 березня 2023 р., а чинності він набув лише 27 липня (Закон України, 2023). Закон визначив правові межі процесу деколонізації, проте втілювався несистемно і непослідовно через політичні впливи реваншистських сил, які до сьогодні діють в Україні. Попри те, що до експертної комісії при Українському інституті національної пам'яті, яка повинна надавати фахові висновки з питань деколонізації, увійшли, як було передбачено відповідним законом, «авторитетні експерти та дослідники, які мають наукове звання та представляють академічні інституції й університети країни», їхні

рішення викликали несприйняття в окремих громадах із подальшим розглядом у судах (Закон України, 2023). Зокрема, нещодавно судові процеси відбулися з приводу нібито неправомірних дій Київської міської адміністрації з перейменування деяких вулиць столиці, до того ж деякі справи були вирішені на користь позивачів. Подібно у Сумах депутати міської ради відхилили проєкт щодо перейменування вулиць, названих на честь радянського українського партизанського командира Сидора Ковпака і радянського українського льотчика-аса Івана Кожедуба. Чимало представників обласних рад відмовляють у демонтажі радянських артефактів, покликаючись на Міністерство культури та інформаційної політики України, яке надає довідки про мистецьку чи архітектурну вартість об'єкта. Йдеться передовсім про пам'ятні таблиці та меморіали часів Другої світової війни.

Зауважено, що проблеми з перейменуванням вулиць і демонтажем радянської символіки найчастіше виникають у регіонах, де сильний вплив мають церкви МП. Тому ліквідація цієї релігійної установи та перехід вірян до ПЦУ має також розглядатися у системі декомунізаційних заходів, адже це суттєвий крок до очищення культурного простору України від російського впливу. До речі, як свідчать соціологічні опитування, час для цього настав: якщо у 2022 р. заборону діяльності УПЦ МП підтримували 51,8 % громадян України, то 2024 р. – це уже абсолютна більшість українців – 80 %. Не підтримують – 16 %, а ще 4 % не визначилися зі своєю думкою (Грушецький, 2024).

Отже, формування уявлень населення України про Другу світову війну та її роль у житті спільноти, що почалося ще за радянських часів, виявилось надзвичайно складним процесом через його заполітизованість, багатошаровість та емоційну складову. Утвердження в суспільній свідомості нових поглядів та оцінок Другої світової війни відбувалося значно повільніше, ніж переосмислення таких подій, як Переяславська угода, Голодомор і Голокост, битва під Крутами чи війна в Афганістані, що пояснюється впливом московської пропаганди, яка особливу увагу приділяла нав'язуванню на пострадянському просторі ідеологемі «Великої перемоги» з метою реставрації російської імперії в межах колишнього СРСР.

Проте складність утвердження в сучасному українському суспільстві політики пам'яті про Другу світову війну, яка б відпо-

відала корінним інтересам української політичної нації, пов'язана не лише з активізацією кремлівської пропаганди та потребою подолання радянських стереотипів у свідомості значної частини українців, а й зі сукупністю процесів, що відбувалися в Україні після досягнення нею незалежності: демократичними перетвореннями, формуванням громадянського суспільства, пошуком самоідентифікації та процесами націєтворення загалом. Це узалежнювало проблему формування історичної пам'яті про війну від вирішення політичних, міжнародних, культурних, етичних, побутових та інших проблем і робило її тягарем для влади. Проте якщо впродовж 1991–2025 рр. трактування подій Другої світової війни та застосування комеморативних практик залежало від політичної сили, яка була при владі, то сьогодні можна говорити про незворотність процесів у бік утвердження в суспільстві європейської політики пам'яті про Другу світову війну, хоча ґрунтовної наукової бази цьому сегментові історичного ландшафту України все ще бракує. Певного оптимізму додає Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», підписаний Президентом Володимиром Зеленським 21 серпня 2025 р., щоб остаточно «подолати російську імперсько-тоталітарну спадщину, зменшити розбіжності у сприйнятті минулого в суспільстві, усунути вплив держави-агресора в інформаційній, освітній і культурній сферах та сприяти зміцненню єдності України» (Президент підписав Закон, 2025).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

56 % українців вважають СРСР відповідальним за початок Другої світової війни разом із Німеччиною – опитування. (2020, 5 травня). *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-56-vidsotkiv-ukraintsiv-vvazhayut-srsr-vidpovidalnym/30593845.html>

Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр.

В'ятрович, В. (2015). Друга світова – війна пам'ятей. Вступне слово. В В. М. Яременко (упоряд.), *Українська Друга світова: матеріали Міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Київ, 5 травня 2015 р.)*. Київ: К.І.С.

Грушецький, А. (2024, 15 жовтня). Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. *Київський міжнародний інститут соціології*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>

Скельчик, С. (2008). Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві = Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination (М. Климчук, Х. Чушак, пер. з англ.). Київ: Критика.

Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». (2011, 16 червня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14#Text>

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» № 315-VIII від 09.04.2015 р. (2015). <https://uinp.gov.ua/dokumenty/normatyvno-pravovi-akty-rozrobleni-v-instituty/zakony/zakon-ukrayiny-pro-uvichnennya-peremogy-nad-nacyzmozom-u-drugiy-svitoviy-viyni-1939-1945>

Закон України «Про засудження та заборону пропагування російської імперської політики в Україні та деколонізацію топонімів» № 3005-IX від 21.03.2023 р. (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

Зашкільняк, Л. (2006–2007). Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць* (Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича), 865–862.

З доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах 8 травня 1995 року, присвячених 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні. (1995, 11 травня). *Голос України*.

Зерній, Ю. (2008). Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*, 3(8), 41–51.

Івченко, Б. (2017, 13 травня). Історія свята Дня Перемоги у Радянському Союзі (1947–1965 рр.). *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/05/13/149776/>

Інформаційні матеріали до Дня пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (8 травня). (2024, 2 травня). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-pamyati-ta-peremogy-nad-nacyzmozom-u-drugiy-svitoviy-viyny-8-travnya>

Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. (2023, січень). *Київський міжнародний інститут соціології*. https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

Касьянов, Г. В. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.

Киридон, А. (2010). *Минуле в інтерпретаціях істориків. П'ять розвідок про пам'ять: монографія*. Рівне: РІС КСУ.

Киридон, А. (2014). Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*, 14, 265–273.

Киридон, А. (2015). Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 15.

Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають* (С. Шліпченко, пер. з англ.). Київ: Ніка-Центр.

Кудряченко, А. (ред.). (2021). *Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія*. Київ.

Лисенко, О. (2015). 9 травня – День перемоги чи День пам'яті? В М. В. Яременко (упоряд.), *Українська Друга світова: матеріали Міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Київ, 5 травня 2015 р.)*. Київ: К.І.С., 22.

Лисенко, О. Є. (2019). Конкуруючі наративи: пам'ять про Другу світову в Україні: між політикою і рефлексією. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, 11, 17–34.

Мак як символ Дня пам'яті та примирення. (2019, 17 квітня). *Інститут національної пам'яті України*. <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/mak-yak-symvol-dnya-pamyati-ta-prymuennya>

Масний, В. (2021, 9 травня). «Традиції склалися десятиліттями» – дослідниця про історичну пам'ять про Другу світову. *Суспільне. Новини*. <https://suspilne.media/129138-tradicii-skladalisa-desatilittami-doslidnica-pro-istoricnu-pamat-pro-drugu-svitovu/>

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ.

Президент підписав Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». (2025, 29 серпня). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/prezydent-pidpysav-zakon-ukrayiny-pro-zasady-derzhavnoyi-polityku-nacionalnoyi-pamyati-ukrayinskogo-narodu>

Примирення ветеранів Червоної армії та УПА заради майбутнього соборної незалежної України. Фоторепортаж. (2015, 7 травня). <https://uainfo.org/blognews/1431007591-primirennya-veteraniv-chervonoyi-armiyi-ta-upa-zaradi-maybutnogo.html>

Ставлення українців до 9 травня (День Перемоги) з 2013 до 2025 року. (2025, 7 травня). *Київський міжнародний інститут соціології*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1516&page=1>

Стецкевич, В. (1999). *Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези). Осягнення історії*. Острог; Нью-Йорк, 490–493.

Стяжкіна, О. (2020). *Рокада: чотири нариси з історії Другої світової*. Київ: Дух і літера, 258.

Судин, Д. (2022, 24 серпня). Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності. *Тиждень*.

Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України». (2010, 20 січня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010#Text>

Фахівці з історії та меморіалізації обговорили виклики європейської політики пам'яті про Другу світову війну. (2024, 9 травня). <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/fahivci-z-istoriyi-ta-memorializaciyi-obgovoryly-vyklyku-yevropeyskoyi-polityky-pamyati-pro-drugu-svitovu-viynu>

Шаповал, Ю. (2024). Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни. В О. М. Майборода (ред.), *Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: монографія*. Київ.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les Lieux de Memoire. *Representations*, 26, 7–25.

Олександра СТАСЮК

РОЗДІЛ 9

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ: ОБРАЗ ЖІНКИ-ДИСИДЕНТКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Визвольна боротьба українського народу за національні права засвідчила вагомую роль українців у політичних процесах Східної і Центральної Європи та продемонструвала потенціал українства як рушійної сили суспільних змін. Ідеї, вироблені українським націоналістичним підпіллям, відображені у визвольному русі наступних десятиліть. Особливо це проявилось на зламі 1980–1990-х років, коли колишні члени ОУН активно виступали проти обмежень громадянських прав і свобод, сприяли відновленню заборонених конфесій, збереженню історичної пам'яті та національної ідентичності, а також долучилися до НРУ й інших українських партій (Русначенко, 2004, с. 6). Досвід, набутий у підпіллі, вони переносили на нові форми боротьби. Попри те, що окремі методи видавалися надмірно радикальними, у багатьох випадках саме це сприяло досягненню поставлених цілей. Факт багаторічної боротьби значної частини українців проти окупаційних і тоталітарних режимів викликає повагу та захоплення.

Важливою складовою українського національно-визвольного руху було жіноцтво, яке також можна розглядати як феномен цієї боротьби. Жінки в лавах ОУН та УПА виконували різні функції: були лікарками, медсестрами та санітарками, опікувалися здоров'ям повстанців, діяли як друкарки, пропагандистки та зв'язкові, брали участь у розвідці та виконанні військових завдань. Водночас вони забезпечували повсякденні потреби повстанців, зокрема господарчі (Попелюк, 2022). Вступаючи до підпілля, жінки свідомо обирали для себе шлях боротьби (Онишко, 2004, с. 38). Не дивно, що й у часи діяльності дисидентів колишні учасниці українського підпілля теж були залучені до опозиційної діяльності.

Способи вступу до підпільних структур були різними, однак, з огляду на їх конспіративність, найчастіше люди вступали в ОУН, а згодом в УПА через рідних і друзів або завдяки патріотичному вихованню та наставництву. Вагомим джерелом поповнення стали молодіжні та патріотичні організації міжвоєнного періоду

(«Пласт», «Луг», «Сокіл», «Просвіта», «Союз українок» тощо). У цих середовищах гуртувалася молодь зі спільними інтересами, яка отримувала патріотичне виховання, читала українські книжки, брала участь у театральних постановках українських вистав. Саме на таких «острівцях українства» виховувалася генерація, що згодом вела боротьбу з тоталітаризмом.

Жінки в ОУН були рівноправними учасницями руху. Доступ до гімназійної освіти, залучення до молодіжних організацій, участь у демонстраціях і політичних дискусіях сприяли формуванню почуття солідарності та готовності до дій. Зміна історичних умов не скасувала ці тенденції, а лише змінила форми боротьби (Онишко, 2004, с. 32).

Характерний спогад учасниці дисидентського руху Стефанії Петраш-Січко: «Нас у патріотичному дусі виховувала читальня: цінувати все добре і ненавидіти зле. Наш гурток називався “Доріст”. Тут були групи молодші і старші – віком до 16 літ. Вчили нас насамперед історії України ... У читальні, крім бібліотеки для старших, була й дитяча література ... Це книги про козацькі походи на татарів. Про маленьких героїв, які, не шкодуючи свого життя, без будь-яких припоручень, допомагали козакам або сповіщали про татарський напад. Прочитавши таку книжку, хотілось самому стати таким» (Овсієнко, 2004, с. 24). Її життєвий шлях є показовим, адже вона належала як до повстанського, так і до дисидентського рухів. До боротьби долучився і її чоловік Петро Січко, а згодом і діти.

Стефанія Петраш-Січко стала членкинею ОУН у 1942 р., пройшовши відповідний вишкіл і перебуваючи до того в статусі симпатика (Овсієнко, 2004, с. 29). Того ж року до ОУН приєднався і її майбутній чоловік П. Січко. Він здійснював пропагандистську діяльність, а пізніше, навчаючись на філологічному факультеті Чернівецького університету, заснував підпільну студентську Організацію борців за вільну Україну. Подружжя познайомилось у виправному таборі, куди обох було етаповано за участь у підпіллі (Овсієнко, 2005b). Хоча і в попередні роки їхні історії пересікалися, зокрема через спільних знайомих. Стефанія Петраш-Січко пригадувала, що в організації вона пройшла різні етапи «кар'єрної драбини», будучи звеновою (звено або ланка, 3–5 осіб), а згодом підрайоною зв'язковою. Проте з активізацією збройної боротьби завдання ставали все небезпечнішими, у 1944 р. вона отримала наказ разом із двома групами підпільників відправлятися в Карпати. «У першій колоні

йшли хлопці на “старшинську школу”. Друга колона, яка сформувалася з дівчат у Калушині, – це “школа кадрів”. Вів нас командир по псевді “Крига”. Це рідний брат поета світлої пам'яті Зеновія Красівського. Перша колона потрапила на засідку німців і прийняла бій на горі Маківці. Нам був даний наказ повертатися в Калушину, бо той терен був загрожений. Усюди бушували німці, і ми змушені були повертати назад. Зупинились у будинку лісничівки, що неподалік с. Болохів Калуського району», – пригадувала вона (Овсієнко, 2004, с. 29–30). Цікаво що згаданий командир «Крига», Євстахій Красівський, походив із Витвиці, батьківщини Петра Січка (Інтерв'ю-4).

Знання і вміння, здобуті в ОУН, були важливими для сім'ї Січків, коли їм довелося продовжити боротьбу в дисидентському русі. У 1980-х роках С. Петраш-Січко стала активною учасницею релігійного дисидентства та долучилася до правозахисної організації «Ініціативна група для захисту прав віруючих та церкви в Україні» (Соляр, Красівський, 2021, с. 54). Організація документувала факти переслідувань греко-католиків, руйнування церков, писала скарги у Президію Верховної Ради СРСР щодо репресій проти УГКЦ, а також випускала самвидавчий часопис «Хроніки УКЦ» для інформування населення про минуле та сучасне Церкви. Деякий час, після арешту інших членів комітету, С. Петраш-Січко практично координувала його діяльність (Попелюк, 2023а, с. 147). Переживши радянські репресії, а згодом повторний арешт чоловіка і синів за сфабрикованими звинуваченнями, вона не відмовилась від боротьби. Її власні слова ілюструють атмосферу того часу: «Стало легше на душі. Хоч нас переслідували сильніше, але ми знали, що ми не одні» (Овсієнко, 2004, с. 76).

Ще однією активною діячкою релігійного дисидентства, яка раніше брала участь у партизанському русі, була Ольга Горинь. Колишня політична ув'язнена, дисидентка, майстриня народно-декоративного мистецтва, разом із чоловіком Михайлом Горинем активно протистояла порушенню громадянських прав і добивалася легалізації УАПЦ і УГКЦ (Левицька, 2018). У лютому 1988 р. вона стала однією з редакторів самвидавного журналу «Християнський голос» (Батенко, 1999, с. 144). Видання висвітлювало події, пов'язані з рухом за легалізацію УГКЦ, і поширювало достовірну інформацію про цей процес (Бублик, 2009, с. 63). Організація релігійного самвидаву була однією з форм вияву дисидентських настроїв, що

давало змогу донести до громадськості у СРСР і за кордоном правду про реальний стан свободи совісті та гоніння за віру в умовах державного атеїзму (Боцюрків, 2005, с. 67). Вклад О. Горинь у цю діяльність був особливо вагомим: вона застосувала знання, здобуті ще під час перебування в українському націоналістичному підпіллі, коли детально вивчала історію України, читала книжки і журнали довоєнних видань, матеріали підпілля, підтримувала зв'язки з окремими членами повстанських груп (Шелемей, 2017, с. 184).

Долучення О. Горинь (в дівочтві Мацелюх) до підпілля відбулося ще в студентські роки. Майбутня дружина М. Гориня 1951 р. вступила на відділ логіки, психології, української мови та літератури Львівського університету, де приєдналася до ОУН (Зінкевич та ін., 2010, с. 162). Ще раніше, у 1950 р., студенти того ж університету Роман Василько і Богдан Бубняк організували підпільну групу пропаганди національних цінностей. До цієї групи увійшли також студент фізико-математичного факультету Богдан Стефанюк, власне Ольга Мацелюх та ще одна студентка Ярослава Терлецька. Основним напрямком їхньої діяльності було розповсюдження серед студентів листівок і літератури антибільшовицького спрямування (Генега, 2015, с. 242).

Попри дотримання конспірації, група була викрита. Ольга Мацелюх організувала зустріч із членами ОУН для отримання підпільної літератури, проте на неї потрапив ворожий агент. Упродовж 9–11 квітня 1952 р. відбулися арешти членів групи. Через наявність доказової бази, під час суду заперечувати обвинувачення було неможливо. Богдана Стефанюка та Ольгу Мацелюх (Горинь) засудили за ст. 54 ч 1а КК УРСР до 25 років виправно-трудових таборів ГУЛАГу. Роман Василько, Богдан Бубняк та Ярослава Терлецька отримали по 10 років ув'язнення (Генега, 2015, с. 242). Ольгу Горинь було етаповано до м. Інті (Комі АРСР), де вона працювала на будівництві дороги, пізніше у с. Абезь, що поблизу Інті, а згодом у с. Коксунь Карагандинської обл. (Казахська РСР). У 1956 р., після смерті Іосіфа Сталіна (Іосиф Сталин), вона потрапила під амністію та була звільнена (Зінкевич та ін., 2010, с. 162).

Варто зауважити, що значна частина учасників національно-визвольного руху приєдналася до боротьби під час навчання. У гімназіях та університетах молодь знаходила однодумців і здобувала необхідні знання. Формування студентських груп опору відбувалося паралельно з посиленням організованості та конспірації

серед юнацтва та молоді, за розпорядженням керівництва ОУН. Студентські патріотичні об'єднання мали низку спільних ознак: ідеологічну основу, вибудовану на морально-політичних засадах українського націоналізму та ідеях ОУН, і орієнтацію на політично-пропагандистські методи боротьби (Генег, 2015, с. 99).

Показовим прикладом є діяльність Ірини Сенік – майбутньої дисидентки та багаторічної бранки радянських таборів. У 1938 р., під час навчання в гімназії Кокорудзів у Львові, вона приєдналася до ОУН і обрала підпільне псевдо «Леся», під яким виконувала завдання проводу (Блонар, 2022, с. 301). У 1944 р. І. Сенік вступила на факультет англійської філології Львівського університету. Тут продовжила свою підпільну діяльність (Спогади, арк. 1). У післявоєнний період студентський рух Опору став вагомим складовим національно-визвольної боротьби українців. Багато студентів, що розбудовували підпільну мережу організації, вже мали попередній досвід діяльності в структурі ОУН (Генег, 2015, с. 98). Вступ нових членів до ОУН у межах студентських колективів сприяв швидкому розширенню мережі, однак підвищував ризик викриття через пильний нагляд викладачів, студентів і представників влади.

Так, у 1945 р. І. Сенік заарештували. На допитах не видавала жодних імен, пояснюючи що знала побратимів тільки за псевдонімами. Своїм завданням визначала розповсюдження літератури та стеження на вулицях Львова (Блонар, 2022, с. 301). Уже в часи незалежності в одному з інтерв'ю вона згадувала, що належала до крайового відділу пропаганди, який знаходився в «Зеленому Гаю» на Бібреччині (Овсієнко, 2020).

Після перебування у слідчому ізоляторі у Львові («Тюрма на Лонцького») у 1946 р. військовий трибунал військ НКВС засудив І. Сенік на 10 років утримання у виправних таборах, 5 років обмеження прав і довічне спецпоселення за ст. 54 ч. 1 а та ч. 11. Покарання відбувала у виправному таборі в м. Тайшет, а згодом в особливому таборі № 7, де утримувалися винятково політичні в'язні. Під час слідства вона зазнала тортур, що призвели до тяжких проблем зі здоров'ям. У таборі І. Сенік перенесла кілька операцій, проте жодних полегшень у режимі відбування покарання не отримала і була змушена працювати на каторжних роботах (Овсієнко, 2020).

У 1955 р. І. Сенік було переведено на спецпоселення Анжеро-Судженськ Кемеровської області (РРФСР). І тільки у 1968 р. вона змогла повернутися в Україну та оселитися в м. Івано-Франківськ

(Овсієнко, 2020). Тут завела нові знайомства, а згодом розпочала правозахисну діяльність – увійшла до групи захисту політв'язнів (в Івано-Франківську та Львові), писала скарги та звернення щодо захисту прав політв'язнів, допомагала поширювати самвидав (Зінкевич та ін., 2010, с. 579).

Після звільнення Ірина Сеник потоваришувала з Оксаною Попович. Майбутня учасниця дисидентського руху теж приєдналася до Юнацтва ОУН під час навчання в гімназії у м. Городенка. У підпільній діяльності використовувала псевдо «Маруся» (Вардзарук, 2006, с. 352). В ОУН О. Попович пройшла військовий, ідеологічний і санітарний вишколи, а згодом виконувала обов'язки кур'єра окружного проводу ОУН (Зінкевич та ін., 2010, с. 511).

У лютому 1944 р. Оксану Попович заарештували в с. Спас на Коломийщині з підпільною літературою, яку вона переносила під вигаданим іменем Варвари Петрушак. Дорогою до в'язниці в Коломійі О. Попович здійснила спробу втечі, однак охоронці поранили її в ногу та затримали. У липні 1945 р. її було засуджено на 10 років позбавлення волі і 3 роки обмеження прав (Вардзарук, 2006, с. 352).

Після звільнення з табору О. Попович оселилася в Івано-Франківську. Тут почала налагоджувати зв'язки та завела нові знайомства. Упродовж 1959–1974 рр. вона разом із подругою Любов'ю Возняк-Лемик та чоловіком сестри Іваном Скрипником долучилася до збору та розповсюдження самвидавної літератури. Попри небезпеку її діяльності, стала важливою ланкою розповсюдження заборонених матеріалів в Івано-Франківській обл. Літературу Оксана Попович отримувала за посередництва Івана Скрипника, який привозив її з Києва від письменника Бориса Антоненка-Давидовича (Паска, Яворська, 2024, с. 14).

Науковець Богдан Паска характеризував її як основну постачальницю забороненої літератури для Городенківської групи учасників дисидентського руху. У доповідних записках слідчих КДБ при Раді міністрів УРСР Оксана Попович зазначена, як зв'язкова учасників справи «Блок», а саме Опанаса Заливахи, Оксани Мешко та В'ячеслава Чорновола (Паска, Яворська, 2024, с. 14).

Соратниця і подруга О. Попович – Л. Возняк-Лемик – також долучилася як до українського підпілля, так і до дисидентського руху. Вона народилася у м. Криниця-Здруй на Лемківщині і в 1920 р. разом із сім'єю переїхала до Львова. Саме у Львові вона стала активною учасницею національно-визвольного руху. Спершу вступила

до «Пласту», а далі в ОУН, де займалася просвітницькою діяльністю, організацією патріотичних святкувань і доглядом за могилами УСС (Кентій, 2009, с. 115).

Любов Возняк-Лемик була родичкою сім'ї Бандери: у 1940 р. її сестра Марія вийшла заміж за Василя Бандеру, брата Степана Бандери. За запрошенням В. Бандери вона переїхала до Кракова, де долучилася до роботи жіночої сітки ОУН (Кентій, 2009, с. 115). У Кракові Любов Возняк познайомилася з майбутнім чоловіком, Миколою Лемиком, із яким пізніше переїхала до Перемишля. Про організацію з чоловіком похідних груп на Схід України Л. Возняк-Лемик пригадувала під час інтерв'ю (Інтерв'ю-1). У жовтні 1942 р. подружжя переїхало до Львова, а далі оселилося в Пустомитах. Любов Возняк-Лемик працювала на підпільній радіостанції УПА «Афродіта» («Самостійна Україна», «Вільна Україна»), звідки до слухачів зверталися з закликами до боротьби та повідомляли інформацію щодо національно-визвольного руху українців (Овсієнко, 2006а).

За підпільну діяльність у грудні 1947 р. її було заарештовано, а у 1948 р. – засуджено до вищої міри покарання – розстрілу (згодом покарання змінено на 25 років ув'язнення) (Кентій, 2009, с. 115–118). Покарання відбувала у Мордовській АРСР, Таганрозі та Анжеро-Судженську (Овсієнко, 2006а). Незважаючи на репресії, Л. Возняк-Лемик зберігала радикальні погляди, поширювала серед ув'язнених листівки з ідеями єдності для українців, закликала не співпрацювати з табірною адміністрацією та організовувати святкування релігійних свят. Тільки у 1960-х роках вона змогла звільнитися та оселитися у Горлівці на Донеччині, а потім у Івано-Франківську, де долучилася до правозахисного руху. Тут вона познайомилася з В'ячеславом Чорноволом, Оксаною Попович, Валентином Морозом, Богданом Ребриком та іншими (Овсієнко, 2006а).

На Великдень 1971 р. Любов Возняк-Лемик із родиною і друзями відвідала с. Космач, де настоятелем храму був о. Василь (Володимир) Романюк. Там відбулися сутички між місцевими мешканцями та міліцією, що намагалася арештувати В. Мороза. Вже 1 червня 1971 р. В. Мороза арештували, а у домі Л. Возняк-Лемик відбувся обшук (Овсієнко, 2006б, с. 110). В «Українському віснику» повідомлялося, що обшук проводився з особливою жорстокістю, а присутніх жінок – Любов Возняк-Лемик, Дарію Бандеру та Оксану Попович – примусили роздягтися (Український вісник, 1971, с. 16).

Від 1972 р. обшуки в домі Л. Возняк-Лемик стали регулярними, адже її дім перетворився на осередок дисидентів. Працівники КДБ чинили численні провокації: вибивали вікна, нападали на господарів і гостей, зокрема побили Василя Долішнього. Тут друкувався і поширювався самвидав, у 80-х роках ХХ ст. почасти робився відновлений В. Чорноволом «Український вісник» (Овсієнко, 2006b, с. 110). За словами Раїси Мороз, оселя Лемик стала прихистком для багатьох переслідуваних: «Ця гостинна родина та їхня оселя в Івано-Франківську, осереддям якої була Люба, колишня учасниця оунівського руху, замінила мені мою власну родину. Люба – втілення життєвої мудрості й доброти – завше знаходила добре слово втіхи й підтримки для переслідуваних. Туди я приходила й поплакати, і щиро посміятися, коли було з чого. Двері цієї оселі на вулиці Кошового, 10 стали незабаром єдиними в Івано-Франківську, які були відчинені для нас із сином» (Мороз, 2012, с. 123–124).

Цікаво, що долі майбутніх учасниць дисидентського руху перепліталися задовго до правозахисної діяльності. Так, племінниця Любові Возняк-Лемик Дарина, яка була дочкою Марії Возняк та Василя Бандери, у 1940-х роках разом із матір'ю переховувалася в домі Івана Геля, а згодом батько Івана перевів їх далі «по зв'язку». У зрілому віці Д. Бандера вийшла заміж за О. Заливаху, якого, за проханням В. Чорновола, прихистила у своєму домі Л. Возняк-Лемик. Водночас О. Заливаху перебував в ув'язненні разом з І. Гелем, і саме він зустрів Д. Бандеру вже дорослою, коли після ув'язнення відвідував товариша. Також у домі сестри Івана Геля разом із дочкою Галиною перебувала Ярослава Менкуш ще до свого арешту у 1965 р. (Зайцев, 2022, с. 74). Таким чином, ще з юних років формувалися особисті й ідейні зв'язки, які згодом стали підґрунтям для опозиційного руху.

Ярослава Менкуш теж була активною учасницею українського підпілля. У часі німецької окупації вона вступила в ОУН під псевдо «Галина». У межах цієї організації Я. Менкуш займалася розбудовою жіночої сітки Городоцького повітового проводу ОУН, добирала станичних і господарчих, організовувала вишколи (Купчик, 2013а, с. 13).

У 1944 р. Ярослава Менкуш вийшла заміж за повстанця Івана Білого, проте вже 17 вересня того ж року, під час облоги НКВС у с. Сайків, де відбувалася нарада повітового проводу ОУН, він загинув (Байко, 2022). Ярослава Менкуш, яка тоді очікувала дитину,

залишилася вдовою. У 1947 р. вона змушена була піти в підпілля, а доньку Галину залишила на виховання у Львові тітці Ксенії Пиріг. У нелегальному становищі Я. Менкуш перебувала протягом 12 років (Купчик, 2013а, с. 21).

Повернувшись до легального життя, Я. Менкуш працювала конструктором-модельєркою у Львівському будинку моделей, згодом у Львівському проектно-конструкторському інституті легкої промисловості. У той час примкнула до Спілки творчої молоді, яка діяла у Львові, тут потоваришувала з львівськими представниками дисидентського руху – братами Горинями, Іваном Гелем, Михайлом Косівим та ін. Ярослава Менкуш долучилася до самвидавного процесу, зокрема на прохання Івана Геля у 1965 р. передрукувала статтю «Сучасний імперіалізм» та рецензію на неї Михайла Гориня під назвою «Зауваження» (Купчик, 2013а, с. 22).

Ярославу Менкуш 25 серпня 1965 р. було заарештовано, а згодом засуджено до двох із половиною років ув'язнення за звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді. Згодом термін було зменшено до одного року. Покарання відбувала в Мордовській АРСР (Купчик, 2013а, с. 22). Після звільнення вона не покидала опозиційної діяльності, її підписи з'являлися на протестних і правозахисних документах, вона допомагала політв'язням, брала участь в акціях на допомогу репресованим та їхнім сім'ям, допомагала переправляти важливі документи закордон (Купчик, 2013а, с. 25).

Ще однією активною учасницею дисидентського руху була Ате-на Пашко. «Україну спізнала від народження», – писала вона (Пашко, 1991, с. 8). Українська поетеса, громадська діячка, учасниця дисидентського руху активно діяла в часі арешту чоловіка, працювала над українським самвидавом і довгі роки очолювала відновлений «Союз українок».

Допомагати повстанцям А. Пашко почала ще юнкою. Із розповіді Мирослава Мариновича, ще у 7-му класі вона писала повстанські вірші і передавала їх воякам УПА, деякі з них навіть перетворилися в повстанські пісні. А згодом переносила таємні повідомлення з рідного с. Пруси (тепер – Бистриця) до сусіднього с. Биків (Маринович, 2012). «Малою я бачила кров. Бачила вбитих повстанців, над якими знущалися. Сталінщина, більшовизм, чорна ложа ... Живим я могла ще тільки носити кулі», – зазначала А. Пашко (Пашко, 1991, с. 8).

Рішення приєднатися до руху Опору в молодому віці, а пізніше стати в опозицію до тоталітарної влади, було частково зумовлене

подіями, які доводилося бачити і переживати. Насамперед значний вплив на розвиток особистості зробила сім'я. Батько Атени Василь Пашко був освіченою людиною, вчителем німецької мови й історії стародавнього світу. Саме він обрав для дівчини незвичне ім'я давньогрецької богині.

На мою думку, вплив батьків був важливим чинником у подальшому залученні учасниць національно-визвольного руху до протестної боротьби. Саме в родинному середовищі вони отримували основи патріотичного виховання та первинні знання з історії України. Аналіз біографій жінок, згаданих у цій статті, засвідчує, що їхні батьки зазвичай мали хорошу освіту або були безпосередньо пов'язані з попередніми визвольними змаганнями.

Показовим є приклад С. Петраш-Січко. Її батько, Василь Петраш, здобув освіту у львівському технікумі, а згодом, за свідченням доньки, працював в урядових структурах (імовірно в місцевих органах самоврядування). Після першої радянської окупації в Івано-Франківську було виявлено численні тіла закатованих українців. У цей час, за спогадами доньки, В. Петраш звернувся до дітей зі словами про необхідність помсти за жертви та продовження боротьби. Загалом, у родинних оповідях дисидентки прослідковується наскрізний мотив – прагнення батьків побачити незалежну Україну (Овсієнко, 2004, с. 50).

Батько О. Попович – колишній вояк УГА, учасник Листопадового зриву у Львові 1918 р., за патріотичну позицію протягом шести місяців утримувався у польській в'язниці. Матір була директоркою однієї зі шкіл Городенки. Дядько Оксани Гнат Стефанів був очільником Начальної команди УГА, батькова сестра Клементина Боярська-Попович була українською письменницею та громадською діячкою. Можна підсумувати, що оточення визначило майбутній шлях Оксани ще з юних років (Овсієнко, 2005а).

Батько Ольги Горинь Павло Мацелюх теж був громадсько-політичним діячем і просвітянином (Дацко, 2009, с. 239). Батько І. Сенник належав до Легіону УСС, після працював завідувачем Маслосоюзу, займався громадською діяльністю (Овсієнко, 2020). Батько Л. Возняк-Лемик обіймав священницький сан. У міжвоєнний час УГКЦ відігравала важливу роль як осередок національного життя, а її духовенство активно долучалося до культурно-освітніх процесів. Священники брали участь у діяльності громадських організацій, зокрема «Просвіти», організовували читальні та бібліотеки,

виголошували лекції та промови, спрямовані на утвердження національної свідомості й патріотичних цінностей (Зуляк, 2025, с. 135). Через організації і товариства проводилася важлива просвітницька діяльність серед українців. Батько Ярослави Менкуш, Михайло Менкуш, теж долучився до патріотичних об'єднань міжвоєнного часу. Він брав участь у Першій світовій війні та перебував у російському полоні, а після звільнення виявив активність у громадському житті: працював бухгалтером в українській кооперативі та організовував патріотичні вистави й імпрези (Купчик, 2013а, с. 9).

Взаємозв'язок патріотичного виховання і приналежності до опозиційних рухів прослідковується і серед відомих українців. Зокрема, дочка українського етнографа, філолога, громадського діяча та директора Національного музею у Львові Іларіона Свенціцького Віра теж належала до українського визвольного руху. Під час навчання в гімназії сестер василіанок вона приєдналася до ОУН та перебувала під керівництвом Олени Степанів (Студня, 2023). Протягом 1931–1932 рр. вона була у жіночій бойовій розвідувальній п'ятірці під керівництвом Марії Кос. За свою діяльність була заарештована та стала однією з підсудних у Львівському процесі 1936 р. За відсутності доказів В. Свенціцьку звільнили, проте у 1944 р. її заарештувала вже радянська влада та депортувала на заслання до віддалених районів СРСР. Там вона перебувала протягом 1947–1956 рр. (Студня, 2023).

Після повернення до Львова В. Свенціцька була під постійним наглядом спецслужб. Попри те вона підтримувала спілкування з молоддю, яка згодом належала до дисидентського руху. Зокрема, Віра Свенціцька товаришувала з Богданом Горинем та брала участь у діяльності молодіжного об'єднання за спільними інтересами, до якого належали Богдан та Михайло Горині, художник-графік Софія Караффа-Корбут, скульптор Теодозія Бриж, критик Микола Ільницький, літератор Володимир Лучук (Секо, 2015, с. 89).

Цікаво, що випадки наставництва з боку старших членів ОУН чи педагогів були досить поширеними. Зокрема, педагог Іванна Левицька, рідна сестра відомої діячки Ольги Басараб, викладала історію та географію в приватній українській фаховій школі «Труд» і чинила помітний вплив на формування світогляду Ярослави Менкуш (Купчик, 2013а, с. 11). Також підготовкою до вступу Ярослави Менкуш до ОУН займалася Любов Возняк-Лемик (батько Любові Євген Возняк був парохом храму в Пустомитах, де мешкала Ярослава,

а Марія Возняк-Бандера була товаришкою та кумою Ярослави Менкуш) (Купчик, 2013а, с. 13).

Наставницею Ірини Сенік стала гімназистка Наталія Винників, яка надала їй перший ідеологічний вишкіл. Згодом Н. Винників була засуджена до розстрілу під час львівського «процесу 59» (Попелюк, 2025).

Завдяки залученню письменниці і пропагандистки Богдани Світлик до ОУН приєдналася львів'янка Ольга Гладун. Вона вступила в організацію у 1941 р., а згодом додатково пройшла вишкіл при УЧХ. У підпільній діяльності Ольга Гладун на псевдо «Марта» займалася виготовленням листівок і вісника «Вісті з фронту». У власному помешканні мала дві друкарські машинки, на яких друкувала все необхідне. Вона опікувалася пораненими упівцями та забезпечувала військо медикаментами і коштами. Коли у 1944 р., за завданням керівництва ОУН, вона перейшла на нелегальне становище, то змушена була шукати собі прикриття. Так О. Гладун почала працювати в Національному музеї, директором якого був І. Свенціцький. Саме там вона познайомилася і заприятелювала з його дочкою В. Свенціцькою (Інтерв'ю-3).

У 1950-х роках Ольга Гладун встановила контакти з священниками катакомбної УГКЦ та представниками дисидентського руху – Оленою Антонів, В'ячеславом Чорноволом, Михайлом Горинем. Вона брала участь у поширенні самвидаву та долучилася до ініціатив підтримки політв'язнів, зокрема збирала пожертви для них та їхніх родин (Купчик, 2013b, с. 26).

Ще одним чинником, що сприяв залученню жінок до національно-визвольної боротьби, була участь у діяльності ОУН та УПА їхніх близьких і друзів. Так, окрім Стефанії Петраш-Січко, активною діячкою ОУН була її сестра Омеляна, а брат Ярослав належав до лав УПА. Згодом дім родини Петрашів став важливою ланкою в мережі зв'язку в окрузі (Овсієнко, 2004, с. 27).

Старша сестра Ірини Сенік Леоніда була членкинею ОУН, а згодом допомагала УПА. За звинуваченням у заготівлі медикаментів для УПА та розповсюдженні підпільної кореспонденції вона була засуджена до 10 років ув'язнення і померла на засланні у віддалених районах СРСР (Блонар, 2022, с. 314). Уся сім'я Сенік постраждала від радянських репресій, молодший брат Роман разом із матір'ю був виселений на спецпоселення, доля батька залишилася невідомою (Овсієнко, 2020).

У 1949 р. за зв'язок з оунівським підпіллям був заарештований брат Ольги Горинь, Богдан Мацелюх, студент Львівського державного медичного інституту. Він разом з іншими студентами, з якими винаймав помешкання, поширював підпільну літературу. Оскільки були свідки у справі Б. Мацелюха, заперечити приналежність було неможливо. Щоб уберегти співучасників, він взяв всю вину на себе, захистивши товариша Романа Василика, який згодом співпрацював з Ольгою Горинь (Генегат, 2015, с. 240).

Родичі й інших учасниць дисидентського руху належали до українського підпілля. Наприклад, брат Марії Гель – Йосип Войтович (псевдо «Панько», узятє на честь дідуся) – активно діяв у партизанському русі, спершу в Дрогоєві на Закерзонні, звідки родом походила родина, а згодом у с. Верхня Білка на Львівщині, куди їх депортували. За свою діяльність Й. Войтович був заарештований та засуджений до ув'язнення у виправно-трудових таборах ГУЛАГу. Заарештували й дядька М. Гель, на подвір'ї якого знаходилася криївка (Інтерв'ю-2).

Однією з провідних постатей дисидентського руху була О. Мешко, відома як «козацька матір». У 1947 р. її арештували за допомогу сестрі Вірі Худенко й інкримінували підготовку замаху на Нікіту Хрущова (Никита Хрущев). Віра Худенко звернулася до сестри, коли переховувалася від заслання, як родичка учасників українського підпілля. Син Віри, Василь Худенко, у 1942 р. приєднався до дніпропетровського осередку ОУН, де виконував завдання при відділі політичної референтури Дніпропетровського обласного проводу. Навесні 1943 р. він вступив до УПА, обіймав посаду керівника політичного штабу військової округи «Заграва», політвиховника куреня «Непитайла», а також працював у політичному відділі УПА-Південь. Був учасником Гурбенського бою між військами НКВС та УПА. У 1944 р. В. Худенко був заарештований, а згодом засуджений до ув'язнення у виправних таборах у Магаданській області (РРФСР). У таборі він разом із 12-ма політв'язнями організував повстання проти табірної адміністрації, яке тривало протягом двох тижнів, і загинув у бою, під час спроби захоплення (Драганчук, Муляренко та ін, 2016, с. 11). Чоловік Віри Худенко, священник УАПЦ Михайло Худенко, допомагав повстанцям у своїй парафії на Волині. За свою діяльність, як і син та невістка Надія Кандиба, був заарештований та засуджений (Попелюк, 2023b).

Цікаво, що Василь Худенко приєднався до підпілля завдяки тітці, іншій сестрі Оксани Мешко – Катерині. Саме від К. Мешко, яка вже належала до ОУН, він отримав Декалог українського націоналіста та підпілну літературу. Наприкінці 1942 р. К. Мешко переїхала до Луганська, де очолила обласний провід ОУН, потім очолювала провід у Криму. Наприкінці 1943 р. разом зі своїм чоловіком Омеляном Логушем вона перебралася на Волинь, де очолила Волинську мережу Волинсько-Подільського проводу ОУН. У тому ж році організувала Першу конференцію поневолених народів Східної Європи й Азії. Згодом разом із чоловіком, за дорученням проводу, переїхала закордон (Содоль, 1994, с. 104).

Ймовірно активна діяльність О. Мешко та членів її родини у протидії радянському режиму спричинила особливу увагу з боку органів влади, що зумовило суворі репресії проти неї. Показовим є факт інкримінування їй та Вірі Худенко підготовки до замаху на Н. Хрущова без надання переконливих доказів.

Під час ув'язнення О. Мешко підтримувала тісні контакти з учасницями українського підпілля, про що свідчать її спогади. Вона пригадувала, як разом з іншими політув'язненими ділилася досвідом, розповідями та взаємною підтримкою. Ці свідчення відображають характерні для середовища політв'язнів практики комунікації та солідарності.

Аналіз біографічних свідчень жінок, залучених до українського національно-визвольного руху, дає змогу окреслити характерні риси їхньої участі у суспільно-політичних процесах ХХ ст. Виховані в середовищі, де освіта, громадська активність та національна свідомість поєднувалися з національними традиціями, вони поступово ставали учасницями визвольних змагань. Біографії Я. Менкуш, Л. Возняк, О. Попович, І. Сенік, А. Пашко, С. Петраш-Січко й О. Горинь свідчать, що родинне та локальне середовище створювало умови для їхньої активності, сприяло формуванню світогляду і готовності до самопожертви. Звичайно, це тільки частина історій жінок, залучених до опозиційного руху, але на їхньому прикладі можна прослідкувати тенденції й особливості протестної боротьби ХХ ст.

Окрім схожих рис, були й відмінні особливості та зрештою вплив зовнішніх чинників на залученість жінок до боротьби. Жінки не лише виконували допоміжні функції, але й були організаторками, провідницями й активними учасницями національного руху.

А згодом здобуті знання були застосовані у діяльності дисидентів, для розповсюдження самвидаву та захисту громадських прав. Це підтверджує, що жіноча участь була невід'ємною складовою визвольного процесу, а їхній внесок потребує належного осмислення та подальшого наукового вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Байко, О. (2022, 17 вересня). 17 вересня 1944 року під час облоги НКВС на Львівщині загинув командир «Пугач». *Бомок*. <https://bomok.net/istoriya/17-veresnya-1944-roku-pid-chas-oblavy-nkvs-na-lvivshhyni-zagynuv-komandyr-pugach/>

Батенко, Т. (1999). *«Я повстаю, отже, я існую...»*. Політичний портрет Івана Геля. Нариси з історії українського руху опору кінця 1950 – початку 1990-х років. Львів.

Блонар, М. (2022). Нарис життєвого шляху Ірини Сенік (1926–2009): за матеріалами архівно-кримінальної справи. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Історія*, 9/51, 301–319.

Боцюрків, Б. (2005). *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.

Бублик, Т. (2009). Історія виходу УГКЦ з підпільних умов існування: інтерв'ю з учасниками боротьби за легалізацію. *«Катакомбна Церква»: статті і матеріали*. Львів: Логос, 60–82.

Вардзарук, Л. (упоряд.). (2006). *Реабілітовані історією. Івано-Франківська область*, 2. Івано-Франківськ: Місто НВ.

Генега, Р. (2015). *Львів: нові міщани, студенти та режим 1944–1953 рр.* Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка.

Дацко, В. (2009). Яворова віть. Літопис рідного краю у життєписах. *Енциклопедичний біографічний довідник*. Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос».

Драганчук, М., Муляренко, О. (співгол.), Жив'юк, А. та ін. (упоряд.). (2016). *Реабілітовані історією. Рівненська область*, 6. Рівне.

Зайцев, Ю (упоряд.). (2022). *Іван Гель: інтерв'ю, документи, твори, спогади*. Львів.

Зінкевич, О. (гол. ред.), Панчук, Г., Голуб, О., Обертас, О., Трущенко, М. (ред.). (2010). *Рух опору в Україні 1960–1990. Енциклопедичний довідник*. Київ: Смолоскип.

Зуляк, І. (2025). Участь греко-католицького духовенства у культурно-освітніх процесах на території Східної Галичини у міжвоєнний період. *Консенсус*, 1, 132–141.

Інтерв'ю-1: Інтерв'ю з Любов'ю Возняк-Лемик, 1915 р. н., записане в 2005 р., інтерв'юєр В. Овсієнко. *Архів віртуального музею «Дисидентський рух в Україні»*. <https://museum.khpg.org/1121181880>

Інтерв'ю-2: Інтерв'ю з Марією Гель: «Марія Гель. Спомин про життя». (2013–2014). *Архів національного музею «Тюрма на Лонцького»*. <https://hi-in.facebook.com/lonckoho/videos>

Інтерв'ю-3: Інтерв'ю з Ольгою Гладун, 1920 р. н., записане у м. Львів 1 січня 2009 р., інтерв'юєр Т. Чолій. *Архів проєкту «Локальна історія»*. <https://livehistory.org.ua/eyewitnesses/a265e7ed-a5e8-4904-83f9-8564456f3a91?search=%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83%D0%BD>

Інтерв'ю-4: Інтерв'ю з Теодорою Витвицькою, 1923 р. н., записане у м. Львів 4 січня 2015 р., інтерв'юєр Ю. Пуківський. *Архів проєкту «Локальна історія»*. <https://livehistory.org.ua/eyewitnesses/5928221e-31de-4103-89c8-a2ddea8edeb2>

Кентій, А. (2009). Доля племінниці Степана Бандери (Огляд архівно-слідчої справи Л. Возняк-Лемик). *Архіви України*, 5, 111–120.

Купчик, Л. (2013а). *Ярослава Менкуш-Заневчик. Невтомна бджілка української ниви*. Львів.

Купчик, Л. (2013б). *Ольга Гладун. Берегиня українського духу*. Львів.

Левицька, І. (2018, 27 лютого). Ольга Горинь: «Михайло казав: Якщо помру в таборах, то буде остання моя послуга Україні». *Інтерв'ю з України*. <https://rozmova.wordpress.com/2018/03/07/olha-horyn/>

Маринович, М. (2012). Атена Пашко: Некролог. *Релігійно-інформаційна служба України*. https://risu.ua/atena-pashko-nekrolog_n106153

Мороз, Р. (2012). *Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня*. Харків: Права людини.

Овсієнко, В. (ред.-упоряд.). (2004). *Три повстання Січків: у 2 т.* (Т. 1: Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи). Харків: Фоліо.

Овсієнко, В. (2005а, 13 липня). Попович Оксана Зенонівна. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. <https://museum.khpg.org/1121202927>

Овсієнко, В. (2005b, 19 липня). Січко Петро Васильович. *Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. <https://museum.khpg.org/1121774680>

Овсієнко, В. (2006а). Возняк-Лемик Любов Євгенівна. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ. <https://esu.com.ua/article-27428>

Овсієнко, В. (2006б). Возняк-Лемик Л. Є. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. (Т. 1: Україна; ч. 1). Харків, 108–110.

Овсієнко, В. (2020, 20 квітня). Сенік Ірина Михайлівна. Розмова. *Інтерв'ю з України*. <https://rozmova.wordpress.com/2020/04/20/senyk-iryna/>

Онишко, Л. (2004). Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. *Український визвольний рух* (Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів). Львів, 16–30.

Паска, Б., Яворська, Р.-В. (2024). Оксана Попович (1926–2004) в українському дисидентському русі. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 3, 12–19.

Пашко, А. (1991). *На вістрі свічки*. Балтимор; Львів; Торонто: Українське незалежне Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка.

Попелюк, Р. (2022, 1 лютого). Фронт підтримки: жінки в українському Русі опору. *Локальна історія*. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/front-pidtrimki-zhinki-v-ukrayinskomu-rusi-oporu/>

Попелюк, Р. (2023a). Внесок дисиденток у легалізацію УГКЦ в УРСР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 37. Львів, 144–157.

Попелюк, Р. (2023b, 11 липня). Не боятися системи: історія правозахисниці Оксани Мешко. *Локальна історія*. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ne-boiatisia-sistemi-istoriia-pravozakhisnitsi-oksani-meshko/>

Попелюк, Р. (2025, 20 червня). Суд над дітьми. Ольга Попадин – про молодь ОУН, два арешти і розстріл друзів. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2025/06/20/165082/>

Русначенко, А. (2004). Організація Українських Націоналістів в українській історії ХХ ст. *Український визвольний рух* (36. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів). Львів, 5–11.

Секо, Я. (2015). Львівське середовище шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*, 1, 88–93.

Содоль, П. (1994). *Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник*. Нью-Йорк.

Соляр, І., Красівський, О. (2021). Трансформація державно-церковних відносин в Україні (1989–2021). *Izdevnieciba Baltija Publishing*, 52–84. doi:10.30525/978-9934-26-211-1-3

Спогади Сенік Ірини про радянські депортації за 1945–1968 роки. *Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР)*, ф. 11, т. 30, арк. 1.

Студня, Н. (2023, 13 вересня). Ким була Віра Свенціцька. *Фотографії старого Львова*. <https://photo-lviv.in.ua/kym-bula-vira-svientsitska/>

Український вісник. Захальний журнал з України, 1–2. (1971). Париж; Балтимор: Перша Українська Друкарня у Франції; Українське Видавництво СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка.

Шелемей, Т. (2017). Громадсько-політична діяльність Михайла Гориня в 1961–1965 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 4, 181–187.

Роксолана ПОПЕЛЮК

Розділ 10
ПАМ'ЯТЬ ПРО «РАДЯНСЬКЕ»
СЕРЕД «ПОКОЛІННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ»:
ДЖЕРЕЛА, ВІДБІР ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ІНФОРМАЦІЇ

У сучасному світі все помітнішим стає суспільний інтерес до осмислення власної минувшини. Проблеми історичної політики, однією зі складових якої є історична пам'ять із відповідними особливостями її формування, в останні роки стали об'єктом наукових зацікавлень українських дослідників. На жаль, це зумовлено і політичними аргументами, і геополітичною ситуацією. Водночас відчутним є брак наукового погляду на процеси, пов'язані з пам'яттю, її конструюванням та інструменталізацією в новітній період української історії.

Хоча студії пам'яті в останні десятиріччя стали досить популярними серед науковців різних галузей, проте часто вони зводяться до аналізу або соціологічних даних, або ж певних комеморативних практик і проявів меморіальної політики. Історична пам'ять – чинник, що визначає суть колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій і бачення стратегії майбутнього розвитку суспільства. Важко переоцінити важливість політики пам'яті щодо радянського минулого для політичного та культурного життя східноєвропейських країн.

Політика пам'яті в Україні є новою сферою державного управління, що визначає необхідність її політологічного осмислення, окреслення загальної сутності, завдань, засобів, механізмів, принципів, моделей упровадження. Тож актуальність вивчення тенденцій розвитку історичної пам'яті в період незалежності України та особливостей її застосування у процесах політичного впливу визначається низкою взаємозалежних чинників теоретичного і прикладного змісту.

Після розпаду СРСР, колишні союзні республіки успадкували широкий набір інструментів політики пам'яті й ідеологічної індоктринації людини. Вибір стратегії поведження з радянським минулим визначав їхню «долю» у кожній із країн. Деякі були зруйновані або стерті, деякі – адаптувалися без втрати свого ідеологічного зна-

чення, інші – не зникли, проте втратили або змінили свій символічний зміст. Ще до сьогодні соціальні пріоритети, звичаї та навіть міфи радянського минулого впливають на політичний вибір і переконання жителів уже незалежної України.

Дослідницький напрям *memory studies* (студії пам'яті, меморіальні студії) набуває все більшої популярності, що актуалізує цінність комплексного аналізу механізмів формування колективної пам'яті та особливостей її впливу на розгортання суспільних, зокрема політичних, відносин, процесів, цінностей. На відміну від пам'яті як такої, «історична пам'ять» генетично запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, а й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду (Нагорна, 2010, с. 3–13). Ситуацію зі специфікою трактування історичної пам'яті можна було б не формулювати так жорстково, якби війна за українську історію не ставала все запеклішою. Російсько-українська гібридна війна продемонструвала міру впливовості історичних наративів на суспільне життя у пострадянських країнах і довела, що спекуляції на ґрунті різних моделей історичної пам'яті можуть стати однією із причин загострення сучасних збройних конфліктів. Особливий інтерес для цього дослідження становлять 2014–2015 рр., з огляду на докорінні трансформації у державних практиках політики пам'яті щодо радянської спадщини, які відбулись у той час.

Тож метою дослідження є аналіз чинників, які вплинули на формування «радянськості» та її уявлень серед покоління, яке народилось у часи незалежності. Завдання дослідження – з'ясувати, наскільки сильним є вплив радянського минулого на життя, світогляд чи моделі поведінки у покоління, яке народилося через більш як 15 років після розвалу СРСР.

Джерельною базою дослідження стали власні польові спостереження, зібрані матеріали соціологічних досліджень у 2014–2020 рр., збірники статистичних даних. Методологія та методика опрацювання матеріалів анкетувань здійснювалася за прикладом соціологічних досліджень Жана Тошченка (Toshchenko, 2010, р. 37–52) та Олександра Вишняка (Вишняк, 2013, с. 32–40).

Методологічне підґрунтя складають теоретичні розробки проблем посткомуністичного, пострадянського повсякдення. Розмірковуючи про явища радянськості та їх суть, історик Андрій Заярнюк відзначив: «...фрагменти радянського, які замість того, щоб зникати,

все ще густо наповнюють довколишній простір і мають шанси надовго залишатися в ньому, незалежно від успіхів державо-, націє- і будь якого іншого будівництва. Ці фрагменти залишаються у пострадянському просторі саме тому, що вони не залишкові, а сконструйовані, вихоплені та використані у новому контексті» (Заярнюк, 2004).

У сучасній історіографії для означення реалій радянського минулого найчастіше застосовують термін «радянськість» (Харчун, 2009, с. 180–192). Цей термін означає комплекс моральних, соціальних, ціннісних, матеріальних стереотипів, які сформувалися у громадян СРСР та завдяки комунікативній пам'яті передались, а часто трансформувались і в уявлення «покоління незалежності». Оскільки радянський період належить до т. зв. недавнього минулого, то пам'ять про нього може включати різні інтерпретації одних і тих самих подій. Адже пам'ять про радянське минуле позбавлена певної організації, бо може трансформуватися ще у процесі щоденного спілкування та по-різному інтерпретувати одні і ті ж події.

Різні аспекти історичної пам'яті та політики пам'яті в сучасній Україні представлені у дослідженнях: Лариси Нагорної (Нагорна, 2012), Георгія Касьянова (Касьянов, 2008) та ін. Група дослідників: Олександр Беленок (Беленок, 2012, с. 390–410), Юрій Левада (Левада, 2002, с. 7–13), Еліна Позднякова-Кирбят'єва (Позднякова-Кирбят'єва, 2014, с. 64–69) часто радянське минуле представляють як ностальгічне та пов'язують ностальгію здебільшого із потребою порядку, спогадами про дитинство і молодість або ж із накладенням теперішніх проблем на минулі досягнення.

Сам радянський соціум, будучи візуально колективістським, відчував дефіцит спільного, що могло б людей позитивно об'єднувати, там були лише вузькі маленькі групи (сімейні, товариські, фахові), які могли бути ресурсом виживання людини. Радянська людина ніби увесь час прагнула перейти у режим виключення із «загальних правил», не нести відповідальності ні за що (окрім своїх близьких), зреалізувати своє алібі («я ні при чому», «держава – це не я»). Однак ця ж радянська людина почувалася винуватою, порушником норм, і тоді, коли дотримувалась усіх правил, навіть не писаних.

Польський соціолог Петр Штомпка (Piotr Sztompka) писав про цивілізаційну некомпетентність населення посткомуністичних країн, де патерналізм домінував над індивідуалізмом, фатум над активною життєвою позицією, міфи над реальністю. Людина-індивід

вважалась носієм попередньо поставлених завдань, підкорялася суспільству, її особиста відповідальність була розмита, а в помилках звинувачувалися зовнішні обставини, відтак стратегією адаптації було «не висовуватись», «розчинитись в оточенні» (Штопка, 2001, с. 3–12).

Сучасні історичні дослідження радянського минулого доводять, що влада ніби спеціально створювала атмосферу невпевненості, небезпеки. Така тривога потрібна була, щоб контролювати дії людини, тому коли небезпеки не було, її вигадували, бо тоді людина готова терпіти все, готова підтримувати деякі ненормальні акції і якості влади задля спокійного життя, такою людиною легше управляти, а отже, владі потрібний заляканий народ. Через це радянська людина була песимістичною і пасивною. Життєвий досвід переконав радянську людину в тому, що будь-які її зусилля щось змінити не просто марні, а й можуть бути причиною репресій і жорстких санкцій з боку влади (Коляструк, 2017, с. 47).

Ще до сьогодні в українському інформаційному просторі не існує усталеної оцінки радянського минулого, ба більше, інтерпретація окремих подій ХХ ст. кардинально відрізняється в різних регіонах України: від повного засудження до звеличення. Ці відмінності старанно культивуються окремими групами політичного інтересу (від націоналістів до комуністів) та інструменталізуються в політичній боротьбі. Таке використання пам'яті й історії створює низку проблем, аж до загрози територіальній цілісності держави. Особливістю відтворення минулого, на думку Алли Киридон, є «факти життєвого досвіду людини в контексті історичних умов певного періоду, до яких вона так чи інакше була безпосередньо причетна» (Киридон, 2019, с. 107). Спогади, наповнені експресією почуттів, забезпечують умови для пояснень, зізнань, усвідомлень і характеристик внутрішнього та зовнішнього середовища. Слід визнати, що чинником живучості *homo soveticus* стала непослідовність і незавершеність політичної та економічної модернізації України в роки незалежності. Початковий період «суверенності» України був витрачений на «розбудову» незалежної держави, яку здійснювала верхівка «родом» із радянського минулого, а відтак формувала нову державу і суспільну культуру як відображення радянської повсякденності. Така двоїстість незалежної модернізації (у різних сферах і рівнях) підживила усядковану від радянського минулого культуру мас.

Відтак формування певних уявлень щодо реалій радянського повсякдення викликає особливу зацікавленість дослідників, оскільки ще є багато носіїв живої пам'яті, які можуть через свій особистий і суб'єктивний соціальний досвід впливати на формування уявлень про радянське у молодого покоління. Це засвідчується результатами опитувань Е. Позднякової-Кирбят'євої, яка стверджує, що радянське минуле є популярною темою розмов у сім'ї та цікавить більшість жителів сучасної України (Позднякова-Кирбят'єва, 2014, с. 65–67). Окрім цього, дослідниця не лише акцентує на різнополярному емоційному ставленні до минулого, вона стверджує, що значна частина респондентів, старших 60 років, не має певних почуттів із приводу подій радянського минулого, що відкриває можливості для маніпуляцій настроями людей.

В українському суспільстві, як і в суспільствах колишніх соціалістичних країн Східної Європи, ми маємо справу не з результатом роботи з радянським, а з процесом формування/не формування дистанції з ним. В Україні це відбувається під впливом різних факторів, найпотужнішим серед яких є декомунізація та рерадянізація, що стала одним із векторів російської пропаганди в українському інфопросторі 10-х років XXI ст. Обидва пов'язані з політикою мнемотичної цензури, тобто з практиками вибіркового забуття, однак мета першого – руйнування символу, а другого – відмова від радянського як травматичного й репресивного досвіду. Попри намагання захистити український інформаційний простір від системних російських впливів, дискурс «рерадянізації» у вигляді ностальгії за радянським повсякденним і побутовим залишається (різною мірою у різних регіонах та різних вікових групах) актуальним (Стяжкіна, 2017, с. 210). Це означає, що відтворення радянського не є проблемою винятково агресивного зовнішнього впливу, а й що поруч із відкритою і промовленою «тугою за СРСР» в Україні залишаються актуальними як явні, так і неявні, приховані практики радянського, які, на думку Г. Касьянова, позначились навіть на способах розробки й проходження законів про декомунізацію (Ностальгія за СРСР, 2014).

У сучасних умовах формування уявлення про радянське минуле викликає жвавий інтерес, насамперед серед «покоління незалежності», адже є багато живих носіїв пам'яті, а вони можуть впливати на особисті досвіди та пам'ять про радянське минуле серед молодого покоління. Окрім того, на сьогодні ще відсутній спільно

вироблений консенсус щодо оцінки радянського минулого, відтак пам'ять може поляризуватися під впливом тих чи тих інформаційних чинників.

У представленому дослідженні проаналізовано проблему ставлення до радянського минулого за результатами опитувань, проведених у березні–травні 2014 р. та весною 2016 р. серед студентів різних факультетів ЛНУ ім. І. Франка. Загалом, в опитуванні взяло участь 250 студентів. Програми анкет спрямовані на дослідження проблем колективної пам'яті, що трансформувалася в уявлення сучасного молодого покоління, яке фактично не було безпосередніми учасниками досліджуваних подій, проте має власну думку щодо цих проблем. Такі матеріали: дають змогу вивчити механізм передачі інформації поміж поколіннями, простежити, яку роль у досліджуваних процесах відігравали різноманітні джерела та суб'єктивний досвід безпосередніх носіїв інформації; показують, як пам'ять про радянське формується та підтримується у процесі повсякденного спілкування. Результати дослідження показують різні інтерпретації одних і тих самих подій та явищ, допомагають простежити, як сучасні уявлення та пріоритети впливають на конструювання знань про минуле.

На формування історичних уявлень покоління, що не проживало в радянський період, впливає широкий інформаційний простір і дуже різноманітні й доступні джерела інформації: від шкільних освітніх програм до різних сегментів «культурної індустрії», а також інтернет, преса, книжки, ігрові індустрії. На запитання, чи розповідали батьки про своє життя за радянської влади, більшість респондентів відповідала ствердно (42 % – «так, детально», 55 % – «так, але небагато»). Таким чином, на уявленнях про радянське минуле суттєво позначаються родинні досвіди, а з 2016 р. проявляється вплив політичної ситуації в країні. Тому часто візуальна репрезентація минулого представлена амбівалентною пам'яттю, а радянське минуле сприймається як конфліктне або «чуже».

Це підтверджує тезу про те, що у формуванні історичних уявлень про радянське минуле важливу роль відіграє комунікативна пам'ять, яка розповсюджується безконтрольно, а спогади є доволі суб'єктивними, часто емоційно забарвленими, адже задаються особистим та комунікативним досвідом і можуть формуватися у процесі міжособистісної взаємодії.

Респонденти часто вагалися, оцінюючи радянське минуле, адже, з одного боку, під впливом освіти, культури та сучасних подій серед молоді сформувався негативний погляд на радянське, як «незручне минуле»; з іншого – радянський спадок є частиною їх ідентичності, що не дозволяє повністю дистанціюватися від цього періоду. Розгубленість в оцінці радянського минулого супроводжується тим, що, наприклад, студенти-історики поділяють думку про важливість збереження «слідів» минулого, проте їхня позиція визначається не завжди об'єктивним науковим зацікавленням, а трансформується через власний суб'єктивний досвід когось із членів родини.

Відповідаючи на питання анкети «Оцініть радянський період в історії України», більшість респондентів обрала негативні відповіді (45 % опитаних оцінили період «негативно», 17 % – «швидше негативно»). Окрім того, 51 % серед респондентів одностайні в оцінці «негативно» для «сталінського періоду», а 49 % – для періоду «Перебудови». Варто зауважити, що досить високим залишається відсоток невизначеності щодо інших періодів, який коливається у діапазоні 20–25 %.

На запитання «Чи варто зберігати пам'ять про радянський період і передавати її далі наступним поколінням?» 17 % відповіли, що це вже в минулому, 38 % опитаних переконані, що питання про радянське минуле і досі актуальне, однак потрібно, щоб пройшов час, «бо люди ще не встигли відійти від усіх радянських норм і догм», а лише 38 % дали ствердну відповідь “Так”. Відповідь “Ні” в анкетах обґрунтовувалась найчастіше сучасною політичною ситуацією і претендуванням Росії на українські території, фізичною присутністю «норм СРСР», поверховістю змін у суспільстві, де ще працюють механізми, закладені у радянський період. Такі респонденти схильні до твердження, що українська історія повинна розвиватись окремо від радянської, яка несла згубний ідеологічний, тоталітарний вплив, тому сучасному суспільству не потрібна радянська культура, а навпаки українські історія та культура мають протиставлятися радянським, часто у контексті російських. Тут варто зацентувати, що серед відсотка ствердного “Ні” лише 13 % – студенти історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка.

Відповідь “Так” обґрунтовувалась впливом минулого на майбутнє, «щоб наступні покоління знали і робили висновки», «це частина історії», «така історія України».

Визначаючи ставлення опитаних респондентів у їх оцінці тих чи тих подій радянської історії, їх здебільшого можна розділити на дві групи:

– негативні: Голодомор, репресії, Друга світова війна, Чорнобильська катастрофа, русифікація, кумівство, компартійна система. (Зауважу, що не змогли дати відповідь на це запитання 17 % опитаних);

– позитивні: розвиток промисловості, проголошення незалежності України, «Відлига», смерть Іосіфа Сталіна (Іосиф Сталин), українізація, УПА. Однак багато респондентів залишили це запитання без відповіді (24–32 %).

Ситуація у сприйнятті радянського минулого ускладнюється ще й тим, що студенти звикли сприймати історичні явища у чорнобілому світлі, відповідно національне оцінюється як «добре», а радянське – «погане». Це перетворює радянський період та його спадщину на «незручне минуле» для студентів, а оскільки означення «радянський» асоціюється для них із регресивним явищем, вони намагаються дистанціюватися від нього і в світоглядному аспекті. 39 % опитаних заявили, що не вважають культурний та історичний спадок СРСР/УРСР частиною власної ідентичності.

Якщо розглядати ставлення молодих громадян сучасної України до історичних подій радянського минулого (окремо опитування проводилося серед учнів старших класів шкіл Львова віком 14–18 років у 2018–2020 рр.), то видно, що їх історична свідомість є достатньо консервативною та змінюється під впливом часу, соціокультурних і політичних умов. Завданням опитування було з'ясувати, наскільки сильним є вплив радянського минулого на життя, світогляд чи моделі поведінки у покоління, яке народилося через понад 15–20 років після розвалу СРСР. Тут варто зауважити, що повномасштабне вторгнення могло змінити уявлення опитаних респондентів, бо ж вторгнення ворога згуртувало українське суспільство, змінило реакції опитаних про довіру, коло «своїх», погляди на кар'єру чи корупцію.

Хоч є багато даних про дорослих українців, опитування серед підлітків проводяться дуже рідко. Проведене опитування показало, що багато підлітків прагматичніше ставляться до роботи, ніж їхні батьки. Вони вірять, що талантом можна заробити. Також проведене анкетування серед учнів середніх шкіл фокусувалося на їхніх поглядах щодо економіки та моралі (наприклад, чи вірять вони

в сильного лідера, чи довіряють людям, чи підтримують ринкову економіку). Для початку слід зауважити, що підлітки більше, ніж дорослі, цінують самостійність. Половина підлітків вважають, що соціальний пакет – справа держави, інша ж половина віддає перевагу спільному та самостійному забезпеченню, опитані респонденти не схильні делегувати сильному авторитарному лідеру керування їхнім життям. Водночас опитані респонденти визнають, що робота є великою частиною їх життя. Дві третини сказали, що вони скоріше «працюють, щоб жити», а не навпаки. Яка ж це має бути робота? Тут думки підлітків розділилися. Приблизно однакова частина підлітків (35–40 %) хочуть мати власну справу, а 30–38 % воліли б мати невеликий, але стабільний заробіток (Матеріали-1).

Щодо поглядів підлітків стосовно умовних «пострадянських» цінностей, то можна зробити висновок: більшість погодилися, що довіряти можна тільки своїм і що приватна власність має бути недоторкана. Як і у випадку попередніх відповідей, респонденти демонструють більшу схильність до сучасної капіталістичної етики (працювати – це добре, власність – це добре), але «довіряти чужим не варто», «незамінних людей не буває». Респонденти достатньо позитивно оцінюють розпад СРСР, а відтак негативно сприймають період перебування України у його складі та всі події, пов'язані з діяльністю КПУ та її членів; насамперед негативно сприймають трансформацію компартійної номенклатури у сучасну політичну еліту України.

Для повного формування образу «радянського» варто звернути увагу на уявлення серед сучасної молоді про компартійних працівників. Моделі уявлень про їхні образи асоціюються з двома поняттями: комуністичною ідеологією, впровадження якої у сферу державного будівництва призвело до трагічних наслідків; системою пільг і привілеїв, які сучасна молодь деякою мірою навіть схильна перебільшувати, накладаючи на неї сучасні уявлення про корупцію і хабарництво й не розуміючи різниці у межах дозволеного й того, що можна виставляти на показ тоді й тепер.

Опитані студенти, зокрема, наголосили на «різниці статусу», різко негативно висловилися щодо пільг і привілеїв, вказуючи на першість партійної номенклатури в отриманні автомобілів і квартир та доступі до дефіцитних товарів, прагненні до влади, закритості компартійних працівників. На думку респондентів, в умовах «комуністичної рівності» та «соціальної справедливості»

пільги та привілеї для партпрацівників були недоречними, «саме пільги та привілеї спричинювали до масових корупцій та хабарництва», «щодо середньостатистичного партійного працівника, то його побут був дещо біднішим та схожим до побуту звичайного населення, проте в нього ще залишались зв'язки і він знав, як ними користуватись» (Матеріали-3). Серед негативних конотацій модельованого образу можна навести визначення партійних працівників як «людей, що нехтують своїми власними амбіціями, рисами характеру, заради існуючої ідеології», це – «людина, яка у будь-який спосіб хоче досягти висот», «без'язикий, обмежений виконавець».

Водночас опитані респонденти намагалися й якось зрозуміти ситуацію партійного працівника як людини, яка ставала гвинтиком системи. Доволі часто вони згадували про безпорадність особистості перед системою. Зокрема, майже 20 % опитаних студентів ствердили, що для партійних працівників поняття «вільний» не існувало взагалі, а більшість згадали про «вказівки згори», приписи. Респондентам відомо, що: «партійні працівники часто дотримуючись різноманітних обмежень, часом діяли всупереч власних принципів, переконань, бажань, часто діяли не в інтересах свого народу, друзів, сусідів, мусіли підлаштовуватись під існуючу ідеологію», «партійні працівники повинні були дотримуватись певного шаблону поведінки, запропонованого вищим керівництвом», «дії партійних працівників, що виходили за рамки дозволеного курсу розцінювались як порушення, що тягнуло за собою обов'язкову відповідальність», «в них були обмеження та правила у всьому, змушені були підкорятись вищим у партійній системі працівникам» (Матеріали-3).

На запитання «Чи засуджуєте Ви осіб, які обирали партійну кар'єру?» 80 % опитаних дали негативну відповідь. Таке виправдовування вони обґрунтовували тим, що: «у той період це вважалося одним із тих занять, які допоможуть закріпитись у партійних кадрах, а в майбутньому допоможуть у приватному житті», «обираючи таку кар'єру вони знали, що повинні змінити своє життя», «часто в партпрацівників просто не було вибору» (Матеріали-3). Водночас опитана молодь зійшлася на думці, що існуючим в УРСР номенклатурним кадрам не вистачало ширшого бачення ситуації як на політичній, так і на соціальній ниві, «незалежності від кумівства», частково навіть відчуття реальної ситуації в суспільстві, «почуття

справедливості». Студенти зауважували, що партійні працівники часто не розуміли чи не хотіли бачити реальної ситуації навколо, «таке відчуття ніби жили поза межами реальності», вони настільки звикли жити за «подвійними стандартами», що у повсякденній роботі «забувають повертатися до реальності» та самостійності у прийнятті рішень. Респонденти твердили, що «партійна кар'єра ставала для людини лицемірним шляхом уперед, без огляду на втрати, перешкоди» (Матеріали-2). Інколи в їхніх висловлюваннях можна простежити мотив співчуття до партійних працівників, розуміння, що їм доводилося багато чим жертвувати та переступати через себе та свої принципи.

На уявленнях молоді про радянське минуле суттєво позначилися сучасні події. Так, наприклад, радянський період викликав різко емоційно негативну реакцію в молодого покоління наприкінці 2013 р., під час подій Євромайдану через уявлення про нього як про перешкоду до європейського майбутнього. Варто зауважити, що матеріали, отримані у 2016 р. і пізніше, є більш емоційними та критичніше налаштованими щодо радянського минулого, аніж це було навесні 2014 р., а опитані респонденти здебільшого намагалися дистанціюватися від категорії «радянського». Анкетування, проведені у 2019–2020 рр., є ще більш стриманими. Це доводить розмитість образу радянського минулого в уявленнях сучасних молодих українців і дає підстави стверджувати, що оцінка історичних подій, пов'язаних із категоріями «радянського», продовжує ділити суспільство на «радянське» та «пострадянське». А опитані респонденти всіляко намагаються дистанціюватись від представників старшого покоління, їхніх норм та ідей; відтак часто у їхній свідомості «радянське» асоціюється з регресом, тому вони намагаються хоча б світоглядно відокремитись від цієї доби.

Отже, історичні оцінки та уявлення покоління, народженого вже за незалежної України, є результатом взаємодії різних агентів впливу: система освіти, родинна пам'ять, «культурна індустрія», мас-медіа. На запитання про те, чи розповідали їм батьки про життя за радянської влади, абсолютна більшість респондентів (87 %) відповіла ствердно (35 % – «так, детально», 52 % – «так, але небагато»). Свій вплив також мають медіа, насамперед телебачення, які, поширюючи інформацію про обрані ними ж «важливі» дати, маркують важливість цих подій, порівняно з іншими, які є «невимов-

леними», а отже забутими. Але провідним чинником у формуванні історичних оцінок, зважаючи на системність і цілеспрямованість впливу, є освіта. У сфері освіти схема інтерпретації радянського часу визначена наративом боротьби за національну незалежність українців.

Інший погляд на радянський період представлений у сфері культурної індустрії, яка часто репрезентує образ «наївного», «нестрашного» радянського минулого. Це особливо помітно, зважаючи на те, що радянський кінематограф, насамперед комедії, є досить популярним у пострадянській Україні. Розважальність і неконфліктність радянських кінофільмів сприяють формуванню у глядача іронічного ставлення до радянського повсякдення, яке здебільшого є основою сюжетів цих фільмів, хоча воно може викликати певну ностальгію у населення України, бажання «відчути/пізнати» минуле, без інтенції до його повернення чи возвеличення. Також потрібно відзначити, що радянська дійсність, показана у цих фільмах, поступово втрачає свою «впізнаваність» і привабливість для молодого покоління: що молодші студенти, то важче їм було назвати улюблені радянські фільми.

Важливим моментом є те, що, на думку студентів, в історії радянського періоду і досі є чимало «білих плям», що є наслідком впливу продуктів «культурної індустрії»; різних документальних, історичних фільмів і програм із властивим їм потягом до таємниць, того обсягу інформації, яку студент може легко знайти в інтернеті, але якої бракує у шкільному курсі, а також результатом досить спрощеного й однобічного представлення радянської історії в шкільному курсі, яке залишає враження «несправжності» минулого і лише акцентує на розриві між історією та справжнім життям.

Однак категоричні заяви студентів про українськість чи європейськість їхнього світогляду – радше бажана декларація, ніж констатація факту. Ідентичність молодого покоління все ще значною мірою формується в опозиції до російської/радянської, а не на основі усвідомлення та прийняття певних спільних цінностей, адже бракує розуміння того, що, власне, означає ця «європейськість». Тому, протиставлення виникає не між європейським і радянським світоглядом, а радше між «радянськими» людьми і тими, хто «радянськими» бути не хоче.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Беленок, А. (2012). Симптоми ностальгії по советському прошлому в колективних представленнях населення України. *Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць*, 4(15). Київ, 390–410.

Вишняк, О. (2013). Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз). *Національна та історична пам'ять*, 6, 32–40. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ntip_2013_6_6.pdf

Заярнюк, А. (2004). Повсякденна радянськість пострадянського сьогодення. *Критика*, 3, 9–10.

Касьянов, Г. (2008). Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір. В Г. В. Касьянов (упоряд. і наук. ред.), *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 15–16 грудня 2005 р.)*. Київ, 14–20.

Киридон, А. (2019). Спогад і пост-пам'ять у символній системі координат (ре)конструювання минулого. В О. А. Коляструк (відп. ред.), *Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації (Із циклу «Повсякдення: візії та смисли»): збірник матеріалів IV Всеукраїнського науково-теоретичного семінару (Вінниця, 27–28 квітня 2018 р.)*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 105–116.

Коляструк, О. (2017). (Пост)радянська повсякденність українського соціуму: між травмою, ностальгією і сподіванням. В О. А. Коляструк (відп. ред.), *Радянськість: спроба діагностики крізь призму повсякденності: збірник матеріалів II Всеукраїнського науково-теоретичного семінару (Вінниця, 7–8 квітня 2016 р.)*. Вінниця, 152.

Левада, Ю. (2002). «Человек ностальгический»: реалии проблемы. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 6, 7–13.

Матеріали-1: Матеріали опитування, проведеного серед учнів старшої школи № 3 м. Львів 2017–2018 рр. *Архів автора*.

Матеріали-2: Матеріали опитування студентів гуманітарного факультету та факультету суспільних наук УКУ 2019–2020 рр. *Архів автора*.

Матеріали-3: Матеріали опитування студентів ЛНУ ім. І. Франка 2014–2020 рр. *Архів автора*.

Нагорна, Л. (2010). Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів. *Історичний журнал*, 1–3, 3–13.

Нагорна, Л. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ, 324.

Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. (2014). *Rating Group*. <https://www.ratinggroup.ua/news/nostalgia-po-sssr-i-otnoshenie-k-otdelnym-lichnostyam>

Позднякова-Кирбят'єва, Е. (2014). Соціально-історична пам'ять про радянське минуле: емпіричне дослідження. *Грані*, 8(112), 64–69.

Стяжкіна, О. (2017) Радянський hidden curriculum як елемент символічного обміну в культурній пам'яті суспільства. В О. А. Коляструк (відп. ред.), *Радянськість: спроба діагностики крізь призму повсякденності: збірник матеріалів II Всеукраїнського науково-теоретичного семінару* (Вінниця, 7–8 квітня 2016 р.). Вінниця, 210.

Харчун, В. (2009). Рецепція комунізму і сучасний український проєкт. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Спец. видання: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи* (Вип. 13–14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи). Харків: ТОВ «НТМТ», 180–192.

Штомпка, П. (2001). Культурна травма в посткомуністическом обществе. *Социологические исследования*, 2, 3–12.

Toshchenko, Zh. T. (2010). Historical Consciousness and Historical memory: An Analysis of the Current Situation. *Russian Studies in History*, 49/1, 37–52.

Юлія ШЕЛЕП

РОЗДІЛ 11

УГКЦ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: КОМЕМОРАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У другій половині ХХ ст. УГКЦ пережила період переслідувань і підпілля в СРСР, а згодом, після його розпаду, почала легалізацію та відновлення своєї діяльності.

Розвиток УГКЦ було перервано 1939 р., коли західноукраїнські землі ввійшли до складу УРСР. Тоталітарний режим одразу ж повів наступ на Церкву, обмежуючи її впливи в освітньому, культурному та громадському житті закриттям церковних навчальних закладів, забороною видавництва церковної періодики та літератури, обмеженням діяльності чернечих чинів і згромаджень. Чимало національно свідомих священників були репресовані. З приходом «других совєтів» та після смерті митрополита Андрея Шептицького у 1944 р. органи НКВС взялися за арешти верхівки греко-католицького кліру. У квітні 1945 р. арештовано нового очільника греко-католиків Йосифа Сліпого, згодом єпископів Никиту Будка, Миколая Чарнецького, Григорія Хомишина, Івана Лятишевського, яких засудили за «антирадянську діяльність» на різні терміни ув'язнення, звідки більшість із них не повернулася (Карліна, 2025).

На тлі цих подій, обезголовлення управління Церквою, створено Ініціативну групу, яку очолив Гавриїл Костельник. Активісти отримали від спецслужб доручення підготувати ґрунт для приєднання «уніатів» до РПЦ, що відбулося під час Львівського псевдособору 8–10 березня 1946 р., коли на догоду сталінському режимові було скасовано Берестейську унію 1596 р. й ухвалено рішення про ліквідацію УГКЦ та її інкорпорацію до складу РПЦ. Під час багатьох приватних зустрічей зі священниками Г. Костельник стверджував, що справа обмежиться лише формальним переходом під РПЦ, але буде збережена можливість відправляти обряди без жодних змін, і що тільки такий вихід є найкращим для вірян. Одночасно представники Ініціативної групи систематично інформували владу про священників, які опиралися переходу. Вижила Церква у формально-православних структурах як «підпільна», в ГУЛАГу, у вигнанні і в підпіллі на теренах Західної України. Від весни 1946 до літа

1989 рр. УГКЦ існувала лише у підпіллі (Шкрібляк, 2023, с. 355). Львівський собор 1946 р. не став моментом рішучого повороту уніатського духовенства і вірних до православ'я, на що розраховував радянський уряд та ієрархи РПЦ. Він був лише одним із етапів процесу ліквідації УГКЦ, складовою частиною антиунійної політики радянського режиму в загальному процесі радянізації західно-українських земель у післявоєнний період. Єдиним досягненням ініціаторів проведення собору, якщо можна так вважати, була імітація легітимності й спроба представити світовому суспільству насильницьку акцію як «вільне волевиявлення українського народу». Але ці намагання виявилися марними, про що свідчили реакція і відгуки у пресі органів держави та численної української діаспори. Для світового суспільства було очевидним, що широкомасштабну акцію ліквідації УГКЦ, в епіцентрі якої опинився Львівський собор 1946 р. із його рішеннями, здійснив комуністичний режим спільно з РПЦ у її інтересах. Вона була спрямована проти Ватикану та католицизму й мала ціль послабити їхні позиції у християнському світі (Концур-Карабінович, 2020, с. 258). Тогочасний собор у проведеному вигляді юридично не спроможний був вирішувати питання про возз'єднання Церков. Зібрання, іменоване як собор УГКЦ, відбулося без участі її єпископів, які перебували в тюрмах і на засланні. Це автоматично робило його неканонічним, а прийняті у такому випадку рішення були незаконними, оскільки грубо порушували встановлені Вселенськими соборами церковні закони. Тож жодне рішення Львівського собору за церковними канонами не можна вважати легітимним. Подібно радянська влада вчинила і на Закарпатті. Після вбивства мукачівського єпископа Теодора Ромжі 1947 р. почалося масове знищення УГКЦ по всьому краю, яке завершилося 1949 р. офіційним з'єднанням із РПЦ (Карліна, 2025).

Незважаючи на арешти верхівки церковної влади, деякий час вдавалося підтримувати адміністративне управління. Навесні 1945 р. митрополит Йосиф Сліпий призначив одразу чотирьох адміністраторів митрополії – своїх наступників: єпископів Микиту Будку і Миколу Чарнецького, архимандрита Климентія Шептицького та віце-провінціала Чину редемптористів Йозефа де Вохта (Jozef de Vocht). Після того, як органи НКВС у квітні 1945 р. заарештували обох єпископів разом із митрополитом, митрополію очолив о. Климентій Шептицький. Унаслідок його арешту в червні 1947 р. управління перейшло до о. Й. де Вохта, громадянина Бельгії. Після

ліквідації монастиря на Голоску 17 жовтня 1948 р. його разом з усіма республіканцями вивезли до Унева, а згодом змусили покинути Галичину наприкінці 1948 р. Обов'язки керівника митрополії він поклав на о. Івана Зятника. Але органи МДБ і його заарештували та вивезли в Сибір, де в 1952 р. священник помер від побоїв. Обов'язки підпільного керівника Церкви взяв на себе о. Микола Хмільовський, який під псевдонімом Михайло Лаврівський переховувався в уцілілих жіночих монастирях, звертався до кліру і вірних із листами, піднімав їх дух у боротьбі за збереження Церкви в катакомбах. Водночас він співпрацював з українським підпіллям ОУН і УПА. Проте й М. Хмільовського у 1949 р. схоплено та засуджено на заслання (Gudziak, Hurkina, Turij, 1998, s. 312). Залишившись без вищої ієрархії, місцеві структури Церкви продовжували діяти. Попри переслідування, значна частина греко-католицького духовенства надалі чинила впертий опір комуністичному режимові. Він мав різні форми та методи: від відвертої відмови прийняти православ'я, агітації серед вірних до офіційних відмов від своїх парафій і підпільних відправ церковних обрядів. Широкомасштабними силовими та пропагандистськими акціями вдалося повернути до православ'я 1 124 священників і передати РПЦ майже 2 500 церков Західної України (Концур-Карабінович, 2020, с. 266).

У 1955–1956 рр., унаслідок ліквідації Никітою Хрущовим (Никита Хрущев) системи таборів ГУЛАГ, кількості греко-католицьких священників і ченців було звільнено з таборів та дозволено їм повернутися в Західну Україну. Серед них були два єпископи: Миколай Чарнецький, який повернувся до Львова, й Іван Латишевський, єпископ-помічник із Станіславівської єпархії, який повернувся до Станіслава. Хоч їм і була заборонена душпастирська діяльність, вони продовжили свої єпископські обов'язки, підпільно висвятивши певну кількість священників. Оскільки багато греко-католицького духовенства, яке формально служило як священники православні, звернулося до єпископів із проханням про розгрішення і повторне прийняття їх у лоно УГКЦ, у 1956 р. єпископ М. Чарнецький ухвалив рішення, щоб вони продовжували надавати душпастирські послуги вірянам у РПЦ, таємно належачи до Греко-католицької церкви. Таким чином, нелегальна УГКЦ, не маючи жодної можливості легально служити вірним, формально утвердила свою присутність у РПЦ завдяки «підпільному» греко-католицькому духовенству та навіть поповнюючи, певною мірою, ряди своїх священників у

«підпільних» греко-католицьких духовних семінаріях (Bociurkiw, 1991). Повернувшись із місць позбавлення волі, греко-католицькі священники активно долучилися до діяльності катакомбної Церкви. У звіті до Москви від 10 грудня 1956 р. уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР Григорій Корчовий доповідав, що із 267 священників, що повернулися, лише 14 погодилися очолити православні парафії, а решта перейшли на цивільну роботу та здійснювали підпільні богослужіння у греко-католицькому обряді, до того ж стали «моральною базою оунівського підпілля». Призначення Йосифом Сліпим Василя Величковського на посаду архієпископа виявилось надзвичайно вдалим вибором. У 1959 р. папа Іван XXIII (Ioannes PP. XXIII) номінував його єпископом; архиєрейські свячення прийняв 4 лютого 1963 р. від звільненого з ув'язнення митрополита Йосифа Сліпого у Москві. Надалі єпископ В. Величковський був місцеблюстителем глави УГКЦ в Україні. Він спричинився до широкої розбудови Церкви в катакомбах. За його ініціативою розпочався процес повернення священників, що примусово прийняли православ'я. Василь Величковський заснував три таємні жіночі монастирі у Львові: Служебниць, Василіанок і Святого Вікентія, де дівчата складали чернечі обіти. У таємній резиденції у Львові він зустрічався з генеральним вікарієм у м. Перемишль Василем Гриником, через якого підтримував регулярний зв'язок із кардиналом Йосифом Сліпим (Блаженний мученик кир Василь Величковський, 2018). На випадок свого нового арешту, Василь Величковський 1964 р. висвятив на єпископа Володимира Стернюка та згодом на єпископів-помічників – Никанора Дейнегу, Петра Козака та Йосифа Гірняка. У 1967 р. він доповідав кардиналу Й. Сліпому, що в Галичині й Закарпатті діють 150 парохів, понад 100 василіан, 60 студитів, 54 редемптористи. У 14 таємних домівках перебували 240 монахинь василіанок. Із православ'я повернулися орієнтовно 50 священників, ще 40 були таємно висвячені, адже назріла потреба готувати священників із молоді нової генерації, яка виросла в умовах тоталітарної системи, панування атеїстичної ідеології. На підпільні семінарійні курси підготовки здебільшого залучалися сини і родичі греко-католицьких священників та миряни-активісти Церкви. Окрім того, практикувалося навчання кандидатів у православних семінаріях, а також римо-католицьких – у м. Рига й м. Каунас. Підпільне навчання тривало від чотирьох до семи років у приватних домівках за участі кількох, а іноді одного

слухача та проводилося досвідченими священниками. Успішно склавши іспити перед старшими священниками, кандидати в священники допускалися до висвячення, яке здійснювали єпископи В. Величковський, В. Стернюк та ін. З конспіративними цілями практикувалося висвячення кандидатів із Львівщини у станіславських єпископів і навпаки (Концур-Карабінович, 2020, с. 266). У 1969 р. було заарештовано єпископа В. Величковського, а також відомих священників у Коломиї, здійснено обшуки в єпископа Володимира Стернюка, у помешканнях священнослужителів та активістів Церкви. Були зняті з реєстрації багато храмів. Наступ на релігію і УГКЦ тривав упродовж наступних років, щоправда у менш брутальних формах. КДБ широко застосовував провокації, щоб дискредитувати греко-католицьку ієрархію, зокрема єпископа В. Стернюка. У 70 закритих храмах західного регіону влада облаштовувала антирелігійні, насамперед антиуніатські, музеї та галереї, які поряд з іншими чинниками активізували ідеологічну пропагандистську діяльність, спрямовану на місцеве населення (Боцюрків, 1998, с. 95).

У роки підпілля (1945–1989) в умовах конспірації висвячено 15 єпископів, десятки молодих священників. Сталінський період був найжорстокіший для УГКЦ. Від середини 1960-х років духовенство і мирян переслідували за кримінальними статтями, тобто «за порушення релігійного законодавства». У пізній «брежнєвський» період кінця 1970-х – початку 1980-х років комуністична влада, партійний апарат та органи безпеки застосовували нові методи психологічного тиску і переслідували дуже активно молодь, яка долучалася до підпільної Церкви. Дослідники виділили кілька гучних убивств за віру того часу. Зокрема, 27 лютого 1980 р., у с. Томашівці Івано-Франківської обл. у власній хаті спалили літнього священника Анатолія Гургулу з дружиною. Офіційно слідство констатувало самопідпал. У під'їзді будинку у Львові 29 вересня 1982 р. кадебісти вбили молоду мирянку Марію Шведу, яка поверталася з таємної Служби Божої. У її торбині були ризи, молитовник – речі для богослужіння, які вона забрала від підпільного отця, щоб його врятувати. Ці дві справи вивчали роками, щоб визнати їх мучениками Церкви (Терещук, 2019).

Першою організацією, яка стала на захист релігійних прав і свобод українських греко-католицьких вірян, була Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви в Україні, створена на початку вересня 1982 р. Серед її найактивніших членів необхідно згадати: Йосипа

Терелю, Василя Кобрини. Восени 1982 р. Й. Тереля надіслав до ЦК КПУ заяву, в якій назвав себе громадянином т. зв. УРСР. Правозахисник повідомив про створення Ініціативної групи, головною метою якої має бути і є боротьба за легалізацію УГКЦ в Україні. Група мала чіткі візії боротьби й тісну комунікацію з багатьма правозахисними організаціями, зокрема й за кордоном. Правозахиснику інкримінували складання і редагування восьми випусків «Хроніки Української католицької Церкви», написання листа до Ганса Майора (Hans Major) – голови комітету німецьких католиків, розповсюдження теологічної літератури, усні релігійні висловлювання тощо, у яких Й. Тереля описував гоніння й переслідування греко-католиків в УРСР, його 24 грудня 1982 р. заарештували, а 24 квітня 1983 р. у м. Іршава засудили за дармоїдство до одного року таборів суворого режиму. Перед тим він ще встиг звернутися з меморандумом до Уряду УРСР, де засудив організований сталінськими спецслужбами Львівський псевдособор 1946 р. і обґрунтував вимоги щодо легалізації УГКЦ. Ставлення до діяльності Ініціативної групи було неоднозначним і причиною цьому могли бути радикальні погляди Й. Терелі. В умовах підпільної роботи наприкінці 1980-х років Церква налічувала десять ієрархів, близько тисячі священників, понад тисячу ченців і кілька мільйонів вірян. Отже, попри жорстокі репресії, масове переслідування та закриття храмів, упродовж усього періоду радянської влади рух за відновлення діяльності УГКЦ не вщухав і набирав нових форм (Шкрібляк, 2023, с. 351).

Унаслідок процесів демократизації в СРСР наприкінці 1980-х років були звільнені майже всі політв'язні, зокрема греко-католицькі священники. Вони очолили національний рух за права і релігійні свободи людини. Створений 1987 р. у Львові Комітет захисту Української Католицької церкви під керівництвом Івана Геля поширював журнал «Християнський голос», організовував великі віча віруючих, збирав підписи під петиціями за легалізацію УГКЦ. На початку серпня 1987 р. єпископи Павло Василик та Іван Семедій ухвалили рішення про вихід із підпілля. Разом із духовенством, ченцями і мирянами вони звернулися з заявою до папи Івана Павла II (Ioannes Paulus PP. II), у якій переконували його використати нагоду святкування 1000-літнього Ювілею Хрещення України-Руси для легалізації УГКЦ. Владики закликали його до активного тиску на уряд СРСР у вимогах визнання права українських греко-католиків. Понтифік публічно засудив переслідування й утиски греко-католицьких вірян і

духовенства. В умовах розвалу СРСР боротьба за легалізацію набула незворотної траєкторії. Весною 1989 р. греко-католицьке духовенство стало відкрито відправляти щонеділі Служби Божі на території колишнього монастиря Кармелітів посеред Львова, залучаючи маси вірних. Далі цю практику підхопили греко-католики більшості великих міст Західної України (Шкрібляк, 2023, с. 351). Тоді до боротьби за відродження УГКЦ долучились українські дисиденти. Люди зібрали десятки тисяч підписів під відкритим листом про вихід Церкви з підпілля. У травні 1989 р. греко-католики оголосили голодування на Арбаті у Москві, щоб привернути увагу світової громадськості, і вимагали від Кремля легалізувати УГКЦ. Водночас у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській обл. вірні молилися біля зачинених храмів і тих, які перебували в юрисдикції РПЦ. У Львові 17 вересня 1989 р. на віче вийшли, за різними даними, від 150 до 200 тис. людей. Орієнтовно 40 священників відправили богослужіння на вулиці, вірні зачитали звернення до генсекретаря ЦК КПРС Михайла Горбачьова (Михаил Горбачёв) з вимогою легалізувати УГКЦ. Депутати міськради теж здебільшого підтримали вимоги демонстрантів. Пішою ходою учасники акції пройшлися до Святоюрського собору, що перебував тоді під РПЦ. Там відбулася молитва за відродження УГКЦ. А ввечері на тротуарах міста львів'яни запалили тисячі свічок на знак протесту проти радянської окупації (Терещук, 2019). Після зустрічі Михайла Горбачьова з папою Іваном Павлом II 1 грудня 1989 р. було дозволено реєструвати парафії УГКЦ.

Довгих 43 роки в умовах катакомбної Церкви. Змінилося покоління але зв'язок із Церквою митрополита Андрея зберігся завдяки сотням помешкань, де люди збиралися невеликими групами на таємні богослужіння, роботи стареньких священників і нових душпастирів в умовах переслідувань. У квартирах вінчали, хрестили, проводили богословські студії, висвячували священників і єпископів, приймали монаші обіти. Звісно, що господарі дуже сильно ризикували життям. Підпілля Церква була сильна історичною пам'яттю і збереженими кадрами, про що писав доктор соціальної економіки Папського Григоріанського університету Зиновій Свереда. За його словами, «до 1946 р. Греко-католицька церква мала потужну духовну формацію, освітню і організаційну. Більшість людей у підпіллі були виховані у структурах церкви, яку створив митрополит Андрей Шептицький. У роки підпілля греко-католики були більш вільні, бо мали мету – відродження церкви. У таємності було велике таїнство,

коли молились по хатах. Чому тоді було таке єднання людей, бо ми мали чіткого зовнішнього ворога. Ніщо так не єднає людей, як наявність конкретного зовнішнього ворога, зрозумілого людям, який їх переслідував, який далі залишався. Проблема інша: чи ці люди, які були у підпіллі, а їх була маса, чи вони зуміли передати своє переконання своїм дітям. Перше завдання церкви – це домашня церква, значить щось не спрацювало. Сучасна система не виліковує сучасні хвороби. Вона робить на них бізнес. Є псевдоцінності, не бажання працювати над собою, консумізм, бажання швидкого прибутку – все це захопило людину. І єдиним засобом, який мав би оздоровити людину, є також здорові релігійні інституції. Щоби вони були сильні, вони повинні мати професійні кадри, а для цього потрібно мати соціальні бази, утримувати їх. Коли забрали майно церкви, винищили покоління професорів, священників, катехитів, це дуже важко відгукнулось у сучасних умовах» (Терещук, 2019).

Нищення УГКЦ на українських землях в середині XX ст. було сигналом для її ліквідації в сусідніх країнах: Польщі, Чехословаччині, Румунії. На етнічних українських землях Закерзоння, польсько-українського пограниччя, а саме на Перемищині, Ярославщині, Ряшівщині, Замойщині, Холмщині, Томашівщині, Любачівщині, Підляшші та Лемківщині здавна проживали українці, здебільшого греко-католики. Душпастирську опіку над ними здійснювала Перемиська єпархія УГКЦ, а з 1934 р. також Апостольська адміністрація Лемківщини. Склалося так, що після Другої світової війни основна кількість українців, приблизно 500 тис., була примусово виселена зі своїх історичних земель в УРСР. Ті 150 тис., які залишилися, насильно вивезено в рамках акції «Вісла» у 1947 р. на західні та північні землі нових меж Польщі. Розселено їх далеко від рідних домівок, у залишених німцями, часто напівзруйнованих домах із заборонаю повернення. Заборонено також УГКЦ та навчання української мови. Плануючи повну асиміляцію українців, протягом максимально 20 років комуністична влада сподівалася отримати безпроблемну національну державу. Незважаючи на полишення Батьківщини, багато українців на західних і північних землях Польщі не забули рідних традицій, культури, мови та церковної приналежності, створюючи нові осередки (Вроцлавсько-Кошалінська єпархія), а УГКЦ стала одним із елементів збереження національної ідентичності в польському середовищі. Непоправні антидемократичні зміни в ПНР торкнулися і її структури та можливості продовження діяльності в правових межах.

Після 17 вересня 1939 р. значна частина, на той час, Перемиської єпархії УГКЦ опинилася на території, зайнятій радянською армією. Вже в жовтні 1939 р. комуністична влада оголосила конфіскацію земельних маєтків Церкви, заборонила вивчення релігії у школах, розпустила численні католицькі організації, ввела цензуру для католицьких видавництв, розпочалися депортації греко-католицького населення і арешти священників (Шептицький, 2018, с. 5). У світлі радянської ідеології цю Церкву зображали як єзуїтське церковно-політичне формування, агентуру Ватикану, за допомогою якої папа поширює на Сході Європи свої антирадянські впливи й провадить підривно роботу проти СРСР (Праха, 2015, с. XVII). Уже тоді радянська влада запланувала ліквідацію УГКЦ і включення її до складу РПЦ, цілком підпорядкованої державі. Як згадано вище, ці плани реалізував комуністичний режим у 1946 р. на псевдособорі у Львові, де, незважаючи на тиск, шантажі та погрози, жоден єпископ УГКЦ не взяв участі в цьому фарсі, але більшість понесли мученицьку смерть за віру (Бабинський, 2017, с. 66). Так, перемиського єпископа Йосафата Коциловського 21 вересня 1945 р. уперше заарештувала та ув'язнила польська влада, а пізніше передала радянській владі. У січні 1946 р. перемиських владик звільнили з-під арешту, і вони повернулися до Перемишля. Від єпископа Й. Коциловського вимагали, щоб він очолив керівництво «Собору» у Львові для «воз'єднання» Львівської католицької митрополії з РПЦ. Коли ж він відмовився, його знову заарештували 25 червня 1946 р. разом із єпископом-помічником Григорієм Лакотою і перевезли до Львова. У червні 1945 р. НКВС арештувало в Берліні апостольського візитатора для українців у Німеччині прелата Петра Вергуна. Також було арештоване все вище духовенство на підконтрольних СРСР територіях. Проте жоден єпископ не дав згоди на апостасію. У березні 1946 р. сталіністи оголосили звинувачувальний акт: єпископів звинувачували у ворожій діяльності проти СРСР, співпраці з німецькими фашистами тощо (Лабінська-Снігур, 2017, с. 112). Незважаючи на державний кордон між Польщею і СРСР, керівництво з ліквідації УГКЦ здійснювалося з єдиного центру – Москви (Бадяк, 2003, с. 18; Рубльова, 2009, с. 244; Wojewoda, 1994, s. 120). Фізичний і психологічний наступ комуністичної системи на УГКЦ в УРСР супроводжувався арештами, засланнями, грабунками, конфіскацією бібліотек та архівів, у Польщі – залякуванням і депортаціями (Праха, 2015, с. XV).

Унаслідок зміни кордонів, після закінчення Другої світової війни, на території Польщі повністю опинилися Апостольська адміністрація Лемківщини (140 тис. вірних) і західна частина давньої Перемиської єпархії – 23 деканати, 246 парафій із 420 церквами і 31 каплицею. Серед 417 006 вірних працювало приблизно 270 священників. Міждержавний договір 1944 р. про необхідність репатріації громадян «української, білоруської, російської і русинської національностей» із території Польщі передбачав переселення на територію УРСР до кінця 1946 р. майже 480 тис. осіб, зокрема майже 70–80 тис. лемків. «Українське питання» було найважливішим у політиці польської влади, яка на початках дотримувалася курсу створення однонаціональної держави. Українців, які у 1947 р. продовжували компактно проживати на своїх етнічних землях Закерзоння, Лемківщини, Надсяння, під час акції «Вісла» було розпорошено і переселено у північні та західні райони країни без можливості задовольняти свої національні, культурні, освітні, релігійні потреби (Дрозд, 2020, с. 4). Незважаючи на фізичні, матеріальні перешкоди, більшість українців твердо трималася своїх релігійних традицій, часто долаючи довгі відстані, щоб бути присутніми на церковних службах у своєму обряді рідною мовою. Показовим є приклад діяльності о. Мирослава Ріпецького, який на «новому місці» у Хшанові біля Єлку продовжив відправляти недільні та святкові літургії у східному обряді, незважаючи на тиск державної та церковної (римо-католицької) влади. Адже публічно відправляти літургії в греко-католицькому обряді для переселенців було заборонено. Апостольський адміністратор в Ольштині зобов'язав М. Ріпецького, як і інших греко-католицьких священників перейти у римо-католицький обряд. Коли о. М. Ріпецький звернувся до примаса Польщі у Варшаві кардинала Августа Глонда (August Hlond), за наданням дозволу відправляти літургію у греко-католицькому обряді, то у відповідь отримав дозвіл на відправу богослужінь у латинському обряді. Водночас справа двообрядовості передавалася на розгляд Риму. Однак саме примаса Польщі призначила Апостольська столиця вирішувати питання стосовно греко-католиків Польщі, а він фактично підтримував політику латинізації (Лаба, 1996, с. 265). Деякі рішення Апостольської столиці відігравали свою роль у житті УГКЦ після війни. Тут, зокрема, йдеться про рішення, що після виселення владик Й. Коциловського та Г. Лакоти греко-католики опинилися під «опікою» РКЦ. У спеціальній інструкції Конгрегації східних церков зазначено

про збереження людського фактору, захист вірян від арештів державою (Галагіда, 2014; Галагіда, 2017, с. 234). У цій ситуації більшість священників, щоб продовжувати свою душпастирську діяльність, переходили в латинський обряд, вбачаючи у цьому тимчасовий крок та який-неякий захист у лоні РКЦ. Польські урядовці, за прикладом Москви, схвалювали приєднання УГКЦ до РПЦ. Остання зберегла визнання в межах комуністичної Польщі (Лаба, 1996, с. 266). Лише у 1952 р. Мирослав Ріпецький отримав дозвіл від примаса Польщі архієпископа Стефана Вишенського (Stefan Wyszyński) на публічну відправу літургії в греко-католицькому обряді приватно у «своїй каплиці», водночас заборонялося право уділяти шлюби без погодження з місцевим римо-католицьким парохом, що призвело до нової хвилі конфронтації, судових тяганин, штрафів за «незаконність організації» та «нелегальність дій» о. М. Ріпецького та декількох його колег. Лише зміна та лібералізація політичного курсу держави у 1958 р. і декрет Примаса Польщі надали дозвіл о. М. Ріпецькому та ще 15 священникам виконувати душпастирські дії в греко-католицькому обряді. Водночас сильна протидія на місцевому рівні – з наданням дозволів на богослужіння, будівель під храми, використання костелів – залишалася (Paprot, Linda-Grycz, Buliński, 2016, s. 184). Мирослав Ріпецький поширював серед мирян свої, які друкували отці василіани в Канаді, книжечки та зошити про історію християнства, згадував там про київських князів. Хоч і дивно, але комуністи не перервали його контактів із василіанами й не протидіяли поширенню цих видань у Польщі (Галагіда, 2014).

Політика Ватикану сприяла поступовій реактивації безправно ліквідованих структур УГКЦ у Польщі, але також завдяки новій організації адміністрації і Церковних установ РКЦ прагнула юридично оформити діяльність УГКЦ у системі своєї адміністрації. Відповідно до звернень примаса Августи Глонда до Апостольської столиці, папа Пій XII (Ріо XII) надав йому та краківському митрополитові РКЦ Адаму Сапезі (Adam Sapieha) спеціальні повноваження, які у межах служіння РКЦ дозволяли греко-католицьким священникам проводити літургії й інші релігійні служіння в костелах за латинською традицією без необхідності зміни обряду. Окрім того, Святий Отець зобов'язав обох ієрархів сприяти створенню греко-католикам умов та можливостей для прийняття таїнств у їхньому обряді. До того 10 грудня 1946 р. примас А. Глонд став спеціальним делегатом для всіх східних обрядів у Польщі. На за-

сіданні Головної ради єпископату Польщі 9 січня 1947 р. створено спеціальну комісію у справах східного обряду. Напрацюванням цієї комісії стало відновлення структур «обезголовленої» Перемиської греко-католицької єпархії. Примас Польщі 31 березня 1947 р. призначив генерального вікарія цієї єпархії – священника В. Гриника, який однак здійснював своє служіння в Новому Дворі Гданському (Стороняк, 2012). Священник В. Гриник надсилав до органів державної влади петиції, прохання з метою легалізації УГКЦ. З'ясувалося, що комуністична влада не розглядала УГКЦ як самостійну Церкву, а лише за прямого посередництва та переговорів із керівництвом РКЦ як складову останньої (Перемисько-Варшавська архієпархія УГКЦ). Не чекаючи на дозволи влади, о. В. Гриник (неодноразово також без згоди адміністрації РКЦ) почав створювати парафії для розкиданого греко-католицького населення. Завдяки надлюдському зусиллю зміг утворити 68 греко-католицьких представництв і пастирських осередків у Північно-Західному регіоні Польщі (Горбачевський, Голдак-Горбачевська, 2023, с. 194).

Ще одним центром гуртування греко-католиків у Польщі став Ельблонг (у Вармінсько-Мазурському воєводстві) (Парнікоза, 2018). Отець Іван Яремін, як і більшість переселених священників, до 1949 р. змушений був відбути тритижневий курс вивчення латинського обряду в м. Ельблонг, після чого був призначений вікарієм римо-католицького пароха о. Вацлава Гіпша (Wacław Gipsch) у парафії Святого Миколая в Ельблонгу. Також о. І. Яремін став капеланом у Ельблонзьких шпиталях, зокрема у міському шпиталі, де служив у римському обряді. Після політичної відлиги середини 1950-х років у кількох найближчих місцевостях греко-католицькі священники почали неофіційно відправляти богослужіння в греко-католицькому обряді. Вже діяли започатковані о. В. Гриником парафії у Циганку та Дзежгоні (Parafia greckokatolicka, 2013). Від 1952 р., коли розпочалася діяльність греко-католицького приходу в Циганку біля Нового Двору, а від 1957 р. у Дзежгоні, українці з околиць Пасленка почали робити зусилля щодо утворення парафії у Пасленку. Утворився комітет, який звернувся з офіційними проханнями до єпископа Романа Вільчинського – адміністратора Вармінської дієцезії. Реагуючи на ці звернення, єпископ Р. Вільчинський наказав місцевому римо-католицькому пробощу надати доступ греко-католикам до костелу з метою проведення богослужінь у східному обряді. Згідно з декретом С. Вишенського, настоятелем

парафії Різдва Пресвятої Богородиці став о. Іван Яремин, який повернувся до греко-католицького обряду. Першу греко-католицьку службу І. Яремин відслужив 7 квітня 1959 р. у Пасленку, куди доїжджав із Ельблонга. Маючи у себе свого священника, парафіяни з Ельблонга також розпочали старання щодо проведення богослужінь на теренах міста. Адже у 1961 р. в Ельблонгу діяв відділ Українського суспільно-культурного товариства. Його голова Лев Горак разом із отцем Іваном Яреминим активно працювали з місцевими українством, намагаючись активізувати його на релігійне та суспільно-культурне життя. Отець І. Яремин та Л. Горак відвідували найвіддаленіші села (влаштовували свята, коляду), де знаходили українців і пропагували відновлення українського культурного та релігійного життя. На той час така діяльність була пов'язана з великим ризиком (Парнікоза, 2019; Парнікоза, 2024). Невтомна діяльність о. І. Яремина призвела до створення нової української греко-католицької парафії в Ельблонгу. Тут у червні 1974 р. у каплиці сестер катажинок на вул. Замковій розпочато регулярні відправи служби греко-католиками. Богослужбові зібрання тривали тут аж до моменту їх перенесення в каплицю на вул. Трагутта, 15 у 1981 р., яка нині слугує українською греко-католицькою церквою Різдва Святого Івана Предтечі (т. зв. стара церква). Сестри катажинки не дозволяли українцям якоїсь зміни інтер'єру та додаткових зібрань у каплиці, тож греко-католики лише служили літургію і розходилися. Але і це вже було великим досягненням. Також час від часу о. І. Яремин служив і в інших католицьких костелах. Українці приносили лише ікону і так служили. Серед таких костелів – храм Святого Павла в північній частині міста (Мащак, 2011). За часів урядування вармінського єпископа Едмунда Піща (Edmund Piszcz) низку храмів, які по факту використовували греко-католики, було їм передано. Загалом, це були 12 храмів, у яких римо-католики не мали критичної потреби. На початку 1981 р. (у цей рік було виконано розписи) було дозволено служити в каплиці (колишній цвинтарній) на вул. Трагутта, 15. У 1984 р. греко-католики отримали цю каплицю у власність. Вона стала церквою Різдва Святого Івана Предтечі, якою українська громада користувалася до Різдва 2021 р. (Kopiczko, 2006, s. 15–17; Мащак, 2011).

У повоєнній Польщі майже все було пов'язане з рішеннями Комуністичної партії. Це якоюсь мірою стосувалося і Церкви, якій довелося позиціонувати себе в межах офіційної релігійної політи-

ки. Хоча може цього й не видно на перший погляд, але політичні події сприяли історії УГКЦ. На думку історика Ігоря Галагіди, «1947–1957 рр. – це період від Акції “Вісла” і знищення структур УГКЦ до часткового відродження 1957 р. внаслідок політичних перетворень. Якраз 1957 р., тобто у згоді з державними й політичними подіями, о. Василь Гриник, о. Мирослав Ріпецький, о. Микола Денько та о. Іван Балик почали прибувати з візитами до примаса С. Вишенські. Вони потрапили в час, який спершу грав не на їхню користь, але згодом це змінилося. У свою чергу за Владислава Гомулки (Władysław Gomułka), який повернувся до антирелігійної, хоч не такої жорстокої, як у сталінські роки, політики, це, хоч і як парадоксально, час закладення основ, на яких пізніше працювало наступне покоління священників. Воно власне з’явилося на початку 70-х рр., тоді почалася свого роду нова епоха» (Галагіда, 2014; Nałagida, 2013, s. 123).

У 1965 р. УГКЦ у Польщі з її майже 300 тис. вірних залишалася офіційно не визнаною Церквою. Тоді ж семеро українських священників із о. В. Гриником та о. М. Ріпецьким як очільниками подали формальне звернення про офіційну реєстрацію у відділ Віросповідань та прохання до примаса Польщі призначити Апостольського адміністратора для УГКЦ (Лаба, 1996, с. 267).

Напередодні, у 1964 р., Апостольська Столиця призначала примаса Польщі кардинала С. Вишенського делегатом для греко-католицького і вірменського обряду в Польщі. Примас визначив о. митрата В. Гриника своїм генеральним вікарієм. У 1969 р. В. Гриник неочікувано отримав дозвіл повернутися до Перемишля, де виконував обов’язки генерального вікарія та пробоща кафедральної парафії. Наступним генеральним вікарієм примаса Польщі став о. митрат Стефан Дзюбина, який був ним до смерті кардинала Стефана Вишенського. Новопризначений примас Польщі архієпископ Юзеф Глемп (Józef Glemp) 22 грудня 1981 р. призначив двох генеральних вікаріїв. У північній частині Польщі створено два деканати: Кошалінський і Ольштинський, у складі яких було 43 пастирські представництва при римо-католицьких парафіях, зокрема 18 мало окрему локалізацію. Пастирську роботу провадило 22 священники. Південний Вікаріат ділився також на два деканати: Перемиський і Вроцлавський; об’єднував 39 пастирських представництв, із яких 11 мало власні святині. Тут працювало 24 священники (Перемисько-Варшавська архієпархія УГКЦ, а).

У 1989 р. першим новим єпископом УГКЦ у Польщі після Йосафата Коциловського став Іван Мартиняк, єпископську хіротонію якого 16 вересня очолив Верховний архієпископ Мирослав Іван Любачівський. Іван Мартиняк початково працював як єпископ-помічник примаса Польщі й генеральний вікарій вірних греко-католицького обряду. Папа Іван Павло II 16 січня 1991 р. призначив його єпархіальним єпископом греко-католицької єпархії у Перемишлі. Від цього моменту відновлено структуру та парафіяльну мережу Церкви, а з метою удосконалення пастирської діяльності в УГКЦ у 1996 р. Ватикан утворив у межах Польщі Греко-Католицьку церковну область – Перемисько-Варшавську митрополію з двома єпархіями у складі: Перемисько-Варшавська архидієцезія та Вроцлавсько-Гданська єпархія (Перемисько-Варшавська архієпархія УГКЦ, б). Митрополитом залишався Іван Мартиняк, єпископ Теодор Майкович очолив Вроцлавсько-Гданську єпархію (по його смерті до 1999 р. – о. митрат Петро Крик). Подібні рішення реактивації раніше ліквідованих структур УГКЦ сприяли її зміцненню та розбудові на теренах сучасної Польщі (Перемисько-Варшавська архієпархія УГКЦ, а).

Отже, в умовах антирелігійної, антицерковної політики комуністичної влади у СРСР та ПНР УГКЦ, поставлена під заборону, протягом довгих десятиліть продовжувала боротьбу за право на існування. Попри переслідування, віра у часи підпілля була сильною, бо завдяки священникам, які підтримували вірних, люди зберігали внутрішню свободу. УГКЦ асоціювалася з українським духом, мовою, культурою, традицією, залишалася сильна історичною пам'яттю і кадрами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бабинський, А. (2017). *Історія УГКЦ за 90 хвилин*. Львів.

Бадяк, В. (2003). Про деякі питання національної праці владики Йосафата Коциловського. *Вісник Любачівщини*, 8. Львів.

Блаженний мученик кир Василь Величковський. *Збруч*. 2018. <https://zbruc.eu/node/80283>

Боцюрків, Б. (1998). Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Календар «Благовіста»*.

Вроцлавсько-Кошалінська єпархія. <https://synod.ugcc.ua/church-structure/vroslavsko-koshalinska-parhiya-22/>

Галагіда, І. (2014, 23 лютого). Багатозначна історія УГКЦ у Польщі. *Наше слово*, 8. <https://nasze-slowo.pl/bagatoznachna-istoriya-ugkts-u-polshhi/>

Галагіда, І. (2017). *«І вас переслідувати будуть ...»: штрихи до історії пресії проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр.* Львів: Видавництво Українського католицького університету.

Горбачевський, Т., Голдак-Горбачевська, Т. (2023). Українська Греко-Католицька Церква в Польщі: відновлення, структура, праця в діаспорі (1947–2022). В М. Литвин (гол. ред.), *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 16. Львів, 189–214.

Дрозд, Р. (2020). *Вигнали і забрали. Позбавлення українців їхньої малої батьківщини в комуністичній Польщі*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Карліна, О. М. (2025). *Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ)*. http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_hreko_katolytska

Концур-Карабінович, Н. (2020). Страдницький шлях УГКЦ у другій половині 1940-их – 1980-их рр. *Україна і центральна Європа: історія, політика, культура*, 254–274.

Лаба, В. (упоряд.). (1996). *Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви у Польщі у 1947–1960-х роках (З архіву о. митрата Мирослава Ріпецького)*. Львів.

Лабінська-Снігур, Л. (2017). *Вірні до кінця: мученики й ісповідники віри XX століття*. 2-ге вид. допов. Львів.

Мащак, Ю. (2011, 18 квітня). *о. Іван Яремін*. http://www.bazylianie.pl/?option=com_content&view=article&id=1421

Парнікоза, І. (2018, 26 листопада). *Українці в околицях Ельблонга: початки спільноти*. <https://web.archive.org/web/20190718222848/http://expedicia.org/ukrainci-na-elblonzyki-visochini-i/>

Парнікоза, І. (2019, 13 серпня). *Український центр на Вісліанських Жулавах – церква Святого Миколая в Желіхово*. <https://web.archive.org/web/20200919091619/https://expedicia.org/ukrainskiy-centr-na-vislyanskikh-zhul/>

Парнікоза, І. (2024). *Нова українська греко-католицька церква в Ельблонгу*. https://www.pslava.info/ElblongM_elblag-nova-cerkva%2C326580.html

Перемисько-Варшавська архієпархія УГКЦ. (a) <https://web.archive.org/web/20191007230303/http://cerkiew.org/historia/>

Перемисько-Варшавська архієпархія УГКЦ. (b) <http://cerkiew.org/ua/%d1%81%d1%8f%d0%bd%d1%96%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9-%d0%b4%d0%b5%d0%ba%d0%b0%d0%bd%d0%b0%d1%82/>

Прах, Б. (2015). *Духовенство Перемиської єпархії та апостольської адміністрації Лемківщини: у 2 т. (Т. 1: Біографічні нарис (1939–1989))*. Львів.

Рубльова, Н. (2009). *Коциловський Йосафат*. В В. А. Смолій (гол. редкол.) та ін. *Енциклопедія історії України: у 10 т., 5*. Київ: Наукова думка.

Стороняк, Р. (2012). *Зберегти Церкву. Отець Василь Гриник – головна постать УГКЦ в повоєнній Польщі. Патріярхат. Греко-католицьке аналітичне видання, 4(431)*. <https://web.archive.org/web/20190816055406/http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/zberehty-tserkvu-otets-vasyl-hrynyk-holovna-postat-uhkts-u-povojennij-polschi/>

Терещук, Г. (2019). *30 років тому УГКЦ вийшла із підпілля і вимагала легалізації від Кремля*. <https://synod.ugcc.ua/data/30-rokiv-tomu-ugkts-vyyshla-iz-pidpillya-i-vymagala-legalizatsiy-vid-kremlya-1791/#:~:text=8%20%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%8F%201946%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%20%D1%83,%20%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%BC%20%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%B0%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B0%2C%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%B8%20%D0%A3%D0%93%D0%9A%D0%A6>

Шептицький, К. (2018). *Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини 1881–1945 рр.* (І. Матковський, пер. з пол.). Львів.

Шкрібляк, М. (2023). Українська Греко-Католицька Церква у другій половині ХХ століття: перші кроки на шляху до легалізації та повернення втраченого. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей*, 47. Чернівці.

Bociurkiw, B. (1991). Ukraiński kościół greckokatolicki w ZSRR za Gorbaczowa. *Więzi*, 11–12.

Gudziak, B., Hurkina, S., Turij, O. (1998). Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła greckokatolickiego w podziemiu. *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, 4. Przemysł, 312–345.

Hałagida, I. (2013). *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970*. Warszawa.

Kopiczko, A. (2006). Duchowieństwo greckokatolickie w diecezji warmińskiej 1947–1960 – między akomodacją a odrębnością. W M. Melnyk (red.), *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*. Olsztyn.

Parafia greckokatolicka w Cyganku świętowała 60. lecie istnienia. (2013). https://web.archive.org/web/20180716170040/http://www.cerkiew.net.pl/Wiadomosci/wiadomoscjedna.php?polaczenie=wiad_1346100586&cerkiew=cerkiew

Paprot, A., Linda-Grycza, K., Buliński, T. (Red.). (2016). *Wielokulturowe Pomorze. Ukraińcy i ich dziedzictwo kulturowe na Żuławach i Powiślu*. Gdańsk: Nowy Dwór Gdański.

Wojewoda, Z. (1994). *Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989*. Kraków: Nomos.

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

ЧАСТИНА 3

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ТА
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА:
ВИКЛИКИ, ЗАВДАННЯ

РОЗДІЛ 1

ВИКОРИСТАННЯ НЕГАТИВНИХ СТЕРЕОТИПІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ ДЛЯ ВИПРАВДАННЯ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТОЛІТТЯ

Владімір Путін (Владимир Путин) неодноразово нав'язував міфи про минуле для виправдання російського вторгнення в Україну, зокрема, використовуючи тему Голокосту й інших злочинів нацистської Німеччини. Важливим компонентом цієї риторичної стратегії у психологічних методах війни РФ проти України було спотворення історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни. Перекручуючи складну історію Голокосту в Україні, В. Путін вдавався до стереотипування, яке зображувало Україну як фашистську й антисемітську за своєю суттю країну. У тексті досліджено, як у РФ маніпулювали пам'яттю про минуле, щоб виправдати воєнний злочин – агресію проти України як суверенної держави. Практику керування масовою свідомістю з метою конструювання негативних стереотипів щодо українців розцінено як типовий приклад небезпеки неправдивих інтерпретацій пам'яті про минуле як зброї під час ведення війни держави-агресора проти держави як жертви злочину воєнної агресії.

Тема українсько-єврейських відносин і колабораціонізму під час Голокосту була і залишається у фокусі зацікавлення дослідників (Weiss, 1988, р. 409–420; Himka, 2021; Боляновський, Українсько-єврейське співжиття, 2019; Боляновський, 2013, с. 66–89; Боляновський, 2016, с. 7–70). Сьогодні вона є одним із багатьох полів битв між РФ та Україною, чиї політики та «конструктори колективної пам'яті про минуле» використовували і продовжують використовувати історію вищезгаданих тем під час формування сучасної політики пам'яті. Відновлення агресивних воєнних дій РФ проти України у 2022 р. значно активізувало ці процеси. Окрім обговорень історичних українсько-російських відносин і Голодомору, жодна інша тема не є важливішою, ніж Голокост, у триваючих війнах пам'яті в Україні, чи то в обговореннях й запереченнях місцевого колабораціонізму та співучасті в антиєврейському насильстві,

чи то в практиках порівняльних страждань. У цьому розділі проаналізовано історію формування упереджених стереотипів щодо українсько-єврейських відносин у російських пропагандистських наративах, як воно вплинуло на контрнаративи в Україні та зміст тез російської антиукраїнської пропаганди в Україні, що поширювалися в СРСР (приблизно у 1945–1991 рр.) і з РФ у незалежній Україні (від 1991 р. до агресії РФ проти України у 2014 р.). Текст коротко заторкує політично спекулятивні теми місцевої співпраці та конкурентних страждань, у ньому звернуто увагу на маловивчені аспекти, які потрапили в центр уваги дослідників складних питань спільної українсько-єврейської історії під час Другої світової війни.

СРСР як попередник путінської РФ у формуванні вигадок про масовий антисемітизм українців. Голокост став викликом для уряду СРСР, порушуючи питання про те, що робили неєвреї під час масового вбивства євреїв, що потенційно могло призвести до «неправильних висновків» щодо асиміляції. Маніпулюючи пам'яттю, СРСР не повністю придушив знання про Голокост, а радше переосмислив його, позбавивши специфічної єврейської приналежності та «географії». Пропагуючи концепцію існування радянського народу, акцентуючи на спільному досвіді страждань усіх громадян СРСР, уряд прагнув зменшити єврейську свідомість та заохотити асиміляцію, яка розглядалася як вирішення «єврейського питання». Офіційний наратив про Голокост був переосмислений, щоб узгодити його з потребою уряду СРСР формувати серед громадян цієї держави уявлення про єдину радянську національну ідентичність, із метою наголосити на колективній жертві «радянського народу», а не на стражданнях окремих народів. Офіційна радянська версія Другої світової війни переосмислила Голокост і спричинені ним страждання, щоб вписати його в ширші рамки історії тих територій СРСР, які були окуповані нацистською Німеччиною, вказуючи на страждання «всіх радянських людей» та применшуючи унікальний єврейський аспект геноциду. Такий підхід сприяв асиміляції, знижуючи значення єврейського партикуляризму та національної свідомості, що було тактикою для остаточного вирішення «єврейського питання». Політичні виміри пам'яті про Голокост у СРСР чітко продемонстрували, як офіційні наративи служили порядку денному держави щодо контролю етнічної ідентичності та сприяння асиміляції (Gitelman, 1990, с. 23–37).

Після Другої світової війни в СРСР почала поширюватися спотворена версія історії українсько-єврейських відносин у період Голокосту. Після завершення збройного етапу боротьби проти українського опору та його перетворення на психологічну війну проти українського націоналістичного руху, пропагандисти СРСР поширювали дезінформацію про факт використання нацистами деяких українців як нібито «доказ» того, що всі ті українці, які вважали себе представниками самодостатньої нації, здатної жити без контролю з Москви, є прихильниками нацистської ідеології. Багато книжок, брошур і періодичних видань багатотисячними накладами, які зображували патріотичних українців нацистами, поширювалися у СРСР та в усьому світі. Західним ученим і студентам, які приїжджали за обміном до Москви й інших радянських центрів науки та освіти, нав'язували думку про те, що будь-який український рух за незалежність є нацистським або принаймні пронацистським за ідеологією та практикою. У результаті тих українців, які вважали себе репрезентантами окремої великої нації, а не покірними своїм російським сусідам «молодшими братами», стереотипно зображували в радянських пропагандистських медіа як пронацистських націоналістів та антисемітів.

Традиції формування в Росії негативних уявлень про учасників боротьби за державну незалежність України як про антисемітів було закладено задовго до Другої світової війни. Нав'язувані образи поширювали на багатьох учасників цієї боротьби, починаючи від визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (Stampfer, 2003, p. 207–227) й закінчуючи учасниками бойових дій військ УНР під проводом Головного Отамана Директорії УНР Симона Петлюри в період визвольних змагань 1919–1921 рр. (Красный, 1928). Проте до кінця XX ст. багато українських і єврейських авторів спростували ці міфи (Bachynskyi et al., 1919; Жаботинский, 1927; Сергійчук, 1998; Hunczak, 1969, p. 163–183; Abramson, 1999).

До початку Другої світової війни звинувачення українських націоналістів в антисемітизмі були спорадичними. Проте після її завершення в СРСР почала поширюватися вигадана версія історії українсько-єврейських відносин у період Голокосту. Після завершення збройного етапу боротьби СРСР проти українського опору й під час її трансформації у психологічну війну проти українського націоналістичного руху пропагандисти СРСР використали факт експлуатації частини українців нацистами як нібито «доказ», що всі

українці, які вважають себе самодостатньою нацією, яка може жити без контролю з боку Москви, були прихильниками нацистської ідеології. Тисячі книжок, брошур і періодичних видань, у яких патріотично налаштованих українців трактували як нацистів, розійшлися по СРСР і по всьому світу. Західним вченим, які приїжджали на обмін до Москви й інших радянських наукових та освітніх центрів, вселяли думку, що будь-який український рух за незалежність є нацистським або принаймні пронацистським за суттю. Як наслідок, тих українців, які вважали себе окремою нацією, а не «молодшими братами» й покірними сусідами росіян, у пропагандистських медіа СРСР стереотипно трактували як пронацистських націоналістів та антисемітів (Кузіна, 2022, с. 1190–1203; Кузіна, 2023).

За підтримки КДБ УРСР через Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном УРСР у 1965 р. була видана брошура «Антисемітська діяльність українських націоналістів». У ній автор Петро Ковальчук намагався дискредитувати українських націоналістів, представляючи їх як антисемітів, посиляючись на підконтрольну нацистській цензурі окупаційну україномовну пресу, яка виходила в окупованій Вермахтом Україні (Ковальчук, 1965). У 1970 р. полковник КДБ УРСР Віталій Червінський під псевдонімом Віталій Чередниченко видав книжку «Націоналізм проти нації» з цитуванням «біографії» Ярослава Стецька, у якій містилися антисемітські твердження про те, що він нібито виступав за застосування нацистських методів винищення євреїв в Україні. Це було частиною пропагандистської кампанії для дискредитації Я. Стецька (Чередниченко, 1970).

Книжка Леоніда Гамольського «Тризуб і зірка Давида», видана у 1975 р. і перевидана у 1977 р., – приклад публіцистичної літератури радянського періоду, що відображала офіційну ідеологічну критичну позицію КПРС щодо руху за національну та державну незалежність України й спроб його діячів співпрацювати з єврейськими суспільно-політичними діячами (Гамольський, 1977).

У 1973 р. була видана, а у 1975 р. перевидана англomовна брошура Майкла Ганусяка (Michael Hanusiak) «Щоб ми не забули» з ідеологічною метою – «розпалити ворожнечу між українськими націоналістами і сіоністами в США». Вона вийшла з друку за підтримки КДБ УРСР і використовувалася у спеціальній пропагандистській кампанії за кордоном (Hanusiak, 1975).

У 1987 р. була опублікована книжка Дагласа Тоттла (Douglas Turtle) «Шахрайство, голод і фашизм: міф про геноцид українців від Гітлера до Гарварду». Він був канадським профспілковим активістом без серйозної історичної освіти. Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. вважала матеріали видання Д. Тоттла занадто інформативними, щоб їх можна було зібрати без допомоги СРСР. Утім, враховуючи політичні упередження крайніх груп соціалістичних профспілкових рухів Північної Америки, цю книжку, як і будь-яку публікацію «советофілів», що передувала відкриттю радянських архівів після розпаду СРСР, на сьогодні потрібно сприймати критично. Її ключові недоліки полягають, зокрема, у зв'язку з українсько-єврейськими відносинами під час Голокосту. Аналізуючи її, особливу увагу слід приділити розділу «Співпраця та змова», оскільки він явно сформував місток між наративами про Голодомор і Голокост. Хоча Д. Тоттл присвячує розділ колабораціонізму й антисемітизму, зокрема щодо українських націоналістичних груп та колишніх членів Ваффен-СС, його трактування є суперечливим (Tottle, 1987, р. 103–119). Фактично Голокост у цій книжці затьмарений: зосереджуючись на колабораціонізмі українських націоналістів, автор недооцінював або інструменталізував ширший контекст єврейських страждань під час Голокосту. Він затркнув тему націоналістичного антисемітизму та колабораціонізму українських націоналістів у період Голокосту, але без достатньої глибини чи критичного балансу (Tottle, 1987).

Таким чином, антиукраїнські книжки з тематикою колабораціонізму й Голокосту, що були видані в СРСР або публікацію яких забезпечили його органи безпеки, залишалися суперечливими артефактами як нагадування про те, як історія може формуватися політичними мотивами та обмеженістю джерел (Romerstein, 2001, р. 54–67; Romerstein, 2002, р. 349–360). Фактично вони створили підґрунтя для подальшого поширення негативного стереотипу українців як колабораціоністів нацистської Німеччини, що популяризувався й утверджувався у політичних заявах керівництва РФ та активно використовувався у її пропаганді.

Образ українця-колаборанта у радянському та російському кінематографі: політична функція стереотипу. Упродовж десятиліть радянський, а згодом і російський кінематограф формували систему символічного протиставлення між «радянським героєм» і «зрадником-українцем». Останній образ виник не як випадковий

кінематографічний прийом, а як продуманий інструмент політичної пропаганди. В умовах жорсткої ідеологічної цензури кінематограф був зобов'язаний не лише розважати, але й дисциплінувати глядача, формуючи «правильні» історичні уявлення. У цьому контексті фігура українця, який співпрацював із нацистами, стала своєрідною культурною міткою неблагонадійності, сумнівної лояльності та націоналістичної «загрози».

Ранній приклад формування негативних образів українців як колаборантів – фільм «Подвиг розвідника» (1947). У ньому події розгорталися на території окупованої України, де радянський розвідник як головний герой діяв серед ворожого оточення. В одному з епізодів він перебував у місцевій їдальні із зображенням стилізованого тризуба, де зустрічався з місцевим колабораціоністом, а у ролі іншого зрадника й агента гестапо виступав українець у вишиваній сорочці. «Український зрадник» прямо декларував свою національну ідентичність та антипатію до російського культурного простору у заяві: «Я українець і не люблю російської музики». Колаборанти в цій стрічці зображені як підлі й водночас примітивні люди. Їхня мова (ламана російська або українізована вимова) свідчила про їхню віддаленість від «істинно радянського» світу. Хоч у фільмі не названо їх національність прямо, етнічна ідентифікація очевидна через мову, вбрання, імена (Подвиг разведчика, 1947).

Після смерті Іосіфа Сталіна (Иосиф Сталин) у кінематографі СРСР відбувалося чітке формування стереотипів «наших українців» та українців як колабораціоністів. Проте, з огляду на замовчування або навіть заперечення Голокосту як унікального в історії геноциду, це відбувалося без прямого пов'язування останніх з участю в нацистському «остаточному вирішенні єврейського питання». Образи українців-колабораціоністів та українців як «радянських патріотів» у фільмах часів УРСР були важливими елементами радянської кінематографії, що мали пропагандистське значення і допомагали формувати образи «правильних» і «неправильних» українців у контексті панівної в СРСР критики, як тоді казали, «злочинів німецько-фашистських окупантів та їх пособників». Зокрема, образи колаборантів і «радянських патріотів» у художніх та документальних фільмах пропагандистського спрямування часто слугували політичним інструментом для підтримки позитивного іміджу СРСР та дискредитації всіх, хто не поділяв ідеологічні погляди або боровся проти нього. Українець-колаборант у радянсько-

му кінематографі – це здебільшого людина, яка підтримувала ворожу окупацію (нацистську чи іншу) і часто ставала зрадником або зрадницею національних інтересів України. Зазвичай цей образ демонстрував такі гірші риси людського характеру, як антигеройзм, егоїзм, підлість і жорстокість. Колаборанти не тільки зраджували свій народ, а й активно співпрацювали з окупантами, що ще більше акцентувало на їхній негативній ролі у суспільстві. У художніх фільмах у СРСР колаборант зазвичай поставав у контексті боротьби з радянським режимом як ідеологічний антипод радянських героїв. Такий образ здебільшого був образливим щодо колишнього українського національного руху й активно використовувався для формування ідеї про те, що боротьба за незалежність чи національну ідентичність є не просто «помилковою», але й згубною для народу, бо веде до співпраці з ворогом. Серед таких негативних образів, наприклад, образ українських поліцаїв у шапках-мазепинках із тризубами у виконанні Івана Миколайчука (головний антигерой Роман, дівчина якого – головна героїня Анничка – не схвалювала його службу й закохалася у радянського партизана) та Борислава Брондукова у фільмі «Анничка» (1968), українець Стапчук як «фашистський інформатор», який проживав під прізвиськом Ванашний у фільмі «Ларець Марії Медічі» (1980) та інші негативні персонажі («Анничка», 1968; Богдан, 2022; Film «The Casket of Maria Medici», 1980).

Протиставлення образів українця-колаборанта і «патріотів СРСР» (зокрема українців, росіян й громадян СРСР інших національностей) у кінематографії УРСР можна розцінювати як частину ідеологічної боротьби, спрямованої на збереження влади КПРС та підкорення національних рухів на території України. Українець-колаборант був уособленням ворога, зрадника, який завдавав шкоди національній гідності й співпрацював з окупантами, в той час як «радянські патріоти» були уособленням надії, сили і відданості «радянській ідеї».

У художніх фільмах у СРСР цей контраст проявлявся в тому, що головні герої, які підтримували панівну ідеологію цієї держави, символізували рух до «прогресу», тоді як образи колабораціоністів презентували зворотний бік цього процесу – антипрогресивність і загрозу для національної єдності та цілісності держави. Такий підхід був типовим для радянської кінематографії і сприяв формуванню в суспільстві чіткої межі між «своїми» та «ворогами», між тими,

хто сприяв «світлому майбутньому», й тими, хто намагався зупинити чи зруйнувати цей процес. Загалом, радянські фільми УРСР використовували образи колабораціоністів-українців для того, щоб створити чітку ідеологічну та моральну прірву між українським патріотизмом, що виражався у радянській версії, та українським націоналізмом, який у цей період був асоційований із колабораціонізмом і зрадою. Образи українців-колабораціоністів і «радянських патріотів» виконували важливу роль у формуванні радянської національної ідентичності, а всі, хто не вписувався в цю ідеологію, одразу ставали об'єктами критики і виключення.

Від початку 2010-х років, насамперед після подій 2014 р., українофобські образи активно відновлювали в російських стрічках, зокрема у фільмах про Донбас або новітніх «антифашистських» драмах. У них український націоналізм ототожнювався з фашизмом, а українські персонажі символізували жорстоких і фанатичних зрадників. Така риторика була прямим наслідуванням поширеної в СРСР традиції очорнювання тих українців, яких нацисти використовували в окупаційній політиці. У стрічці «Матч» (2012–2014) про сумнозвісний «матч смерті» в Києві у 1942 р. українські поліцаї та навіть футбольні фанати були носіями жовто-блакитних символів, спілкувалися українською мовою, протистояли «героїчному радянському спортсмену». Така символіка транслиувала чітке повідомлення: українська ідентичність автоматично мала асоціюватися з нацизмом, тоді як справжній патріотизм міг бути лише радянським (тобто фактично російським). Фільм «Матч» може бути трактований як українофобський через спосіб мовного й образного подання: українська мова й атрибути (кольори, пов'язки) мали бути пов'язаними з провинною чи злом, у той час як позитив мав асоціюватися з РФ.

У РФ під час російсько-української війни від 2014 р., особливо від широкомасштабного вторгнення її військ в Україну у 2022 р., у пропагандистських художніх і документальних стрічках тема українського колабораціонізму набувала різних форм. У цих пропагандистських наративах українці часто поставали як вороги, а РФ – як жертва чи «братній народ», що спотворювало історичний контекст і виправдовувало агресію. У фільмах часто моделювали контрастні ситуації: позитивні герої спілкувалися російською, а негативні – українською. Це зумисно створювало асоціацію «українці = вороги», що прямо демонструвало елементи українофобського змісту.

Образ українського колаборанта нацистів у СРСР виконував одразу кілька ідеологічних функцій. По-перше, він делегітимізував будь-яку спробу відокремленої української історії або самостійного опору (наприклад, у випадку з УПА). По-друге, цей образ слугував попередженням для сучасників: відхід від загальнодержавного нарративу з панівною в СРСР версією історії українсько-єврейських відносин періоду Другої світової війни рівнозначний зраді. По-третє, такий кінематографічний підхід створював у масовій свідомості стійкий етнокультурний архетип: українець – це не просто «інший», а небезпечний інший.

Поширення міфу «Усі борці за незалежність України проти РФ – антисеміти» (2005–2013). У політиці деформування колективної пам'яті про минуле тоталітарні й авторитарні держави часто використовували історію для виправдання агресивної зовнішньої політики та воєн. Диктатори замовчували неприємні для них «чорні сторінки» історії їх власних злочинів, тому що вони підважували їхні основні тези, постулати й претензії на владу над мільйонами людей на завойованих ними землях. Виконуючи політичне замовлення, їх пропагандисти розповідали неправдиві, односторонні або оманливі історії про минуле. Політичні лідери, маніпулюючи масовою свідомістю, намагалися мобілізувати цілі народи проти їх же сусідів. Адольф Гітлер (Adolf Hitler), наприклад, розпочавши Другу світову війну, звинувачував євреїв у її розв'язанні, перекидав на них провину за початок війни й говорив про потребу «остаточного вирішення єврейського питання». Проте вкрай важливо, щоб люди розуміли сутність організованого нацистською Німеччиною Голокосту з метою уникання здійснення геноцидів щодо інших народів іншими державами, жертвами злочинної політики яких стають багато мільйонів людей (MacMillan, 2009).

Здійснюючи підготовку до воєнної агресії проти України, РФ протягом тривалого часу використовувала тему історичного минулого для підготовки сприятливого ґрунту для поглиблення процесів внутрішнього розколу українського суспільства й формування негативного іміджу країни у світі. Від часу Помаранчевої революції в Україні у 2004 р. невід'ємним елементом психологічної війни РФ проти спроб переходу України від проросійського курсу політики до інтеграції в ЄС та співпраці зі США стало усе частіше поширення «чорного піару» про участь українців у боротьбі за незалежність у 1940-х роках з одночасною сакралізацією пам'яті про німецько-радянську війну як про т. зв. Велику Вітчизняну війну із заборонаю

перегляду офіційної російської версії її історії. Важливим об'єктом критики пропагандистів РФ стали діячі ОУН (однаково, як бандерівці, так і мельниківці і т. зв. двійкарі) та воїни УПА, у яких багато українців тоді вбачали героїв за національну й державну незалежність України.

У 2005–2008 рр. російські політтехнологи намагалися розколоти спроби побудови консенсусу у конструюванні пам'яті про Другу світову війну в Україні, звинувачуючи членів ОУН та УПА в участі в Голокості. Щоб переробити свої старі дезінформаційні меми щодо «союзу ОУН-нацизму», це було зроблено попри те, що більшість колишніх поліцейських до цього вступу не мали жодних стосунків з українськими націоналістами. Однак, використовуючи нові технології, російські пропагандисти лише використовували старі міфи в нових модифікаціях і формах, щоб поширювати варіації на ту саму дезінформаційну тему, яка поширювалася з часів «холодної війни». Від 2005 р. російська пропаганда все більше маніпулювала темою Шоа, щоб дискредитувати прозахідну українську еліту, яка прийшла до влади після Помаранчевої революції. Саме тому складну, комплексну й багатоаспектну тему історії Голокосту було спрощено зведено пропагандистами РФ до традиційної радянської парадигми «радянських героїв» та «місцевих зрадників» (Prymachenko, 2017, p. 209–211).

Навесні 2009 р. у Москві було реалізовано три ініціативи щодо контролю публічної презентації російської історії: до Державної Думи було підготовлено два законопроекти, які криміналізували б «реабілітацію нацизму», а невдовзі президент Дмитрій Медведєв (Дмитрий Медведев) створив комісію, уповноважену «протидіяти спробам фальсифікувати історію на шкоду інтересам Росії». Він вважав за потрібне створити таку комісію з метою зобразити РФ жертвою німецьких воєнних злочинів. Хоча думські законопроекти та комісія зазвичай розглядалися як ініціативи, які тягнулися в одному напрямку, вони принципово суперечили один одному. Насправді комісія мала не сприяти прийняттю нових законів, а перешкоджати написанню української історії – суперечної чи навіть альтернативної до офіційної в РФ версії історії Другої світової війни (Kolstø, 2019, p. 738–760).

Одночасно з цим у РФ намагалися переписати історію українсько-єврейських відносин під час Голокосту й інтерпретувати її по-новому, заперечуючи їхні позитивні аспекти, применшую-

чи їхнє значення або заперечуючи важливі історичні факти. Цей підхід можна назвати «російським історичним ревізіонізмом». Можна виділити 7 основних категорій маніпулювання цією історією:

1. Заперечення вини Росії у розв'язанні Другої світової війни після пакту Ріббентропа-Молотова методами «психологічного евфемізму» вини та співвідповідальності Росії за це.

2. Замовчування, применшення або виправдання злочинів, скоєних російсько-більшовицьким тоталітарним режимом проти українців та євреїв в Україні.

3. Звинувачення українських націоналістів у масовій участі в Голокості з синхронним описом їх «комплексу вини» за дозволений нацистами та німцями геноцид проти євреїв із запереченням дозволеного більшовиками та Росією геноциду проти українців.

4. Переоцінка реальних низьких масштабів участі українців у нацистському німецькому антиєврейському насильстві та водночас заперечення участі етнічних росіян у Голокості.

5. Ідеалізація російсько-радянського тоталітарного режиму та переоцінка ролі радянських партизанів і Червоної армії у визволенні єврейства шляхом одночасного применшення ролі України й українців у складі радянських військ у боротьбі проти нацистської Німеччини.

6. Розпалювання історичних травм як у єврейській, так і в українській пам'яті про минуле.

7. Ігнорування масового порятунку євреїв українським населенням під час нацистської окупації України.

Режим В. Путіна стверджував, що українські націоналісти розвинули колабораціонізм у Голокості на українській землі, а пізніше у «геноциді» євреїв, поляків, росіян або російськомовних українців. Розвиваючи цю міфотворчість, Росія була змушена вторгнутися, щоб звільнити Україну від гніту місцевих націоналістів або навіть «нацистів», зупинивши «нацифікацію України». Зеніт цієї пропагандистської кампанії припав на 2014 р., коли РФ розпочала війну проти України. Москва використовувала будь-яку нагоду, щоб повторити ці заяви та звинувачення в пропагандистській кампанії, спрямованій на дезінформацію чи зневажання світової громадської думки щодо України та українців. РФ, очевидно, сподівалася використати цю сесію не лише для дискредитації України, але й для реабілітації власної репутації нібито «нації-визволительки

від фашизму» (хоча Росія виграла Другу світову війну лише завдяки підтримці інших республік СРСР, а також союзу зі США та Великою Британією та їхній безпрецедентній військовій, фінансовій, технічній і гуманітарній допомозі під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр.).

2014 рік – кардинальний поворот у кампанії РФ щодо маніпуляції темою українсько-єврейських відносин у 1941–1944 роках. Зламним етапом у спробах російських пропагандистів спекулювати на темі українсько-єврейських відносин у 1941–1944 рр. стало національне повстання, яке отримало назву Революція Гідності у 2013–2014 рр. Починаючи від нього, у РФ відкрито намагалися організувати масштабну кампанію дискредитації одночасно минулих і сучасних українців, які боролися за свободу під ярликами «фашистів», «нацистів», «антисемітів» тощо. Піком російських маніпуляцій Голокостом став 2014 р.: російські медіа намагалися показати активістів Євромайдану як фашистів, нацистів, нащадків солдатів дивізії Ваффен-СС «Галичина» тощо (Prymachenko, 2017, p. 209–211).

Того ж 2024 р. В. Путін запровадив суворі обмеження щодо контролю над історичним наративом та формуванням пам'яті про події Другої світової війни. А 5 травня 2014 р., зокрема, вступив у дію «Закон проти реабілітації нацизму», який прийняла Державна Дума РФ і який підписав В. Путін. Цей документ запровадив кримінальну відповідальність за популяризацію будь-якої, відмінної від офіційної в РФ, версії Другої світової війни, яка ставила би під сумнів «героїчний внесок» СРСР у перемогу над нацистською Німеччиною, фактично забороняючи свободу висловлювань і написання об'єктивних наукових досліджень включно з вивченням історії Голокосту. Закон увів у Кримінальний кодекс РФ ст. 354.1, що передбачала відповідальність за заперечення злочинів, встановлених Міжнародним військовим трибуналом, або розповсюдження хибних відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни та її ветеранів. Як наслідок, фактично було заборонено вивчення причетності СРСР до підготовки Голокосту шляхом поділу сфер його впливу з нацистською Німеччиною та висвітлення питань проявів антисемітизму в Червоній армії та радянських диверсійних загонах НКВС СРСР (т. зв. радянських партизанських загонах), а також вивчення історії радянського колабораціонізму, а саме причетності громадян СРСР до Голокосту тощо). Ці обмеження суттє-

во розширили (а фактично монополізували) контроль Кремля над колективною пам'яттю та дали змогу просувати спрощені й упереджені версії історії Другої світової війни.

Від 2014 р. РФ використовувала тему міфічного «українсько-го антисемітизму» як важливу зброю у психологічній війні проти України (Stanley, 2022). Спочатку всіх українських націоналістів (а згодом від 2022 р. – усіх українців) російська пропаганда називала «нацистами», «фашистами», «антисемітами», «воєнними злочинцями», організаторами або винуватцями Голокосту тощо (Fedor, 2022, р. 107–135). Президент РФ особисто «зброїв» та перекручував історію й історичну пам'ять, намагаючись виправдати вторгнення РФ в Україну. Під час анексії Кримського півострова та війни проти України на Донбасі В. Путін назвав Україну «осередком антисемітів» (President, 2014).

Від 2014 р. медіа РФ брали інтерв'ю в деяких російських євреїв, бажаючи провести паралелі між нацистами та новим українським урядом (Ивашкина, 2014). Однак їм часто доводилося покладатися на дезінформацію та брехню, щоб підтвердити свої істеричні історії, до того ж російське телебачення навмисно вигадувало історії, які зображували українців антисемітами, тоді як російські канали новин залишили за собою широко задокументований слід фальшивих свідків та історій (Sokol, 2019).

Однак, звинувачуючи українців у пронацистських симпатіях, В. Путін явно копіював політику, методи, практику маніпуляцій масовою свідомістю нацистської Німеччини. З минулого десятиліття тези Москви почали поширюватися майже миттєво та з великою швидкістю через певні інтернет-середовища. Відтоді їх підхопили окремі фінансовані РФ або проросійські видання на Заході, а потім поширювали як ліві, так і праві активісти та політики. Ворожість до незалежної Української держави тривалий час варіювалася від ненависті до українських націоналістів, яку Олександр Лосєв називав «бандерофобією», та розвивалася від латентних до прямих форм українофобії (Лосєв, 2001).

У випадку політики путінської Росії історична критика ролі, яку українські націоналісти відігравали в українсько-єврейських відносинах, була інструменталізована як підготовчий засіб у психологічних та інших воєнних зусиллях РФ проти України, щоб зобразити українців нібито «нацистами» та «біологічними антисемітами» для дискредитації руху за національну та державну незалежність

України. Така інструменталізація теми українсько-єврейських відносин підготувала ґрунт для реабілітації війни РФ проти України та призвела до реабілітації її щоденної практики насильства щодо українців, нібито «нацистів», «фашистів» та «антисемітів». Найпоширенішим прикладом наративів для розпалювання історичної травми Голокосту, пов'язаної з українсько-єврейськими відносинами, можуть бути неправдиві твердження про те, що нібито українці є історичними ворогами єврейства, українці брали активну участь у Голокості, в Україні панує повсюдний антисемітизм, а нащадки людей, які скоїли масові вбивства євреїв, перебувають при владі.

Характерно, що у своїх спробах перекинути відповідальність за організацію геноциду євреїв Німеччиною на українських націоналістів зокрема й українців загалом діячі й структури РФ фактично солідаризувалися з сучасними неонацистами, які заперечували приписування організації німцям Голокосту, або принаймні з тими авторами, які були ревізіоністами його історії. Відомий американський історик Тімоті Снайдер (Timothy Snyder) 17 липня 2017 р. слушно зауважив, що РФ у будь-якій формі намагалася провокувати, викликати та підтримувати натхненні спроби деяких німецьких ревізіоністів маніпулювати історією: «Спокуса німців уникнути відповідальності, яка завжди є великою спокусою, заохочується саме російською зовнішньою політикою. Саме російська зовнішня політика полягає в тому, щоб розділити історію Радянського Союзу на дві частини. Є хороша частина, яка є російською, і є погана частина, яка є українською. Я можу підсумувати це для вас швидше, ніж це робить офіційний меморандум російської зовнішньої політики: визволення – російське; колаборація – українське» (Snyder, 2017).

Кремль активно поширював руйнівний стереотип: українці за своєю суттю є антисемітами або неонацистами. Це продумана стратегія погіршення іміджу України як усередині Росії, так і на міжнародному рівні, розпалювання розколу в українському суспільстві та підризу підтримки ззовні. Факт обрання єврея Володимира Зеленського президентом України як доказ відсутності антисемітизму в українців медіа РФ замовчували або перекручували. Здовго до й особливо після 2014 р. дезінформацію (брехню або перебільшення, спрямовані на вплив на громадську думку) поширювала РФ, її політтехнологи, медіа та пропагандисти під час вторгнення військ

в Україну. Її метою було зміцнення підтримки агресії Росії та послаблення опору України у війні.

Спотворення історії Голокосту як один із приводів для «денацифікації»: загострення безпідставних звинувачень після широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну від 2022 року. Коли 24 лютого 2022 р. РФ розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну, її президент В. Путін заявив, що президент (єврейського походження) В. Зеленський та інші керівники України – нацисти, і що Україна має бути «денацифікована». Однак, оскільки в Україні взагалі не було жодних суттєвих груп прихильників нацистської ідеології чи пронацистських симпатиків, В. Путін насправді мав на увазі українців із чітко вираженою українською, а не проросійською ідентичністю; денацифікація в його баченні фактично означала деукраїнізацію (Motyl, 2022).

Від часу широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 р. В. Путін послідовно розцінював війну як продовження «Великої Вітчизняної війни проти нацистських окупантів та їхніх пособників» у сучасний час, хоча й за інших обставин (Putin, 2022). Під час виступу на Петербурзькому економічному форумі 16 червня 2023 р. він заявив: «Голокост – це знищення шести мільйонів євреїв, півтора мільйона були знищені в Україні і, перш за все, руками бандерівців ... Ось це ті, хто сьогодні є героями України. Це ті, кого сьогоднішня українська влада захищає ... У нас є повне право вважати, що поставлене нами завдання “денацифікації” України є одним із ключових» (Путин заявив, 2023). На початку вересня 2023 р. В. Путін перефразовав сказане ним у червні: «Це ось якраз бандерівці і що з ними давали прямі вказівки ... Навіть війська СС не вважали за можливе брати участь у цих масових репресіях. Вони практично передали це все в руки місцевих націоналістів і антисемітів» (Путин назвав, 2023).

Ця риторика значною мірою ґрунтувалася на офіційній у РФ версії історії Другої світової війни як основоположному міфі російської національної ідентичності від кінця ХХ ст. Одним із центральних у його риторичі був вибірковий акцент на використанні гітлерівською Німеччиною українців під час здійснюваного нею «остаточного вирішення єврейського питання». Хоча насправді нацисти дійсно формували й використовували деякі групи місцевого населення України під час реалізації Голокосту, неспростованими фактами є використання нацистами під час геноциду євреїв

багатьох десятків тисяч німців, росіян, поляків і навіть євреїв та людей багатьох інших національностей під час переслідувань та убивств євреїв. Застосовані в РФ спрощений упереджений підхід й акцент на перебільшуванні реальних масштабів колабораціонізму місцевих жителів України з нацистами під час Голокосту приховували усю складність проблеми експлуатації нацистами людей різних національностей під час його реалізації, стратегічно використовуючи її для делегітимації українського суверенітету та націоналізму (Garner, 2022).

Під керівництвом В. Путіна російські державні наративи неодноразово використовували риторику «денацифікації» щодо України, підкріплену інструментальним використанням символіки Другої світової війни та Голокосту, для легітимізації військової агресії. Нападаючи на Україну, він закликав до «денацифікації» країни з єврейським лідером. Російська пропаганда хибно стверджувала, що в уряді та суспільстві України домінує неонацизм, покликаючись на явище колабораціонізму в окупованій Німеччиною Україні під час Другої світової війни (David, Allen, Siemaszko, 2022; McGlynn, 2023, p. 65–68).

Роль органів безпеки та зовнішньополітичного відомства РФ в організації кампаній звинувачень українців у нацизмі й антисемітизмі. Окрім Адміністрації Президента РФ і державних медіа та штатних чи неофіційних пропагандистів, до кампанії звинувачення українців у антисемітизмі були залучені співробітники ФСБ РФ.

Спроби російських пропагандистів у союзі зі згаданою вище службою інструменталізувати травматичне минуле українсько-єврейських відносин спричинили критику з боку відомих єврейських інтелектуалів або відомих авторитарних громадських діячів. Герберт Ромерштейн (Herbert Romerstein) був одним із них. Він обіймав посади директора Управління з протидії радянській дезінформації та активним заходам Інформаційного агентства США, директора Центру досліджень безпеки в Освітньо-дослідному інституті (ERI) та співробітника Інституту світової політики (Romerstein, 2004).

Інший представник єврейської інтелігенції Мойсей Фішбейн, відомий антирадянський єврейський дисидент з України, також різко критикував російське втручання в тему українсько-єврейських відносин у своєму виступі під час XXVI конференції з українських проблем в Іллінойському університеті в Урбана-Шампань 24–27 червня 2009 р. Він пояснив головну причину «актуалізації»

питання про участь вояків УПА в Голокості ініціативою президента Віктора Ющенка щодо визнання УПА учасниками бойових дій та ветеранами України. Він заявив, що після таких ініціатив «маніпульовані російськими спецслужбами ЗМІ (і в самій Росії, й поза нею) розгорнули шалене власне звинувачення УПА у винищуванні євреїв». Він заявив, що російські спецслужби «вдалися до давньої чекістської провокації й розіграли “єврейську карту”»: одних звинуватили у винищенні євреїв, а інших – у “героїзації” тих, хто буцім-то винищував. Прийом відомий: відвернути євреїв від українського національного відродження, відвернути і євреїв, і весь цивілізований світ від тих, хто хоче відродити справжню, українську Україну». Мойсей Фішбейн так пояснив дійсні причини цих спекуляцій: «Російські спецслужби намагаються дестабілізувати обстановку в Україні, підірвати її суверенітет і незалежність, створити їй негативний імідж, а відтак – унеможлививши інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур – перетворити на узалежненого й маніпульованого сателіта. Неабиякого значення у своїх спецопераціях проти України вони надають міченій “єврейській карті»» (Фішбейн, 2009; Goble, 2009).

У широкому комплексі заходів психологічної війни проти України співробітники ФСБ РФ намагалися мобілізувати громадську думку українців та євреїв один проти одного шляхом маніпуляцій масовою свідомістю у сприйнятті історичного минулого, щоб викликати недовіру, ворожнечу, негативні стереотипи та погіршити політичні, дипломатичні й інші відносини між ними. З цією метою в РФ періодично публікували тенденційні публікації з історії українсько-єврейських відносин під час Голокосту, написані співробітниками служб путінської Росії для погіршення сучасних політичних відносин між Ізраїлем та Україною.

Одним із найвідоміших прикладів такої літератури є книжка «Другорядний ворог», опублікована російською мовою (2008), а пізніше перекладена англійською (2010) за часів президентства В. Ющенка, відомого своєю реабілітацією українських націоналістів на державному рівні. Її автор – Александр Дюков (Александр Дюков), чия служба у ФСБ РФ часто згадувалася навіть в інтернеті; численні посилання на Центральний архів ФСБ РФ у його публікаціях є найкращим свідченням його тісної співпраці з цією службою, оскільки пересічні історики навіть із Росії не мають доступу до її документів (Дюков, 2008; Dyukov, 2010).

Тему антисемітизму українців також активно обговорювали державні російські медіа під час анексії Кримського півострова та підтримки з боку РФ сепаратистської діяльності самопроголошених маріонеткових «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» на Донбасі. Політизація питання «української відповідальності за Голокост» була домінуючою тезою в публікаціях, пов'язаних з українсько-єврейськими відносинами під час Голокосту, які були видані в Росії від 2014 р. До того року вищезгаданий Фонд «Історична пам'ять», очолюваний Александром Дюковим, спонсорував видання книжки подібного змісту Александра Баканова (Александр Баканов), яка звинувачувала ОУН та УПА в антисемітизмі. Як і А. Дюков, А. Баканов вважав документи СРСР достовірними без будь-якого їх критичного аналізу (Баканов, 2014). Вони перекручували історичні факти; займали позиції, що суперечать базі доказів; надавали довіру ненадійним джерелам та ігнорували переконливі аргументи й відкидали достовірну інформацію. Правильним і неминучим висновком є те, що фальсифікація історичних подій у їхніх книжках була цілеспрямованою та добре продуманою. І А. Дюков, і А. Баканов навмисно спотворювали історичні докази, оскільки вони були апологетами СРСР. Ними керувало бажання побудувати своє бачення та коментувати історичні події у спосіб, що відповідав їхнім власним й ідеологічним переконанням, навіть якщо це передбачало спотворення та маніпуляції історичними фактами.

Після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну органи безпеки РФ значно посилили кампанію дезінформації, щоб викликати ототожнення українців із нацизмом і колабораціоністами часів Другої світової війни. Інструкції ФСБ РФ – це кращий спосіб зрозуміти пропаганду та дезінформацію Кремля, які дають ключ до розуміння його спроб використовувати злочини нацистів і теми Голокосту для реалізації своїх справжніх політичних цілей у військовій агресії проти України. СБУ 5 червня 2022 р. опублікувала те, що вона визначила як аналітичну записку 5-го відділу ФСБ РФ щодо тем дезінформації, які російський уряд повинен просувати для покращення «інформаційно-пропагандистської підтримки» своєї СВО в Україні. Вказана служба зробила висновок, що РФ недостатньо підтримала заяву про «денацифікацію», і рекомендувала «масове введення» звинувачень у вбивстві дітей у Донецькій та Луганській областях, які вона контролює з 2014 р.

ФСБ також закликала до створення «мережі пропагандистів» для поширення вигадок, зокрема використання російських та українських ветеранів Другої світової війни у постановочних відео, учасники яких закликали б РФ «зупинити фашизм в Україні». Зрештою, ФСБ рекомендувала створити на пострадянському просторі «антифашистські» фронтові групи та поширювати на ЄС дезінформацію, стверджуючи, що життя в Європі погіршується через підтримку українських «нацистів» (СБУ, 2022).

Виконуючи політичне замовлення Кремля, свій внесок у спроби спотворення історії українсько-єврейських відносин у чисельних заявах робило також МЗС РФ. Ще у 2008 р. воно поширило в інтернеті документи про участь деяких колаборантів із місцевої допоміжної поліції Волині (Західна Україна) у Голокості. Москва активно експлуатувала факти участі деяких груп колаборантів, які згодом приєдналися до УПА, в антиєврейських насильницьких діях (Деятельность ОУН-УПА, 2008).

Незабаром після початку широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну в травні 2022 р. міністр закордонних справ РФ Сергей Лавров (Сергей Лавров) спробував відповісти на запитання італійського журналіста про походження Володимира Зеленського антисемітською змовницькою тирадою та перекручуванням інформації про Голокост. Він припустив, що А. Гітлер «теж мав єврейську кров», додавши, що «мудрий єврейський народ каже, що найпалкіші антисеміти зазвичай є євреями». Посадовці уряду Ізраїлю негайно вимагали вибачень за «непростимі, обурливі» зауваження С. Лаврова та «брехню ... спрямовану на те, щоб звинуватити самих євреїв» у Голокості. Міністр закордонних справ Ізраїлю на той час Яір Лапід (יאיר לפיד) писав, що «найнижчий рівень расизму щодо євреїв – це звинувачувати самих євреїв в антисемітизмі». МЗС РФ згодом подвоїло свою активність, звинувативши Ізраїль у «антиісторичних заявах» та заявивши, що він підтримує «неонацистський режим у Києві» (To Vilify, 2022).

Після цього МЗС РФ і далі активно розвивало дезінформаційну кампанію очорнювання України, спекулюючи на трагічній для євреїв темі Голокосту. В одній зі спрямованих на це типових доповідей цього міністерства на початку вересня 2024 р., наприклад, одночасно з ремаркою про те, що «ідейні предки київського режиму – це злочинці і вбивці», вказувалося: «Антисемітський настрій серед окремих груп підтримується і українською владою, яка активно

намагається переписувати реальні факти про Голокост на території України та роль у ньому українських націоналістів використовують такі фальсифікації для реабілітації нацистських злочинців» (О ситуации, 2024).

У 2024 р. ФБР США отримало та подало до суду російські документи, на підставі яких можна було зробити висновок про те, що у 2022–2024 рр. РФ здійснювала у світі широкомасштабну психологічну операцію з маніпулювання впливовими людьми в Європі та психологічні атаки на людей у соціальних мережах за допомогою постів, коментарів і фейкових новин. Мета цієї форми гібридної війни полягала в тому, щоб посіяти розбрат, підірвати підтримку України та дискредитувати союзників України за допомогою психологічних маніпуляцій свідомістю великих мас людей (Vela, 2024).

Спростування безпідставних звинувачень РФ проти українців у світі. Багато політиків, дипломатів і громадських діячів різних держав світу відкинули звинувачення у нацифікації України її урядом як неправдиві та як частину дезінформаційної кампанії, спрямованої на виправдання вторгнення РФ (Waxman, 2022). Наприклад, Майкл Мак-Фаул (Michael McFaul), який був послом США в РФ у 2012–2014 рр., заявив, що будь-які спроби пов'язати Україну з давніми нацистськими рухами позбавлені будь-якого обґрунтування. «Ми повинні ставитися до нього (Путіна) як до ірраціонального, злого лідера, який несправедливо та грубо напав на вільну та демократичну Україну», – сказав М. Мак-Фаул (David et. al., 2022).

Спроби звинуватити керівництво України в нацифікації країни та прирівняти його дії до практики гітлерівської Німеччини викликали також негайний рішучий протест із боку державних установ різних країн, які займаються вивченням історії та його меморіалізацією. Музей «Аушвіц-Біркенау» у м. Освенцім у Польщі був однією з перших із цих установ, яка засудила заяви В. Путіна. У його офіційній заяві від 24 лютого 2022 р. серед іншого було зазначено, що В. Путін повторює політику А. Гітлера, оскільки з його волі «знову невинних людей вбивають виключно через божевільну псевдоімперську мегаломанію» (Haltiwanger, 2022).

Провідні дослідники історії Голокосту 27 лютого 2022 р. опублікували заяву з протестом проти згаданих заяв В. Путіна, яку підписали сотні інших дослідників теми. У ній висловлено категоричний протест проти розповсюджуваної Кремлем дезінформації про при-

рівнення українців до німецьких націонал-соціалістів: «Ми рішуче відкидаємо спроби російського уряду ... прирівняти українську державу до нацистського режиму, щоб виправдати свою неспровоковану агресію. Ця риторика є фактично неправильною, морально огидною та глибоко ображає пам'ять мільйонів жертв “нацизму та тих, хто мужньо боровся проти нього”. Автори стверджували, що в Україні “як і в будь-якій іншій країні є праві екстремісти та нацистські ксенофобські групи”, але “ніщо з цього не виправдовує російську агресію та грубе викривлення характеристик України» (Tabarovsky & Finkel, 2022).

Меморіальний музей Голокосту США та Яд Вашем в Ізраїлі були тими з багатьох інших державних або громадських структур, які одними з перших засудили використання В. Путіним історії Голокосту для виправдання завойовницької війни РФ проти України. Зокрема, 24 лютого 2024 р. Меморіальний музей Голокосту США рішуче засудив обурливий напад РФ на Україну та був глибоко стурбований загрозами для цивільного населення та втратами життів. «Виправдовуючи цей напад, В. Путін перекручував та привласнював історію Голокосту, неправдиво стверджуючи, що демократичну Україну потрібно “денацифікувати”. Так само безпідставними та кричущими є його твердження про те, що українська влада вчиняє “геноцид” як виправдання для вторгнення в Україну. Ми рішуче засуджуємо цей неспровокований напад і дуже стурбовані втратами життів. Музей стоїть поруч з українським народом, включаючи тисячі тих, хто вижив у Голокості та досі живе в країні», – сказав голова музею, посол Стюарт Елліотт Айзенштат (Stuart Elliott Eisenstat). «Ці люди, що вижили, є залишками одного з найбільших довоєнних єврейських народів Європи, яке було майже повністю знищене німцями у Другій світовій війні. Зазнавши жахливих страждань як жертви як нацизму, так і комунізму, українці сьогодні прагнуть реалізувати свої демократичні прагнення» (Hollinger, 2022).

Незабаром після звернення Меморіального музею Голокосту США 27 лютого 2022 р. Яд Вашем видав заяву подібного змісту: «Яд Вашем засуджує російське вторгнення в Україну, яке неминуче призведе до жахливих наслідків. Ми, зокрема, побоюємося за благополуччя мирних жителів і засуджуємо будь-яку навмисну загрозу їхній безпеці. Більше того, пропагандистський дискурс, що супроводжує нинішні військові дії, перенасичений безвідповідальними заявами та абсолютно неточними порівняннями з нацистською

ідеологією та діями до та під час Голокосту. Яд Вашем засуджує таке применшення та спотворення історичних фактів Голокосту» (Yad Vashem, 2022).

Українські євреї також відкидали твердження про те, що Україна – неонацистська держава. «Заяви Путіна про денацифікацію України – це найабсурдніша та найбожевільніша річ; вираз “нацифікація України” було створено російською пропагандою», – сказав Яків Блайх, головний рабин України (Sheftalovich, 2022). Йоханан Петровський-Штерн (Jochanan Petrovsky-Stern), уродженець України та професор єврейської історії в Північно-Західному університеті, прокоментував, що заяви Володимира Путіна про «денацифікацію суперечать елементарній правді». «Люди, які вірять йому та поширюють цю брехню, займаються наклепом», – сказав Й. Петровський-Штерн. «Україна – це багатоетнічна країна, в якій меншини, такі як грузини, відіграють ключові урядові ролі, а президентом є євреї» (David et al., 2022).

Після спростувань брехливих інсинуацій Кремля установами з вивчення та увічнення пам'яті про Голокост 11 липня 2022 р. з офіційною заявою «Щоб очорнити Україну, Кремль вдається до антисемітизму» з осудом кампанії дезінформації Москви про політику України виступив Державний департамент США. В опублікованій того дня на його сайті заяві з цього приводу було зазначено: «Згадуючи нацизм та жахи, пов'язані з Другою світовою війною та Голокостом, Кремль сподівається делегітимізувати та демонізувати Україну в очах російської громадськості та світу. Кремль намагається маніпулювати міжнародною громадською думкою, проводячи хибні паралелі між агресією Москви проти України та боротьбою ... проти нацистської Німеччини ... багатьох народів колишніх радянських республік, які принесли величезні жертви під час Другої світової війни, включаючи як українців, так і росіян ... Кремлівським пропагандистам було важко продати багатьом за межами Росії сфабрикований привід “денацифікації” для війни в Україні. Вони вдалися до дедалі безглуздіших – і часто суперечливих – виправдань. Коли критики вказують на те, що президент України Володимир Зеленський, який переміг на виборах 2019 року в Україні з 73 % голосів, сам євреєм, а члени його родини були вбиті нацистами, Кремль поширює неправдиві наративи, намагаючись делегітимізувати його єврейську приналежність. Кремль хибно стверджує, що найгіршими нацистами насправді були євреї, і на-

магається применшити роль антисемітизму в нацистській ідеології ... Після зауважень Лаврова Соловйов та інші експерти на російському державному телебаченні заявили, що нацизм не обов'язково означає антисемітизм, а може відображати так звану “русофобію”. Російська екосистема дезінформації та пропаганди потім намагалася підтримати хибні заяви чиновників, продовжуючи атакувати Зеленського, стверджуючи про нібито єврейське походження Гітлера та намагаючись дискредитувати ізраїльських лідерів. Дезінформаційне видання “One World”, пов'язане з російською військовою розвідкою, назвало критиків Лаврова “гітлерівськими” расистами за те, що вони стверджують, що “етно-релігійна ідентичність від народження” визначає політичні погляди людини» (То Vilify, 2022).

Після критичного аналізу антиукраїнської пропаганди Кремля було зроблено промовистий висновок, що, як видається, не потребує додаткових коментарів, оскільки у ньому дано об'єктивну оцінку суті цілеспрямованої дезінформаційної політики Кремля із широким застосуванням посилань на пам'ять про минуле: «Президент Путін та його апарат дезінформації та пропаганди використовують історичну пам'ять про радянську боротьбу проти нацистської Німеччини, щоб створити привід для своєї неспровокованої жорстокої війни проти України. Для досягнення своїх хижацьких цілей Кремль експлуатує страждання та жертви всіх, хто пережив Другу світову війну та Голокост. У цьому процесі Кремль відволікає від критично важливих глобальних зусиль щодо боротьби з антисемітизмом і натомість поширює одну з найпідступніших форм антисемітизму – спотворення фактів про Голокост. Зі зростанням антисемітизму у світі вкрай важливо всім викривати цей особливо згубний вид російської дезінформації» (То Vilify, 2022).

Отже, від закінчення Другої світової війни публікації деяких авторів про участь деяких українців у Голокості слугували платформою для Москви для поширення дезінформації з метою маніпулювання масовою свідомістю та громадською думкою, насамперед проросійськи орієнтованими політиками й інтелектуалами у світі. У наступні роки ці праці допомагали пропагандистам пострадянської Росії, серед іншого, у психологічній війні проти України у спробах її очорнення на міжнародній арені, насамперед у ЄС та США. Пізніше Москва використовувала міфи КДБ СРСР із минулого для виправдання вторгнень військ РФ в Україну. Так само, як міфи про «масову ксенофобію, пронацистські симпатії та колабораціонізм»

слугували «доказом» для московських міфів про українців загалом та українських націоналістів зокрема як «пронацистських антисемітів» та достатнім поясненням для концепції України як «держави, що не відбулася», теза про мету Росії «звільнити Україну від нацистів» слугувала виправданням вторгнення Росії в Україну від 24 лютого 2022 р.

Протягом першої чверті ХХІ ст. путінська Росія конструювала та намагалася утвердити глибоко спотворений образ українців і викликати щодо них хибне враження як про антисемітів й ідеологічних послідовників нацистів. Вона формувала міф про них як про ледве не головних організаторів Голокосту. Реалізація цієї мети у першій чверті ХХ ст. систематично й послідовно відбувалася шляхом спотворення історії Шоа в Україні.

Поширення міфу про роль СРСР і Росії як його наступниці у «визволенні Європи від фашизму» зміцнює образ Росії як політичної спадкоємиці перемоги над нацизмом і відволікає увагу від власного авторитаризму та порушень прав людини в Росії. Водночас головною метою приписування українцям ледве не головної ролі в організації Голокосту є спроба делегітимізації України, щоб поставити під сумнів претензії України на національну та державну незалежність, трактуючи її як нібито історично скомпрометовану країну.

Розпалюючи історичну травму, щоб помістити події та проблеми минулого в сучасний контекст, російські пропагандисти здійснювали спроби розпалити ненависть українців та євреїв один до одного, ґрунтуючись на емоціях. Вони намагалися переключити увагу з ролі нацистської Німеччини, імперської, радянської та пострадянської Росії, інших країн у проведенні політики під девізом «Розділяй і володарюй» винятково на взаємини між особами цих національних груп як ключової проблеми на розуміння коренів ненависті, ворожнечі та непорозуміння між ними, з ігноруванням впливу зовнішніх чинників на ці відносини. У таких випадках у РФ часто використовували односторонні інтерпретації, упереджені стереотипи та тенденційні підходи до складних проблем минулого українсько-єврейських відносин.

У психологічній війні РФ проти України відбувалося активне використання гіперболізації масштабів проявів антисемітизму серед українців під час німецько-радянської війни з подвійною метою: по-перше, у рамках пропагандистської кампанії формування

колективного образу ворога в масовій свідомості громадян РФ і для контролю пам'яті про минуле за допомогою державних і недержавних інститутів, накладання «табу» на переосмислення багатьох замовчуваних подій в історії Росії та у формі суворої цензури для недопущення поширення альтернативних наративів про минуле; по-друге, з метою використання пропагандистських тез у політичних заявах для формування негативних стереотипів про українців як психологічної зброї проти України на міжнародній арені.

Зображення українців як антисемітів із боку Росії було очевидною спробою дискредитувати Україну як слабку жертву агресії, перш ніж вона зможе стати достатньо сильною, щоб заперечувати безпідставні звинувачення. Російські політтехнологи, очевидно, сподівалися, що якщо образ українця як погромника та садиста-охоронця табору буде достатньо глибоко вкорінений, то звинувачення, що історична реальність полягає у тому, що росіяни гноблять та вбивають українців, здаватиметься несерйозним і слугуватиме лише підтвердженням російських звинувачень у генетичному антисемітизмі серед українців.

Політика формування пам'яті про Голокост в Україні натомість була і залишається зорієнтованою на формування об'єктивного осмислення складних і трагічних подій. Українські політики, історики й публіцисти, розвиваючи дослідження українсько-єврейських відносин у період Голокосту, враховують і вшановують страждання та втрати українського народу, а також втрати українських євреїв, трактуючи їх як невід'ємний елемент спільного минулого людей різних національностей, які з прадавніх часів проживали в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

«Анничка» – український художній фільм 1968 року кінорежисера Бориса Івченка. Триває 1943 рік... *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=2n4mdCo7wtI>

Баканов, А. (2014). *«Ни кацапа, ни жида, ни ляха». Национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов, 1929–1945 гг.* Москва: Алгоритм.

Богдан, О. (2022). Від «Тіней забутих предків» до «Вавилону XX»: чотири іпостасі Івана Миколайчука. <https://tyktor.media/kytor/ivan-mykolaichuk/>

Боляновський, А. (2013). Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Історична пам'ять про війну та Голокост*. Дніпропетровськ, 66–89.

Боляновський, А. (2016). Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). В Л. Фінберга (ред.), *Друга світова війна та долі мирного населення у східній Європі: матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького* (Київ, 30 листопада – 1 грудня 2015 р.). Київ: Дух і Літера, 7–70.

Боляновський, А. (упоряд., наук. ред.). (2019). *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. На матеріалі Західної України*. Дніпро; Львів.

Гамольський, Л. (1977). *Тризуб і «Зірка» Давида*. Дніпропетровськ: Промінь.

Деятельность ОУН-УПА. Из документов НКВД-МГБ СССР. (2008). https://idd.mid.ru/informational_materials/deyatelnost-oun-upa/

Дюков, А. Р. (2008). *Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»*. Москва.

Жаботинский, В. (1927, 11 октября). Петлюра и погромы (письмо в редакцию). *Последние новости*, 2.

Ивашкина, Д. (2014, 8 марта). Раввин Михаил Финкель о ситуации на Украине. РФ вновь вступила в схватку с фашизмом. *Комсомольская правда*. <http://www.kp.ru/daily/26201.7/3089866>

Ковальчук, П. (1965). *Антисемітська діяльність українських націоналістів*. Київ.

Красный, П. (1928). *Трагедия украинского еврейства (к процессу Шварцбарда)*. Харьков.

Кузіна, К. (2022). Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців? В В. Смолій (відп. ред.), *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*, 2. Київ: Кліо, 1190–1203.

Кузіна, К. (2023). Як створити «ворога»: дегуманізація українців радянським агітпропом. <https://uamoderna.com/war/yak-stvoryty-voroha-dehumanizatsiia-ukraintsiv-radianskym-ahitpropom/>

Лосєв, І. (2001). Явище бандерофобії в російській свідомості. *Сучасність*, 4. <http://memorial.kiev.ua/statii/738-javyshche-qbanderofobijiq-v-rosijskij-svidomosti.html>

О ситуации с героизацией нацизма, распространении неонацизма и других видов практики, которые способствуют эскалации современных форм расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости (Доклад Министерства иностранных дел Российской Федерации, 2024 г.). (2024). https://mid.ru/ru/foreign_policy/doklady/1968836/

Подвиг разведчика. (1947). (2020, 16 квітня). *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=cyh7fBC7Tbg>

Путин заявил, что «бандеровцы и иже с ними» убили полтора миллиона евреев. (2023). <https://meduza.io/feature/2023/09/05/putin-zayavil-chto-banderovtsy-i-izhe-s-nimi-ubili-poltora-milliona-evreev>

Путин назвал Зеленского «позором еврейского народа» и показал кино про холокост, намекнув, что его якобы отрицают в Киеве. (2023). <https://meduza.io/feature/2023/06/16/putin-nazval-zelenskogo-pozorom-evreyskogo-naroda-i-pokazal-kino-pro-holokost-nameknuv-chto-ego-yakoby-otri Tsayut-v-kieve>

СБУ отримала доступ до пропагандистських методичок російських спецслужб про «правильне висвітлення спецоперації» в Україні. (2022, 5 червня). <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-otrymala-dostup-do-propahandystskykh-metodychok-rosiiskyykh-spetssluzhbb-pro-pravylyne-vysvitlennia-spetsoperatsii-v-ukraini-video>

Сергійчук, В. (1998). *Погроми в Україні, 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.

Фішбейн, М. (2009). *Єврейська карта в російських спецопераціях проти України*. <https://www.radiosvoboda.org/a/1774059.html> Allen J. (2022, 24 February). Putin says he is fighting a resurgence of Nazism. That's not true. NBC News. <https://www.nbcnews.com/politics/politics-news/live-blog/russia-ukraine-conflict-live-updates-n1289655/ncrd1289673>

Чередниченко, В. (1970). *Націоналізм проти нації*. Київ: Видавництво політичної літератури України.

Abramson, H. (1999). *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*. Cambridge.

Bachynskyi, I., Margolin, A., Wishnitzer, M. & Zangwill, I. (1919). *The Jewish pogroms in Ukraine*. Washington.

David, K. L., Allen, J. & Siemaszko, C. (2022). *Putin using false 'Nazi' narrative to justify Russia's attack on Ukraine, experts say*. <https://www.nbcnews.com/news/world/putin-claims-denazification-justify-russias-attack-ukraine-experts-say-rcna17537>

Dyukov, A. (2010). *The minor enemy: OUN, UPA and the solution of the «Jewish question»*. Riga.

Fedor, J. (2021). «Historical Falsification» as a Master Trope in the Official Discourse on History Education in Putin's Russia. *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 13/1. Spring, 107–135.

Film «*The Casket of Maria Medici*» (*Ларец Марии Медичи*) – 1980. https://www.youtube.com/watch?v=bE_rwW4ary4

Haltiwanger, J. (2022, February 24). Auschwitz museum says Russia's war in Ukraine is an 'act of barbarity that will be judged by history'. *Business Insider*. <https://www.businessinsider.com/auschwitz-museum-says-russias-war-in-ukraine-is-an-act-of-barbarity-2022-2>

Hanusiak, M. (1975). *Lest We Forget*. New York.

Hollinger, A. (ed.). (2022, February 24). *United States Holocaust Memorial Museum condemns Russia's invasion Of Ukraine and Vladimir Putin's exploitation of Holocaust history as a pretext for war*. Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum. <https://www.ushmm.org/information/press/press-releases/museum-condemns-russias-invasion-of-ukraine>

Hunczak, T. (1969). A Reappraisal of Symon Petliura and Ukrainian-Jewish Relations, 1917–1921. *Jewish Social Studies*, 31/3, 163–183.

Himka, J.-P. (2021). *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart.

Garner, I. (2022, March 26). Russia and Ukraine Are Fighting for the Legacy of World War II. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2022/03/26/russia-ukraine-war-soviet-legacy/>

Gitelman, Z. (1990). History, Memory and Politics: The Holocaust in the Soviet Union. *Holocaust and Genocide Studies*, 5/1, 23–37.

Goble, P. (2009, July 9). Window on Eurasia: Moscow Special Services Again Play the 'Jewish Card' against Ukraine, Kyiv writer Says. *Window on Eurasia*. <http://windowoneurasia.blogspot.com/2009/07/window-on-moscow-special.html>

Kolstø, P. (2019). Dmitrii Medvedev's Commission Against the Falsification of History: Why Was It Created and What Did It Achieve? A Reassessment. *Slavonic and East European Review*, 97/4 (October), 738–760.

MacMillan, M. (2009). *Dangerous Games: The Uses and Abuses of History*. New York: Random House Publishing Group.

McGlynn, J. (2023). *Memory Makers: The Politics of the Past in Putin's Russia*. London.

Motyl, A. (2022, March 30). Yes, Putin and Russia are fascist – a political scientist shows how they meet the textbook definition. *The conversation*. <https://theconversation.com/yes-putin-and-russia-are-fascist-a-political-scientist-shows-how-they-meet-the-textbook-definition-179063>

President Putin Has Called Ukraine a Hotbed of Anti-Semites. It's Not. (2014, May 30). *National Geographic*. <https://news.nationalgeographic.com/news/2014/05/140530-ukraine-jews-poroshenko-putin-pushilin-right-sector-lviv-zissels/>

Prymachenko, Y. (2017). The Ukrainian Historical Policy and the Holocaust: the Problem of Perception. *The Holocaust in the Eastern and Western European States Occupied by the Nazis: Studies and Memory. Collection of articles*. Kaunas, 206–216.

Putin, V. (2022, February 21). *Address on the Recognition of the Donetsk and Luhansk People's Republics*. <https://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>

Romerstein, H. (2001). Disinformation as a KGB Weapon in the Cold War. *Journal of Intelligence History*, 1/1, 54–67.

Romerstein, H. (2004). Divide and Conquer: The KGB disinformation campaign against Ukrainians and Jews. *The Ukrainian Quarterly*, 48/4, 349–60; <https://www.iwp.edu/papers-studies/2004/11/01/divide-and-conquer-the-kgb-disinformation-campaign-against-ukrainians-and-jews/>

Sheftalovich, Z. (2022, April 25). Putin wants to de-Nazify Ukraine – that’s ludicrous, say the country’s Jews. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/in-the-face-of-war-ukraine-jews-embrace-a-dual-identity/>

Snyder, T. (2017). Germans must remember the truth about Ukraine – for their own sake. *Eurozine*. <https://www.eurozine.com/germans-must-remember-the-truth-about-ukraine-for-their-own-sake/>

Sokol, S. (2019, August 2). Russian Disinformation Distorted Reality in Ukraine. Americans Should Take Note’. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2019/08/02/russian-disinformation-distorted-reality-in-ukraine-americans-should-take-note-putin-mueller-elections-antisemitism/>

Stampfer, S. (2003). What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648? *Jewish History*, 17/2, 207–227.

Stanley, J. (2022). *The antisemitism animating Putin’s claim to ‘denazify’ Ukraine*. <https://www.theguardian.com/world/2022/feb/25/vladimir-putin-ukraine-attack-antisemitism-denazify>

Tabarovsky, I., Finkel, E. (2022, March 4). Statement on the War in Ukraine by Scholars of Genocide, Nazism and World War II. 27 February 2022. *The Jewish Journal of Greater Los Angeles*. <https://jewishjournal.com/news/worldwide/345515/statement-on-the-war-in-ukraine-by-scholars-of-genocide-nazism-and-world-war-ii/>

Tottle, D. (1987). *Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. Toronto.

To Vilify Ukraine, The Kremlin Resorts to Antisemitism. (2022, July 11). <https://2021-2025.state.gov/disarming-disinformation/to-vilify-ukraine-the-kremlin-resorts-to-antisemitism/>

Yad Vashem Statement Regarding the Russian Invasion of Ukraine (Press Release). (2022, February 27). Jerusalem, Israel: Yad Vashem. <https://www.yadvashem.org/press-release/27-february-2022-14-25.html>

Vela, J. H. (2024, September 5). FBI dossier reveals Putin’s secret psychological warfare in Europe. *Politico*.

Waxman, O. B. (2022, March 3). Historians on What Putin Gets Wrong About ‘Denazification’ in Ukraine. *Time*. <https://time.com/6154493/denazification-putin-ukraine-history-context/>

Weiss, A. (1988). Jewish-Ukrainian relations in Western Ukraine during the Holocaust. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Edmonton: CIUS Press, 409–420.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

РОЗДІЛ 2

КОМЕМОРАЦІЯ ЗАКЕРЗОННЯ (1990–2025). УПРОВАДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ В УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ

Для окреслення регіону українсько-польського етнічного пограниччя у науково-популярній і популярній літературі часто використовують узагальнений термін «Закерзоння». Термін виник зі спрощення й унаочнення поняття «лінія Керзона» – демаркаційної лінії, запропонованої міністром закордонних справ Великої Британії Джорджем Керзоном (George Curzon). В українській гуманітаристиці термін «Закерзоння» увійшов до активного вжитку також завдяки товариствам депортованих українців із Польщі, які об'єднувалися за принципом земляцтва наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років (Павлів, 2016, с. 280). У польській історіографії та суспільній думці активно вживають поняття «Східні креси», «креси» щодо значної частини тепер українських територій. Натомість в Україні існують дискусії про доцільність використання поняття «Закерзоння» як синоніма для цілого терену польсько-українського пограниччя. У тексті вжито це поняття як концепт, який поєднує історико-етнографічні регіони, де мешкали українці до Другої світової війни, в одне ціле. Вважаю доцільним його вживання із ширшої дослідницької перспективи, науково-популярної площини. Адже таке визначення не має в собі конфліктного потенціалу, а з української точки зору поєднує субрегіони в одне ціле, апелює до єдності та історичної тяглості української присутності.

Дослідження концепту Закерзоння буде здійснено у кількох площинах: аналіз діяльності товариств депортованих українців із Польщі, історична політика держави щодо вшанування українських діячів із цього терену, депортацій з українсько-польського прикордоння.

Після здобуття незалежності на хвилі національно-політичного та культурного піднесення відбулося створення суспільно-культурних товариств депортованих українців (за регіональним принципом), після організаційно-координаційної роботи всередині громад, налагодження зв'язків між ними, протягом 1993–2004 рр. відбулися світові конгреси: лемків (Склярова, 2014), холмщаків та

підляшуків у Львові, Холмі, Рівному (Гук, 2014), а у 1999 р. утворено ОТДТ «Закерзоння» у Львові, яке очолив Володимир Середа, до якого ввійшли Волинські, Івано-Франківські, Львівські, Рівненські та Тернопільські товариства депортованих українців.

На цих конгресах, а також на зібраннях чи науково-практичних конференціях, присвячених роковинам депортації чи операції «Вісла» (де беруть участь активні представники громад депортованих) та звітно-виборчих засіданнях як і суспільно-культурних товариств, так і ОТДТ «Закерзоння», що проходять майже щороку, відбувається прийняття ухвал та відозв, звернень до української та польської влади. Ці звернення – прохання про засудження депортації українців із польсько-українського пограниччя, спрощення процедури перетину кордону, отримання статусу депортованих.

На першому Світовому конгресі українців Холмщини та Підляшшя 18 вересня 1994 р. був прийнятий лист-звернення до президента РП Леха Валенси (Lech Wałęsa) з проханням посприяти у вирішенні проблем: визнати виселення українців із Польщі у 1944 р. та наступних роках «протиправним актом і надати виселенцям статусу депортованих»; засудити акцію «Вісла»; спростити перетин українсько-польського кордону «для переселенців з Польщі та їх нащадків (як і для громадян Польщі, які народилися в Україні) для відвідування своїх земель, батьківських могил та забезпечення можливості встановлення пам'ятних знаків на місцях знищення наших храмів і могилах земляків – жертв воєнного часу»; «Урядові Польщі дозволити перезахоронення останків короля Галицько-Волинської держави Данила Галицького, які знаходяться у підземеллях собору в м. Холмі» (Лист-1). Схоже звернення, але до українського президента Леоніда Кучми та голови ВРУ Олександра Мороза, було ухвалено 22 жовтня 1994 р. за ініціативи львівських суспільно-культурних товариств «Лемківщина», «Надсяння», «Холмщина» на конференції, приуроченій 50-річчю депортацій. Заявники вимагали «дати належну політично-правову оцінку насильницького виселення в 1944–1945 роках» (Звернення, 1996), надати «статус депортованих осіб» (Звернення, 1996) і спростити процедуру перетину українсько-польського кордону українцями, депортованими із Закерзоння, «Звернутися до Президента Республіки Польща та Сейму Республіки Польща з закликом засудити депортаційну акцію “Вісла”, як злочин, що був вчинений тодішнім польським тоталітарним режимом супроти своїх громадян української

національності, і створити належні умови для повернення депортованих під час акції “Вісла” українців на свої споконвічні землі» (Звернення, 1996).

У 1999 р., у відповідь на звернення Конгресу українців Холмщини і Підляшшя від 19 вересня 1999 р., Адміністрація Президента України утворила Міжвідомчу робочу групу. До неї увійшли також члени громадських організацій – Конгресу українців Холмщини і Підляшшя та товариства «Лемківщина» (Лист-2). За участю працівників Держкомнацміграції, Мінпраці, МЗС, МВС, Міносвіти, Мін'юсту, Держкомкордону, СБУ 29 жовтня 1999 р. відбулася перша нарада Міжвідомчої робочої групи, під час роботи якої розроблено «план роботи з вирішення проблем, що містяться у зверненні» (Лист-2).

На засіданні Міжвідомчої робочої групи 4 липня 2001 р. було розглянуто підготовлений Держкомнацміграції проєкт закону України «Про визнання депортованими українців, насильно переселених в 40-х роках з території Польщі в Україну». Цей законопроект визнавав депортованих українців, засуджував дії тоталітарних режимів, вважав їх порушенням прав людини й основних свобод, гарантував забезпечення прав осіб, які були насильно переселені, відшкодування моральних і матеріальних збитків, які були завдані особам унаслідок депортації (Лист-3). Після правової експертизи цей проєкт закону не був ухвалений (Лист-4).

Новий проєкт закону України № 2395 від 12 листопада 2002 р. за ініціативи депутатів Юлії Тимошенко, Олександра Турчинова, Олега Білоруса та Віктора Терена (Тарана) передано на розгляд до ВРУ. Відповідно до цього законопроекту, мав бути узгоджений правовий статус громадян, які були депортовані в рамках виконання угоди від 9 вересня 1944 р. між УРСР та ПКНВ. Зауважено, що «Україна засуджує ці дії і вважає їх неприпустимими для цивілізованої держави. Україна бере на себе відповідальність за незаконне і недемократичне рішення Уряду УРСР, що відбувалось з цинічним порушенням прав і свобод людини, надає відповідну політико-правову оцінку даній історичній події і вирішує можливість надання державної компенсації цим особам та членам їхньої сім'ї за моральну та матеріальну шкоду, яку вони зазнали під час їхнього примусового позасудового переселення за етнічними ознаками до інших територій» (Проект Закону-1). Згідно із Висновками Головного науково-експертного управління від 31 січня 2003 р., «за

результатами розгляду в першому читанні законопроект доцільно прийняти за основу, з урахуванням висловлених зауважень та пропозицій» (Висновок-1). Щодо зауваг, які слід було доопрацювати для подальшого розгляду, – редакційне уточнення частини преамбули, точніше визначення термінів виплати компенсації, узгодження її з іншими законами, уточнення щодо приблизних розрахунків щодо виплат компенсації (Висновок-1). У червні 2004 р. вручено подання Комітету Головного науково-експертного управління про розгляд, але в 2005 р. законопроект не включили у порядок денний, однак 31 січня 2006 р. цей законопроект визначено Президентом України як невідкладний (Проект Закону-1).

Урегулювання соціального статусу депортованих українців із Польщі відбулося після внесення змін і доповнень до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Постановою ВРУ від 22 грудня 1995 р. депортованим надано статус учасників війни, проте лише тим особам, які «після 1945 року були переселені на територію України з територій інших країн, а також громадяни, які за направленням державних органів колишнього Союзу РСР працювали в державах-союзниках СРСР» (Зміни до Закону-1). У 2003 р. до цього закону були внесені зміни, зокрема попереднє формулювання було змінено на «особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн» (Зміни до Закону-2).

На засіданні Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин ВРУ 14 квітня 2005 р. розглянуто проект закону «Про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» (реєстр. № 6013 від 28 липня 2004 р.), поданий народним депутатом України Михайлом Косівим. Він передбачав законодавче врегулювання питань, які стосувалися депортації українців із території Польщі у 1944–1946 рр. та 1948–1951 рр. в Україну. У ньому було запропоновано «виселення українців засудити як порушення прав і свобод громадян і чітко визначити його, як депортацію. Як компенсацію збитків, завданих виселенням особам та членам їхніх сімей, запропоновано поширити на них пільги, передбачені для учасників війни та членів сімей учасників війни» (Проект Закону-2). Цей проект був прийнятий за основу до розгляду у ВРУ та направлений на доопрацювання Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин (Проект Закону-2). На розгляд

цього органу 5 лютого 2008 р. М. Косів знову вніс законопроект «Про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» (реєстр. № 1398 від 22 січня 2008 р.) (Проект Закону-3). Цей законопроект практично не відрізнявся від попереднього, за винятком вживання термінів «депортація», «депортовані особи» тощо, які подані в авторському тлумаченні, та визнання акту переселення 1944–1951 рр. незаконним (Проект Закону-3).

Вказаний комітет 14 травня 2008 р. розглянув законопроект та ухвалив рекомендувати ВРУ прийняти його за основу. Однак варто зауважити, що Головне науково-експертне управління апарату ВРУ мало чимало зауважень і пропозицій до цього проекту закону, зокрема найсуттєвіші з них: «Головна ідея законопроекту полягає у тому, щоб поширити на депортованих та членів їхніх сімей пільги, передбачені Законом України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”». Проте він не містить правового механізму та порядку визнання переселених осіб депортованими. При цьому не достатньо аргументованим вбачається й положення статті 3 законопроекту, за якою акт переселення кваліфікується як незаконний, оскільки це рішення формально на той час мало законну силу, бо приймалося на найвищому державному рівні як радянською, так і польською стороною. До того ж треба враховувати, що Верховна Рада України не уповноважена Конституцією України визнавати акти незаконними ... Ретельного доопрацювання потребує також термінологічний апарат законопроекту та узгодження його із законодавством України» (Висновок-2). Не менш суттєвим було зауваження щодо фінансово-економічного обґрунтування закону, адже його виконання вимагало збільшення бюджетних витрат (Висновок-2). Тому, зважаючи на ці недопрацювання, законопроект був зареєстрований на 2-й сесії VI скликання, проте не був включений у порядок денний (Проект Закону-4).

У 2011 р. М. Косів до Комітету у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів знову подав проект закону «Про визнання депортованими громадянами України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки». Цей законопроект повторював основні положення попередніх через суттєві зауваження, які стосувалися термінології стосовно визначення осіб, що мають отримувати пільги, адже «особи, які після

9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн, вже мають статус учасника війни та отримують пільги, визначені статтею 14 Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту»» (Комітет підтримує Проект Закону № 8692).

Народні депутати Олег Панькевич, Анатолій Вітів, Андрій Мохник, Леонтій Мартинюк, Юрій Сиротенко 24 липня 2014 р. подали на розгляд ВРУ Постанову «Про вшанування жертв депортації та етнічних чисток з ознаками геноциду» № 3019 (до 70-х роковин від початку депортації українців ПНР у 1944–1951 рр.). Цю постанову не було прийнято, натомість у вересні 2014 р. у ВРУ обговорювалася низка питань, пов'язаних із депортацією українців із Польщі, на підкомітетських слуханнях «Про стан і перспективи відновлення прав українців, примусово виселених (депортованих) з території Польщі до УРСР у 1944–1951 роках» (Доповідь Голови товариства, 2017).

У 2019 р. група народних депутатів (Вячеслав Рубльов, Олександр Ткаченко, Валерій Стернійчук, Орест Саламаха, Олександр Юрченко, Ірина Констанкевич, Ігор Гузь, Тарас Батенко) внесла на розгляд ВРУ проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038 (Проект Закону-5). Головною пропозицією було внесення зміни до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (Закон України, 2014), запропоновано тлумачення терміна «депортації за національною ознакою» – «з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР, союзних республік або Польської Народної Республіки у період 1944–1951 років» (Проект Закону-5). Також окреслено підстави виплати депортованим українцям з Польщі у 1944–1951 рр. компенсацій: «Держава гарантує особам, депортованим з території Польської Народної Республіки у період 1944–1951 років, право на відшкодування матеріальних та моральних збитків, завданих їм внаслідок депортації. Матеріальні та моральні збитки, завдані внаслідок депортації особам, депортованим з території Польської Народної Республіки у період 1944–1951 років, підлягають відшкодуванню у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України у вигляді щорічної разової матеріальної допомоги» (Проект Закону-5).

У 2021 р. підготовлений ще один проєкт закону України «Про внесення змін до Закону України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з окремих територій Польської Республіки»» № 5188 (Проект Закону-6). Законопроект розглянув Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин 6 квітня 2021 р. Цей комітет визначає доцільність включення проєктів до порядку денного ВРУ. Під час обговорення було зауважено, що положення законопроекту № 5188 «в основному дублюють» раніше зареєстрований законопроект № 2038, але водночас наголошено, що «вони мають спільну мету та регулюють однакове коло питань» (Висновок-4). Тому у підсумку після обговорень зазначений вище комітет прийняв рішення «рекомендувати Верховній Раді України не включати до порядку денного п'ятої сесії Верховної Ради України» проєкт закону України № 5188, а також запропонував відмінні положення цього законопроекту подати у вигляді «поправок до відповідних статей законопроекту реєстр. № 2038» (Висновок-4).

Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин 22 лютого 2022 р. розглянув пропозиції та правки щодо законопроекту № 2038 й ухвалив рішення щодо підготовки до другого читання у редакції загалом. Після доопрацювання та затвердження остаточної редакції законопроекту у 2022 р. через повномасштабне вторгнення РФ його повторно розглянув Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин 26 червня 2025 р. Він прийняв рішення про скерування законопроекту на розгляд ВРУ та за результатами розгляду прийняття його в другому читанні (Висновок-3).

Парламент 16 липня 2025 р. ухвалив загалом проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були

примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038. Цей закон вніс зміни до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (Закон України, 2014). У вказаному законі розширено поняття «депортація» та доповнено таким визначенням: «...насильницьке переселення народів, національних меншин та осіб за національною ознакою з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами влади колишнього СРСР, союзних республік, Польської Республіки, у тому числі на підставі міжнародних договорів СРСР/УРСР з Польською Республікою у період 1944–1951 років» (Зміни до Закону-3). Українська держава визнала депортованими осіб, які були примусово переселеними на підставі «міжнародних договорів СРСР/УРСР з Польською Республікою у період 1944–1951 років» (Зміни до Закону-3). Окрім надання статусу депортованої особи, ці громадяни також мають право на одноразову грошову допомогу (у разі їхньої смерті грошова допомога «виплачується спадкоємцям такої особи (дружині або чоловіку, а в разі їх відсутності – дітям)» (Зміни до Закону-3). Процедуру виплати одноразової грошової виплати, її розмір визначає Кабінет Міністрів України (Зміни до Закону-3).

Попередні дослідження продемонстрували, що депортації українців 1944–1951 рр. – частина регіональної історичної пам'яті, насамперед там, де вони компактно проживають, чи в родинах і/або громадських товариствах переселенців. Підвищений інтерес у медіапросторі до депортацій з'являється напередодні річниць та круглих дат (Артимишин, 2023, с. 142).

Важливим кроком держави щодо комеморації цих подій є Постанова ВРУ № 2608-VIII від 8 листопада 2018 р. щороку у другу неділю вересня відзначати День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951-х роках (День пам'яті примусового виселення українців). Також, згідно із цією постановою, у 2019 р. на державному рівні 75-ту річницю відзначали депортації українців. Міносвіти запропонує у закладах середньої та вищої освіти проводити тематичні заходи, науково-практичні конференції, виставки з метою збереження історичної пам'яті (Постанова, 2018). В українських містах, за сприяння Українського інституту національної пам'яті, відбулися меморіальні заходи із вшанування депортованих українців. У Львові пройшли

віче, презентація фільму, наукова конференція та XV Міжрегіональний фестиваль «Пісні незабутого краю» (У Львові відзначили 75-річчя, 2019). У Києві проведено круглий стіл, мітинг-реквієм і молебень. Біля Пам'ятного Хреста жертвам Голодомору та політичних репресій в Україні відбулась «пам'ятна академія за участю представників державної влади, духовенства, ЗМІ, делегацій товариств депортованих українців, а також драма-концерт “Вигнані з Раю” Івано-Франківського академічного обласного музично-драматичного театру імені Івана Франка» (У Києві проведуть меморіальні заходи, 2019).

Ще одним кроком у збереженні пам'яті про депортації була виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій» – результат спільної роботи Українського інституту національної пам'яті та низки наукових інституцій (зокрема Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Матеріали виставки експонували по Україні протягом наступних кількох років (Виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій», 2019), у Києві («Вигнані з Раю», 2019) та Львові у 2019 р., у Вінниці у 2020 р. (Гуфельд, 2020), у Харкові у 2022 р. (Відкриття виставки, 2022) та оновлену версію знову у Києві у 2024 р. (Український інститут національної пам'яті, 2024).

Історична політика щодо вшанування постатей, які походять із території Закерзоння, зосереджена навколо діяльності обласних і районних адміністрацій. Наприклад, за ініціативи депутатів Львівської обласної ради, 2025 р. був оголошений Роком низки діячів, зокрема і Михайла Вербицького, який походив із с. Млини неподалік Перемишля (українського композитора, диригента й автора Державного Гімну України) (2025 рік на Львівщині, 2025). Також 4 березня 2025 р. відбулися поминальні заходи з нагоди 210-ї річниці його народження біля монументу у Львові, який відкрито у 2015 р. за наполяганням товариства «Надсяння» (Валько, 2024). Виняток становить постать Михайла Грушевського, якого щорічно вшановують на державному рівні у контексті його державотворчої діяльності 1917–1918 рр. та Дня Соборності України (Вшанування Президентом України, 2021). Михайло Грушевський походив із м. Холм, тому товариства депортованих українців із Холмщини й українська громада Польщі активно апелюють до його походження (Запрошуємо на святкування, 2016; Студня, 2016; Легін, 2017) (хоча діяч лише народився та провів перші кілька років життя у цьому місті) (Хоменко, 2021, с. 121–122).

Отже, від 1990-х років ведеться робота щодо включення тематики регіону Закерзоння, його історії, депортації українців у історичний наратив держави. Перші ініціативи з публічного висвітлення проблеми депортації українців із польсько-українського регіону належали депортованим та їх нащадкам, які на хвилі демократичних змін після відновлення незалежності гуртувалися у суспільно-культурні товариства, організовували науково-практичні конференції, готували звернення щодо визнання трагедії примусового виселення, отримання пільг і спрощення процедури перетину для відвідин рідних місцевостей до місцевої та центральної української влади. Також від середини 1990-х років та активніше у 2010-х роках подано низку законопроектів до ВРУ, які мали б урегулювати питання соціального статусу, правової оцінки, отримання пільг тощо. У 1995 р. було врегульовано соціальний статус депортованих відповідно до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Постановою ВРУ від 22 грудня 1995 р. депортованим надано статус учасників війни, проте лише тим особам, які «після 1945 року були переселені на територію України з територій інших країн, а також громадянам, які за направленням державних органів колишнього Союзу РСР працювали в державах-союзницях СРСР» (Зміни до Закону-3). У 2003 р. внесені зміни, зокрема попереднє формулювання було змінено на «особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн». (Зміни до Закону-2). Підсумком багаторічної роботи щодо надання статусу депортованих осіб є ухвалення Парламентом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038. Водночас цей закон передбачає виплату одноразової грошової допомоги депортованим або їхнім нащадкам (у разі смерті) (Зміни до Закону-3).

Суттєвим поступом у комеморації цих подій є Постанова ВРУ № 2608-VIII від 8 листопада 2018 р. щороку у другу неділю вересня відзначати День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951-х роках. Дещо повільніше відбувається включення до ширшого контексту пошанування постатей, які походять із території Закерзоння, адже такі заходи ініційовані здебільшого обласними та районними адміністраціями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

2025 рік на Львівщині – рік Михайла Вербицького, Андрея Шептицького, Івана та Юрія Липи, Ігоря Білозора та Ігоря Юхновського; Львівщина відзначила 210-у річницю від дня народження отця Михайла Вербицького. (2025). *Львівська обласна військова адміністрація*. <https://loda.gov.ua/news/130252>

Артимишин, Ю. (2023). *Депортаційні акції 1940-х років у національній пам'яті українців: стан та перспективи дослідження: монографія*. Львів.

Валько, Я. (2024). На Львівщині 2025 рік буде роком Андрея Шептицького, Ігоря Білозир та чотирьох інших діячів. *Дивись info*. <https://dyvys.info/2024/12/19/na-lvivshhyni-2025-rik-bude-rokom-andreya-sheptytskogo-igorya-bilozira-ta-chotyroh-inshyh-diyachiv/>

«Вигнані з Раю»: У Києві відзначили 75-річчя початку депортації українців з етнічних земель. (2019). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vygnani-z-rayu-u-kyuevi-vidznachyli-75-richchya-pochatku-deportaciyi-ukrayinciv-z-etnichnyh-zemel>

Висновок-1: Висновок Головного науково-експертного управління від 31.01.2003 щодо Проекту Закону України «Про визначення статусу українців, примусово переселених у 1944–1946 рр. з території Польщі в Україну» № 2395. (2003). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13495

Висновок-2: Висновок Головного науково-експертного управління від 05.03.2008 щодо Проекту Закону «Про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр. № 1398 від 22.01.2008. (2008). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1398&skl=7

Висновок-3: Висновок Комітету Верховної Ради України «З питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин» № 04-25/3-2025/148265 від 26.06.2025 щодо Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки № 2038 від 03.09.2019. (2019). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2963196>

Висновок-4: Висновок Комітету Верховної Ради України № 04-25/3-2021/123493 від 09.04.2021 «З питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин» щодо Проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з окремих територій

Польської Республіки» (реєстр. № 5188 від 02.03.2021). (2021). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/658926>

Виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій». (2019). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-vygnannya-do-75-h-rokovyn-pochatku-deportaciyi-ukrayinciv-z-lemkivshchyny-nadsyannya-lyubachivshchyny-holmshchyny-pivdenного-pidlyashshya-zahidnoyi-boykivshchyny>

Відкриття виставки, присвяченої депортації українців у 1944–1951 рр. (2022). *Харківський національний університет внутрішніх справ*. <https://univd.edu.ua/uk/news/13853>

Вшанування Президентом України пам'яті Михайла Грушевського з нагоди Дня Соборності. (2021). *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. <https://www.president.gov.ua/photos/vshanuvannya-prezidentom-ukrayini-pamyati-mihajla-grushevsko-3805>

Гук, Б. (2014, 6 липня). Стара і нова Холмищина. Розмова з Миколою Онуфрійчуком, головою Товариства «Холмищина» м. Луцька. *Наше слово (Варшава)*, 27. www.nasze-slowo.pl/stara-i-nova-holmshhina/

Гуфельд, К. (2020). У Вінниці відкрилась виставка «Вигнання» до 75-х роковин початку депортації українців. *Vinnytsia Press Point*. <https://presspoint.in.ua/2020/09/15/u-vinnytsi-vidkrylas-vystavka-vygnannia-do-75-kh-rokovyn-pochatku-deportatsii-ukrainsiv/>

День пам'яті примусового виселення українців: Друга неділя вересня – День пам'яті примусового виселення українців у 1944–1951 роках. *Український інститут національної пам'яті*. (2020). <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/druga-nedilya-veresnya-den-pamyati-prymusovogo-vyselennya-ukrayinciv-u-1944-1951-rokah>

Доповідь Голови товариства Романюка С. на підкомітетських слуханнях у Верховній Раді на тему: «Про стан і перспективи відновлення прав українців, примусово виселених (депортованих) з території Польщі до УРСР у 1944–1951 роках». (2017). *У жорнах історії. Збірник спогадів та документів*. Київ.

Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (2014). *Відомості Верховної Ради*, 2014, № 26, ст. 826.

Запрошуємо на святкування 202-річчя від дня народження Тараса Шевченка. *Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові*. (2016). <http://dmh.lviv.ua/zaproshujemo-na-svyatкування-202-richchyavid-dnya-narodzheniya-tarasa-shevchenka.html>

Звернення Президенту України пану Леонідові Кучмі, Голові Верховної Ради України пану Олександру Морозу. В. В. Бадяк (ред.). (1996). *Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмищини, Підляшшя (1944–1947 рр.): матеріали наукової конференції “50-річчя депортації” (Львів, 22 жовтня 1994 р.)*, 51.

Зміни до Закону-1: Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 488/95 від 22.12.1995. (1995). *Верховна Рада України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/488/95-%D0%B2%D1%80>

Зміни до Закону-2: Про внесення змін до статті 9 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 1219-IV від 02.10.2003. (2003). *Верховна Рада України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1219-15>

Зміни до Закону-3: Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з територій, на яких компактно проживало українське населення та які на той час входили до складу Польської Республіки» № 4540 IX від 16.07.2025. (2025). *Верховна Рада України*. <https://ips.ligazakon.net/document/J100367G>

Комітет підтримує Проект Закону № 8692: Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів підтримує Проект Закону «Про визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки № 8692». (2011). *Верховна Рада України*. <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/51072.html>

Легін, С. (2017). У Львові, з нагоди 151-річчя вченого, поклали квіти до пам'ятника Михайлу Грушевському. *Фотографії старого Львова*. <https://photo-lviv.in.ua/u-lvovi-z-nahody-151-richchya-vchenoho-poklaly-kvity-pamyatnyka-myhajlu-hrushevskomu/>

Лист-1: Лист Президентів Республіки Польща Панові Леху Валенсі. (1996). *Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя (Львів; Холм, 17–21 вересня 1994 р.). Матеріали наукової конференції*. Львів, 173–174.

Лист-2: Лист Голові конгресу українців Холмщини і Підляшшя О. М. Боровику від Заступника глави Адміністрації Президента України А. К. Орела. (2001). В О. Боровик (ред.), *Другі збори Всеукраїнської Громадської Організації «Конгресу українців Холмщини і Підляшшя» (Рівне, 14–15 липня 2001 р.)*. Рівне, 105.

Лист-3: Лист О. М. Боровику Члену міжвідомчої робочої групи для вироблення конкретних пропозицій щодо механізмів вирішення проблем, пов'язаних з переселенням українців з Польщі у 1944–1946 рр. від Першого заступника директора Держнацміграції, керівника робочої групи Р. Ш. Чілачава. (2001). В О. Боровик (ред.), *Другі збори Всеукраїнської Громадської Організації «Конгресу українців Холмщини і Підляшшя» (Рівне, 14–15 липня 2001 р.)*. Рівне, 121.

Лист-4: Лист О. М. Боровику Голові Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя» від в. о. Директора

Державного Департаменту у справах національностей та міграції Міністерства Юстиції України В. Победоносцева (2001). В О. Боровик (ред.), *Другі збори Всеукраїнської Громадської Організації «Конгресу українців Холмщини і Підляшшя» (Рівне, 14–15 липня 2001 р.)*. Рівне, 128.

Павлів, Ю. (2016). Видавнича діяльність суспільно-культурних товариств депортованих українців міста Львова. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 9, 280.

Постанова Верховної Ради України «Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках». № 2608-VIII від 08.11.2018. (2018). *Верховна Рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2608-19#Text>

Проект Закону-1: Проект Закону України «Про визначення статусу українців, примусово переселених у 1944–1946 рр. з території Польщі в Україну» № 2395 від 12.11.2002. (2002). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13495

Проект Закону-2: Проект Постанови про прийняття за основу проекту «Закону України про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» № 6013/П від 11.05.2005. (2005). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=24453

Проект Закону-3: Проект «Закону про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» № 1398 від 22.01.2008. (2008). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1398&skl=7

Проект Закону-4: Проект Постанови про прийняття за основу проекту «Закону України про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» № 1398/П від 16.05.2008. (2008). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32501

Проект Закону-5: Проект «Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038 від 03.09.2019. (2019). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/26552>

Проект Закону-6: Проект Закону України № 5188 «Про внесення змін до Закону України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з окремих територій Польської Республіки» від 04.03.2021. (2021). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25789>

Склярова, І. (2014). Лемки в Україні. *Всеукраїнське товариство Лемківщина*. <https://lemky.org.ua/index.php/khto-mi-lemki/istoriya-lemkiv/189-lemki-v-ukrajini>

Студня, Н. (2016). Шевченківське свято в Музеї Михайла Грушевського у Львові збрало аншлаги. *Фотографії Старого Львова*. <https://photo-lviv.in.ua/shevchenkivske-svyato-v-muzeji-myhajla-hrushevskoho-u-lvovi-zibralo-anshlah/>

У Києві проведуть меморіальні заходи до 75-х роковин депортації 40-х – 50-х. (2019). *Укрінформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2774082-u-kyievi-provedut-memorialni-zahodi-do-75-rokovin-deportacij-40h-50h.html>

У Львові відзначили 75-річчя початку депортації українців. (2019). *Департамент комунікацій та внутрішньої політики, Прес-служба ОДА*. <https://old.loda.gov.ua/news?id=47111>

Український інститут національної пам'яті. Звіт за 2024 р. (2024). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2024-rik>

Хоменко, В. (2021). Холмщина у публіцистичній спадщині Михайла Грушевського. (2021). В А. Пузиркова та ін. (упоряд.), *Матеріали XVI наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*, приуроченого до дня народження Михайла Петровича Старицького. Київ, 121–122.

Юлія АРТИМИШИН

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ: ГЕНЕЗА, АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Після демократичних трансформацій кінця 1980-х – початку 1990-х років центральноевропейський політичний простір наповнився ідеями європейської та євроатлантичної інтеграції, а також волею політичних еліт Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини до тісної взаємодії заради досягнення стратегічних цілей – швидкого розрахунку із комуністичним спадком і приведення політичних, економічних, соціальних, культурних стандартів розвитку у відповідність із досвідом та традиціями демократичного світу. Утворена в 1991 р. V4 стала регіональним інтеграційним форумом, який надавав учасникам підтримку в зовнішніх відносинах і сприяв вирішенню внутрішньодержавних трансформаційних завдань.

Презентація держави на міжнародній арені через її культуру, історію, спадщину, мову стала феноменом дипломатії першої чверті XXI ст. Підсилюючи міжнародну співпрацю в сферах політики, економіки, безпеки, соціальних питань, культурна взаємодія поступово завоювала першість, насамперед у розвитку міжнаціональних інтеграційних об'єднань. У процесі європейської інтеграції для учасників V4 актуальними залишилися слова автора ідеї об'єднаної Європи, французького дипломата Жана Моне (Jean Monnet) про те, що якби довелося будувати об'єднану Європу знову від початку, він би розпочав із культури.

Культурна дипломатія як продовження історичної політики. Культурна дипломатія як різновид м'якої сили в міжнародних відносинах стала одним із аспектів реалізації історичної політики національних держав. У суспільних дискурсах Німеччини, Польщі, України популярними стали декілька термінів на позначення «свідомої діяльності політичного класу, урядовців, чиновників, метою якої є формування сфери та характеру колективної пам'яті» (Wolff-Powęska, 2011, s. 70). Це – історична політика (*Geschichtspolitik*), політика щодо пам'яті (*polityka wobec pamięci*), політика пам'яті (*Vergangenheitspolitik*). Усі поняття описують не лише інструменталізацію

минулого політичними елітами, але й використання пам'яті для досягнення внутрішньо- і зовнішньополітичних цілей. Для цього суверенні держави формують образ минулого через медіа, середню і вищу історичну освіту, музейну активність, маркують публічний простір відповідними символами, визначають національні свята, вшановують річниці історичних подій (Стриєк, 2015, с. 31).

Важлива категорія, яка допомагає зрозуміти зв'язок між політикою пам'яті та культурною дипломатією, – історична культура. Цей термін означає «сукупність способів ставлення/сприйняття минулого, що характерні для певної національної, мовної, релігійної, суспільної, культурної групи» (Pakier, 2014, s. 201). До історичної культури зараховують як культурні практики вписування минулого в суспільний контекст, так і найрізноманітніші культурні тексти, що репрезентують візії минулого. Історична культура проявляється у збереженні історичних пам'яток, утриманні бібліотек, впорядкуванні архівів чи, врешті, популяризації історії. Водночас суспільні та культурні процеси пізнання минулого відмінні від наукового способу пізнання історії.

Польський соціолог Анджей Шпоціньскі (Andrzej Szpociński) історичною культурою називав «сукупність ідей, норм, моделей поведінки та суспільно визнаних цінностей, що регулюють форми ставлення до всього, що вважається у певній культурі минулим» (Szpociński, 2010, s. 9). Для нього історична політика – один із термінів, який спроможний описати ставлення індивідуумів та суспільних груп до минулого.

Актуальні історична політика та історична культура неопосередковано визначають порядок денний культурної дипломатії. Останню ж у науковій літературі розглядають як діяльність інституцій задля поширення певних ідей та цінностей. А також як спосіб, у який держави або транснаціональні об'єднання намагаються впливати на інших акторів. Культурною дипломатією є й процес комунікації між учасниками міжнародних відносин (Umińska-Woroniecka, 2016, p. 4). Частина дослідників відносить культурну дипломатію до комплексу зовнішньополітичних заходів, означених як публічна дипломатія, тобто «урядова діяльність, спрямована на реалізацію національних інтересів і посилення власної безпеки через розуміння, інформування та вплив на закордонні аудиторії, а також розширення міжнаціонального діалогу» (Матвієнко, Шинкаренко, 2021b, с. 8; Гололобов, 2022, с. 1060).

Американський політолог Мілтон Каммінгс (Milton Cummings) розглядав культурну дипломатію як «обмін ідеями, інформацією, цінностями, системами, традиціями, переконаннями та іншими аспектами культури в цілях сприяння взаємному розумінню» (Hemming, 2023). Дослідник зазначив, що перші прояви американської культурної дипломатії припали на 1930-ті роки й були відповіддю на «культурну офензиву» нацистської Німеччини у Латинській Америці. Британське зовнішньополітичне відомство (Foreign Office) почало застосовувати термін «культурна дипломатія» на початку 1950-х років у розумінні «використання контактів, встановлених між різними народами, для просування політичної лінії у відносинах між урядами» (Lee, 1998, p. 121). На початку 1960-х років інший американський дослідник Фредерік Баргхурн (Frederick Barghoorn), вивчаючи культурно-наступальну політику СРСР, культурною дипломатією називав «маніпулювання культурними матеріалами й кадрами з пропагандистською метою» (Матвієнко, Шинкаренко, 2021b, с. 10).

Польська дослідниця Анна Умінська-Воронєцька (Anna Umińska-Woroniecka), узагальнивши низку сучасних теоретичних підходів щодо тлумачення культурної політики, зауважила: «Культура є життєво важливою частиною “привабливості” держави, а отже, має здатність впливати на вподобання інших акторів. У міжнародній політиці джерелом “м’якої сили” є цінності, вбудовані в культуру країни (або організації). Одним із каналів, через який поширюються ці цінності, є культурний обмін, який є ключовим елементом культурної дипломатії. Отже, на позицію актора впливає його “жорстка сила”, тобто його військовий та економічний потенціал, та його “м’яка сила”. У світлі конструктивістських припущень щодо ідентичності акторів у міжнародних відносинах, культурну дипломатію можна розглядати як один із соціальних елементів, що створюють та формують ці національні ідентичності. Те, як сприймається актор – його міжнародний імідж – є функцією його ідентичності та ролі, яку йому приписують. Ідентичність, у свою чергу, може формуватися через динамічний процес, що зумовлений певними нормами, цінностями та ідеями» (Umińska-Woroniecka, 2016, p. 13–14).

Найпопулярніші форми культурної дипломатії (форуми, фестивалі, гастролі, виставки, ярмарки, дні національної мови та культури, конкурси, конгреси, конференції, програми наукового чи освітнього обміну, надання стипендій і грантів, діяльність фондів,

неурядових організацій тощо) дають змогу інтегрувати історичну пам'ять у її зміст та стати знаряддями політики пам'яті.

Вишеградська група: культура як фундамент колективної ідентичності. Перші інституційні кроки в напрямку зміцнення культурно-дипломатичних зв'язків між країнами, які сьогодні належать до Вишеградської групи, були здійснені ще наприкінці 1930-х років. Коли 24 травня 1939 р. представники Другої Речі Посполитої відкрили Польський інститут у Будапешті, розпочалася державна діяльність із популяризації польських наукових, культурних досягнень, ексклюзивності польської мови.

Президенти Польщі й Чехословаччини Лех Валенса (Lech Wałęsa) і Вацлав Гавел (Václav Havel) та прем'єр-міністр Угорщини Йозеф Анталл (József Antall) 15 лютого 1991 р. ухвалили декларацію про створення Вишеградської групи (до 1993 р. V3, після – V4). Історична символічність здійсненого акту полягала в аналогії до королівських з'їздів XIV ст. У 1335 р., 1338–1339 рр. королі Польщі Казимир III Великий (Kazimierz III Wielki), Чехії Ян Люксембурзкі (Jan Lucemburský), Угорщини Карл I Роберт (Karoly I Róbert) зустрічалися у Вишеградському замку для налагодження політичних і економічних контактів. Ухвалений наприкінці XX ст. документ був першою спільною декларацією, яка ґрунтувалася на історичних основах взаємних контактів, спільної історії, а також культурної близькості (Ušiak, 2020, р. 15).

Лідери Польщі, Чехословаччини, Угорщини заручилися взаємною підтримкою в прагненні звільнитися від московського домінування, особливо в світлі жорстокого придушення радянськими військами литовського демократичного протесту у Вільнюсі 13 січня 1991 р. Хоча головним чинником Вишеградської ініціативи була безпека регіону, згодом основний фокус змістився в напрямку взаємної підтримки євроінтеграційних намірів держав-учасниць, означених як «ясла європейської інтеграції» (Журавський вель Граєвський, 2021, с. 3). Об'єднуючи свої зусилля, політичні еліти регіону добре засвоїли гіркий досвід минулого, який полягав у тому, що політичні відносини між малими та великими (зокрема Росією) державами рано чи пізно призводили до нерівного партнерства, а відтак і до беззахисності. Пам'ять про загрозливі умови для розвитку демократії напередодні Другої світової війни спонукала дисидентські групи Чехословаччини активно обговорювати у 1970-х – 1980-х роках потребу майбутньої кооперації між дер-

жавами Центральної Європи. Міцну позицію історичної аргументації зумовлювало й те, що значна частина тодішніх політичних і державних діячів пройшла професійне становлення як дослідники минулого. Наприклад, в Угорщині прем'єр-міністр Йозеф Анталл, міністр закордонних справ Геза Єсенскі (Géza Jeszenszky) та голова Національної асамблеї Дьордь Сабад (György Szabad) були за фахом істориками (Szabad, 2006, p. 76).

Формуючись як міждержавне об'єднання, Вишеградська група пропонувала історичний арсенал інструментів для самопрезентації в категоріях публічної дипломатії. Усі держави позиціонували себе як осередки освіти, науки та культури. Символізували це три найдавніші університети регіону – Карлів університет у Празі (1348), Ягеллонський університет у Кракові (1364), Угорський університет у Печі (1367). Досвід і традиції парламентаризму й демократизації Вишеградської групи відображали події XIII ст. (Золота булла короля Андраша II (Andras II) 1222 р., яка заклала основи угорських свобод), XVI–XVII ст. (шляхетська демократія в Першій Речі Посполитій), XX ст. (демократичний розвиток Чехословаччини у 1918–1939 рр.). Після тоталітарного поневолення в середині XX ст. поляки, чехи, словаки, угорці показали приклад активного спротиву радянській імперії (Угорська революція 1956 р., Празька весна 1968 р., польські повстання та страйки у 1956 р., 1968 р., 1970 р., 1976 р., 1980–1989 рр.).

Окрім акцентування на позитивному історичному досвіді, усі держави Вишеградської групи успадкували непрості обставини історії XX ст. Як зауважив український публіцист Богдан Осадчук, «незважаючи на плин часу, ці ментальні тягарі не повністю зникли з мислення політичного класу, або навіть із загальних настроїв місцевих спільнот» (Osadczuk, 2006, p. 201). Наприклад, у міжвоєнний період країни регіону брали участь у різних міжнародних альянсах – Мала Антанта була спрямована проти Угорщини; Чехословаччина належала до Антанти, а Польща – ні, оскільки була союзницею Угорщини; Варшаву і Прагу розділяли численні суперечності. Після Мюнхенської угоди 1938 р. регіон поглинула нацистська Німеччина, а згодом СРСР. Під час Другої світової війни еміграційні уряди Польщі та Чехословаччини здійснили невдалу спробу створення польсько-чехословацької федерації. Тому Вишеградський проєкт створювався для подолання давніх розбіжностей і формування нових підстав регіональної співпраці. Слушною

є думка про те, що «еволюція Вишеградської четвірки окреслила значний історичний цикл, де початковим поштовхом до співпраці стала потреба спільної інтеграції до інституцій Заходу, а пізніше – пошук спільного порядку денного всередині цих інституцій, а також боротьба політичних лідерів окремих країн за лідерство та конкуренцію з традиційними політичними центрами Старої Європи» (Сушко, 2021, с. 23).

Із початком ХХІ ст., коли першочергові політичні, безпекові, економічні цілі V4 були реалізовані (від ліквідації Варшавського договору до інтеграції держав до НАТО та ЄС), перспективою подальшої взаємодії стала власне культура. У 2006 р. словацький політик та урядовець Рудольф Хмел (Rudolf Chmel) критикував ігнорування культурного чинника у діяльності Вишеградської групи: «Культура непомітно виходить на перший план. Але їй все ще бракує будь-якої концепції, а також реального, а не лише формального інтересу. Міністри культури зустрічаються навіть двічі на рік, але їхні плани втілюються в життя дуже повільно та епізодично. Це показує, що міністерські бюрократи не завжди розпізнають гарні ідеї, а можливо, також, що відчуття приналежності до Центральної Європи слабше, ніж було наприкінці комуністичної епохи, принаймні серед дисидентів» (Chmel, 2006, р. 173).

Поряд із справедливими закидами, у перше п'ятнадцятиліття свого існування V4 застосовувала засоби культурної дипломатії для автопромоції. У 2003 р. у Брюсселі презентували Вишеградських музикантів і здобутки музики. У 2004–2005 рр. на Канському кінофестивалі розгортали спільний чесько-словацько-польський стенд, різні культурні заходи та фестивалі проводилися у Вроцлаві, Пряшеві, Кошицях, Печі та інших містах. На межі ХХ–ХХІ ст. розпочалося формування Вишеградської бібліотеки, зародилися ідеї створення Вишеградського музичного репозитарію, Вишеградської інтернет-бібліотеки, Вишеградського золотого кінофонду, Вишеградського телебачення (Chmel, 2006, р. 173).

Іншою культурною проблемою Вишеградської групи стала історична спадщина (Трофименко, 2019, с. 302). Як стверджувалося, «нації Центральної Європи несуть у своїй історичній пам'яті величезний тягар спільного минулого. Вони створюють образи своїх сусідів як з недавньої, так і з давньої історії, в якій кожен щось винен іншому, і кожен у певний момент завдавав шкоди іншим. З іншого боку, ці нації також пов'язані певною схожістю в історич-

ній “долі”. Уявлення, які ці країни мають одна про одну, не завжди відповідають дійсності та часто спираються на кліше, стереотипи чи упередження» (Gyarfášová, 2006, р. 151). На початку ХХІ ст. зв. соціограма довіри Вишеградської групи виглядала так: найбільшою взаємною довірою користувалися чехи та словаки; найменший рівень взаємної довіри існував у відносинах словаків та угорців; угорці найбільше довіряли полякам на взаємній основі. Ключовим чинником позитивного взаємосприйняття була відсутність між центральноєвропейськими народами історичних та/або сучасних непорозумінь.

Хоча в офіційних документах V4 термін «культурна/публічна дипломатія» не використовувався, значну частину інформаційно-просвітницьких заходів Вишеградської групи означували як культурне, освітнє, комунікаційне співробітництво. Головну відповідальність за реалізацію заходів у сфері культури, науки, освіти, мистецтва покладено на культурний орган Вишеградського співробітництва – Міжнародний Вишеградський фонд. За результатами проведеного у Братиславі саміту прем’єр-міністрів Вишеградської групи 14 травня 1999 р. було прийнято документ під назвою «Зміст Вишеградської співпраці 1999». У розділі, присвяченому культурній та освітній співпраці, задекларували діяльність у напрямку «створення фонду для фінансування спільної діяльності в галузі освіти, культури та спорту» (Contents of Visegrad Cooperation, 1999). Вже через рік, 9 червня 2000 р., у чеському Штіржині прем’єр-міністри Мілош Земан (Miloš Zeman), Віктор Орбан (Viktor Orbán), Єжи Бузек (Jerzy Buzek), Мікулаш Дзюрінда (Mikuláš Dzurinda) підписали Угоду про створення Міжнародного Вишеградського фонду (Agreement, 2000). Метою діяльності цього фонду визначили сприяння розвитку співпраці між країнами, зміцнення між ними зв’язків і спільне представництво у третіх країнах. Зазначену мету передбачалося досягнути через фінансову підтримку культурного співробітництва, наукового обміну, досліджень, співпраці в галузі освіти, молодіжних обмінів, транскордонного співробітництва, розвитку туризму в межах V4, також між регіоном цієї групи та іншими країнами, насамперед із західнобалканськими країнами та державами Східного партнерства (Agreement, 2000).

Міжнародний Вишеградський фонд від заснування підтримував передусім ті проекти, які охоплювали мінімум три із чотирьох держав Вишеградської групи. Директор Фонду у 2003–2006 рр.,

перекладач Анджей Ягодзіньскі (Andrzej Jagodziński) резюмував: «Ми прагнули створити мережу особистостей та інституцій у наших країнах, які знають одне одного, підтримують зв'язок та разом організовують заходи. Незважаючи на відкриття наших кордонів у 1989 році та скасування перешкод для подорожей, ми досі дуже мало знаємо про себе. Зміна цієї ситуації – єдина політична мета Фонду, поряд із підтримкою громадянського суспільства» (Jagodziński, 2006b, p. 213).

Зазначений вище фонд отримував фінансування у формі рівнозначних внесків учасників V4, а також внесків держав-спонсорів – Канади, Німеччини, Нідерландів, Південної Кореї, Швеції, Швейцарії, США. У 2001 р. цей фонд оперував лише 1 млн євро, у 2005 р. – 3 млн євро. У 2011 р. його бюджет сягнув 6 млн євро, а у 2017 р. – майже 10 млн євро. Від 2012 р. до фінансування організації долучилися Нідерланди, згодом Канада, Німеччина, Південна Корея, Швеція, Швейцарія, США. Їхня частка не сягала вище 2 млн євро (30 Years of Visegrad Cooperation, 2021).

Протягом перших 5 років діяльності Міжнародний Вишеградський фонд підтримав майже 1 500 грантів та надав 140 дослідницьких стипендій на загальну суму понад 10 млн євро. У 2020 р., після 20 років діяльності, вказаний фонд надав орієнтовно 6 000 грантів та 4 500 семестрів індивідуальних грантів на загальну суму 96 млн євро. Цю фінансову допомогу головно розподілили серед держав-членів у таких пропорціях: Чехія – 20,41 %, Польща – 20,39 %, Словаччина – 20,13 %, Угорщина – 19,94 %. Решта коштів була спрямована на культурно-історичні й освітньо-дослідницькі ініціативи поза межами V4 – на держави Східного партнерства припало 12,87 % коштів, Західні Балкани – 3,52 %, інші країни – 2,74 % (Szabó, 2023, p. 65).

У 2006 р. Міжнародний Вишеградський фонд провадив діяльність у межах чотирьох програм – Стандартні гранти, Малі гранти, Вишеградська стипендійна програма, Вишеградська стратегічна програма. У період 2001–2005 рр. кількість наданих стандартних і малих грантів у категорії «Культурна співпраця» зросла від 11 до 162. У межах Стипендійної програми цього фонду реалізовувалася підтримка докторських і постдокторських студій для громадян Вишеградської групи, а від 2004/2005 н. р. також і для студентів із сусідніх держав – України, Хорватії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Білорусії.

Під час саміту прем'єр-міністрів держав V4 в Естергомі 29 червня 2002 р. було ініційовано встановлення Міжнародної Вишеградської нагороди за розвиток культурної кооперації між державами Вишеградської групи. Згідно зі Статутом цієї нагороди, її вручають міністри культури V4 за діяльність упродовж попередніх чотирьох років, що охоплювала не менше ніж три країни об'єднання (Statute of the «International Visegrad Prize», 2019). Першим лауреатом Вишеградської нагороди у 2005 р. став директор словацького видавництва «Видавничий дім Калліграм» Лашло Шігеті (László Szigeti). У подальші роки згадувану нагороду в розмірі 20 тис. євро здобували відповідальні за поширення культури інституції – Міжнародний центр культури у м. Краків (2006), Міжнародний театральний фестиваль в Пільзені (2007), Товариство Вілла Деціуша в м. Краків (2010), Музей Яна Амоса Коменського в м. Угерський Брод (2011), Оркестр Угорської національної філармонії (2012), Оломоуцький мистецький музей (2015), Угорський скансен у м. Сентендре (2018), Вишеградський кінофорум (2019), Національний центр культури у м. Варшава (2022) тощо.

Після вступу Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини до ЄС у травні 2004 р. Вишеградська група інтенсифікувала взаємодію із східноєвропейськими партнерами щодо їх інтеграції в європейський простір. Культивуючи культурну близькість і спільний історичний досвід, Вишеградська група ставила собі за мету поширити ефективний досвід застосування інструментів регіонального співробітництва на підтримку східних сусідів у впровадженні реформ та зближенні їх із ЄС (Dutta, 2023). Під час президентства Чехії у V4 в 2011–2012 рр. було розпочато нову програму Міжнародного Вишеградського фонду під назвою «Східне партнерство Вишеградської четвірки» (Visegrad 4 Eastern Partnership, V4EaP). Її мета полягала у підтримці «політичних та соціально-економічних реформ у країнах-партнерах, сприянні всебічному наближенню до Європейського Союзу, зміцненні регіональної співпраці між східноєвропейськими партнерами й підвищенні інституційного потенціалу та громадянського суспільства» (The Visegrad Group Foreign Ministers' Joint Statement, 2012). Програма дозволила долучитися східним сусідам Вишеградської групи до грантових і стипендійних пропозицій Міжнародного Вишеградського фонду. Зокрема, українські громадяни й організації з України отримали доступ до програм «Гранти Visegrad+: гранти для розвитку партнерських

відносин між регіоном V4 та країнами Східного партнерства», Вишеградської стипендіальної програми «Стипендії для студентів і дослідників магістерського та вищого освітніх рівнів на навчання у країнах V4», проекту «Стипендії для наукових працівників, митців та журналістів, призначені на проведення дослідницької роботи в Blinken Open Society Archives у Будапешті».

Головування Польщі у Вишеградській групі від липня 2012 р. до червня 2013 р. позначилося ініціативами покращення відносин між членами групи через культурний, науково-дослідний обмін, спільні конференційні заходи, стипендії, гранти, обміни молоді. Тоді ж започаткували Магістерську програму з міжнародних відносин «Європа з Вишеградської перспективи» (MA in International Relations: Europe from Visegrad Perspective). Студенти отримали можливість навчатися посеместрово в Ягеллонському університеті в Кракові, Університеті Масарика в Брно, згодом – в Університеті Західної Богемії в Пльзені, Університеті Печа, Університеті Матея Бела в м. Банська-Бистриця (Мітряєва та ін., 2014, с. 67–68). Між-університетська магістерська програма доповнила, але не перервала, традицію щорічної Вишеградської літньої школи, яку від 2002 р. проводить краківська Асоціація «Вілла Деціуша». Її учасниками є не лише представники Вишеградської групи, але й України, держав Балтії, Болгарії, Румунії, Сербії, Вірменії, Азербайджану та інших країн.

Ще у 1999 р. прем'єр-міністри Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини у «Змісті Вишеградської співпраці» ствердили необхідність створення спільного вебпорталу в мережі Інтернет та запуску телевізійної програми, зосередженої на вишеградських питаннях. Окрім офіційних інтернет-сторінок Вишеградської групи та Міжнародного Вишеградського фонду, у 2012 р. розпочав роботу аналітичний портал «Visegrad Insight». Заснована Фондацією «Res Publica» медіа-платформа позиціонує себе як головний центральноевропейський аналітичний осередок, покликаний генерувати зовнішньополітичні напрямки розвитку Європи та трансатлантичних партнерів у сферах політики, економіки, безпеки, культури, соціального розвитку (About Us, 2025).

Без сумніву, метою заходів культурної дипломатії в межах Вишеградської групи була інтеграції поляків, угорців, чехів, словаків у певну центральноевропейську ідентичність як складову загальноєвропейської спільноти. Якщо у 15-річчя від заснування гру-

пи серед згаданих народів існували труднощі із розумінням суті та результатів вишеградського партнерства, то на порозі 25-ліття V4 серйозних зрушень у міжнаціональному взаємосприйнятті не відбулося. Відзначаючи 30 років існування Вишеградського формату, центральноевропейська солідарність пройшла випробування як зовнішніми (європейська міграційна криза 2015 р.), так і внутрішніми (проблеми із дотриманням права та незалежністю медіа в Угорщині й Польщі) факторами. Проте культурно-ціннісне поняття «вишеградська ідентичність» та її співмірність європейській ідентичності ґрунтувалося на історично зумовлених транскордонних взаємозв'язках Чехії, Словаччини, Польщі, Угорщини.

Згідно із соціологічним дослідженням, проведеним у травні–червні 2015 р., найбільший рівень усвідомлення Вишеградської групи існував у Словаччині. Саме 54 % опитаних словаків були обізнаними із метою утворення та результатами діяльності V4. Для порівняння, ствердні відповіді на запитання «Чи Ви коли-небудь чули про групу країн під назвою “Вишеградська група”?» дало 37 % чехів, 26 % угорців і лише 17 % поляків (Gyárfášová, & Mesežnikov, 2016, р. 10). Якщо, порівняно із 2001 р., кількість «поінформованих про Вишеград» словаків і чехів зросла на 2 % і 5 % відповідно, то відносна кількість угорців, що знали про V4, зменшилася на 9 %, а поляків – на 10 %.

Високу публічну впізнаваність Вишеградської групи серед словаків пояснювали як політичними, так і геополітичними й географічними чинниками. По-перше, у Братиславі знаходився офіс Міжнародного Вишеградського фонду. По-друге, Словаччина була єдиною учасницею V4, що мала спільні кордони з рештою країн-членів. По-третє, серед усіх учасниць групи Словаччина була найменшою державою із кількістю населення понад 5 млн осіб. Водночас відчутний спад поінформованості про V4 в Угорщині та Польщі зумовлювали відмінні фактори. Якщо польські еліти у зовнішньополітичних питаннях орієнтувалися головню на Німеччину та Росію, то угорський політикум значно трансформувався й у зовнішньополітичних пріоритетах виходив поза межі Центральної Європи. У випадку Чехії, зацікавленість політиків форматом V4 отримувала повільне збільшення підтримки громадян. Як зазначили автори наведеного зрізу громадської думки, «громадська обізнаність щодо Вишеградської співпраці та сприйняття її важливості можуть легко змінюватися; це не дається раз і назавжди. Суспільні

настрої певною мірою реагують на ширший спектр глобальних подій та відображають поточні політичні вподобання. Політичні еліти ніколи не повинні припиняти намагатися підвищувати громадську обізнаність та інтерес» (Gyárfášová, & Mesežnikov, 2016, p. 10).

Проведений у березні 2021 р. аналіз громадської думки продемонстрував суттєве збільшення кількості усвідомлених «вишеградців». В Угорщині їх число збільшилося в 2,5 раза до 69 %. Значно збільшилася відносна кількість обізнаних із Вишеградською групою серед чехів та словаків – до 52 % і 65 % відповідно. На понад 30 пунктів зросло й відсоткове число поляків, які знали про існування формату V4 – до 49 % (табл.). Протягом 2015–2021 рр. Вишеградська група збільшила свою впізнаваність і завдяки негативному порядку денному. У відповідь на ініціативи ЄС щодо обов'язкових квот на мігрантів, політичні репрезентанти країн V4 одноставно відхилили цей план. Помітною була й дискусія щодо кризи ліберальної демократії в Польщі й Угорщині. Тому V4 перетворилася на «бренд» і в позитивному, і в негативному значенні. Не останню роль відіграли й медіа, які привернули більшу увагу суспільства до суперечливих питань у політиці держав-учасниць Вишеградської групи (Gyárfášová, & Mesežnikov, 2021, p. 18).

Таблиця

Обізнаність громадян Чехії, Словаччини, Угорщини, Польщі з форматом «Вишеградська група» (2001–2021)

Країни	Чи чули Ви про групу країн під назвою V4? Відповідь – «так», %		
	2001 р.	2015 р.	2021 р.
Чехія	32	37	52
Словаччина	52	54	65
Польща	27	17	49
Угорщина	35	26	69

Джерело: Gyárfášová, & Mesežnikov, 2021, p. 16.

У структурі напрямків співпраці в рамках Вишеградської групи (економіка, торгівля, безпека, транспортна й енергетична інфраструктура, транскордонна співпраця) розуміння громадянами важливості культурної складової взаємодії коливалося від 18 % до

30 %. У 2015 р. найбільшими прихильниками культурної та наукової співпраці в рамках V4 виявилися громадяни Польщі (30 % респондентів вказали на цю сферу), однакову підтримку культурна співпраця здобула серед угорців та словаків (по 22 %). У цей самий час лише 18 % чехів зазначили культуру та науку як важливі сфери взаємодії у межах Вишеградської групи (Gyárfášová, & Mesežnikov, 2016, р. 13). Ще одним показовим індикатором культурної взаємодії була взаємовпізнаваність серед громадян держав-учасниць Вишеградської групи таких культурних продуктів, як фільми, театральні вистави, книжки. У словаків найбільшою популярністю користувалася чеська культура (70 % респондентів вказали на присутність у їхньому культурному колі чеських творів), далі – угорська (22 %) та польська (21 %). Чехи взаємно надавали перевагу словацьким творам (50 % опитаних), а також польським (23 %) й угорським (10 %). Угорці цікавилися чеською (19 %), словацькою (16 %), польською (11 %) культурою. Найменше зацікавлення культурними продуктами V4 продемонстрували поляки: 11 % переглядали/читали чеські твори, 5 % – угорські і лише 3 % – словацькі (Gyárfášová, & Mesežnikov, 2016, р. 28). Слід додати, що взаємну чесько-словацьку культурну єдність зумовлювали близькість мов і тривала культурна взаємодія. Цікаво, що серед реципієнтів угорської культури у Словаччині найбільшу кількість становили зацікавлені в національній культурі та мистецтві етнічні угорці.

Уже через шість років на культурну співпрацю як на найбільш пріоритетну сферу в рамках Вишеградської групи вказало 8 % чехів, 16 % угорців, 12 % поляків, 11 % словаків. У 2021 р. у графі відповідей на запитання «Якими, на Вашу думку, є найважливіші пріоритетні напрямки співпраці V4?» з'явилася позиція під назвою «опрацювання спільної історії» (processing common history). Такий пріоритет визначило 5 % чехів, 11 % угорців та по 9 % поляків і словаків (Gyárfášová, & Mesežnikov, 2016, р. 21). Те, що дослідження спільної історії потрапило на нижню позицію списку пріоритетів V4, аналітики пов'язували із довірою респондентів до національних інтерпретацій історії та авторитетом експертів і політиків у царині усунення можливих розбіжностей.

Польща–Чехія–Словаччина–Угорщина–Україна: культурна дипломатія у дії. Як було зазначено, держави Вишеградської групи не одразу зараховували культурну дипломатію до пріоритетних напрямків зовнішньої політики. Згодом, для спільного захисту своїх

національних інтересів, чотири держави випрацювали скоординований інституційний підхід, який враховував географічну близькість, спільний історичний досвід, ціннісні уподобання та культурну спорідненість (Uśiak, 2020, p. 15). Наприклад, РП у 1990 р. мала 11 закордонних культурних представництв, які підпорядковувалися Міністерству закордонних справ. Їхнє помітне збільшення розпочалося від 1994 р. (Drelich-Skulska, & Sobocińska, 2023, s. 41). Переосмислення ролі культури в дипломатичній активності Польщі настигло під кінець XX ст., коли політичний клас сформував концепцію про безпосередній зв'язок між зовнішньополітичною промоцією культури і національними інтересами держави.

В останні роки перед вступом до ЄС Польща збільшила видатки на культурну дипломатію та змінила організаційну модель закордонних представництв, зокрема і польських інститутів (Umińska-Woroniecka, 2022, s. 260–290). Кадрове забезпечення згаданих інститутів складалося із директора-адміністратора, відрядженого з Польщі співробітника та місцевих, мовно й професійно інтегрованих у культурне середовище держави, фахівців-експертів. До прикладу, станом на 2021 р., у штаті Польського інституту в Києві перебувало 9 осіб – директор (радник Посольства РП), заступник директора (перший секретар Посольства РП), секретар, 4 експерти, відповідальний за господарську діяльність інтендант та керівник Школи польської мови (Матвієнко, Шинкаренко, 2021а, с. 51).

У культурній дипломатії Польщі виразно помітною була історична складова, адже урядова та неурядова діяльність Польщі в напрямку популяризації власної культури спрямована також на утвердження іміджу РП як країни із багатокультурним минулим і сучасними відображеннями цього в мистецтві. У 2000 р. Міністерство культури та Міністерство закордонних справ спільно створили інституцію культури – Центр міжнародної культурної співпраці ІАМ. До його завдань належали такі: «...організація і координація популяризації польської спадщини і польської мови; пошук позабюджетних ресурсів для реалізації завдань; популяризація знань про польську культуру і її історію через співробітництво з найважливішими закордонними культурними центрами, культурними центрами поляків, що проживають за кордоном; підготовка проектів і промоційних матеріалів для закордонних представництв Міністерства закордонних справ, особливо Польських інститутів, консульств, аташе з питань культури в інших представництвах» (AAN, ark. 1, 11). Станом на

початок 2005 р. в ІАМ працювало понад 50 відповідальних за популяризацію польської культури за кордоном фахівців.

Ще 2001 р. ІАМ започаткував проєкт «Ближче Польщі», скерований на дистрибуцію польської преси, літератури, музики, фільму за кордон до «популяризаторів польської культури», тобто вчителів польської мови, перекладачів, наукових і урядових інституцій. Так, 2003 р. ІАМ щомісяця висилав пресу до 1 000 адресатів із 60 країн, разом – 17 234 часописи. Іншим видом діяльності були студійні візити закордонних журналістів до Польщі, стажі та практики тощо. Маючи на меті формування позитивного іміджу Польщі у світі, ІАМ реалізовував також закордонні популяризаторські проєкти під назвою «Рік Польщі», які через театральні вистави, концерти, фільмові покази, книжкові презентації формували образ Польщі як сучасної, відкритої країни з багатою культурою.

У 2004–2005 рр. ІАМ провів Рік Польщі в Україні. У його рамках постали нові місця пам'яті, пов'язані з польською культурою, а саме: 3 вересня 2005 р. за участю міністра культури РП Вальдемара Домбровського (Waldemar Dąbrowski) відкрито пам'ятник Адамові Міцкевічу (Adam Mickiewicz) в Одесі як подарунок міста для поляків і Польщі; 20 вересня 2005 р. створено Музей Юліуша Словацького, розташований у палаці родини Словацькі (Słowacki) у Кременці (ІАМ займався організацією сценографії, монтажу експозиції, транспортом). На реалізацію Року Польщі в Україні було виділено 2,4 млн злотих (Хахула, 2019, с. 110–111).

Долучався ІАМ й до заходів V4, зокрема у 2006 р. став співвидавцем ювілейної публікації «Вишеградська група – сузір'я Центральної Європи», у якій зібрано тексти польських, чеських, словацьких, угорських політичних, громадських, культурних діячів, приурочені до 15-річчя від створення Вишеградського формату (Jagodziński, 2006a).

Чеський спосіб зовнішньополітичної презентації засобами культури був, серед іншого, зумовлений сприйняттям цієї галузі ініціатором Вишеградського об'єднання, президентом Чехії у 1993–2003 рр. В. Гавелом. Свого часу політик наголошував, що слухання джазу підтримувало надію на свободу й додавало натхнення у боротьбі за зміну політичної системи в тодішній Чехословаччині. Згодом, на представництвах V4, Чехія надавала особливого значення культурному чиннику взаємодії. Це проявлялося у підтримці ідеї створення Міжнародного Вишеградського фонду,

організації зустрічей міністрів культури чотирьох держав, підготовці Статуту Міжнародної Вишеградської нагороди. Також Чехія активно підтримувала проекти «Вишеградська антологія письменників», «Вишеградська бібліотека», оцифрування творів культури. Місію міжнародного культурного діалогу через дослідження, освіту, видавничу та виставкову діяльність у Чехії (подібно як у Польщі Міжнародний центр Культури в Кракові) здійснював Оломоуцький центральноєвропейський форум – структурний підрозділ Художнього музею в Оломоуці (Szumowiecka, 2023, s. 38–39).

У структурі Міністерства закордонних справ Чеської республіки функціонує мережа Чеських центрів, представлена 26 закордонними державними установами. Чеські центри є учасниками об'єднання під назвою Національні інститути культури Європейського Союзу. Від 1996 р. у статусі відділу культури Посольства Чеської республіки в Україні діє Чеський центр у Києві. Його діяльність зосереджена на презентації чеської культури, популяризації мови, співпраці із меншиною, збереженні чеської спадщини в Україні (Чеський центр Київ, 2025). Водночас про незначну спрямованість чеської культурної дипломатії на популяризацію історії та культурної спадщини додатково свідчать абсолютні та відносні цифри. У період 2004–2014 рр. у рамках Вишеградської групи Чехія реалізувала лише 9 проєктів із згаданого напрямку, що становило 5,3 % від усіх заходів (Szumowiecka, 2023, s. 46). Іншими чеськими культурними кампаніями на міжнародній арені були брендові акції «Це чеське, і ви навіть не знали» або «Чеські бренди в світі», туристичний бренд Czechtourism тощо.

Культурна політика Словацької республіки спрямована на формування сприятливого середовища для творення, збереження та популяризації культурних цінностей. У словацьких стратегічних документах (Національний звіт про культурну політику Словаччини (2003), Стратегія державної культурної політики (2004)) визначено такі напрямки культурної політики: збереження культурної спадщини, підтримка мистецтва та художньої творчості, розвиток медіасередовища, розвиток культурних потреб національних меншин, культури словаків, які проживають за кордоном. Особливою частиною культурної політики є відносини держави з Церквами та релігійними громадами.

Культурну дипломатію у Словаччині реалізовує Департамент культурної дипломатії Міністерства закордонних та європейських

справ. Вона сприймається як «частина зовнішньої політики та один із засобів просування інтересів держави, підвищення привабливості та довіри до Словаччини у світі» (Kultúrna diplomacia, 2025). Між цим департаментом та Міністерством культури Словаччини існує тісна інституціоналізована взаємодія, що регулюється Угодою про співпрацю у забезпеченні завдань культурної дипломатії та презентації словацького мистецтва та культури за кордоном від 2009 р. (Dohoda medzi Ministerstvom, 2009). За угодою, культурною дипломатією Словаччини опікується спільна міжвідомча група, у якій міністерства закордонних справ і культури мають рівне представництво з трьох осіб. Група «пропонує спільні пріоритети культурної презентації відповідно до пріоритетів зовнішньої політики Словацької Республіки, координує співпрацю у спільних проектах, співпрацює у підготовці стратегічних, концептуальних та інформаційних документів, пов'язаних із презентацією культури за кордоном та культурним виміром дипломатії, а також оцінює співпрацю двох міністерств у сфері культурної презентації» (The Role of Cultural Diplomacy, 2015).

Національні культурні інтереси реалізуються через мережу інститутів у Словаччині в окремих європейських столицях (Берлін, Будапешт, Москва, Париж, Прага, Рим, Відень і Варшава). Культурно-дипломатичні представництва популяризують словацьке мистецтво та культуру через виставки, концерти, дебати, експертні семінари, театральні вистави, а також презентації книжок і фільмів із метою налагодження позитивних відносин з іноземною громадськістю.

Історична складова культурної дипломатії Словаччини полягає також у публічному відзначенні важливих для країни історичних дат. У 2013 р. та 2023 р. відзначалося 20-ти та 30-ти річчя від створення Словацької Республіки. Серед інших важливих дат словацького національного календаря є місяц св. Кирила та Мефодія до Великої Моравії у 863 р., Перша світова війна 1914–1918 рр., Оксамитова революція 1989 р., вступ до НАТО та ЄС у 2004 р.

Історичну традицію з майже столітньою давністю має культурна дипломатія Угорщини. У міжвоєнний період XX ст. міністр культури Куно фон Клебельсберг (Kuno von Klebelsberg) організував у Парижі, Відні, Римі, Берліні Collegium Hungaricum, які займалися як популяризацією угорської культури, так і фінансово-організаційною підтримкою угорської наукової, освітньої, культурної еліти.

Після демократичних змін символом угорської дипломатії став Інститут Балашші (Balassi Intézet), утворений у 2002 р. та названий на честь угорського поета епохи відродження Балінта Балашші (Bálint Balassi). Інститут згодом перетворився на координаційну установу в сфері культурної політики й дипломатії. Ставши синонімом угорських культурних представництв, Інститут Балашші опікується над 23 угорськими інститутами, розташованими в 21 країні. Такі інститути діють у Відні, Белграді, Берліні, Парижі, Римі, Москві, Стамбулі, Пекіні та Загребі.

Незважаючи на те, що Угорщина у 1991 р. стала першою державою, яка відкрила іноземне посольство в незалежній Україні, культурно-дипломатичний напрям угорсько-української співпраці не отримав інституційного забезпечення у форматі угорського інституту. Втім, Угорщина фінансово підтримує діяльність національно-культурних товариств поза межами країни. В Україні Товариство угорської культури Закарпаття є партнером угорської правлячої партії «Фідес». У процесі розподілу фінансових засобів, наприклад, у 2013 р. Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II у м. Берегово отримав 2 млн дол. США як інституція, афілійована з Товариством угорської культури Закарпаття (Мітряєва та ін., 2014, с. 29).

Україна, на превеликий жаль, не одразу після проголошення незалежності визначила культурну дипломатію пріоритетним напрямом зовнішньої політики. Лише після Революції Гідності 2013–2014 рр. почали зароджуватися культурні ініціативи в публічній дипломатії України, а власне «фундамент для розвитку публічної дипломатії, цього важливого складника м'якої сили держави, у Міністерстві закордонних справ України було закладено у 2017–2018 роках» (Устименко, 2021, с. 101).

Ще напередодні Революції Гідності інтелектуали держав Вишеградської групи обговорювали важливість вибору Україною свого автентичного шляху. У 2013 р. польський дисидент, редактор «Газети Виборчої» Адам Міхнік (Adam Michnik) зауважив: «Українці самі знають, які страви з європейського меню їм сподобаються. Але я відчуваю, що вони стоять перед історичним рішенням. Вибір між Євразійським чи Європейським Союзом – це вибір історичної долі, цивілізаційний вибір та політичний вибір. У цьому сенсі досвід Польщі, Словаччини, Чехії, Угорщини та Румунії може бути цікавим для українського народу та його еліти» (Michnik & Przybylski, 2013, p. 44).

Подібно як і у державах V4, до сфери управління МЗС України належить утворений у червні 2017 р. Український інститут із представництвами в Німеччині, Франції, Нідерландах. У перший рік повноцінної діяльності він провів 84 заходи в 12 державах (Австрія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Литва, Німеччина, Польща, США, Україна, Франція, Чехія, Нідерланди). За оцінками команди Українського інституту їхня діяльність охопила майже 100 тис. безпосередніх учасників та відвідувачів і понад 10 млн аудиторії – через медіа та соціальні платформи (Філевська, Шейко, 2021, с. 115). Український інститут також здійснював заходи в напрямку т. зв. кулінарної дипломатії. Окрім представницько-популяризаторської діяльності, установа готувала аналітичні матеріали про конкретні країни (country papers).

У березні 2017 р. засновано бюджетну установу Український культурний фонд, метою якої було сприяння національно-культурному розвитку України (Закон України, 2017). До його стратегічних завдань на 2018–2021 рр. належали: інституційне та фінансове становлення, посилення значення культури в суспільному житті, опіка над процесом творення українських культурних продуктів, інтеграція української культури у міжнародний контекст (Федів, Якубенко, Живоглядова, 2021, с. 127). Інституційними інструментами української культурної дипломатії стали також Український інститут книги та Державне агентство України з питань кіно.

Важливою ланкою української культурної дипломатії в країнах Вишеградської групи залишалися дипломатичні представництва – посольства та консульства. У РП Посольство України, спільно з українськими організаціями в Польщі, регулярно проводило культурні та мистецькі заходи із популяризації України та формування її стійкого позитивного іміджу. Серед найважливіших ініціатив – Дні українського театру, Міжнародний фестиваль телерадіопрограм «Калинові мости» в Ольштині, Міжнародний лемківський етнографічний фестиваль «Лемківська ватра» у Ждині, Фестиваль польсько-української культури в Колобжегу, Фестивалі української культури: «Е-Коломия» в Гурові Ілавецькому, «Підляська осінь» у Більську Підляському, «На Івана, на Купала» у Дубичах Церковних, «Україна в центрі Любліна» (Дешиця, 2021, с. 181).

Інструменти української культурної дипломатії були активно задіяні під час відзначення століття української дипломатії, яке проходило у 2017–2021 рр. Тоді ж стартував проєкт «Місця пам'яті

української дипломатії», відбулася низка наукових заходів у державах Вишеградської групи. У листопаді 2017 р. у Братиславі пройшов круглий стіл «Україна–Словаччина: розвиток двосторонніх відносин та видатні особи» (Matiasz, 2021, р. 10). Упродовж 2017–2018 рр. Посольство України в Польщі ініціювало культурно-пізнавальні виїзди в Україну керівників акредитованих у Польщі дипломатичних місій.

Українські науковці, громадські активісти, дипломати в 2019 р. особливу увагу приділили популяризації 100-ліття європейського турне Української республіканської капели під керівництвом Кирила Стеценка та Олександра Кошиця. Дослідниця витоків української культурної дипломатії Тіна Пересунько зауважила, що європейське турне Олександра Кошиця і Кирила Стеценка слід розглядати як історичну модель інституціоналізації культурної дипломатії, а також як успішну державну політику із поширення української культури (Пересунько, 2018).

Відзначаючи в 2019 р. 100-ліття встановлення українсько-польських дипломатичних відносин, Посольство України в РП разом із Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин організувало фотодокументальну виставку «Українсько-польські відносини в 1917–1921 роках: інституційна історія, етап становлення», яку презентували у Кракові, Варшаві та Любліні. Як зазначив Надзвичайний і Повноважний Посол України в Польщі у 2014–2022 рр. Андрій Дешиця, «використання історичного інструментарію не лише виявилось ефективним у сферах співпраці науковців України та Польщі, а й продемонструвало міцність традиції українсько-польських дипломатичних відносин» (Дешиця, 2021, с. 184). Тому вагомим кроком у напрямку маркування спільних українсько-польських місць історичної пам'яті стало відкриття у Варшаві меморіальної таблиці на будинку (вул. Длуга, 29), у якому в 1919–1920 рр. розташовувалася Військова місія УНР. Відтак 13 лютого 2019 р. міністр закордонних справ України Павло Клімкін, віцепрем'єр, міністр культури й національної спадщини Польщі Пйотр Глінські (Piotr Gliński), мер Варшави Рафал Тшасковські (Rafał Trzaskowski) урочисто встановили нове місце пам'яті українсько-польських дипломатичних відносин (Дешиця, 2021, с. 184–185).

Водночас Посольство України в Угорщині одним із пріоритетів своєї діяльності визначало ознайомлення угорців з українською історією і культурою. Тому у 2018–2020 рр., із нагоди наближен-

ня 1030-річчя хрещення Русі, українські дипломати представили виставковий проєкт «Ярослав Мудрий: дипломатія через династичні шлюби». За посередництвом експозиції, яка складалася із фото історичних і сучасних місць пам'яті в Україні й за кордоном, показано «історію династичних шлюбів трьох доньок київського князя Ярослава Мудрого з монархами середньовічної Європи; через шлюбну дипломатію свого батька князівни стали королевами Угорщини (Анастасія), Франції (Анна) та Норвегії (Єлизавета)» (Непоп, Лукачук, 2021, с. 189). Виставковий наратив транслиував ідеї спільної з європейськими народами історії України та тісну історичну інтегрованість українців у європейський соціокультурний простір. Починаючи від Будапешта (Німецька школа Будапешта, Будаїська фортеця, український ресторан «Ukrán Udvar», «Nádor Hall»), виставку експонували в Токаї, Мішкольці, Ніредьгазі, Веспремі, Ваці, Сегеді, Варпалоті, Гайдусобосло, Тіганьському абатстві (заснованому королем Андрашем I (Andras I) із королевою Анастасією – донькою київського князя Ярослава Мудрого)¹.

У жовтні 2019 р. за сприяння Українського культурного фонду та Посольства України в приміщенні Центру української культури та документації в Будапешті відкрито виставку Львівського національного літературно-меморіального музею І. Франка «Franko from A to Z». До слова, у 2017 р. у Державному археологічному музеї у Варшаві експонувалася виставка «Врятовані скарби підземного Львова».

Посольство України в Угорщині також організувало низку заходів, приурочених століттю української дипломатії, та відкриття Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Упродовж 2017–2019 рр. проведено наукову конференцію «100-ліття створення Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині як вимір багатовікової історії двосторонніх відносин двох країн», виставку архівних документів про діяльність першого українського диппредставництва, концерти української класичної музики й інші заходи. До публічних подій долучилися представники Комісії істориків України й Угорщини (секретар, доктор Аттила Шереш (Attila Sheres)), Будапештського столичного архіву (головний архівіст,

¹ У 2001 р. українська національна спільнота Угорщини ініціювала встановлення на території Тиханського абатства пам'ятника монарху Андрашу І з дружиною Анастасією.

доктор Атілла Саколцаї (Attila Szakolczai)), Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин та інших організацій (голова Ірина Матяш) (Непоп, Лукачук, 2021, с. 193).

Описані тут та інші проведені заходи культурної дипломатії України були спрямовані передусім до центральноєвропейських народів – поляків, чехів, словаків, угорців. Одним із пріоритетів української дипломатичної інструменталізації історичних наративів було прагнення подолати соціальні стереотипи й упередження, особливо ті, що «проросли з минулого». На превеликий жаль, у середині 2010-х років, після Революції Гідності та початку російської агресії проти України, ставлення громадян держав-учасниць V4 до українців залишалося негативним. Культурні контакти та реалізовані в Україні, Польщі, Угорщині, Словаччині, Чехії політики пам'яті мінімально сприяли покращенню іміджу українців у згаданих державах. Тому в 2015 р. 50 % чехів, 45 % угорців, 32 % поляків, 44 % словаків не довіряли українцям. Натомість довірою українці тішилися лише серед 13 % чехів, 14 % угорців, 9 % поляків та 17 % словаків (Gyárfáková, & Mesežnikov, 2016, р. 20–21). Серед основних причин такого стану називали історичні чинники, слабку обізнаність із сучасним українськими досягненнями, довголітнє перебування в дискурсивних практиках СРСР/Росії, нестабільність, зумовлену російсько-українською війною.

Помірно оптимістичну тенденцію в сприйнятті українців засвідчило опитування громадської думки 2021 р., яке відобразило зменшення недовіри та відповідно ріст довіри громадян країн-учасниць Вишеградської групи до українців. Показник недовіри до українців найвищим був серед угорців (53 %). Далі йшли чехи (33 %), поляки (32 %), словаки (29 %). Водночас українцям довіряло 33 % словаків, 31 % поляків, 23 % чехів й 16 % угорців (Gyárfáková, & Mesežnikov, 2021, р. 32–34). Уже через рік більшість «вишеградців» проявила сплеск солідарності з Україною та українцями, які протистояли російському агресору.

Отже, сучасні практики в сфері історичної політики охоплюють культуру як складову репрезентації держави на зовнішньополітичній арені. Домінуючою формою популяризації держави та народу через історичну спадщину, літературу, кіно, музику є культурна дипломатія, яка з початком ХХІ ст. набула авторитетного статусу в регіоні Центрально-Східної Європи.

Після падіння комуністичних режимів, центральноєвропейські країни – Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина – успадкували багатонаціональність, багатоетнічність, багатоконфесійність регіону й потенційну можливість локальних конфліктів. Розуміючи суть давніх суперечок, які найчастіше виникали як результат політичних амбіцій великих держав, аніж притаманна регіону особливість, політичні еліти згаданих країн вирішили посилити співпрацю. Створений у лютому 1991 р. Вишеградський формат взаємопідтримки не лише пришвидшив політичну трансформацію регіону та приєднання до європейських і євроатлантичних структур, але й сприяв формуванню понаднаціональної ідентичності засобами історичної традиції та культури. Організаційну та фінансову підтримку культурної взаємодії учасниць V4 інституційно підкріплювали такі ініціативи, як Міжнародний Вишеградський фонд, Міжнародна Вишеградська нагорода, магістерська освітня програма «Європа з Вишеградської перспективи», інформаційно-аналітична платформа «Visegrad Insight» тощо. За 30 років існування V4 рівень усвідомленості функціонування формату серед словаків, чехів, угорців поляків сягнув половини від усіх опитаних та дав змогу робити оптимістичні прогнози щодо подальшого існування центрально-європейського форуму.

Україна як безпосередня сусідка трьох із чотирьох «вишеградських» держав увійшла в орбіту культурної дипломатії групи майже одразу. Українські студенти, науковці отримали можливість користуватися стипендією підтримкою та здобувати освіту чи реалізовувати свої дослідницькі проекти в державах V4. Після Революції Гідності Україна інституційно вибудовувала свою культурну дипломатію на зразок V4. Утворення Українського інституту, Українського інституту книги, Українського культурного фонду, культурна активність українських дипломатичних представництв у Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині продемонстрували велике значення моделі культурної дипломатії для української еліти. Однак ці заходи не принесли миттєвих результатів, адже рівень симпатії вишеградських народів до українців і надалі не є високим та потребує системної роботи для покращення.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 р., підкріплене деструктивною інформаційно-пропагандистською активністю, серед іншого, й у державах Вишеградської групи, консолідувало українські еліти та суспільство в пошуках нових способів

донесення правдивої інформації до центральноєвропейських народів. Наповнені правильним змістом та оригінальні за формою українські політика пам'яті й культурна дипломатія повинні подолати упередження й негативні стереотипи, а відтак прискорити перспективу європейської інтеграції України. Тому інформаційна, освітня, наукова, культурна присутність України у державах V4 повинна не лише створити позитивний образ українського народу, але й вписати українську історію, культуру, спадщину в колективну ідентичність центральноєвропейських народів. Подібно як чехи, словаки, поляки, угорці знайшли спільні історичні корені для створення Вишеградського форуму, так і українці мають своєю проактивною культурною дипломатією показати історичний зв'язок із європейським цивілізаційним простором. Найкращими інструментами для цього буде культурно-освітня діяльність українських державних і громадських інституцій, публічна консолідована інтерпретація історичного минулого, українська музейно-виставкова експансія, співробітництво із вишеградськими аналітичними осередками з протидії дезінформації, ефективні культурно-історичні заходи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гололобов, С. (2022). Культурна дипломатія як складова державної політики у сфері культури на сучасному етапі українського державотворення. *Публічне управління та регіональний розвиток*, 18, 1057–1078. <https://doi.org/10.34132/pard2022.18.04>

Дешиця, А. (2021). Іміджеві проекти Посольства України в Республіці Польща. В І. Матяш, В. Матвієнко (ред.), *Культурна дипломатія*. Київ, 181–188.

Журавський вель Граєвський, П. (2021). Вишеградська група – регіональний інтеграційний форум Центральної Європи. В П. Журавський вель Граєвський (упоряд.), *Історія успіху чотирьох: польський і український погляди (з нагоди 30-ї річниці створення Вишеградської групи)*. Варшава; Київ, 2–7.

Закон України «Про Український культурний фонд» від 23.03.2017 р. № 1976-VIII. (2017). *Верховна Рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19#Text>.

Матвієнко, В., Шинкаренко, Т. (2021a). Моделі культурної дипломатії країн світу. В І. Матяш, В. Матвієнко (ред.), *Культурна дипломатія*. Київ, 36–68.

Матвієнко, В., Шинкаренко, Т. (2021b). Культурна дипломатія як напрям зовнішньої політики держави. В І. Матяш, В. Матвієнко (ред.), *Культурна дипломатія*. Київ, 7–20.

Мітряєва, С. І., Лендшел, М. О., Стряпко, А. Д., Крижевський, А. М. (2014). *Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України: аналітична доповідь*. Київ.

Непоп, Л., Лукачук, І. (2021). Культурна дипломатія в діяльності Посольства України в Угорщині. В І. Матяш, В. Матвієнко (ред.), *Культурна дипломатія*. Київ, 189–201.

Пересунько, Т. (2018). *100 років культурної дипломатії України*. Київ: Артєк.

Стриск, Т. (2015). *Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії*. Київ: Ніка-Центр.

Сушко, О. (2021). Український погляд на V4. *Історія успіху чотирьох: польський і український погляди (з нагоди 30-ї річниці створення Вишеградської групи)*. Варшава; Київ, 22–26.

Трофименко, М. (2019). Публічна дипломатія Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 24, 300–306.

Устименко, С. (2021). Завдання й функції МЗС України та закордонних дипустанов. В І. Матяш, В. Матвієнко (ред.), *Культурна дипломатія*. Київ, 101–114.

Федів, Ю., Якубенко, О., Живоглядова, Д. (2021). Завдання й місія Українського культурного фонду. В І. Матяш, В. Матвієнко (ред.), *Культурна дипломатія*. Київ, 125–134.

Філевська, Т., Шейко, В. (2021). Український інститут – профільна установа культурної дипломатії. В І. Матяш, В. Матвієнко (ред.), *Культурна дипломатія*. Київ, 115–124.

Хахула, Л. (2019). Особливості польської культурної політики у 2001–2005 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 12, 110–111.

Чеський центр Київ. (2025). <https://kyiv.czechcentres.cz/uk/>

30 Years of Visegrad Cooperation: 1991–2021. (2021). https://mzv.gov.cz/public/ef/66/aa/4211788_2573487_Exhibition_30_years_of_Visegrad_cooperation.pdf

AAN: Archiwum Aktów Nowych, Zesp. 2596 (Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza» 1990–2005), Sygn 3 (Podstawy prawne działalności. Zarządzenia Ministra Kultury w sprawie utworzenia Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej – «Instytut Adama Mickiewicza»), ark. 1, 11.

About Us. (2025). *Visegrad Insight*. <https://visegradinsight.eu/about-us/>

Agreement Concerning the Establishment of the International Visegrad Fund. (2000). https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/uploads.mangoweb.org/shared-prod/visegradfund.org/uploads/2018/12/IVF_statute.pdf

Chmel, R. (2006). A Visegrad without Culture? The Visegrad Group. In A. Jagodziński (Ed.), *The Visegrad Group – A Central European Constellation*. Bratislava, 173–174.

Contents of Visegrad Cooperation. (1999). *Visegrad Group*. <https://archive.visegradgroup.eu/cooperation/contents-of-visegrad-110412>

Dohoda medzi Ministerstvom zahraničných vecí Slovenskej republiky a Ministerstvom kultúry Slovenskej republiky o spolupráci pri zabezpečovaní úloh kultúrnej diplomacie a prezentácie slovenského umenia a kultúry v zahraničí. (2009). https://www.mzv.sk/documents/10182/12405/dohoda_o_spolupraci_MZV_a_MK.pdf/0a2df399-8493-4ebb-a743-cfcadc661135

Drelich-Skulska, B. & Sobocińska, M. (2023). Uwarunkowania i formy dyplomacji kulturalnej Polski i Czech w kontekście przechodzenia od dyplomacji tradycyjnej do dyplomacji publicznej. In B. Drelich-Skulska, M. Sobocińska, A. Tomášková (Eds.), *Ekonomiczne, zarządcze i społeczno-kulturowe wymiary relacji polsko-czeskich*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 29–46. <http://doi.org/10.15611/2023.67.1.01>

Dutta, A. (2023). A Divided «Visegrad Four» Navigates Relations with the European Union. *Observer Research Foundation*. <https://www.orfonline.org/research/a-divided-visegrad-four-navigates-relations-with-the-european-union>

Gyárfášová, O. (2006). Visegrad as Viewed by Citizens. In A. Jagodziński (Ed.), *The Visegrad Group – A Central European Constellation*. Bratislava, 150–155.

Gyárfášová, O., & Mesežnikov, G. (2016). *25 Years of the V4 as Seen by the Public*. Bratislava: Institute for Public Affairs.

Gyárfášová, O., & Mesežnikov, G. (2021). *Visegrad Four as Viewed by the Public Past Experience and Future Challenges*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

Hemming, J. (2023). Comment on Cultural Diplomacy. *Academy for Cultural Diplomacy*. <https://www.culturaldiplomacy.org/academy/index.php?comment-on-cultural-diplomacy-4>

Jagodziński, A. (Ed.) (2006a). *The Visegrad Group – A Central European Constellation*. Bratislava.

Jagodziński, A. (2006b). Five Years of the International Visegrad Fund. In A. Jagodziński (Ed.), *The Visegrad Group – A Central European Constellation*. Bratislava, 212–214.

Kultúrna diplomacia. (2025). *Ministry of Foreign and European Affairs of the Slovak Republic*. <https://testes1.mzv.sk/en/ministry/abroad-presentation-of-slovakia/cultural-diplomacy>

Lee, J. M. (1998). British cultural diplomacy and the cold war: 1946–61. *Diplomacy & Statecraft*, 9/1, 112–134.

Matias, I. (2021). The Places of Memory of Ukrainian Diplomacy project as an encyclopedic work. *Encyclopedia Herald of Ukraine*, 13, 9–20. <http://doi.org/10.37068/evu.13.2>

Michnik, A., Przybylski, W. (2013). It's essential to choose your words carefully. *Visegrad Insight*, 2(4), 43–46.

Osadczuk, B. (2006). Ukraine Crosses Fingers for Visegrad. In A. Jagodziński (Ed.), *The Visegrad Group – A Central European Constellation*. Bratislava, 201.

Pakier, M. (2014). Kultura historyczna. In M. Saryusz-Wolska, R. Traba (Eds.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 201–204.

Statute of the «International Visegrad Prize». (2019). *Visegrad Group*. <https://www.visegradgroup.eu/home/documents/official-statements/statute-of-the>

Szabad, G. (2006). The Importance of History in the Success of Visegrad. In A. Jagodziński (Ed.), *The Visegrad Group – A Central European Constellation*. Bratislava, 76.

Szabó, G. (2023). The First Step in the Institutionalization of Visegrad Cooperation: the International Visegrad Fund (2000–2021). *Central European Papers* 10/2, 55–72. <http://dx.doi.org/10.25142/cep.2022.009>

Szpociński, A. (2010). Współczesna kultura historyczna. *Kultura Współczesna*, 1(63), 9–17.

Szumowiecka, A. (2023). Dyplomacja kulturalna Czech na forum Grupy Wyszehradzkiej. *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne*, 19, 31–49. <https://doi.org/10.34739/doc.2022.19.02>

The Role of Cultural Diplomacy in the V4 Countries. (2015). <https://visegradschool.org/wp-content/uploads/2016/03/The-Role-of-Cultural-Diplomacy-in-the-V4-Countries.pdf>

The Visegrad Group Foreign Ministers' Joint Statement on the V4/IVF activities towards the Eastern Partnership. (2012). *Visegrad Group*. <https://www.visegradgroup.eu/on-v4-ivf-activities-twrds-eap>

Uminska-Woroniecka, A. (2016). Cultural diplomacy in international relations theory and studies on diplomacy. *Actual Problems of International Relations*, 2, 4–19. <https://doi.org/10.17721/apmv.2016.127.2.4-19>

Umińska-Woroniecka, A. (2022). *Zagraniczna polityka kulturalna Czech, Polski, Słowacji i Węgier po 1989 roku*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.

Uściak, J. (2020). Visegrad Group as Institution for Central European cooperation: Ups and Downs of Small International Organizations. *UNISCI Journal*, 18(54), 9–28. <http://dx.doi.org/10.31439/UNISCI-95>

Wolff-Powęska, A. (2011). *Pamięć – brzmienie i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości*. Poznań: Zysk i S-ka.

Любомир ХАХУЛА

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ ТА ОБРАЗИ СТЕПАНА БАНДЕРИ І БАНДЕРІВЦІВ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ 2014–2025 РОКІВ

Степан Бандера як впливова історична особистість та покоління бандерівців сформувалися завдяки реалізації одного з найуспішніших українських суспільних проєктів ХХ ст. – ОУН, основними цілями якого були відновлення незалежності й усвідомлення народом необхідності власної держави, відсутність якої стала основною причиною поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. Однак постає С. Бандери та бандерівців і надалі залишаються міфологізованими. На Сході України, не кажучи вже про Росію, Ізраїль, Німеччину, Польщу, бандерівців та Провідника ОУН знають лише як фанатичних терористів, які застосовували будь-які методи для досягнення політичних цілей. Їхні постаті повернулися в незалежну Україну в 1991 р., опинившись в епіцентрі боротьби, як успішний символ українського визвольного руху, їх неодноразово використовують у політичному протистоянні й виборчих кампаніях різні партії й рухи з метою розширення/об'єднання власної електоральної бази. Оцінка діяльності бандерівців і С. Бандери – свідчення зрілості України як держави, яка, вибудовуючи власну систему цінностей, сама вирішує, яких героїв їй шанувати і яке майбутнє їй творити.

Сьогодні С. Бандера викликає шквал діаметрально протилежних емоцій. Власне адекватного розуміння й емоцій забагато, а от об'єктивного фактажу від перевірених джерел, сумлінного аналізу контексту тодішніх подій, дискусії та висновків бракує. Видані від 1950-х років й донині дослідження, книжки переважно присвячені історії націоналістичного руху і її ідеології загалом. Залежно від кон'юнктури ринку (Україна, Росія, Польща, Ізраїль, Німеччина, Чехія) та світоглядно-політичних позицій авторів, він та бандерівці постають у ракурсі від національних героїв до воєнно-кримінальних злочинців. У політиці національної пам'яті вказаних держав образ С. Бандери є дещо міфологізований і демонізований, Провідника ОУН звинувачують у здійсненні різних злочинів. Історія українського визвольного руху фокусується на ОУН(б), а її діяльність асоціюється винятково з

постаттю С. Бандери. Під час російсько-української війни українці та їхня держава з 2014 р. поступово звільнилися від системоутворюючого геополітичного впливу Росії, її ідеологічно-світоглядних матриць і стереотипів. Подолання цих штампів в інформаційно-психологічних операціях Росії в українському та світовому інформаційному просторі ускладнює боротьбу України на просторах глобалізованого світу. Трансформації історичної свідомості й національної пам'яті у цій війні є ключовими етапами розвитку суспільства – образи минулого допомагають формувати сучасність під впливом багатьох політичних, економічних і культурних чинників. На сучасному етапі образ С. Бандери і бандерівців у свідомості українців асоціюється винятково з визвольним рухом ОУН-УПА, є символом боротьби проти російського імперіалізму, героїзму й жертвності, волі до перемоги і незламності духу. За певним збігом обставин постать С. Бандери й образи бандерівців стали об'єктом і певним полем жорстоких, безперервних битв та ще довгий час залишатимуться домінуючими світоглядними феноменами виміру російсько-української війни (Грицак, Зайцев, 2023; Теміров, 2019, с. 305–317; Потапенко, 2011, с. 264–270; Грицик, Бабюк, 2014, с. 9–18).

Бандеризація України – головна загроза для Росії. Таку сентенцію можна почути від кремлівського режиму, очолюваного Владіміром Путіним (Владимир Путин), і його пропагандистської машини останні понад 20 років. Хто ж такий С. Бандера та бандерівці і якою загрозою вони є для «другої армії світу», щоб через них 24 лютого 2022 р. почати тотальну війну (т. зв. СВО) та проводити міфічну «денацифікацію/демілітаризацію» київського «фашистського режиму» та «нацистських формувань»? У бібліотеках тимчасово окупованих територій областей одразу починали вилучати українські історичні та художні твори, а також підручники з історії України. Російські окупанти мають перелік заборонених тем і прізвищ: Мазепа, Петлюра, Бандера, Шухевич, Чорновіл, Стус, історія українських Майданів, АТО/ООС, визвольних змагань тощо. У цій війні путінський режим намагається «остаточно розв'язати українське питання», попередньо «історично обґрунтувавши» свої претензії в кращих традиціях нацистсько-сталінської пропаганди. Геноцид над мирними містами й селами, масова українофобія російського суспільства найкраще ілюструють наміри рашистських окупантів. Російсько-українську війну від лютого 2014 р. сміливо можна назвати запізнілою чи відкладеною війною, передумови якої чітко

проглядалися і у 1993 р., і у 2003 р. Фактично українці продовжують свою понад столітню війну за незалежність від Російської імперії. Ворог і окупанти залишилися, їхні цілі та методологія зводяться до тотального винищення державності та основ буття української нації. Аналізуючи дії російської окупаційної армії та адміністрації на тимчасово окупованих територіях за 11 років, можна констатувати, що цю стратегію Росія намагається завершити і таки винищити українство (Романишин, Черевичний, Остапчук, 2023, с. 8–17).

Формування української незалежності та державності з 1991 р. і політика національної пам'яті характеризувалися парадоксальною гібридною двозначністю політичного ландшафту й системи, які опрацювали колишні комуністи та націонал-демократи. Фактично український політичний соціум у 1990–2000-х роках опинився у важкому стані постколоніалізму, тоталітаризму й геноцидного синдрому. Такий стан плюс «ядерне роззброєння (пограбування)» створили у перспективі амбівалентне сприйняття України на всіх рівнях: інституційно-правовому, воєнному, економічному, соціокультурному тощо. Тотальне затягування України у виключну зону і сферу інтересів РФ, збереження при владі комуністичної номенклатури та культурно-ментального простору давали Росії вести щодо України вдалі інформаційно-гібридні війни із застосуванням поняття «держави, що не відбулася» (failed state, несостоявшееся государство). І сьогодні РФ використовує ці слабкі точки у своїй латентній окупаційній політиці. Радянські міфи про «братні народи» чи путінський «єдиний народ», захист православ'я – концепції російської історичної пропаганди, які обґрунтовують агресію проти України, нав'язують власний світогляд і заперечують право вибору українців. Кремлівський режим використовує ці наративи, щоб утвердити стереотипи про те, що РФ має законні, історично обґрунтовані права на території і землі України, які свого часу були «подарунками». Формуючи таку «історичну правду», російська ідеологічно-пропагандистська машина представляє світовій громадськості те, що Україна завжди була частиною їхньої держави, українці не є окремою нацією, не мають власної культури, а є складовою великої «руської» (Романишин, Черевичний, Остапчук, 2023, с. 9, 53, 68–69).

Із початком комуністичної «перебудови» й утвердженням незалежності багато членів ОУН(б), які повернулися із в'язниць і заслання, активно долучилися до державотворчих процесів і від-

родили свої структури під керівництвом Зеновія Красівського та готувалися проти РФ до екзистенційної війни за незалежність. Згодом три еміграційні гілки ОУН відроджували в Україні свої фасадні структури у формі громадських організацій чи політичних партій, які очолили їхні лідери Микола Плав'юк і Слава Стецько. Націоналісти бачили вихід на тому етапі у вихованні та накопиченні «національної енергії», що зможе бути спрямована на здобуття УССД. На сьогодні ОУН(б) – незареєстрована загальносвітова організація закритого орденського типу, яка прагне розвивати національну державу і наповнити її націоналістичним змістом. Бандерівці діяли через такі основні фасадні структури: Братство ветеранів ОУН-УПА (голови: Михайло Зеленчук (1991–2012), Богдан Борович (з 2012 р.)); Конгрес українських націоналістів (голови: Слава Стецько (1992–2002), Степан Брацюнь (з 2010 р.)); Тризуб ім. С. Бандери (командири: Василь Іванишин (1993–1996), Дмитро Ярош (1996–1999, 2005–2010), Євген Філь (1999–2005), Андрій Стемпіцький (2010–2016)); Молодіжний націоналістичний конгрес (голови: Віктор Рог (2001–2003), Олег Медуніца (2003–2007), Ярослав Ільях (2007–2011), Сергій Кузан (2011–2015)); Ліга українських жінок (голова Дарія Гусяк (1995–2004)); Спілка української молоді; Центр національного відродження; газета «Шлях Перемоги»; журнал «Визвольний шлях» (Патриляк, 2010; Посівнич, 2025, с. 171).

Як минула, так і сучасна діяльність українських націоналістів базується на вкрай обмежених ресурсах і кадрах. Закладання світоглядного фундаменту для підготовки майбутнього членства з юнацтва – запорука успіху, адже кращі виховують кращих. Уміння застосування Проводом націоналістів передусім передбачає розуміння кожного свого місця у цьому процесі і знаходження самих себе в націотворенні. Лише тоді відбуваються якісні зміни та функціонує як поняття «універсальний націоналіст», відповідно до вироблених алгоритмів і затверджених програм, концепцій. Ефективність ОУН базувалася на виявленні й залученні пасіонарного ресурсу нації та на подальшій матеріалізації ідеології українського націоналізму в суспільно-політичних і державотворчих процесах. Цей феномен базувався на підготованих і вихованих кадрах, їх готовності присвятити власне життя «суспільного монаха» ідеалістичному служінню національній справі. Ці завдання універсальні, тому у вирішальні чи критичні моменти потрібно мати такі ресурси опертя, щоб Українська держава та нація процвітали. Аналізуючи

успішність С. Бандери та бандерівців, доцільно зазначити, що їхня місія, мегамета УССД, стратегія, тактика національно-визвольної боротьби визначалися ієрархією національних пріоритетів (Посівнич, 2025, с. 172).

Одним із найважливіших їх фронтів завжди було ідеологічно-пропагандистське протистояння, відповідно вся діяльність була спрямована насамперед на зміну свідомості українського суспільства, виховання його на прикладах героїзму та самопосягати, збереження пам'яті про визвольну боротьбу, реабілітацію ОУН і УПА, створення «універсального солдата», який діяв автономно, не чекаючи наказів зверху. У 1990–2010-х роках націоналісти застосовували концепції опертя на власні сили і тактики малих справ – копіткої повсякденної підготовчої праці майбутньої війни, усвідомлюючи, що боротьба ця буде жорсткою і принесе з собою численні втрати. Аналізуючи українську історію, вони прагнули зосередити фізичні й моральні сили для здобуття незалежності та подальшого її захисту від зовнішніх ворогів, передусім РФ. Маловивчена сторінка їхньої діяльності – вплив на молодіжні та громадські організації у процесі виховання молоді, яка в майбутній війні повинна мати вирішальне слово. Проведення кожного року в умовах незалежності десятків різних патріотичних і військово-спортивних таборів для молоді з вихованням національного світогляду, патріотизму, громадянської позиції, готовності захищати Батьківщину, пропагування спадщини визвольної боротьби ОУН-УПА дали очікувані результати (Посівнич, 2025, с. 169–171).

У контексті сучасних подій в Україні: Майдану і Революції Гідності, окупації РФ Кримського півострова та ведення нею прихованої (гібридної) війни в окремих районах Донецької і Луганської областей протягом 2014–2021 рр., повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., відвідуваність сторінок в інтернеті про С. Бандеру різко зросла. Провідник ОУН став одним із найвідоміших українців у світі та символом націоналістичного спротиву, який із допомогою Заходу мав на меті розвалити СРСР, а сьогодні знищити РФ. Зокрема, відвідуваність його сторінки в російській Вікіпедії виросла до мільйона осіб. Назагал російські медіа констатували, що в Україні до влади прийшли «бандерівці» і майже одразу ж 520 тис. переглядів сторінки про те, хто ж такий С. Бандера, було зафіксовано саме в україномовній Вікіпедії. За даними Google Trends – сервісу, який аналізує пошукові запити користувачів у всьому світі, за кількістю

запитів ідеолог українського націоналістичного руху обійшов легендарного революціонера Ернесто Че Гевару (Ernesto Guevara). Значний інтерес особа С. Бандери викликала у Молдові, Білорусі та Казахстані, а також в англійській, німецькій, чеській та інших версіях. Пропаганда свого домоглася і кращого піару придумати не можна було. Та навіть мертвий Провідник ОУН чи його символи декому так заважають, що вандали систематично зважаються руйнувати, обливати й розмальовувати фарбою (17.08.2014 р., 10.07.2016 р., 7.03.2021 р.) його могилу в Мюнхені та пошкоджувати пам'ятники в Україні. Неодноразово організовувалися диверсії проти Музеїв Бандери та шахедні атаки.

З іншого боку, медійна присутність С. Бандери різко зростає з різними фазами загострення «холодної» чи «гарячої війни» з боку РФ. Так, наприклад: рішення Київської міської ради від 7 липня 2016 р. про перейменування проспекту Московський на Степана Бандери; пісня «Батько наш Бандера, Україна мати, ми за неї будем воювати» восени 2021 р. у соціальних мережах і в просторі інтернету побила усі немислимі рекорди; велика грошова нагорода за голову Степана Бандери від 16 березня 2022 р. під час боїв за Київ від очільника Чечні Рамзана Кадірова (Рамзан Кадыров) тощо підігривають чималий інтерес до особи Провідника ОУН та ще більше сакралізують і міфологізують його образ. Масове вживання російськими медіа у негативному значенні слів «бандерлог», «бандерізований», «бендеровець», «бандьоровщина», «бандерофіл» як ворога в українському варіанті можна вважати синонімом до патріот. Оперуючи цими визначеннями, російські медіа та штатні пропагандисти переконують своїх громадян і демократичний світ у тому, що в Україні влада представляє не більшість народу, а лише його малу частину. Образ С. Бандери використовують для дегуманізації ворога та формування «тваринного» образу українців і України, її окремих політиків, політичних сил чи регіонів. Експлуатуючи назву «бандерівці», вони локалізують її для визначення ненависного, вкрай ворожого угруповання до Росії українців, які загрожують всім російськомовним. Тому ця історична складова ще буде ставати багаторазово предметом політтехнологічних маніпуляцій з метою «міфологізації, розвінчувань, демонізації, маргіналізацій» тощо.

Як наслідок вищенаведених причинно-наслідкових подій, в аналітичному звіті «Історична пам'ять» Київського міжнародного інституту соціології, де представлено результати опитування

українців за січень 2023 р. щодо сприйняття історії та уявлення про історичні постаті, події можна простежити, що до С. Бандери позитивне ставлення висловили 83 %, негативне – 11 %, не визначилися – 5 %, а 1 % не знає такого. Певним тектонічним поступом стало позитивне ставлення до Провідника ОУН, яке дуже стрімко зросло серед російськомовних (насамперед у Центрі і на Сході України), молодих та освічених українців. Уперше з 1991 р. його постать стала національним об'єднуючим чинником, не суперечливим, який став загальнонаціональним лідером (Історична пам'ять, 2023). Український досвід націотворення та переформатування етнічної спільноти в політичну націю з новою національною ідентичністю під час російсько-української війни змушує змінювати колективну й індивідуальну історичну пам'ять. Врешті російська агресія та повномасштабне вторгнення, війна зумовлюють єдину та чітку реакцію – тотальний спротив.

Зазначу, що в Україні пам'ять С. Бандери увічнюють завдяки громадським ініціативам, надають йому звання почесного громадянина міста, називають його іменем вулиці, провулки й проспекти. Станом на початок 2023 р. тільки в містах налічується понад 510 назв, завдяки громадськості і без державного фінансування побудовано 44 пам'ятники та створено 5 музеїв. Прізвище Бандери стало етносимволом національної ідентичності й асоціюється з боротьбою за державну незалежність проти окупантів, передусім російських, і сучасними їх проявами рашизму/неоколоніалізму (Теміров, 2018, с. 193–203). Недаремно цілі етапи національно-визвольної боротьби окупанти пов'язували з його провідниками, називаючи українців за їхніми іменами – мазепинцями, петлюрівцями, бандерівцями. Тому знищення саме цих людей, причому повне – як фізичне, так і морально-політичне – було головним завданням окупантів у придушенні цього руху. Тому в умовах війни, у якій дуже активно використовуються інформаційно-психологічні операції, що мають на меті висвітлювати, маніпулювати та фальсифікувати реальність й створювати хибну картинку подій, російська пропаганда представляє бандерівців («бендеровец», «бендера») та найменше усіх цим іменем українців, які говорять рідною мовою та готові протистояти Москві. Слова «Бандера», «бандерівці», «ОУН», «УПА» у російській пропагандистській лексиці стали найгіршими лайливими означеннями. Степану Бандері особисто висувають морально-етичну, юридичну і політичну відповідальність за «злочини українських

націоналістів/фашистів» (наприклад, єврейські погроми літа 1941 р. та підтримку Голокосту; «геноцид/етнічну чистку» поляків на Волині 1943 р.; вчинення масового насильства над українцями).

Також усіх націоналістів «русскоязычних українців» іменують і позначають таким феноменом, як «російськомовні бандери». Путінський режим категорично не сприймав такого сценарію, що «русськіє» в Україні підтримають і підуть за «бандерівською ідеологією». Саме зневажливе накидання тавра «бандерівця» російськомовному населенню, яке виступило за незалежність, за розрахунками Кремля, мало викликати зворотні рефлексії, а відтак підтримати «новоросію та рускою весну» із квітами та поваленням «бандерівської хунти». Згідно з опитуваннями, на початковому етапі російсько-української війни для більшості російськомовних респондентів (29 %) постать С. Бандери є позитивною, не погоджуються з цим 20 % опитаних. Домінування негативної оцінки діяльності Провідника ОУН над позитивною спостерігається тільки серед мешканців південних областей; 30 % опитаних в Одеській та Миколаївській областях оцінюють його діяльність скоріше негативно, позитивно лише 20 %, а 9 % взагалі не знали, хто він такий. Назагал негативно про роль С. Бандери у становленні української державності відгукнулися 11 % опитаних, 19 % зазначили, що ставляться до його діяльності як позитивно, так і негативно, приблизно 18 % не змогли відповісти на це запитання. Згідно з опитуванням, позитивно діяльність Провідника ОУН оцінюють громадяни усіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти чи матеріального становища. Однак молодші українці, а також ті респонденти, які мають вищий рівень освіти, заможніші, прихильніші в своїх оцінках його діяльності, ніж люди старшого віку й ті, які мають середню освіту та незаможні (Результати соціологічного опитування, 2022).

Демонізуючим наративом і маніпулятивними твердженнями є інформація про етнічну чистку бандерівцями із Західної України усіх російськомовних на тимчасово окупованих територіях Криму, Луганської, Донецької областей. Такі твердження застосовують російські пропагандисти для дискредитації української влади, дестабілізації ситуації та розгортання антиукраїнської дезінформаційної кампанії. Саме захист російськомовного населення від «бандерофашистів» був основною причиною для проведення СВО. Цей наратив використовується для дискредитації України та поглиблення конфліктності у суспільстві, а невдоволених російськомовних

українців таким станом речей закликають поповнювати свої ряди. Саме ці пропагандистські кліше про утиски «бандерівцями, неонацистами» російської нацменшини використовувалися для зміцнення російського окупаційного режиму на Півдні та Сході України, обвинувачення української влади у спробах відродження нацизму. Маніпулюючи світовою громадською думкою та проводячи інформаційно-пропагандистське забезпечення спецоперації, РФ використовує образи «українських нацистів/фашистів» для зменшення підтримки України в країнах Заходу і збільшення патріотизму та мілітаризму серед своїх громадян і військових. Це дає змогу РФ продовжувати виправдовувати війну та проводити мобілізацію свого населення під приводом самозахисту від «укрофашистів» (Романишин, Черевичний, Остапчук, 2023, с. 11, 15, 23, 34, 39, 54, 67). У такому контексті на сучасному етапі російсько-української війни ворожа пропаганда творить основний образ Степана Бандери і бандерівців, як нацистів і колаборантів Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) в Україні. Вони докладають значних зусиль у спробах «виколупати» з будь-яких творів або дій С. Бандери чи осіб, які належали до ОУН, УПА і симпатизували націоналізму, зерна антисемітизму, фашизму, расизму, геноцидів, тероризму, етнічних чисток, ксенофобії, пропонуючи такий образ Провідника ОУН і націоналістичного руху, зображуючи його у винятково чорних тонах та акцентуючи на його «злочинній сутності й діяльності». Особливо наголошується на винищенні євреїв, геноциді поляків, вбивствах нелояльних українців і насильстві заради насильства. Вони не визнають право націоналістичного руху на статус визвольного чи антиколоніального, а відтак всю масштабну і багатовимірну боротьбу вважають тероризмом, етнічними чистками й геноцидами.

Доцільно зауважити, що міфи про С. Бандеру і бандерівців у масовій свідомості радянських/російських громадян закріплювалися завдяки художній літературі, а унаочнювалися в художніх фільмах. У цих сферах масово показували сцени жорстоких страт чекістів, прикордонників і місцевих патріотів «бандерівськими фашистами», а керівників ОУН і командирів УПА зображували «бандитами з великої дороги», бородачами зі звірячим обличчям. Типовим було зображення націоналістів абсолютно несвідомими своєї справи, а то й узагалі неписьменними, неспроможними прочитати постанови радянського уряду про свою амністію. Наголошували також на постійних репресіях всередині ОУН і УПА,

на жорстокості та залякуваннях рядових членів спеціально підготовленими «головорізами» з СБ ОУН. Хрестоматійною рисою було зображення С. Бандери і бандерівців винятково з німецькою зброєю й нацистською атрибутикою. Зрозуміло, чому за 80 років промивання свідомості ставлення до українського визвольного руху, окрім Західної України, де він успішно діяв, стало упереджено-викривленим (Ковалевич, 2012, с. 252).

Іншим таким же явищем є «жидобандеровци» – узагальнений образ євреїв, «альянс менори з тризубом, або із зіркою Давида», які активно виступають за захист і суверенітет України, були на Майдані та воюють у складі ЗСУ. Вживання цього означення з початку 2000-х років було спробою російської пропаганди шляхом переносу подій минулого (до того були жидомазепинці) посіяти шовінізм, расовий і національний екстремізм як основний елемент інформаційно-гібридної війни. Яскравим підтвердженням для російського агітпропу цього терміна стала активна підтримка єврейськими колами й організаціями України й окремими представниками бізнесу патріотично-націоналістичних рухів. Найбільш показовим і медійним проявом цього явища стала діяльність у 2014 р. Ігоря Коломойського, Генадія Корбана та Бориса Філатова щодо фінансування ДУК ПС, УДА. В одному зі своїх інтерв'ю для громадськості І. Коломойський з'являвся публічно в майці з написом «Жидобандерівець». Справжнім медійним вибухом стала поява в складі УДА під командуванням Дмитра Яроша єврейської роти та відкриття на її базі «бандерівської синагоги» (На базі Єврейської роти, 2016).

Образ Провідника ОУН і бандерівців став справжнім брендом та явищем масової культури з різними мистецькими творами (пісні, вірші, відеоролики, меми, торгові марки). Українське суспільство має колосальний запит на захист і героїв, які його здатні виконати. Тому закономірно звертається до минулого та найяскравіших історичних прикладів, зокрема антиросійського спротиву та боротьби. Однак сподівання частини українського суспільства, сформульовані в сентенції «Бандера прийде, порядок наведе» та в назві «Бандерштат», – репрезентація «за склом» особи, а не дії. Парадоксальним є те, що українські політики і громадські діячі проголошують бандерівські гасла, але не дотримуються їх. Бандеризація, на думку автора, та й, мабуть, у розумінні кремлівського режиму з В. Путіним як очільником, полягає у тому, щоб діяти і думати в інтересах

України. На жаль, в українському варіанті трактування Степана Бандери іде за старим радянським зразком: під Владіміром Леніним (Владимир Ленин) розуміємо партію, а під партією – Владіміра Леніна. Бути символом українського визвольного руху за життя і відчувати відповідальність за свої вчинки було найвищим тягарем для С. Бандери. У масовій свідомості Провідник ОУН і бандерівці – тотожні, тому останнім часом у медіа РФ можна спостерігати певне замовчування згадок, щоб не вести «прихованої пропаганди українського націоналізму».

У сучасній ситуації варто погодитися з висновками професора Володимира Кулика з 2014 р., який обстоював потребу збереження Степана Бандери як символу паралельно до визнання суперечливих і непривабливих фактів із його біографії та з історії руху, ідеологом і прапором якого він був. У ситуації наростання постійної російської загрози в Україні відкидати «визнаний символ боротьби проти окупанта означає послабити український рух; за умов дискредитації й девальвації гнівного слова, Шевченка та Стуса мало – потрібні Бандера й Шухевич» (Кулик, 2010, с. 380–387). Можна спостерігати, як діаметрально протилежні лідери і політичні сили в Україні та РФ регулярно намагаються суб'єктивно використовувати ці образи у війні, підсилюючи та легітимізуючи свій статус. У Росії специфічне ідеологічне опрацювання та накачування громадської думки експлуатується на обґрунтуванні державного патріотизму, який має формувати і підтримувати постійну готовність своїх громадян самостійно мобілізуватися на захист «сакральних цінностей русского міра» та «дєди вєсвалі». Мета таких антибандерівських наративів – переконати, що вони захищають власний народ, культуру та віру від агресивних дій України і демократичних західних держав. У цьому ж дезінформаційному ключі РФ створює і використовує образи Великої Вітчизняної війни як продовження СВО в Україні, щоб наголосити на власній легітимності у цій війні. Путінський режим прагне, використовуючи наратив про велику перемогу СРСР над нацистською Німеччиною та актуалізуючи «історичну пам'ять» щодо війни з Україною і представляючи київську владу як «нацистських окупантів/західних колаборантів», подати свою агресію та насильницькі дії в СВО як крайню необхідність у боротьбі з «фашистами, націоналістами». Як першочергове завдання для пропагандистської машини на першому етапі СВО було запущено наративи про те, що російська армія не воює з регулярними частинами ЗСУ, а лише з

праворадикальними націоналістичними угрупованнями, які сповідують бандерівську ідеологію. Через медіа Україну позиціонують як державу, де владу захопила «київська хунта, націоналісти та фашисти» (Романишин, Черевичний, Остапчук, 2023, с. 10, 23, 57, 59).

Із початком російсько-української війни від 23 лютого 2014 р. можна простежити різкі зміни щодо вживання імені С. Бандери/бандерівців і прикметника бандерівський тотожними із синонімами «націоналіст, захисник, патріот» та відривання його від суто західноукраїнського діапазону. Своєрідним феноменом є вживання націоналістичних гасел для назв страв, різних напоїв, кондитерських виробів, патріотичних організацій і топонімів. У рекламі виробники акцентують увагу на тому, що їхні товари мають націоналістичні назви й призначені підіймати бойовий дух українців. Пересічні українці, волонтери, добровольці та вояки ЗСУ відчують нагальну потребу гуртуватися навколо національних символів та осіб/організацій, що їх втілюють. Також бачимо залучення й повне домінування бандерівської символіки, лексики і гасел (Десять заповідей українського націоналіста, Молитва українського націоналіста, Марш українських націоналістів «Зродились ми великої години») у суспільно-політичних процесах і вітаннях.

Своєрідним культурно-психологічним феноменом, який впливає на хід російсько-української війни, можна вважати бандерофобію в РФ. Їхня національна свідомість має чіткий поділ на «свій/чужий» і специфічну мораль поведінки, невизнання усіх, хто має власну думку й проти них чинив чи чинить опір її військам і має історично законні права на самозахист і оборону. Логічними є висновки публіциста Ігоря Лосєва, що: «Для російської свідомості той, хто був проти “священної держави”, як вона визначена в останньому варіанті гімну Російської Федерації, не може бути виправданим, хоч би якими мотивами він керувався, хоч які б об’єктивні обставини свідчили на його користь. Зрештою, визнати історичну справедливість українського національно-визвольного руху 40–50-х років на західних землях означає необхідність (логічну й моральну) засудити самих себе. І тут постає питання про російську вину. Відомо, як тяжко розв’язувала питання національної вини німецька свідомість по Другій світовій війні. Вона його розв’язала, внаслідок чого німецька земля більше не є джерелом агресії» (Лосєв, 2014). Тому повномасштабне вторгнення Росії має передусім не так геополітичний вимір, як екзистенційний, адже без повністю контрольованої

України не може існувати «руській мір» та без українців розвиватися їхня держава-імперія. Таким чином путінський режим представляє своє СВО, як відповідь на дії України, усіяко маскуючи діяльність і реальні мотиви війни.

На фронті з'явилися різні спецмашини «бандеромобілі», коктейль Молотова переназвали у «бандерівський узвар чи бандерівське смузи», почали виготовляти сухий бандерівський борщ чи пляцок/пиріг, енергетичні батончики «бойовий батончик бандерівський», з'явилися прислів'я «нам треба діяти розумно, або по-бандерівськи», заснували бандерівський схрон. Цінності, ідеологія С. Бандери/бандерівців спрямована пробуджувати й утверджувати національний характер, надихати на перемогу, сприяти патріотизму та формувати національну гордість, матеріалізувати ідеологію українського націоналізму в формуванні форми і змісту Сил оборони України.

Окремим елементом і символом війни для українців став бандерівський червоно-чорний прапор, який українські солдати й офіцери Сил оборони України використовують як акцент на національно-визвольній боротьбі за незалежність та саме існування нації. Поряд із державним прапором він масово використовувався в Революції Гідності як символ протесту та особливо став актуальним, модернізованим у контексті російсько-української війни від лютого 2022 р. Для більшості добровольців і волонтерів він символізує опір та боротьбу, революційні зміни, рух вперед тощо та став загальнонаціональним символом. Багато є прикладів під час бойових дій, коли на синьо-жовтий стяг потрапляє кров, він змінює забарвлення та стає червоно-чорним. У різних середовищах, зокрема військових, багато було ініціатив червоно-чорний прапор зробити прапором ЗСУ.

Значну еволюцію пройшов Гімн українських націоналістів «Зродились ми великої години» (автор слів – Олесь Бабій, автор музики – ймовірно Омелян Нижанківський). Він став найкращим зразком трансформації і адаптації націоналістичної музики до умов російсько-української війни. Окрім того, 24 серпня 2018 р. він офіційно став маршем українського війська та був презентований на параді до Дня Незалежності України. Олег Скрипка додав до маршу елементи з «Молитви українського націоналіста» (автор – Осип Мащак) між другою та третьою строфою. Популяризація цього маршу з 2014 р., часте його виконання засвідчують міцний зв'язок між заявленими намірами, виконавцями, локаціями і об'єктами та їх мотивацією

виконати саме цей марш. Гімн «Зродились ми великої години» під час повномасштабного російського вторгнення став сакралізованим атрибутом українського опору за волю і незалежність.

Інший бандерівський символ – гасло «Слава Україні!» «Героям Слава!» – також набуло масової популярності під час Революції Гідності та вперше було офіційно використано як державне вітання 24 серпня 2018 р. на церемонії параду на честь 27-річчя незалежності України та 100-річчя відродження української державності. Це привітання та червоно-чорний організаційний прапор було затверджено на Другому Великому зборі ОУН в 1941 р. у Кракові, де було обрано С. Бандеру Провідником. Згодом, 4 жовтня 2018 р. Верховна Рада на законодавчому рівні затвердила це вітання (Мороз, 2012, с. 78–80; Відомості Верховної Ради, 2018, с. 357). Є багато прикладів (найбільш медійний – страта Олександра Мацієвського) розстрілів українських полонених, які демонстративно завершували свій земний шлях гаслом «Слава Україні!». Так само бачимо картину, що під час майже 70 офіційних обмінів понад 6 000 військовополонених, опинившись на волі і рідній землі, колишні в'язні вигукують гасло «Слава Україні!» «Героям Слава!» й інші патріотичні вітання. Показовим також є останній бій двох 16-річних бердянських підлітків-партизан 24 червня 2023 р. та останні слова Тіграна Оганнісяна (Տիգրան Հոփսեօղյան): «Все, це смерть, пацани. Прощайте. Слава Україні!» та відповідь його товариша Микити Ханганова: «Героям Слава!» (Філоненко, Чиколова, 2023). Варто відзначити, що російська інформаційна пропаганда інтерпретує це вітання як винятково «фашистське» та повністю калькує оцінку деяких сучасних подій теоретичними напрацюваннями 1940–1980-х років відносно С. Бандери, українського націоналізму, діяльності сучасних націоналістичних організацій, партій.

Українські націоналістичні партії, середовища й організації досить багаточисельні та не структуровані в єдиний блок. Визначальною ідентифікацією стають світогляд, гасла та символіка, за якими можна їх зарахувати до націоналістичного табору. Бачимо в різних підрозділах Сил оборони чимало назв та історичних аналогій, вшанування національно-визвольної боротьби ХХ ст. Основна частина добровольців наголошують на своїй тягlostі збройної боротьби проти Росії та підтриманні своєрідної естафети від УСС, ДА УНР, УГА, Карпатської Січі, УПА, дисидентського руху. Історичні наративи про С. Бандеру і бандерівців періоду незалежності

є системоутворючими для сучасного правого руху з домінуючою державоцентричністю «Україна понад усе» та стали символами власної ідентичності. Українські націоналісти стали базою розгортання потужного добровольчого і волонтерського руху, без яких неможливо уявити сьогоденні Сили оборони України. Відсутність націоналістичного елементу в російсько-українській війні дала б зовсім інший результат, а також під час формування армії та за внутрішньої ситуації в Україні створювала б набагато гірші для нас сценарії. Тотальне домінування і спрямованість державоцентричних орієнтирів у правих середовищах дає змогу уникати деструктивних явищ і відвертої анархії в суспільно-політичних процесах. Класичний український націоналізм відіграє і якісно відрізняється в цьому сенсі через послідовну й передбачувану ідеологію цементування нації та держави. Український феномен й авторитет ОУН і УПА в історії, їх напрацювання національного стандарту стали певним запобіжником для українських правих, у порівнянні з їхніми західними аналогами, які стали надзвичайно легко піддаватися на медійні провокації, маніпуляції російських спецслужб і їхніх агентів впливу.

Місія бандерівських середовищ зосереджена в ідеологічній та інформаційній ділянці. Відновлено концепцію АБН у формі сучасного АБН та Фонду оборони України, націоналісти мають визначальні впливи на прийняття рішень в Світовому конгресі українців, який представляє інтереси понад 25 млн українців у діаспорі в 80 країнах. Через них проводиться активна інформаційна кампанія, що доносить світові правду про Україну й українців, та обстоюються їхні права жертви у війні та лобіювання надання допомоги, передусім військової.

Отже, є певний феномен, коли історія визвольної боротьби стає масовою культурою, торговими брендами, червоно-чорні прапори, гімн і вітання ОУН: «Слава Україні!» «Слава Героям!» набули офіційного державного визнання. Постать С. Бандери, образи бандерівців під час російсько-української війни якнайкраще підходять до реактуалізації досвіду їхньої боротьби, переформатування історичної пам'яті нації та трансформації її символів щодо загроз і стратегічних завдань, що виринають перед суспільством за тих чи тих геополітичних чи соціогуманітарних викликів. Тому постать С. Бандери та бандерівців потрібно виводити з біло-чорних тіней, забронзовіння й подавати їх погляди, вчинки та умови прийняття

тих чи тих рішень у контексті історичних реалій, а не сучасних світоглядних позицій і цінностей. Спроби оцінити їх діяльність свідчать про зрілість українців, їхнє прагнення у вибудові власної системи цінностей самим вирішувати, яких героїв шанувати і яке майбутнє вибирати. Для українців, які її пропагують та відстоюють державність зі зброєю в руках в сучасних умовах російсько-української війни з 2014 р., бандерівці та Провідник ОУН залишаються найяскравішими символами національно-визвольної боротьби за незалежність у ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Відомості Верховної Ради (ВВР). Київ, 2018. № 44, ст. 356. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2578-19#n6>

Грицак, Я., Зайцев, О. (2023). *Степан Бандера в історії та історичній пам'яті.* <https://uamoderna.com/history/stepan-bandera-v-istorii-ta-istorychniy-pamiaty/>

Грицик, К., Бабюк, Л. (2014). Проблеми рецепції постаті Степана Бандери в сучасному українському соціокультурному просторі. *Acta studiosa historica*, 4, 9–18.

Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. (2023). https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

Ковалевич, Т. (2012). Формування радянською пропагандою негативного образу українського націоналіста. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи). Львів, 249–253.

Кулик, В. (2010). Неунікний Бандера. В Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак (упоряд.). *Страсті за Бандерою: статті та есеї.* Київ, 380–387.

Лосєв, І. (2014). Явище «бандерофобії» в російській свідомості. *Націоналістичний портал.* <https://ukrnationalism.com/publications/546-yavyshe-banderofobii-v-rosiiskii-svidomosti.html>

Мороз, В. (упоряд.). (2012). *Літопис УПА. Нова серія* (Т. 21: Ярослав Старух. Документи і матеріали). Київ; Торонто.

На базі Єврейської роти Української добровольчої Армії відкрилася синагога. (2016). <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2085449-na-bazi-evrejskoi-roti-ukrainskoi-dobrovolcoi-armii-vidkrylasa-sinagoga.html>

Патриляк, І. К. (2010). Організація Українських Націоналістів. В В. А. Смолій (гол. редкол.), *Енциклопедія історії України* (Т. 7: Мі–О). Київ: Наукова думка. http://www.history.org.ua/?termin=Orhanizatsiia_ukrainskykh

Посівнич, М. (2025). Організація Українських Націоналістів: між минулим і майбутнім. В П. Іванишин (ред.), *Націософія Василя Іванишина: сенси і контексти: колективна монографія*. Тернопіль: Крила.

Потапенко, Я. (2011). Рецепція постаті Степана Бандери в сучасній Україні. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*, 26, 264–270.

Результати соціологічного опитування, що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 р. (2022). <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu>

Романишин, А. М., Черевичний, С. В., Остапчук, О. П. (упоряд.). (2023). *100 брехливих російських наративів про російсько українську війну. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів*. Київ.

Теміров, Б. (2018). Постать Степана Бандери у пам'яттєвому дискурсі. *Історичні і політологічні дослідження*, 1(62), 193–203.

Теміров, Б. (2019). Ключові стереотипи сприйняття постаті Степана Бандери. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*, 2/44. Дрогобич, 305–317.

Філоненко, Е., Чикулова, Н. (2023). *Другі роковини загибелі Тіграна Оганнісяна та Микити Ханганова з Бердянська: чи просувається справа про їхнє вбивство*. <https://suspilne.media/zaporizhzhia/1050609-drugi-rokovini-zagibeli-tigrana-ogannisana-ta-mikiti-hanganova-z-berdanska-ci-prosuvaetsa-sprava-pro-ihne-vbivstvo/>

Микола ПОСІВНИЧ

РОЗДІЛ 5

ТРАГІЧНІ ВІХИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У МОВНО-ДІАЛЕКТНОМУ ВИМІРІ: ЯДРО І ПЕРИФЕРІЯ НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

*Позичаю пам'ять
у старших
бо моя
не пам'ятає.*

Іван Малкович

Пам'ять – одна з ключових категорій гуманітарних наук, яка дає змогу пояснити, як суспільства зберігають, транслують та інтерпретують своє минуле. Вона формує ідентичність, визначає орієнтири. У XX ст. розроблено поняття колективної пам'яті, що поєднує індивідуальний досвід із соціальними та культурними рамками. Україна має унікальний досвід у сфері політики пам'яті. Адже від здобуття незалежності відбувається переосмислення радянської спадщини, актуалізація національних травм, а від 2014 р. – формування нових героїчних наративів у контексті російсько-української війни.

Колективна пам'ять не є сумою індивідуальних спогадів, а радше соціальним конструктом, що підтримується інститутами та символами. Французький соціолог Моріс Альбакс (Maurice Halbwachs) вважав, що «навіть найособистіші спогади існують лише тією мірою, в якій вони підтримуються колективними уявленнями» (Halbwachs, 1992, с. 38). Його ідеї започаткували широкую дискусію про соціальну сутність пам'яті, яка була згодом продовжена в працях Яна Ассмана (Jan Assmann) та Алейди Ассман (Aleida Assmann), П'єра Нора (Pierre Nora), Пола Коннертона (Paul Connerton) та інших дослідників.

У працях М. Альбакса пам'ять розглянуто як суспільно структурований процес, адже індивідуальна пам'ять не існує поза соціальними зв'язками. Навіть родинні спогади – частина ширших культурних і національних наративів: «Немає нічого соціального за пам'ять: ми пригадуємо завдяки іншим, і наші спогади постійно узгоджуються з пам'яттю групи» (Halbwachs, 1992, с. 53).

Ключовим поняттям у теорії Альбракса є «соціальні рамки» (*cadres sociaux*). Вони визначають, які події з минулого суспільство зберігає, а які – забуває: «Пам'ять – не фотографічний архів, а живий процес, який перебудовується кожного разу, коли ми його актуалізуємо» (Halbwachs, 1992, с. 85). Дослідник вважав, що пам'ять є динамічною та змінюється, залежно від потреб теперішнього.

Ян і Аляйда Ассман розвинули теорію культурної пам'яті, яка виходить за межі соціальних груп і зосереджується на символічних та текстуальних формах передачі минулого, а також забезпечує передачу значущих для спільноти ідей між поколіннями (Assmann, 1999; Assmann, 2011). Ян Ассман наголошував, що «культурна пам'ять – це зовнішнє сховище, в якому суспільство зберігає ті знання, що вважаються обов'язковими й тривкими для його ідентичності», а також, що вона є «сукупністю знань, що зберігається у фіксованих формах – текстах, ритуалах, образах – і передається між поколіннями» (Assmann, 1999, с. 36). Він також розробив поняття «фігури пам'яті» – символічні образи і тексти, що концентрують у собі колективний досвід, як-от біблійні історії, національні міфи, літературні канони. «Ритуали і тексти діють як своєрідні сховища пам'яті, що дозволяють суспільству підтримувати сталі уявлення протягом століть» (Assmann, 1999, с. 54).

Аляйда Ассман запропонувала розмежовувати комунікативну та культурну пам'ять. Комунікативна пам'ять охоплює щоденні спогади, усні перекази, «живу пам'ять» трьох–чотирьох поколінь. Культурна пам'ять натомість є довготривалою й закріплена в письмових текстах, мистецьких образах, ритуалах, святах: «Культурна пам'ять – це той рівень пам'яті, який виходить за межі біологічного життя індивідів та існує завдяки медіації у стабільних культурних формах» (Assmann, 2011, с. 60).

Особливе місце у концепції А. Ассман посідає поняття травматичної пам'яті. Вона наголошує, що суспільства повинні працювати з травматичними подіями (війни, репресії, геноциди), інакше вони перетворюються на «тіньову пам'ять», яка руйнує ідентичність: «Травма – не лише рана минулого, а й виклик для майбутнього: чи суспільство здатне інтегрувати її у свій культурний досвід?» (Assmann, 2011, с. 132).

Ідеї М. Альбракса та Я. і А. Ассманів стали основою сучасних студій пам'яті. Дослідники вивчають: місця пам'яті (Nora, 1989), ритуали пам'яті (Connerton, 1989), травматичну пам'ять (Assmann,

2011). Ці концепції соціальної та культурної пам'яті дають інструменти для аналізу як локальних, так і глобальних процесів. Зокрема, в українських студіях вони особливо актуальні, як-от: вивчення Голодомору як прикладу травматичної пам'яті, яку довгий час витісняв офіційний радянський дискурс; української національно-визвольної боротьби ОУН–УПА; Революції Гідності та Війни за Незалежність із формуванням нової колективної пам'яті, яка ґрунтується на сучасних героїчних наративах. Це підтверджує тезу М. Альбакса про динамічність пам'яті: «Ми перебудовуємо наші спогади щоразу, коли вони стають важливими для теперішнього» (Halbwachs, 1992, с. 87).

Пам'ять може стати ресурсом консолідації суспільства, формування нової громадянської ідентичності та розвитку критичного мислення. Дослідження пам'яті виявляє, що минуле є не лише об'єктом історичного аналізу, але й активним ресурсом сучасного державотворення. У цьому сенсі український досвід – важливий приклад для дослідження трансформацій пам'яті у постколоніальному та посттоталітарному просторі. Однак, як слушно зауважує Роман Голик, «на українську історичну пам'ять в умовах війни варто дивитися також як на продукт української культури та ментальності з її регіональними варіантами» (Голик & Дидик-Меуш, 2024, с. 13). Адже коли ми говоримо про історичну пам'ять, то маємо на увазі здебільшого документальні джерела (щоденники, листування, публікації в пресі, літературні твори, що відображають «дух часу»), матеріальні та візуальні джерела (пам'ятники, меморіальні дошки тощо), культурні практики та ритуали, медіа та сучасні цифрові джерела. Проте поза увагою дослідників пам'яті залишається цілий корпус джерел, у яких також збережено те, як народ передає й переосмислює минуле – ДТ.

ДТ – специфічне явище, дещо відмінне від тексту «традиційного», насамперед покликане зафіксувати живе мовлення носіїв конкретного говору, це графічний вияв потоку мовлення носіїв говору. Водночас ДТ – це реалістичні наративні мініатюри – замальовки, які відтворюють частину життя носіїв говірок, окрему подію, частину картини світу діалектоносіїв. Події ХХ ст., свідками яких були інформанти, мають неабияку цінність для наук усього гуманітарного циклу. У ДТ реалізуються історичні відомості, вони є сумою знань, резервуаром національної свідомості. У ДТ творцем є мовець, наратор – пересічний носій певної говірки. Як правило, це

людина старшого віку, яка не перебувала тривалий час поза своїм говірковим оточенням (Хобзей, 2011, с. 270–272).

Потребу записувати й публікувати ДТ вчені усвідомлювали від початку ХХ ст., додаючи до своїх праць із діалектології зразки зв'язних текстів, однак корпус ДТ почав збільшуватися і наповнюватися матеріалами від 1990-х років (Романина, 2015). Становлення діалектної текстології в Україні тісно пов'язане з відновленням незалежності, адже, з одного боку, в радянський період індивідуальна пам'ять не вважалася надійною, а отже, потрібною, а з іншого – збір і записування особистих свідчень, які виходили за межі «безпечних» тем про матеріальну культуру чи давні звичаї, могли бути небезпечними як для дослідника, так і для діалектоносія (Хобзей, 2011, с. 269). На сьогодні маємо змогу досліджувати пам'ять народу у ДТ з усієї території України, а також тих районів, які знаходяться поза її державними кордонами. Джерельною базою розвідки стали збірники ДТ, що репрезентують усі наріччя української мови.

Зокрема, *північне наріччя* – «Говірки Чорнобильської зони» (ГЧЗ) – цінність видання полягає у тому, що записані середньополіські говірки (зараз переселенські) функціонують в іншому діалектному оточенні, зберігаючи риси рідних говірок. Експлоратори зафіксували тексти, які «відтворили не лише власне мовний образ говірки, а й життя діалектоносіїв» (ГЧЗ, с. 10). «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (ГМаш.) є «першою спробою повного монографічного опису говірки одного села в контексті системно-цілісного вивчення й фіксації комплексу матеріальної і духовної культури уражених Чорнобильською катастрофою територій» (ГМаш., с. 5). Великі за обсягом тексти дають змогу аналізувати не лише всі мовні рівні говірки, а й процеси мислетворення, історичні події. ДТ у «Голосах з Волинського Полісся» Григорія Аркушина (Арк.ВП) тематично різнопланові, інновацією є вміщені відеозаписи 2009–2010 рр., що поглиблює роботу дослідника, не оминаючи увагою позамовних чинників текстотворення. «Голоси з Підляшшя» (Арк.П) – праця, у якій представлено говірки, носії яких після Другої світової війни «залишилися на захід від польсько-українсько-радянського кордону», у ній подано тексти про звичаї, обряди, життя підляшуків. Ці записи мають особливе значення, тому що «автор шукав відповіді в самих підляшуків, якою мовою вони говорять» (Арк.П, с. 16). Дотепер говірки різ-

ною мірою збереглися і функціонують у Польщі. «Голоси з Берестейщини» (Арк.Б) – третя збірка текстів із Західного Полісся. Територія записів – Берестейщина – південь та центр Брестської обл. Республіки Білорусь, де проживає чимало корінного українського населення (Козловський, 2006, с. 8).

Південно-західне наріччя представлене низкою збірників, зокрема хрестоматією «Буковинські говірки» (БГ), яка містить 390 ДТ буковинських, гуцульських і подільських говірок (із перевагою перших). Розширюють текстографічну базу й видання з експедиційних записів «Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти» (УГПЗН-1; УГПЗН-2), які містять зразки діалектного мовлення від представників наддністрянських, бойківських і лемківських говірок. Говірку с. Ковалівка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., яка поєднує риси гуцульського й покутського говорів, фіксує праця Миколи Лесюка (Лесюк, 2008). Значну частину книжки займають транскрибовані ДТ – спогади корінних жителів села. Збірник «Розповіді з Підкарпаття: Українські говірки східної Словаччини» (УГСС) поповнив текстотеку говорів південно-західного наріччя. Тексти про життя українців Словаччини подано латинською фонетичною транскрипцією з примітками українською мовою.

Важливою та ґрунтовною є праця «Українські говори Румунії. Діалектні тексти» (УГР), у якій представлено транскрибоване мовлення діалектоносіїв із 32 українських сіл. Українські говірки в Румунії є продовженням ареалів тих діалектів, які існують на території України, але завдяки острівному розташуванню зберегли низку архаїчних особливостей. Транскрибовані тексти народного мовлення різної тематики, записані упродовж 2000–2017 рр. від носіїв волинських говірок із 11 північних районів Хмельницької обл., подано у збірнику «Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів» (ВГХ).

У виданні «Болехівські бувальщини. Діалектні тексти» (ББ), окрім традиційної матеріальної й духовної культури українців, відтворені сторінки історії: спогади мешканців містечка про євреїв, німецьку, радянську окупації в 40-х роках ХХ ст. тощо. «Українські закарпатські говірки: Тексти» (УЗГ) містять ДТ, записані упорядниками протягом 1995–2003 рр., а також матеріали, зібрані у ХІХ – І пол. ХХ ст. Іваном Верхратським, Володимиром Гнатюком та іншими вченими.

Для аналізу особливостей пам'ятування діалектоносіїв *південно-східного наріччя* залучено збірник «Старобільщина», у якому зафіксовано діалектне мовлення жителів Старобільського р-ну (Староб.). Упорядники презентують фольклорно-діалектні записи з 9 населених пунктів, які нині перебувають під російською окупацією. ДТ, записані впродовж 1998–2010 рр. від мешканців Луганської обл., здебільшого з північних районів, що історично належали до Східної Слобожанщини, вміщено у виданні «Українські східнослобожанські говірки: Сучасні діалектні тексти» (УСГ). Подільсько-середньонадніпрянські перехідні говірки репрезентовано у збірнику ДТ «Говірки історичної Уманщини та суміжних земель» (ГУ). Праця «Говірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів» (ГКиїв.) містить транскрибовані тексти із 55 населених пунктів Південної Київщини. ДТ тематично різнопланові, подані за мікроареалами. Особливості середньонадніпрянських говірок представляє збірник «Говірки Західної Полтавщини» (ГЗП). Оповіді тематично різнопланові – земля і господарювання, людина і її життя (дитинство, війна, голодомор). Специфіку середньонадніпрянсько-степової діалектної межі розкривають «Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів» (ГЧерк.). ДТ збірника різнотематичні, здебільшого у формі діалогів-спогадів, спрямованих висвітлити життя черкащан.

Народ і війна. Взаємодія локальної і глобальної пам'яті. ДТ – це, зокрема, свідчення народної пам'яті, що оприявнюють минуле через слова, образи, історичні наративи. ДТ про війну цінні насамперед тим, що це історія, розказана самим народом, і водночас це розширення історичного дискурсу, включення досвіду тих, хто часто лишається на маргінесі офіційної історіографії (Thompson, 1978).

В аналізованих ДТ *Перша світова війна* залишилася на периферії пам'яті насамперед тому, що більшість спогадів записано від діалектоносіїв, народжених у 1920–1930-х роках, які не були безпосередніми свідками. Однак навіть у спорадичних згадках старших мовців це подія, що розділила родини, принесла страх, голод і втрати, як-от в оповіді мешканки Полтавщини 1915 р. н.: «... та в мене ни бу|л'о / йа биз |татка ро|дил'ас'а // вой|на бу|л'а ж в п|йат|надц'а-тому го|ду / ага / і |бат'ка заб|рал'и й у|бил'и // а йа ро|дил'ас' у|же биз |бат'ка ... |б'ідно / ни бу|л'о н'і|де н'і|чого / ото так ми жил'и / і |бос'і хо|дил'и / й |гол'і хо|дил'и / |й|сточ'ки ни |бул'о чо|го / а так

|л'уд'ам |пасл'а с|вин'і // скот |пасл'и / шоб хто нам дав уд'аг|тис'а чи зап|нуц':а / чи шо |небуд' / ото так ми жи|л'и / а |бат'ка на вой|н'і в|бито» (ГЗП, с. 51). Відзначу, що на півночі Київщини також фіксуємо назву Миколаєва війна, очевидно, ця номінація пов'язана з правлінням російського імператора Ніколая II (Николай II): «... я, бачте, народілася тринадцатого, в конце года. Я народілася в тринадцатом году вже, а четырнадцатого году була война. Миколайова война була. Дак я вже войны, я ше ж мала була, а як уже революція, дак я знаю» (ГМаш., с. 41).

Хоча українці опинилися у двох ворожих арміях – одних мобілізували до австро-угорського війська, а інші ставали солдатами царської армії, у пам'яті діалектоносіїв з Буковини повторюється та ж думка, що й у мовців із Наддніпрянщини – війна прийшла несподівано і принесла лише горе: «... йа / Йеўдокія Питріўна / народиласи у силі Каманкі / у тисача девіксот вісімнац'атого года / року // мій тато пішоў на войну // йа / ни знайу йак та война називаласи // ни вирнуўси // лишилиси нас шестеро дітий // бідували / ходили до школи голі босі / бо ни мали / ни мали // біда була / к'ешко за Румунійі було жити // гроший ни було» (БГ, с. 298).

Однак діалектні тексти фіксують не тільки спогади цивільних, а й оповіді про фронти Першої світової, насамперед ті, що простягалися від Карпат до Італії. Підбірки текстів зі Східної Словаччини та Румунії містять розповіді мобілізованих до австро-угорської армії українців, що опинилися саме на італійському фронті, де з 1915 р. розгорнулася тривала і виснажлива війна: «... женут нас на таліянській фронт / та й заладовалі транспорт / і за чотири дни з Романії до Таліянсьька зме шлі машинов // чотири дни / там недобрі» (УГСС, с. 15)¹, що відзначалася жорстокими артилерійськими дуелями: «... таліян став біті / бів і бів / но і наши білі / але таліян лем “гуууу а гуууу” / б'є та б'є / розбів таліян вшистко» (УГСС, с. 15). Солдати пригадували ті місця боїв як чужі і непривітні, адже їм довелося воювати на стрімких схилах Альп чи у вузьких долинах, зокрема, один із колишніх вояків писав: «... дорога лем знайте / така доли тим скальом / така дорога / як ся витти позерав / та йойой / та як там впаду / та ані нігди ніхто мя незозберать» (УГСС, с. 15). Окреме місце займають спогади тих, хто потрапив у полон до італійців. Це означало не так звільнення від фронтових небезпек, як

¹ У збірнику тексти подано латинською транскрипцією, тут – транслітеровано українською для кращого прочитання.

нове випробування: життя у таборах, тяжка праця та невідомість: «... нас гнали за тиждень / гнали / а воду пів а їсті не далі за тиждень таліане ніц / лем гнали; я був там за восемнацят місяцу в тальянщині / я ся наробів там» (УГСС, с. 17).

Українські вояки у ДТ найперше описують солдатські поневіряння, голод і нестачу найнеобхіднішого – хліба, теплого одягу тощо: «... я чотири рази перейшов пішо Польщу, пушли-смо на великий бой коло Ярослави, коло Кракова. Ходили-смо, студень нас била, уши їли. Окопи гія копати – була замерзла земля, сніг, застудили-смо» (УГР, с. 248). Спорадично фіксуємо і свідчення про бойові дії: «... но коли наступали руські з долу на Манілу, ми були двінацїть туй, держали огинь. Та нас дванацїть було в одній стороні, дванацїть у другуй, а два копїтани, а не могли [росіяни – *I. P.*] війти [на гору – *I. P.*]. Дванацїть часу ми держали огня – двацїть і чотири хлопці і оден машингеве» (УГР, с. 249). Для історичної пам'яті ці свідчення є важливим джерелом, що показує досвід Великої війни очима простих українців.

Хоча історія УНР є важливим етапом національного державотворення, а УНР у сучасному історичному дискурсі стала символом боротьби за незалежність та одним із джерел формування національної ідентичності, у ДТ майже немає спогадів про політичні союзи чи боротьбу. Лише фіксуємо розповідь, яка ймовірно побутує у тій місцевості як бувальщина. Вона апелює до періоду після розпаду Австро-Угорщини, коли розпочалася боротьба за Галичину між щойно проголошеною ЗУНР та відродженою Польщею, і стосується подій 1919 р. – наступу польського війська на позиції УГА: «... ў деив'іт|наїц'ітім |роц'і |вибухла зноў в'і|на/ і реиво|л'у-цїяа с|тала// тоу х|т'іли Укра|їіні/ ту х|т'іли |Пол'скоуї// т|риста поу|л'ак'іў на |кон'ух насту|пили на |Йавоур'іў/ а ў |Йавоуроуви на цвинта|ри |руск'ім поумеи|тали йіх аўто|матами / |майже ўс'іх по-у|били пол'ак'ў/ ўс'іх/ но/ їден дес' ўт'ік/ поу|л'ема ўт'ік/ а |решта ўс'о» (УГПЗН-2, с. 33). У таких ДТ важливими є не лише точні дати та факти, а й те, як їх інтерпретують і які наративи навколо них конструюють – у зазначеному тексті акцент саме на пам'яті, що героїзує спробу утвердити свою державу і боротьбу за неї.

Серед усноісторичних ДТ відзначу фрагмент оповіді, де мовець згадує події, які він сам не міг пам'ятати: «... наро'диўса у си'лі' Вла'дичині во в'ремн'а / ко'ли ру'мини па'лили ха'ти» (БГ, с. 303). Оскільки текст записано у с. Владична Хотинського р-ну Черні-

вещької обл., очевидно, описано період 1918–1919 рр., коли румунська армія увійшла на територію Буковини, а українське населення виступило проти окупації, і найімовірніше – саме про Хотинське повстання, яке румунська влада жорстоко придушила: багато сіл було спалено (Дубіцька, 2019). У цьому випадку йдеться про інтегративну пам'ять, яка локальні історичні події вписує в історію життя і навпаки.

Діалектні матеріали свідчать, що визвольні змагання 1917–1921 рр. для «простих» українців насамперед асоціювалися не з ідеєю незалежності, а з хаосом та невизначеністю, що також стало складовою колективної пам'яті. У спогадах мешканців Київщини є згадки про часту зміну влади, військ, які руйнували звичний порядок життя: «... оце ж ходілі, оце ж у революцію: уже ото ж їдуть якієс такіє-о: то із білимі хлаками, то з рабімі, то вже с краснімі – дак це наши вже булі. То рабіє – то мохновци. То знаю. Дак колісь же мошин не було, а вуз, волами, коньмі ото їдуть, єде чолавік – давай. І їдуть. Знаю, як єхолі, як єхолі і тие – ой, не австрійци, ой, ой, чорт, не здумаю, – і немци втекалі, і немци втекалі; а то єхолі вулицю тие, кіргізи, і от же ще якісь одніє – мухновци, мохновци єхалі, полякі єхалі. Я вже тих знаю, знаю, знаю, як. А вже стала совіцка власць, док у нас булі на квотері» (ГМаш., с. 41–42). Цей фрагмент яскраво змальовує, що для більшості події 1917–1921 рр. справді виглядали як безкінечний вир війни. Влада змінювалася чи не щомісяця: сьогодні приходили більшовики, завтра війська УНР, потім німці чи денікінці.

Водночас варто пам'ятати, що в аналізованих ДТ цей період зафіксовано як спогади з дитинства і не можна зводити усе лише до байдужості. Очевидно, що частина селян підтримувала УНР або місцеві повстанські загони. Саме з них виростали численні повстанські рухи. Зокрема, діалектоносій, окрім махновців (вірогідно це загальна назва для різних повстанських груп, адже формування під проводом Нестора Махна не могли діяти на Київщині), згадує про струківців – українське військове з'єднання часів визвольних змагань під командуванням Ілька Струка. Хоча чисельність струківців була відносно невеликою, вони відіграли свою роль у підтримці опору більшовикам. Це угруповання складалося переважно з місцевих селян і вояків, які підтримували ідею української незалежності (Баров, 2019). Однак їм часто «бракувало дисципліни, що призводило до різних ексцесів та насильства, зокрема, щодо євреїв.

Пізніше більшовики будуть свідомо створювати Струку імідж “погромника”, використовуючи кожную можливість для його дискредитації» (Баров, 2019), що й відображено у спогадах респондента зі с. Машеве Чорнобильського р-ну: «... струковці ходілі, жидов убівалі, і ани не робілі, сени мужиков не чіпалі, а тільки жидов убівалі – да й годі. Такі. До знаю я, як ходілі струковці, і мохновци, і полякі, немци. Сє, сє-во, це все через наше село переходілі. Док знаю, знаю, знаю: токімі коньми верхамі єдуть, коляскі такіє котять, і ідуть, і все із вінтовками – і вінтовкі з штиками булі. Знаю я. Знаю» (ГМаш., с. 27).

Велика війна та Українська революція для народу – це насамперед зруйновані долі мільйонів людей. Вони увійшли у життя мешканців сіл через втрату близьких, бідність, голод, страх. Для одних війна стала фронтовим досвідом, для інших – періодом окупації чи життя під постійною загрозою. Події Першої світової війни та визвольних змагань 1917–1921 рр. у пам'яті українців відображаються лакунарно й амбівалентно: передусім як особисті трагедії, а не як момент національного прозріння або події, що б розбудили прагнення мати власний голос у вирішенні своєї долі.

Друга світова війна як одна з найтрагічніших сторінок історії ХХ ст. залишила глибокий слід й у пам'яті та свідомості українського народу. Особливо драматично в колективній пам'яті постає її початок, адже саме він приніс із собою нові кордони, масові репресії та руйнування звичного світу мільйонів людей.

Пам'ять про початок війни в Україні завжди мала регіональну специфіку. Для частини українців війна розпочалася у вересні 1939 р., коли Червона армія увійшла на Західну Україну. У народній пам'яті цей момент позначений висловленнями про «визволителів», і означення одразу стало іронічним, адже нова влада принесла репресії, арешти інтелігенції, депортації. У спогадах очевидців часто зафіксовано саме такі висловлювання: «... і тоу|д'і |наш'і |руск'і виезву|литеил'і зру|били ту зас|таву та|ку/ пугранзас|таву/ боу ту |р'адоум гра|ниц'е// ў тім кус|тел'і ву|ни |жили/ |було |поўн'іс'т'у оуб-гоу|роджеино та|к'ім парка|ном» (УГПЗН-2, с. 53); «... Маскальнє' бўла два рокі. В три́цет дев'є́тім прийшли́, а в со́рок пе́ршім пішли́» (ББ, с. 233). На Галичині та Волині говорили про «перших совітів». У родинних переказах збереглися спогади про них, як про голодних, обшарпаних, «нецивілізованих»: «... Маскалі, як прийшли́,

пéрші маскалі, зна́єш, післа́ли развѣдчи́ка. Та́кий ме́тер дивіно́-сто, здоро́вний, ка́жут, струпи́ його з'їли, ву́ши його з'їли. Ка́же: “Ба́бушка, шо́ е́то тако́е?” А то помі́дор ба́ба поста́вила на насі́ні, му́хи його обісра́ли. А він ка́же: “Мо́жна попрóбовать?” Ка́же: “Ї́ж”. А маска́ль взев той помі́дор – гам: “Вку́сний, а чо́ з чо́рними п'я́тна-ми?” – “То так ма́є бу́ти”. Він пéрший раз помі́дори на о́чи вви́дів» (ББ, с. 609).

Проте для більшості українців, що жили на території СРСР, війна почалася 1941 р. На відміну від західних українців, які жили під радянською окупацією від 1939 р., ця дата для населення Наддніпрянщини, Лівобережжя і Півдня стала справжнім переломом у житті.

У спогадах діалектоносіїв війна прийшла як вихор, наприклад, на Хмельниччині: «... Поуча|лас'а в'ї|на / мие|н'і було с'ім |рок'іў / ўже |вос'миї буў п'і|шоў |пенеито // |чути було ўже гул / шо в'ї|на п'іт|ходе / бо ми ви|ходим за |хату і |чути |дуже гурко|т'і-ло / страшно // поу|том поу|бачиели ми / шо проїшло т|рохи / йа з|найу с|к'іка дн'іў / поча|ли за|ходити ўже |н'імц'і / на мутоу|циклах |дуже та|к'і були / ў |касках / снаб|жон'і во|руж'ієм // с|тали с села т'і|кати хто ку|ди // ми чо|гос' р'і|шили до со|шеїної т'і|кати / до |З'іни Геир|вас'овой / ў |погреиб // там ў |погреиб'і було нас с|к'іка с'і|меї // то ж т'і|каї було дес' у по|л'а / д|руг'і |села / а ми чу|гос' до со|ш'і // йа |нав'іт' |мами пи|тала / воу|на ка́же / а йа з|найу? // |н'імец' п'ід'і|шоў / нас|тавиў гра|нату і ска|заў / а|ло / вихо|д'і / |кину гра|нату йа|шо ни |ви́дете // ми |ви́шли / п'ід'ї|хаў грузо-вик / погру|зили на ма|шини / по|везли на перех|р'осток ў |Йамол'» (ВГХ, с. 27); чи Луганщині: «... д'іктор / об'яўлаў / шо то во́йна нач'алас'а / ої / во́йна! во́йна! / ми питали стар'іших / шо то таке там / д'ад'ки були і жі́нки саме нед'іл'а оно було // шо ж таке? та во́йна / во́йна // ої Бо́же! / приход'у йа додому / мамо / ка́жут во́йна / она / ої-йо-йо-йо-йо! // ну / так же і нач'алас та во́йна / і ўско́р'ах н'імц'і при́шли / до нас це во́йна нач'алас'а ше веснойу а / ос'ін'у ў́же і н'імц'і при́шли // шо ж тут робит' катавас'і́я» (УСГ, с. 43). Саме ці буденні, «земні» описи і формують живу пам'ять про початок Другої світової війни на підросійських землях.

Особливо болючими стали масові мобілізації, чоловіків відправляли на фронт поспіхом, без належного обмундирування чи підготовки: «... ў сорок первом году нач'алас'а во́йна // забирали / йа́к'і молод'і хлоп'ц'і з двац':ат' шестого- двац':ат' ч'етвертого года /

забирали ўс'іх на воїну // було так / що приїде пов'естка... мійому братов'і прийшла пов'естка двойур'ідному... йому ў д'вінац'ат' ч'ас'іў пов'естку принесли / соб'іраїс'а на вос'ем' ч'асоў ў Б'ілокурак'іно ў военкомат // ну / в'ін ш'є молодїй / бойаўс'а ц'ого / в'ін заплакаў // “шо ж м'н'і робити?” нема н'іде н'іч'ого: н'і х'л'іба ў'з'ати ў сумку / нема н'іч'ого // ну шо було там / наготовили йому / і п'ішоў // трудно було» (УСГ, с. 112).

На підросійській Україні війна розпочалася гуркотом авіації та пожежами. Мовці оповідали про нальоти, про втрати і поранених, про те, як фронт міняв ландшафт і змушував залишати свої домівки: «... а с|тароста / йа|киї ў нас буў / ў нас |р'ічка |т'агнеиц'а чеи||рес ўс'о сел|о / ўз'аў |воду пус|тиў / п'ід|н'аў ло|токи / вода роз'і|л'алас'і / зро|билос'і |море / заї|н'ало аш го|роди // по од|н'і сторо|н'і красноар|меїц'і / а по д|руг'і |н'імц'і / неимож|ливо було |жити / |бомби // ми в'ітсту|пали ў д|руге сел|о / то |були дес'с |тижден' / то ш неи ў|з'али н'і|чо с со|бою / йак нас т|роїе д'і|теї ма|лих ішли / |бапца / |мама / шо т|рошки ў|з'али і так пере|бивалис'а / ми ўже повеир|тайемс'і до|дому // їдем по|л'ами / тут ле|жат сол|дати по|бит'і / тут ху|доба / ту с|вин'і / ст|рашно було ди|витис'і на ўс'о // при|ходиємо / |хата згу|р'іла / ўс'о погу|р'іло / |мали сви|н'у / во|на згу|р'іла / н'і|чо не|ма / де по|д'ітис'і / то йа|ка ха|тина ц'і|ла / то переїш|ли си|д'іти ту|да» (ВГХ, с. 38).

Відступ Червоної армії також став глибокою травмою. Очевидці згадували, як військові поспіхом нищили зерно й техніку, щоби нічого не дісталось ворогу. Наприклад, у пам'яті солдата закарбувалися сцени, як радянські війська, що відступали, спалювали склади та продукти, а люди залишалися сам-на-сам із наближенням німців: «... за два |м'іс'іц'і ми м'іну|вали скла|ди/ |нав'іт' і з|б'іж'є/ ўс'о м'іну|вали/ па|лили беи|зиноум воубли|вали/ так то ўс'о гоу|р'іло/ бо ни да|мо |германоуви заб|рати/ а |л'уди з |голоуду |гинули/ поу|межи нас ішли |д'іти ма|ли |так'и/ проу|сили ку|сок х|л'єба/ |даїтеи х|л'іпц'і/ |даїтеи х|л'іпц'і// а ми са|ми |мали/ і то |мус'іў в'ідир|вати ї_ді|тин'і |дати// заїш|ли_смо доу Микоу|лайіва/ ішли_смо |п'ішк'іе/ на р'і|ку Бух заїш|ли/ там с|тали/ буў |веч'ір/ а |н'імеиц боум|бит пеи-реип|раву/ йі|ден складт буў поу|рожний» (УГПЗН-2, с. 35).

Пам'ять про німецьку окупацію зберегла ще одну деталь: атмосферу страху та чуток. Села наповнювалися розмовами про німецьку жорстокість, але часто люди не зазнавали від окупантів очікуваного терору. Такий психологічний розкол – загарбник і людина з

емоціями та слабкостями – став важливою особливістю пам'яті про німців на різних теренах України. Щоправда, спогади про «доброго ворога» насамперед стосуються тих, хто у той час були дітьми: «... Перед воїно́йу нас ли|шило́с'а т|ро́йе сеи́с|тер / |ба́пц'а і |ма́ма // йа́ |са́ма с|та́рша / ме|н'і́ |бу́ло |де́в'іт ро|к'і́ў ... во|ни́ |к'і́н'ми́ |йі́ха-ли / |н'і́мц'і́ / на́веи́р|ну́ли |н'і́мц'і́ // нас з'і́г|на́ли до |ку́хн'і́ / а са|м'і́ розпо́ло|жи́ли́с'і́ ў́ |ко́мнат'і́ в од|н'і́ і́ ў́ д|руг'і́ // бу́ло́ два ста|ри́х / а о́дин мо́ло|де́н'ки́й // ... то́й мо́ло|де́н'ки́й / ко́ли во|ни́ ви|ходи́-ли / при|ходи́ў до нас до |ку́хн'і́ / та|ки́й в'і́н бу́ў ха|ро́ши́й // |на́шу сеи́с|т|ри́чку на́й|ме́нчу бе|ре́ на |ру́ки / та́н'ц'у́йе́ з |не́йу / сп'і́|вайе́ йі́й / а |ба́пц'а́ |ка́жут до |не́го / |па́не / ў́ |тебе́ |до́ма хто́ йе́? / а в'і́н / |фа́теи́р / |му́теи́р і́ п|ла́че» (ВГХ, с. 37); «... ў́же н'і́мц'і́ і́я́к усту́пи-ли / і́я́к усту́пили ў́же / до́ нас / по́ ква́тир'а́х ста́ли йі́х ро́стаўла́т' ... по́ста́вили до́ нас с'і́м ч'о́лов'і́к йі́х / ну́ / т́ри з них на́ по́сту́ / а ч'о́ти́р'і́ / то́ ох'і́цери ў́ро́д'і́ б ... ну́ шо́б сказа́т' у́же / об'і́жа́ц':а на́ йі́х / во́ни нас не об'і́жали // о́це́ ж та́к'і́ т'і́ н'і́мц'і́ / о́ни не та́кі то́ ў́же / не ў́сі́ одна́ков'і́ / і́ на́ш'і́ йе́с'т' не та́к'і́ // і́ н'і́мц'і́ ж та́к же» (УСГ, с. 44); «... а ми ма|л'і́/ і́ ў́же хоу|ди́ли та́м/ ка́|за́ли йі́м/ |гу́тен та́г'!// воу́ни с'і́ |т'і́ши́ели/ шо́ ма|л'і́/ а ў́же ў́м'і́ють поу́ н'і́|ме́цк'і́й// воу́ни́ на́м да́|ва́ли цу́|к'е́рк'і́й» (УГПЗН-2, с. 67).

Водночас період німецької окупації асоціюється у пам'яті народу не лише з воєнними діями, а й із голодом, який був менш масштабним, ніж Голодомор 1932–1933 рр., але не менш болючим і небезпечним для щоденного виживання. Причини цього голоду мали ознаки системності. У селах запроваджували примусові норми здачі продуктів, невиконання яких загрожувало арештами, а інколи й розстрілами. Селяни, ризикуючи життям, ховали зерно в ямах, щоб прогодувати сім'ю, ходили в інші села, вимінюючи одяг чи побутові речі на продукти: «... |н'і́мц'і́́ прійш|ли/ і́ ў́же |голоу́дт би́ў/ за́би|ра́ли |зе́рно/ і́ йа́ тоу́|ди́ ті́ б|ра́ла |ла́х'і́е і́ за_гра́|ни́ц'у́ хоу́|ди́ла/ ў́ сеи́|ло́ Пеи́реи́|води́/ С|та́йі́/ |Л'і́ск'і́е/ |ра́ноу́ |п'і́шла/ |ма́че́ха м'і́ |ви́проу́ва́дила/ та́м пеи́реи́ноучу́ва́ла/ де́ ка́|за́ли при́|неси́ти шо́/ чи́ доу́|йа́рк'і́е/ чи́ шо́/ та́м ноу́чу́ва́ла/ та́м |зе́рно |да́ли/ і́ зно́ў доу́ |са́моу́гоу́ |ве́чоу́ра і́шла́ доу́|до́му» (УГПЗН-2, с. 67); «... Да́к при́ немца́х то́ ми́ ... Ле́с на́с і́ спа́с. І́ при́ то́м, шо́ на́с ... в на́с приро́да хоро́ша. В на́с та́м ща́вель, та́ке́ все. Ші́шкі́ щі́па́лі, я́к голо́дний го́д бу́в, і́ жо́луди, і́ все. Всі́м о́ці́м-о́ пі́та́лі́ся. То́ ш тро́шкі́ де́ зе́рна, а то́ пудмі́шували́ – да́ й ві́жі́лі. О́т і́ з голо́ду не по́мерлі́ ні́хто. Бу́лі́ й пу́хші́е, й пу́хлі́ лю́ді́, все, але́ ж не по́мерлі́» (ГМаш., с. 232).

У народній пам'яті німецька окупація залишила також страшні картини каральних акцій. Німці розглядали партизанів не як воюючу сторону, а як «бандитів». Тому будь-який спійманий повстанець не мав права на статус військовополоненого: його чекала неминуча страта. Часто розплата поширювалася на цілі села, їх спалювали як пересторогу іншим. Особливо такий терор з боку німецького війська фіксуємо у свідченнях з Полісся: «...Так наше село ... наше село не чепалі. Ток однажди як носехоло немців у наше село. Ти ... так поле було, по полю окопалісе. Потум нозавтрє утром пошлі в ноступленєя туди єни, с собаками, со всім. І нашого села помобілізувуволі коні, куньми туди поєхолі. І їх там кого поймалі, усіх згонялі до місца, уг. І їх там рострелялі шось бульше трохсот чоловік. І в одну яму. Єни самі ямі копалі, в ту яму ... і та яма ... крув бігла довго ... і та яма дихола три дні. Просто дихола. І їх там, хто де муг, тукі де в лесі сховавсе де, они їх убілі всіх. І село сполілі до однієї хати. І се не тульткі Лоси, а це туди і Радін, і Міхольку. – А хто палив? Німці? – Німци, німци, їхній корательни отрад ішов. І нописано було “ес-ес”, белий череп, мертва голова. Есесовци, це їх була перва така армея. Ну, як скозать, як у нас козалі гвордейци» (ГМаш., с. 92–93); «...До й його ... батько й матку – все німци, все вністожілі, нікого не було. Остався як биліна. Всіх у яму закопалі немци, в обшу могілу перестрочілі да по ... положілі. А пришов, до ни було ні ... ні кола ні двора, нічого, отако-о самі до рожжіваліся. Док горевалі. Так горевалі, шо й голиє ходілі, й босіє, й в постоях. Усяк було» (ГМаш., с. 228).

Серед численних трагедій, які принесли українцям Друга світова війна загалом і німецька окупація зокрема, особливе місце займає пам'ять про оstarбайтерів (Ostarbeiter – ‘робітники зі Сходу’) – юнаків і дівчат, силоміць вивезених до Німеччини на примусові роботи. Це явище стало частиною політики нацистів, які прагнули використати людські ресурси окупованих земель для підтримки військової економіки Райху (Лисенко, 2010). Для українців оstarбайтерство було глибокою особистою та національною травмою. Молодь відривали від рідних місць, розлучали з сім'ями, часто під час облав. В аналізованих текстах зафіксовано спогади діалектоносіїв, як батьки усіма способами намагались врятувати дітей від відправки «на роботи до Німеччини»: «...шоб у Герман'їу не забрали треба було ў л'іс'і / ховац'є / по лугах / по стогах / по тому / о / даже ў нас горшки / горщик'і так'і бат'ко робиў / і йа на пече

це ж треба було мене так замурават' / на ноч / ну приходет ночу чи н'ємци хати збивайут' чи там / хто знайе» (ГЧЗ, с. 269).

Життя оstarбайтерів у Німеччині було надзвичайно важким. Їх селили в бараках чи на горищах, годували мізерними пайками, змушували працювати по 12–14 годин: «...Да, була, у хозяїна. Горевалі, не було ні дня ні ночі. Усе: й корові, і свіні, в полю, всюди. – Як до вас хазяїн ставився? – А бо-о! Як? Я, ще темно іще, подою дев'ять коров, ще темно. Прихожу у те, у хату приходім, а фронцуз вже коней, дак догледіть, почистіть, а поляк новоз вивозіть. Іще так розвидня, а ми вже ту, кохвию пйом, токіє скібочкі тоненькіє, хліба, а то, а тоди подаєш свиням, гусям, курам – і-і на поле. А потом повшостого йду по корови, на копи, до приганняю, да прив'язую, да дою. А Господі! В описанє не можна. А те, а жилі, дак, на тому, на другому етаже, док отака комнатка, як осє кухня, а мо й меньша. До ні групкі, нічого не було» (ГМаш., с. 198–199).

Проте першим етапом цього драматичного досвіду була сама депортація. Спогади очевидців фіксують страшні умови транспортування: людей везли у товарних вагонах, без доступу до води, їжі та медичної допомоги. Молоді українці розуміли, що потрапляють у світ примусу й безправ'я: «...ко|ли нас заб|рали ў Н'і|мечину / то |везли |хуже ху|добу // нам не да|вали н'і |пити / н'і |йісти / шо |мали з |дому то |йіли // а |воду |пили с шпал // |везли нас ў то|варних ва|гонах» (ВГХ, с. 69).

У Німеччині оstarбайтерів розподіляли між сільськогосподарськими маєтками, промисловими підприємствами чи шахтами. Праця була фізично виснажливою: на полях доводилося працювати від світанку до ночі, виконуючи завдання, до яких більшість не була підготовлена. У спогадах простежується момент безпорадності: дівчина, вперше потрапивши до корови, не змогла її подоїти, за що отримала крики та приниження від господаря. Інші згадували, як падали від втоми, намагаючись обробляти десятки гектарів землі: «...от коу|рови д'їі с|вин'ам да|ваі і |теїе ўсе ўже поу|пораїеш ху|добу ў |поле їди // маў т|риц'ат' геик|тар'їў зем|л'і / і бура|ки / і кар|топл'а і йа|кас' там і б|руква / ну ў|с'акє / ну т|реба бу|ло йо|го уб|роуб|л'ати / ну та|ке ше ро|били // ха|заїка бу|ла не|добра» (ВГХ, с. 24; ГЧерк., с. 48; ГІУ; ГЗП).

Умови існування були надзвичайно важкими: голод, холод, фізична виснаженість, постійна тривога за життя. У деяких випадках німецькі господарі виявляли співчуття – ділилися їжею, кликали

лікарів: «...ко|ли ме|не при|везли до ха|з'айіна / то йа неи хо|т'іла і неи мо|гла |йісти / а ха|з'айін по|думаў / шо укра|йін'ц'і не ў|м'іют' |йісти / в'ін пок|ликаў |л'ікара / бо бо|йаўс'а шоб йа не ў|мерла / тої на ш|час'т'а знаў |нашу |мову і пропи|саў л'іку|ван'а» (ВГХ, с. 69). Однак такі приклади були радше винятком, аніж правилом.

Окремим виміром життя остарбайтерів стали втечі. Намагаючись вирватися з неволі, вони ризикували всім, адже під час затримання на них чекали допити і тюрми: «...при|везли ў |м'істо Ку-то|в'іци / прац'у|вала ў каз'іно / це ма|лен'кий ресто|ран при |шахт'і ... про|були ми с пад|ругойу Маруш|чак Олек|сандройу до де|с'ато-го |жоўтн'а і ўтеи|кли // ў К|раков'і на с|тан'ц'іі була об|лава і нас зло|вили дв'і|наццього |жоўтн'а |тис'ачу деиви|цот |сорок т|рет'ого |року // |п'іс'л'а доп|рос'іў поса|дили ў пол'і|тичну т'ур|му Мон-теи|лоп'і» (ВГХ, с. 79). У спогадах трапляються історії, коли дівчата змінювали імена та прізвища, видаючи себе за родичок, щоб уникнути повернення на каторжні роботи (ВГХ, с. 79). Цей досвід демонструє глибину страху, але водночас і прагнення зберегти свободу навіть у найскладніших обставинах.

Здавалося б, визволення від примусової праці мало би стати радісним фіналом. Проте й воно виявилось драматичним. Багато остарбайтерів опинилися у західних зонах окупації, звідки їх передавали радянській владі: «...ўже нас |визволили т'і аме-ри|кан'ц'і / бо ми були ў |Западн'ій |зон'і і т'і амери|кан'ц'і ўже нас при|везли до |Ел'би / з|дали нас ўже |руским» (ВГХ, с. 73). Дорога додому тривала тижні чи навіть місяці: «...йа була ў Н'і-мечин'і там за Д|рездеином / а ўже йак |йіхали ми на|зад із Н'і-мечини / ми неи |йіхали / |п'ішки шли / то йа|к'іс' там |коники |мали / а то |п'ішки |шли ку|ди / на сх'ід |сонц'а / то с'уда на сх'ід |сон-ц'а / на Укра|йіну» (ВГХ, с. 22; ГЧерк., с. 48). Знову не вистачало їжі, транспорту, а переповнені дороги ускладнювали повернення. Люди виживали завдяки тому, що збирали залишки врожаю на полях. Один із діалектоносіїв зазначав: «...|дали нам там та|к'ііі йа|к'іс' / га|л'ети нази|валис'і / то |пойзд с|танеи |ночойу чи дн'ом стоу|йіт / то ми повиб'і|гайемо і ў |полеи / і на пол'ах зби|рали там бара|бол'а ше йа|кас' ли|шилис'і таке|во ўс'о / і |вижили / і при|йі-хали до|дому» (ВГХ, с. 73, Арк.Б, с. 176). Важливою складовою пам'яті остарбайтерів стало й те, як їх зустріла Батьківщина. Радянська влада часто дивилася на колишніх «східних робітників» із підозрою, звинувачуючи їх у співпраці з ворогом. Таким чином,

після фізичного визволення вони стикалися з новими формами морального та політичного тиску.

Досвід оstarбайтерства – не лише індивідуальні історії страждання, а й частина колективної пам'яті українського народу про Другу світову війну. Він поєднує кілька вимірів: дегуманізацію і позбавлення прав, фізичні та моральні випробування, прагнення до свободи і водночас складнощі післявоєнної адаптації. Зафіксовані у ДТ усні свідчення є унікальними документами епохи, дають змогу побачити війну «знизу» – очима простих українців, це пам'ять про ціну людської гідності, яку доводилося відстоювати навіть у найтяжчих обставинах.

Доля українців у XX ст. загалом була визначена не їхнім власним вибором, а рішеннями чужих держав. Це стосується і радянсько-фінської війни 1939–1940 рр., у якій тисячі вихідців з України були мобілізовані до Червоної армії. Для них це був чужий фронт, далекий від їхніх сіл і родин, війна, що не мала нічого спільного з обороною рідної землі: «...Да, женився я в тріцедь другому году. І як син кулока, дак мене не брали в армею. Не брали. А як началосе, тріцедь дев'ятом году ослободжалі Белорусею Заподну, ток мене первого взяли вже. Вже туди пошлі, ослободжалі Заподну Белорусею. Слободілі. Потум началась в Хвінляндеї война, там ше мі булі, Влодимір-Волинськум, там зо нас ... пудготовлялі – і на Хвінляндею» (ГМаш., с. 19).

Учасники фінської кампанії згадували, що на фронт їх відправляли наказом, адже в СРСР не існувало простору для відмови: будь-яка спроба уникнути служби трактувалася як дезертирство чи зрада. Тому українські юнаки змушені були йти воювати у чужу північну країну, яка їм нічим не загрожувала: «...зв'їд'їл'а призвал'и ми|не в |арм'їю / сл'ужив йа // мос|ковс'ка прол'є|тарс'ка ди|в'їз'їя / ну йак жи во|но // в Укра|їн'ї |в'їл'но / в'їд'їл'а з Хв'їн|л'анд'їейіу вой|на нача|л'ас'а / п'ї|шов йа ту|да / ни п'ї|шов / а нап|равил'и» (ГЗП, с. 144); «...А багато було з Полісся на Фінській війні? – Да, да, це було токеє. Там був П'яти Зоковказки полк. Е-е ... стояв осе у Янові, там, де се сорвалосе. І мі щітавсє ... щіталісь як пріпіснікі г'їм, от. І се отцуля дуже богато ... а сєй полк пошов, ослободжав туди... тудю, і потом етий П'яти Зоковказки полк ізразу єго всіх но Хвінляндею. Його пудготовілі – і но Хвінляндею. Ток іс сіх сюд дуже богато людей. Сє він нозивавсє Шепеліцки ройон, сє він тепер Чорнобульськи, а тогди був Шепеліцки, о ... як нас осе сюди бралі» (ГМаш., с. 19).

Загалом, українці не мали можливості критично оцінити мету війни. Офіційна пропаганда говорила про «визволення», однак насправді йшлося про захоплення чужих територій. У пам'яті закарбовувалося передусім безглуздя втрат: сотні замерзлих, непохованих тіл, безглузді атаки на укріплені позиції «лінії Маннергейма»: «...На Хвінляндеї там війна була. Страшна. І ділалася там йона не дуже довго, но моїх тих, шо мі попалі втрох ... до двох – одного зразу вбіло, а одного пораніло. А я, дов Бог, оставсе. Пораніло мене тоже, ну мене бес поврежденея кості. Я полежав трохи» (ГМаш., с. 19).

Для багатьох учасників відповідь на це питання з'явилася лише згодом, після закінчення кампанії. Тоді, у 1939–1940 рр., інформаційний контроль був тотальним: преса і командири повторювали одну версію, однак пропаганда «конфліктувала» з пам'яттю людини, її безпосереднім досвідом. У ДТ зафіксовано і критичне осмислення тих подій: «...А, у тріцедь девятом, да, у тріцедь девятом. Ну, як сказать, ослободжать ослободжалі. Но етіє люди нас не очинь хотілі, щоб мі їх ослободжалі. Але ж недовольніє булі, потому шо наши зразу поставілі жорстку дісціпліну їм, от. Ну, як сказать, мородьорством не зонімалісе, потому шо пріказ був не мородьоріть. Шоб нічого не взяли, шоб нічого не ... Але в щот государства, тамака яг государство ... ночалі нокладовать но їх велікіє нологі, началі їм ... репрісіровать, так оні уже до ... неудовольствие булі» (ГМаш., с. 22).

Досвід фінської війни залишив подвійний слід у пам'яті. З одного боку, це була «школа війни» – солдати вчилися виживати у холоді, долати втому, виконувати накази в екстремальних умовах. З іншого – це була пам'ять про розчарування, бо вони усвідомлювали, що їхнє життя може бути покладене на чужий імперський інтерес. Коли у 1941 р. почалася війна з Німеччиною, вона сприймалася інакше – не як абстрактне завдання держави, а як захист власного дому. Саме цей контраст і зберігся у солдатській пам'яті: від війни «чужої» до війни «своїї»: «...напаў німець / ми захищались / виганяли / то велика отечественая» (ГІУ, с. 131). Вона засвідчує, що навіть у тоталітарній системі люди здатні були відчувати глибокий внутрішній спротив до несправедливої війни, хоча й змушені були брати в ній участь.

В аналізованих ДТ пам'ять солдатів про війну – це, зокрема, пам'ять про свою армію, що формально виступала як «визволитель-

ка», але на практиці нерідко демонструвала жорстоке та байдужне ставлення до власного солдата. Це ставлення яскраво виявлялося у трьох вимірах: у забезпеченні харчуванням, у практиці використання людини як «ресурсу», а також у функціонуванні загороджувальних загонів, які перетворили радянську армію на простір тотального контролю і страху. Війна в СРСР була не лише боротьбою з ворогом, а й щоденною боротьбою із голодом. У спогадах діалектоносіїв одна з найчастіших тем – нестача їжі: «...А єсць тукі довали колі раз у суткі, док і то росульнік, і тріцать грам солі. Оце ... і літра води, в стекляние банки булі, стекляние літрі, побілісь – нема неяко. Так мі пока дойшли туда до Буга, док не те вже, шо булі воїни, а мі вже отакіє-во булі (жест: зігнутий мізинець). А оружеї – на одделенне було три вінтувкі, одна лопатка, або негодни, се така. І се мі побулі там семеро суток, і началася Велика Отечествена война. Отам мі вступілі в буй, а в нас нічого не було. До токі мі змучение булі, потом отступалі все врем’є» (ГМаш., с. 22). Це було особливо болісно для українців, які ще пам’ятали Голодомор 1932–1933 рр. У їхньому сприйнятті голод на фронті ставав не лише фізичним випробуванням, а й глибокою психологічною травмою. Виникало відчуття, що держава повторно кидає їх на межу виживання, не надаючи належної турботи (Староб., с. 34; ГПУ, с. 118). Про бідну, голодну армію – «других совітів» – свідчать і спогади мовців із Болехова: «...“А ті як приїхали, – каже, – Їгор, то страшне! В обмётках, брудні, голодні, почáli рабувати – то страшне, ті маскáликі”. А Кобецкій тувó такій живё, він то́же, шос ми сі з ним зговорили, а він ка́же: “Їгор, ми так чека́ли, шо ми в наступле́ніє підемо, шо страшне!” А я ка́жу: “Ву́йку, то як, – ка́жу, – ви чека́ли коли́ в наступле́ніє підете, та то мо́жут убити”. А він ка́же: “Їгор, ми зна́ли, шо ми як підемо в наступле́ніє, там займе́мо місто і трóха поїмо́”» (ББ, с. 85).

Сталінська модель армії розглядала людину не як особистість, а як гвинтик у величезному механізмі. Командири часто жертвували тисячами життів заради виконання оперативних завдань, не зважаючи на втрати. У радянській військовій доктрині переважав принцип кількісної переваги: використовувалася «лобова атака», що призводила до величезних втрат: «...Ну, там знаєте, як було. І другіє нопівалісь водкі... водкі кідолі богато. От і сні, як ноп’юца ... “Вперод, вперод!” Танкі пустіт, рособ’є. А я токі, шо я горілки ні в Хвінску войну ... в Хвінскої войні вже було горілки скульки хоч, ну я

не пів єє. Так, віп'єш стокан, док стокан нічого, а другіє бес паметі, якось так прітуліце к снегу – і готови. У Германєї я не був, не був. Сюдою мі пошлі ... А в Корсунь-Шевченковской бітві, там єго вже ніщо ... не пошла єго техніка. Там його й танкі стоялі, а їніє лежали, сєдєлі в гразі, нада було вперед» (ГМаш., с. 29); «...Нам кажуть: “Буде вам штрахна рота”. А в штрахнуй роті, єслі ві, мо', і знаєте, там уже живі не вїдєш. Там єслі не вб'є, до поранїть, до ти своєю кров'ю скуплюєсє. А то тобі там, скаєм, оцє, осюди ні 'дного ві-стрєла нішо, і сєй дом должен взятъ, сопку якусь там. Не дом, а сопка, скажом. Так ні артпудготовкі, нічого нема, а ... груддю возьмі» (ГМаш., с. 31; Арк.П, с. 145).

Відсутність належної медичної допомоги лише посилювала ситуацію: поранені солдати часто залишалися напризволяще, а шпиталі були переповнені. Це породжувало відчуття, що життя окремого воїна не має жодної цінності, а держава очікує лише сліпого виконання наказів (ГКиїв., с. 49; АркВП., с. 137).

Найбільш драматичним символом ставлення радянської влади до солдата стали загороджувальні загони. Офіційно створені 12 вересня 1941 р. вони мали зупиняти відступи, ловити дезертирів і «панікерів» (УІНП). На практиці це означало, що солдат опинявся між двома смертельними загрозами: кулями ворога попереду і кулями своїх позаду: «...проїш'ли ми усе ц'і 'ц'їє 'марши чо'гос' ми ш на'верно 'тижден' 'єто йо'го це 'тоже ру'ка г'нец'а ну / т'реба сх'ватувац'а і 'б'єхт'і 'єто / дага'н'ат' сво'їїх 'єто // а бо на'зат п'ї'дєш то 'можут' т'є те'бе заст'рєл'їт' пон'ї'маєте шо / с'каут' ти рост'ї'раўс то 'єто» (ГЧЗ, с. 272).

Свідчення діалектоносіїв показують, що радянська влада забезпечувала «дисципліну» не довірою і підтримкою, а репресивними методами. Це перетворювало фронт на простір не лише війни з зовнішнім ворогом, а й прихованої війни армії проти свого ж солдата: «...каже / уч'ас'т'іл'їс' случ'аї сна на посту // каво застайу сп'аш':ім / стр'єл'айу на м'єс'т'є // ну / ясно / ш'ч'о це ўплинуло на нас / дуже показало / ш'ч'о тут не може бути н'їяких шуток / н'їч'ого / а ўсє ў напруз'ї / і так дал'ї» (УСГ, с. 167).

Тому пам'ять про фронт у багатьох випадках формувалася як пам'ять про виживання всупереч державі. Солдати відзначали, що рятували їх не так накази, як товариська взаємодопомога, підтримка побратимів. Ставлення радянської влади до свого солдата у Другій світовій війні було зумовлене логікою тоталітарної системи – жит-

тя не мало значення, а держава вимагала абсолютної покори: «...вот пул'им'йотна рота / станкопулим'йотну знайете шо макс'імом ето / ето самий йа шчи'тайу шо / вот і войак'і може будете слухат' мене ето ну це / уже хушчойі служби не було / і мин'і сказали шо йак ти про-войуйеш тут / два дн'і чи три / то це харашо кажут' / тому шо так або ран'іт або убйе ето така машина шо з йейу н'і т'ікат'» (ГЧЗ, с. 269).

Нестача продовольства, відсутність турботи про умови життя й здоров'я, використання загороджувальних загонів – усе це стало пам'яттю про інструментальне, а подекуди відверто репресивне ставлення до власного війська. Чи не найкращою ілюстрацією ставлення українців до усієї тоталітарної машини СРСР загалом і армії зокрема є свідчення солдата, який продовжував службу ще після війни, про смерть Іосіфа Сталіна (Іосиф Сталин): «...Їсє ішло нормал'но / ну / йак звич'аїно / ми ждали / коли законч'іц'а: срок і повернеимос' додому // і от йакраз / зв'істка про те / ш'ч'о захвор'іў Стал'ін / а пот'ім / ч'ерис дейакий ч'ас / і зв'істка про те / ш'ч'о його не стало // м'іж іншим / ц'ікава була реакц'ійа оточ'уйуч'іх мене на ц'у под'ійу / коли перидавали це пов'ідомлеин':а / а ч'ітаў його в'ідоміі диктор / ўс'і сид'іли / слухали / мабут' ми і не дихали / йак слухали пов'ідомлеин':а про смерт' Стал'іна // мабут' / йакби пролит'іла муха ў казарм'і / і йійі ч'ут' було / так ўсє уважно // два раза пов'ідомлин':а це прозвуч'ало ... і от ц'ікаве становеш'ч'е / йакш'ч'о тод'і ўс'і моўч'али і / мабут' / ни дихали / то тепер йакийс' пер'іод вис'іл':а настаў / йакос' ўс'і ўзбад'орин'і стали / ш'ч'ос' роспов'ідайут' / говор'ат' весило» (УСГ, с. 169).

Хоча радянська пропаганда була тотальною, змушувала думати «як потрібно», часто конфліктувала з пам'яттю людини, мало чого можна було омовнювати у той час, проте у збірниках ДТ зафіксовано розповідь про «негероїчну» армію, про відступ і поразки: «...за-йіхали_смо ў |Рак'іў/ йакг ду Воу|деси/ |Рак'іўка/ а там т|руп'іў/ йакг за|ч'ели боум|бити/ |л'уди пу дру|тах |вис'іт неижие|ви/ ми здоу|мали л'у|дій з друтіў/ |серце с'і к|райало// зайшли_смо п'іт Воу|десу/ Та|т'іска |била с|тацийа/ там йак ў сам воуг|зал ў|дариело/ а л'у|дій |поўно |било// |т'ашко |било нам |жити// зай|шли_смо доу Воу|деси/ на воубоу|рону с|тали/ три|мали два |м'іс'іц'і на воубоу|рон'і/ ... / поу_кроу|в'і ху|дили_смо/ йак поу воу|д'і// зайш|ли_смо ў Крим/ |зиму пеиреит'іг|нули/ поу т|рупах ми пеиреиху|дили р'і|ку/ о|так/ ди|тино/ |било// |т'ашко |било» (УГПЗН-2, с. 35–36), а також про злочинні дії «своїх»: «...каз'ни'лі /зас'тане / вуон шо 'хоче те 'роб'іит / істе'бе /

бул'ш то'б'і не т'реба казат // у 'гу // а 'наш'і 'тоже / усту'пали до так / ро'б'ил'и / от_та'ку д'іўку / до во'ни / каз'ни'ли страх 'Бож'и // о'так і 'н'іємц'і каз'ни'ли / йак увіш'ли // до по 'йіхніх сле'дах / і по 'йіхн'іих го'ворках / і усту'пали / до 'бат'ко по'йе ... / у 'погреб по'шоў із_маткойу / а та 'кіийе дв'і 'д'іеўк'і // о-оі 'Боже / до ї неж'ив'ийе по'к'идали / у // наш'і / у'гу // це ж рос'казували ў'же ж та'к'е тут йе / а 'Боже» (ГЧЗ, с. 348).

Важливо, що для українців, які воювали у складі Червоної армії, пам'ять про перемогу у війні стала ще одним підтвердженням масштабу трагедії: війна не мала «переможців» у людському сенсі – вона залишала по собі руїни та біль. Одним із символів руйнівної сили війни стала Варшава: «...йа Вар'шаву ўс'у переї'шоў с_па'чатку до к'ін'ц'а / ну там / не бу'ло йа не 'бачиў і од'но 'дома 'ц'ело /са'ма бу'ла ру'їна / од'нийе ру'їни // ту'ди ку'дойу йа 'може дійшоу 'може там де_ї зали'шиўс'а то / ну украї с'лучайі сто'йат' та'ки'йе без 'в'ікон без н'і'чого там 'ето а то ўсе / ў ру'йі-ни бу'ло / во'на бу'ла / ст'рашно роз'би'та йа не з'найу йак йі'йі отст'ройіт / ну_ї 'К'іийеў же буў ве'ликий он т'рохи не так а / шо уже Вар'шава» (ГЧЗ, с. 271).

Також у ДТ зафіксовано розповіді про інший етап перемоги – масове привласнення трофеїв. Радянська пропаганда подавала це як «законну відплату» за страждання, завдані нацистами. Солдати вивозили зруйновані заводи, обладнання: «...там йес'т' такий город Білосток // ми його освобождалиє / йес'т' такий город'ішка Команч'ік Волковиц'к // воно / бач'іете / кажний соб'і т'агне // Волковиц'к освободилиє / а там завод'ішка / с'в'ій завод у н'ого // ну / йак ми освободилиє / наше нач'ал'ство хот'іло забрат' туду // преигналиє / де т'іл'ки набралиє машин / три д'н'а ми грузилиє т'і машини / перивозили тої завод // тої хаз'айін там ї плакаў / ї ру-гаўс'а / ї шо т'іл'ки це моє / це пропало / н'е / ї щч'е забралиє там / ну тої / а завод забралиє» (УСГ, с. 136).

У спогадах трапляються згадки про те, як у розгромлених німецьких містах кожен намагався взяти собі «пам'ять про війну». Для когось це було виправдано роками злиднів і нестачі, для когось – нагода помститися. Та водночас для мовця з Київщини, який дійшов до Німеччини і був свідком наруги та грабунків, цей процес спричиняв внутрішнє моральне напруження: «...‘арм'і́я перетво'рилас' на парт'і'занщину ўсе це посн'і'мали / при'каз С'тал'іна / н'і'чого / не уби'ват' п 'л 'ен:ого ї одно'го // ну / і за

та'к'їє 'вешч'і там вен'е'рическ'їє шо с'лучаї хто / забо'л'ейет / н'е гра'бували / но шо глу'мили вот у чом 'д'ело / пон'ї'маєте ма'шинку бу'вайе / ш'вейну / іс чет'вертого ета'жа 'пустит до'до-лу / шкаф сто'їт' вот» (ГЧЗ, с. 272).

Пам'ять про закінчення війни – момент радості й гіркоти водночас. Варшава, що лежала в руїнах, і інші міста, які розграбовували переможці, стали символами подвійності післявоєнного світу.

Історична пам'ять рідко буває одностайною. Те, що для одних є символом мужності та самопожертви, для інших може постати як загроза чи навіть «злочин». Найяскравіше цей контраст виявляється у ставленні до УПА. На Заході саме повстанці були «своїми», тоді як у радянському офіційному дискурсі вони були тавровані як «бандити», «зрадники» та «вороги народу».

Як уже зазначалося, у селах Галичини, Волині УПА сприймали як «народну армію»: «...До нас приходили, я пам'ятаю, наші хлопці. В нас не казали тоді “бандерівці”, я не чув. “Хлопці”, переважно, казали або “наші”. “Наші” були, “наші” були. Я був маленький, я не дуже знав, що УПА, а як вони приходили я любив. Дали мені можливість збробою бавитися, давали в руки, показували, на колінах я сидів. Ну, хтось з них був на охороні там, а хтось у хаті там, вечеряли. Тільки в нічну пору, вдень не» (ББ, с. 81). Для більшості селян і містян повстанці були не абстрактною військовою силою, а «своїми людьми», адже приходили у села не як чужі військові, а як односельці. Тому боротьба УПА стала наче б продовженням традицій громади, її колективної волі до свободи: «... а шче роус|кажу тоу|б'і за бандеи|роўц"іў// то |була наї|л'іп-ша |молод'т'/ бо воу|ни ўс"і воуїу|вали за Україїну/ |моїі |ц"оц"і чоулоу|в'ік Кос"т'/ в'ін буў с|таршим/ та_ї неі рас в'ін приехоу|-диў/ а ті моуска|л'і напа|дали/ бо шу|кали за ним// їйд|ногоу |разу йак|рас |переит |Паскоў |тато нароу|биў коўба|с"іў і |мама пеіреи|-дала ў крие|їїўку/ де Кос"т' пеіреи|ховуваўс"і/ пеіреи|дала ту|да коўба|с"іў/ а ту крие|їїўку |було |видано// йак|рас на проув'ід|ну ни|д'іл'у/ коу|ли ў |церкв'і в'ітпраў|йелоус"і/ моус|кал'і оупсту|пи-ли крие|їїўку і казали їім ўс"ім з|датиес"і/ но н'іх|то неі з|даўс"і// воу|ни ўс"і поуроузріе|валис"і гра|натами// м'іжш |ними |була шче оуд|на |д'іўчиена/ Стеи|фан'їа/ і так їіх ўс"іх поувиет'і|гали/ їіх по-у|тому |череис |нашей сеи|ло |везли на |воз"і/ лие|ше |чорна ко|са звие|сала з |воза» (УГПЗН-2, с. 92).

Пам'ять про УПА була також пам'яттю про великі жертви. Кожне село мало своїх загиблих повстанців або тих, хто постраждав за участь у підпіллі: «...їа |була три |рази ареиш|тована// меи|не |були з|били на |чорне |йапоко/ |йа хоу|дила |рачк'ие/ |йа |нин'і поу с"|"в'іт'і неи|годна хоу|дити// ў |менеи моуска|л'і здоу|роўл'і в'ідоб|рали ... приїш|ли рас заб|рали нас/ меи|не і сеист|ру моу|йу/ заг|нали доу к|с"ондзовоуї реизие|денційї/ ў пиў|ниц"у/ і нас так там т|лумили/ |йак са|ми х|т'іли// моуска|л'і ска|кали поу с|ходах/ крие|ч'ели і с"|"п'івали/ |жиби неи |було |чути |нашоуго к|рику ... коу|ли в'ін при|йїхаоў/ ка|заоў/ ва|ж'еїтеи/ |д'іти/ а|би ви неи з|радили с|воїї України/ боу нам |колоу моуска|л'іў неи |будеи с"і |в'ічно |жило/ т|реба/ а|би ми |мали своу|йу деир|жаву» (УГПЗН-2, с. 112). Однак пам'ятування не є й однобоким, мовці згадували, що повстанці також і жорстокі до тих, кого вважали зрадниками, хто міг зашкодити руху: «...а цеї_во |М'іс'к'іў |тато/ |йа з|найу/ шос' |йї|му на |голоу-ву найш|ло/ жи во|на с'і з|найє с |тими стриб|ками/ нагоувоу|риў тим парти|занам// тої приїш|ли |веч'ір/ ну і |йї|ї заб|рали/ |була ў коу|жус'і/ ў коужуш|ку так'ім_во/ / приїш|ли заб|рали до Ла|н'іў/ ну і там |йї|ї замоурду|вали» (УГПЗН-2, с. 106).

Трагічний вимір пам'яті підсилювався радянською репресивною політикою – сім'ї повстанців зазнавали переслідувань, виселення, таврування як «ворогів народу», самих їх жорстоко катували або глумились і після смерті: «...Знаю, що двоюрідний брат, Стасьо той, шо йго забили, лежав там. Ви знаєте, шо їх там виставляли, як на базар іти, КГБ чи МГБ називалося. Якшо іти з нашого боку, як тільки пройшов міст, то на правому боці Сукіля, вліво відразу йде маленька доріжка і там базар. Можна й по східках іти, а можна дальше і по дорозі. І той будинок, шо був тут на розі, там тоді було КГБ, НКВД. І коли вбивали людеї, то привозили (там були такі в них, не стайні, а такє напіврозвалене), і вони ті трупи викладали там, так шоби люди оглядали. Їм треба було, цікаво, може хтось пізнає, хто то є. Їм же не просто треба було забити, а цікаво хто то, підпілля, там які зв'язке, хто з кем. Мені навіть розказували, шо тато не признався, бо пізнав свого сина, і також була така ситуація, а мама зразу розчулилася. Ну, та мама є мама» (ББ, с. 81).

Натомість радянська пропаганда будувала цілеспрямовану кампанію дискредитації УПА. У пресі, офіційних документах, шкільних підручниках повстанців зображували як «націоналістів-зрад-

ників», які «служили німцям» і «тероризували мирне населення». Таким чином, радянська держава прагнула зруйнувати саму соціальну базу підтримки повстанців. Однак у свідченнях очевидців і самих повстанців йдеться про зворотне: «...То брешут, що бандерівці шос там забирали в людей. Ніхто не смів нічо взяти, але люди сами, що могли, давали тий помагали. У нас були болгари в сотни, що робили шевцѣма, а в мене черевикі подерлисі. Мене в село післали. А мені швец один каже, йди принеси тютюну. Я пішов до одної хати, там баптисти. А цей каже, що там тютюн є в торбі. Я пішов, а ври не хотіли давати. Я лишив їм на столі сімдисьить пйить рублів, то ше йкіс тогди гроші польські ходили. А ці курили тий мене продали. Рано на провірці питають, хто приніс тютюн. Я кажу, що я. Відразу туди післали двох хлопців, роєвого і ше вдного. Ну, у виділи гроші на столі. Якби я був гроші не лишив, то був би дістав з десіть патиків» (Лесюк, 2008, с. 257).

Водночас у темі пам'яті про УПА як пам'яті про «свого» засвідчуємо пам'ять про зрадника – сексота (рос. секретный сотрудник) – людини, яка з певних причин погоджувалася співпрацювати з НКВС, МДБ чи КДБ. Її завданням було інформувати владу про діяльність підпілля ОУН–УПА, настрої населення, випадки «націоналістичної пропаганди» тощо. А також про стрибків (рос. истребительные батальоны) – учасників місцевих допоміжних збройних загонів, створених радянською владою для боротьби з українським підпіллям.

У народній пам'яті такі особи викликали особливу зневагу: «...Тий чекали-смо кождий день, шо нас прийдут забирати. Мама бере нас, як куріт, уже нас четверо, тий ховаїмосі, ходимо дес по сусідах. Брали з собов мішок з сухарьма тий ішли з дому. Але від них сі не сховаїш ... Ікос ми прийшли до баби Долішньичкі, а нам кажут, шо вже їдут. Мама сховаласі до стайні, а дітий відправили до Лесючкі. Я хотіла такі піти, але Сорич, стрибок мишинський, мене зловив і каже Николушці (Николай Картавцев), шо це того Павла мала. Николушка мене зловив, розщіпаї пасок і каже, шо я тебе зараз повішу, як не скажеш, де мама. А тут якраз ведут маму з малим. Сказали нам збиратисі» (Лесюк, 2008, с. 208). Емоційна пам'ять про тих, хто супроводжував каральні рейди, залишається однією з найбільш болісних: «...ту|ди ўже прйіш|ли |руск'і/ ўже ў л'у|дйі забие|рали ху|добу/ м|н'есо деир|жав'і зда|вати/ хто здаў ку|рову/ й|а|к'их три/ ш|тири ну|мери при|писували ду |тейі ку|рови/ і |мачеха

|тожи// при|шоў йе|дин/ та|к'іеі с |тогу сеи|ла/ жи в'ін ку|рову здаў// в'ін ру|біў ўже стр'іб|ком/ хоу|диў стр'іб|ком і |кажеи г|рош'і |дати/ а |мачеха |кажеи/ ш'е ни |майу/ а в'ін |кажеи/ йак ни дас"/ тоу йа т'а заст|р'іл'у» (УГПЗН-2, с. 66). Завдяки цьому радянська влада створювала атмосферу тотального контролю: підпілля мало втрачати опору серед населення, а селяни мали жити в постійному страху.

Наявність сексотів руйнувала довіру всередині громади. Люди починали боятися навіть родичів і сусідів, адже будь-яке необережне слово могло стати приводом для арешту. Існувала реальна небезпека, що інформатором може виявитися вчитель, священник (ББ., с. 84). Однак мовці розповідають і про протилежні випадки – той, хто мав працювати на радянську владу, тримав зв'язок із підпіллям: «... Там в селі в них був такий коваль, Бігун, то його радянська влада поставила головою сільради, але він тримав зв'язок з підпіллям. І татова подружка з дитячих літ, то вона була теж у підпіллі, але щоби мати інформацію, вступила в комсомол і працювала при сільраді, і відповідно вона володіла інформацією і передавала її до повстанців. І потім, ну, видно, то було викрито, їх обидвох живцем спалили в тій сільраді, того Максима Бігуна. До 46-го року, коли ще була церква не ліквідована, то він ховався в священника ще якийсь час, а потім вже стало складно. Священник, щоби уникнути вивозу в Сибір, просто виїхав з села. Він вже не працював, то був Іванець, його прізвище, здається, Петро Іванець» (ББ, с. 161). У пам'яті західних українців сексоти та стрибки залишилися символом зради. Їх вважали «своїми, що продалися ворогу». Це відрізняло їх від радянських службовців чи офіцерів НКВС, які були «чужими» за визначенням.

У спогадах мовців також зафіксовано свідчення про переодягнених НКВС, що було формою і безпосередньої боротьби з УПА, і психологічної війни, спрямованої на руйнування довіри між українським підпіллям та місцевим населенням: «...Оден хлопец з Стопчатова Добрововцькій, він ішов і найшов на цих перебраних москалів, шо були, ходили такі ... Уни сі представили, шо вни є ніби українці, ніби партизани, шо хотет на зв'язок. Ну і цей приходит на зв'язок. То у нас був у Левадинських зв'язок. А ми були в цей день, це було на Покрову. Був там цей станичний Новак Михайло, і був цей Іван Заколесників, і був брат Ілько. Тета пустила їх, а вни такі приходіт, такі здорові, морди в мазепинках, з тризубами. Наші лиш провідники мали таку шикарну одезу Але перед тим наш станич-

ний сказав нам, що якщо нема кличкі, пароль, то не признавайтесь, аби то хто був. А вни прийшли, і такі до хати, тий “Слава Україні”. Я встала тий видко, що мені так Бог дав, що я сі здогадала» (Лесюк, 2008, с. 245).

Важливо, що пам’ять про війну і діяльність українського підпілля – частина ширшого наративу діалектоносіїв про сутність росіян і російської держави: «... коли маскалі увиділи, що вни тутка не дадут ради з партизанков, вни пішли на хетріст. Вни сказали: “Ми вас перепускаємо через гори за границу, ідіт”. То брехня була, сама настояща брехня. І той “Ворон” каже до вуйка: “Іване, короче, ми йдемо”. То таке саме, як сказали в Іловайску, що зроблет коридор, а хлопців зачєли стрілеті. Ті самі їхні методи, такі кагебєшні» (ББ, с. 82).

Пам’ять про історичні події убезпечували – вчили правильно прогнозувати події; мовці апелювали до недавніх подій 2014 р., щоб реципієнт зміг краще зрозуміти минуле, і *vice versa*: «... отакє було. То млин. А шо ми могли? Свої своєх. А маскаль карав, він знав як залізти, він міг заплатити, купити, аби той здав, або спровокувати, шо він ніби здає. І всьо, і приходили, і вбивали нізашо. Не дай Бог, аби тото, бо то знов він сі пхас. І знов я дивлюсі, на Донбасі так само. Хто там шос зажелював за тими солдатами, шо берут, прив’езуют, і йдут, і плюють ніби на нього: то за Україну, за бандерівців» (ББ, с. 87); «... Тєстьо мій розказував, шо вни сі ховали під Андроникове, таке урочище. Андроникове, то там звори такі є, і вни легали там у тоті звори і так сі ховали, як маскалі катюшема били на кляштор. Такі катюші, як тепєр тими градами тамка на Донбасі наших хлопців б’ют тоті маскалі француваті. Ціле село сі ховали, бо як катюші били, ужасний рев був. Та ти знаєш, катюші, о. То всьо тікало» (ББ, с. 29). Таким чином, альязії минулого і сучасного у ДТ – це, зокрема, вияв культурної пам’яті та інтерпретаційних практик (Portelli, 1991). Діалектоносії у своїх історіях не лише омовлюють те, «що сталося», а й пояснюють своє розуміння минулого.

Отже, війна для народу – це досвід загальнонаціональної травми, джерело сили та самоусвідомлення. Переживання очевидців стали основою колективної пам’яті, яка виконує стратегічну функцію – зберігає історичну тяглість, утверджує ідентичність і формує моральні цінності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Арк.Б: Аркушин, Г. (2012). *Голоси з Берестейщини (Тексти)*. Луцьк.

Арк.ВП: Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся*. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки.

Арк.П: Аркушин, Г. (2007). *Голоси з Підляшшя: тексти*. Луцьк: РРВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки.

Баров, В. «Інтерв'ю з отаманом». *Спогади отамана Струка, записані сотником Михайлом Обідним*. (2019). <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/18/156737/>

ББ: Гнатишак, Ю. (2021). *Болехівські бувальщини. Діалектні тексти*. Львів.

БГ: Руснак, Н., Гуйванюк, Н., Бузинська, В. (уклад.). (2006). *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів*. Чернівці: Рута.

ВГХ: Коваленко, Н., Коваленко, Б. (упоряд.). (2019). *Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута».

ГЗП: Мартинова, Г. (упоряд.). (2012). *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: [б. в.].

ГГУ: Тищенко, Т. (ред.). (2008). *Говірки історичної Уманщини та суміжних земель*. Умань: РВЦ «Софія».

ГКиїв.: Мартинова, Г., Денисенко, З., Щербина, Т. (упоряд.). (2008). *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: [б. в.].

ГМаш.: Бідношия, Ю., Дика, Л. (уклад.). (2003). *Говірка села Машеве Чорнобильського району*. Київ: Довіра.

Голик, Р., Дидик-Меуш, Г. (відп. ред.). (2024). *Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни. Аналітична записка*. Львів.

ГЧерк.: Мартинова, Г., Щербина, Т., Таран, А. (упоряд.). (2013). *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: [б. в.].

ГЧЗ: Гриценко, П. (упоряд.). (1996). *Говірки Чорнобильської зони: тексти*. Київ: Довіра.

Дубіцька, Т. (2019). Підходи до висвітлення Хотинського повстання 1919 р. у радянській та сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*, 2, 55–63.

Козловський, М. (2006). *Українське відродження на Берестейщині у 80–90-х роках ХХ століття*. Слов'янськ.

Лесюк, М. (2008). *Мовний світ сучасного галицького села*. Івано-Франківськ: Нова Зоря.

Лисенко, О. (відп. ред.). (2010–2011). *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: у 2 кн*. Київ: Наукова думка.

Романина, І. Р. (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чудо у наддністрянському говорі* [дис. ... канд. філол.

наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Репозитарій. https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_romanyna.pdf

Староб.: Глуховцева, К. (упоряд.). (2000). *Старобільщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій*. Луганськ: Шлях.

УГПЗН-1: Глібчук, Н. (упоряд.). (2000). *Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка.

УГПЗН-2: Глібчук, Н. (упоряд.). (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя: тексти*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка.

УГР: Павлюк, М., Робчук, І. (уклад.). (2003). *Українські говори Румунії. Діалектні тексти*. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто.

УГСС: Лешка, О., Шішкова, Р., Мушинка, М. (упоряд.). (1998). *Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки східної Словаччини*. Нью-Йорк; Прага; Київ: Euroslavica.

УЗГ: Мигoliniнець, О., Пискач, О. (упоряд.). (2004). *Українські закарпатські говірки: тексти*. Ужгород: Ліра.

УІНП: 1941 – створення загороджувальних загонів. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/12/1941-stvorennnya-zagorodzhuvalnyh-zagoniv>

УСГ: Глуховцева, К., Леснова, В., Ніколаєнко, О. (упоряд.). (2011). *Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка».

Хобзей, Н. (2011). У просторах воєнного часу. Про першу світову війну в записках для «Атласу української мови». В Я. Ісаєвич (відп. ред.), *Українська мова в Галичині: історичний вимір*. Львів, 267–310.

Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. München: Beck.

Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

Nora, P. (1989). *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26, 7–25.

Portelli, A. (1991). *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. SUNY Press.

Thompson, P. (1978). *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford University Press.

Ірина РОМАНИНА

РОЗДІЛ 6

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК КОМПОНЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Позначена динамічними та водночас трагічними подіями для українського державотворення, третя декада ХХІ ст. спричинила трансформацію системи національної безпеки України. Військове вторгнення РФ у лютому 2014 р. та генеза міждержавного російсько-українського протистояння, кульмінацією якої стала невдала спроба окупації росіянами України у лютому 2022 р., змусили українське суспільство переосмислити суть сучасних загроз, їхнє походження та інструменти протидії їм. Повномасштабна війна наочно засвідчила, що російсько-українське протистояння є не ситуативним, а системним, де ворог веде боротьбу не лише на полі бою, але і намагається знищити українців передусім ментально, заперечивши їхнє право на власну ідентичність, історичну суб'єктність, право на політичне та культурне майбутнє.

Для легітимації своїх дій проти України Кремль вдався до використання історичного ревізіонізму. Саме «*magistra vita*» у хворобливо-викривленій кремлівській інтерпретації стала зручним засобом виправдання військових злочинів і аж ніяк не сферою наукової дискусії. «Переосмислення» ключових історичних подій набуло відверто маніпулятивного спрямування, де науково обґрунтовані факти підмінялися ідеологічно зумовленими міфологемами та конструкціями, вигідними для російської політичної кон'юнктури: починаючи від спотворення історії Київської Русі до інверсії причин і наслідків Другої світової війни. Організоване у цьому руслі систематичне просування наративів про Україну як т. зв. неспроможну державу (англ. – *failed state*) із вигаданою/несправжньою державністю, визначеними Владіміром Леніним (Ульяновим) (Владимир Ленин (Ульянов)) штучними кордонами, неправжньою мовою, традиціями та героями тощо, спрямоване на дискредитацію України, провокування сумнівів щодо легітимності її державності та національної ідентичності. Маніпуляція історією створила псевдоісторичне підґрунтя для війни РФ проти України, де останній відмовлено в міжнародній суб'єктності та праві на власне історичне

минуле (Лозовий, 2022, с. 63). Зрештою, розв'язавши війну проти України та анексувавши частину її території, РФ наочно засвідчила, що історичні інтерпретації відіграють ключову роль у легітимації її воєнно-політичних рішень.

Через міфологізацію минулого, фальсифікацію фактів і знищення альтернативних інтерпретацій саме історія стала ключовим засобом виправдання агресивної державної політики на міжнародній арені. Завдяки інституційній мережі історичної пропаганди Кремлю вдалося через апеляцію до штучно створених «історичних фактів» та сконструйованих наративів сформувати у свого населення відчуття «законності історичних претензій» РФ до України. Історична пропаганда також є потужним засобом впливу на суспільну свідомість, завдяки якому політична верхівка РФ сама встановлює межі належного патріотизму й пояснює політичні рішення. З огляду на це, резонно стверджувати, що сенсовий вимір війни, боротьба за свою «правду, і силу, і волю» для України у сучасних умовах не менш важливі у системі національної безпеки, ніж захист залізничних вузлів, енергетичних мереж та об'єктів цивільної інфраструктури.

Поряд із збройною відсічню агресору підтримка об'єктивної історичної свідомості суспільства, збереження та популяризація науково обґрунтованих історичних фактів і культивування історичної пам'яті консолідують суспільство перед зовнішніми загрозами, формують його інтелектуальний і моральний фундамент для збереження суб'єктності всередині країни та на міжнародній арені, зрештою підвищують ефективність опору агресору. Історична ж свідомість суспільства, яку Юрій Шаповал, Лариса Нагорна, Олександр Бойко охарактеризували як «життєдайну субстанцію, що перетворює населення на народ» (Шаповал та ін., 2013, с. 5), є не лише культурним, але й безпековим ресурсом. У цьому контексті політика пам'яті постає не так допоміжним гуманітарним напрямом, як одним із структурних чинників національної безпеки, безпосередньо пов'язаним зі стійкістю держави в умовах воєнного протистояння. Через використання історичних аргументів у політичній практиці, у громадських дискусіях і соціальних програмах відбувається вплив на суспільну свідомість, на уявлення людей про суспільство, у якому вони живуть (Боднар, 2013, с. 377). Історія також стає полем стратегічного протиборства, де різні інтерпретації минулого здатні або посилювати внутрішню консолідацію, або поглиблювати соціальні та політичні розломи. Адже, як стверджувала

Алла Киридон, через провадження політики пам'яті може бути реалізована низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних пережиттів минулого (Киридон, 2015, с. 249).

Формуючись в умовах військової агресії та спроб Кремля заперечити українську державність, політика пам'яті в Україні стала важливим чинником збереження суспільної єдності та зміцнення національної ідентичності. Через перегляд та переосмислення історичних наративів, деконструкцію імперських і радянських міфів та оформлення власної інтерпретаційної рамки минулого вона нейтралізувала деструктивний вплив ворожих інформаційних операцій, а також продовжує давати відсіч екзистенційним загрозам державному суверенітету. Інституціоналізоване осмислення минулого тут виходить за межі символічної сфери й набуває виразного безпекового виміру, впливаючи на рівень консолідації суспільства та його готовність до тривалого протистояння агресору. Водночас його ефективність залежить від послідовності, інституційної спроможності та здатності уникати спрощеної міфологізації історії. Встановлення ж меж наукової та публічної відповідальності щодо інтерпретацій минулого, протидію історичному ревізійонізму та збереження наративів про тяглість української державності слід розглядати не лише як гуманітарну складову державної політики, але й як індикатор рівня національної стійкості в умовах війни.

В українському науковому просторі дослідження політики пам'яті характеризуються методологічним і концептуальним плюралізмом, що зумовлює наявність різних, подекуди конкуруючих, підходів до визначення таких понять, як «політика пам'яті», «історична пам'ять» та «культура історичної пам'яті». Вони часто ототожнюються (Боднар, 2013, с. 378) та використовуються без чіткого розмежування аналітичних рівнів і методологічних підходів, демонструючи не лише відсутність «єдиного визначення», а й концептуальну нечіткість, за якої різні за змістом і функціями поняття (від державної політики до соціальних практик) зводяться до єдиного цілого, хоча завдання чіткої концептуалізації сфери суспільної пам'яті залишаються першочерговими (Нагорна, 2014, с. 71). Більшість українських дослідників погоджуються з тим, що політика пам'яті функціонує як інструмент держави з регулювання інтерпретацій минулого, формування колективної ідентичності та

конструювання легітимних меж суспільної пам'яті. Саме у такому руслі вона виконує не лише культурну, а й стратегічну безпекову роль, впливаючи на здатність суспільства протидіяти зовнішнім маніпуляціям, політичному тиску і спробам підірвати міжнародну суб'єктність.

З огляду на труднощі в аналізі безпекових ризиків, видається доцільним розмежовувати політику пам'яті та історичну політику, які в українському контексті часто використовуються як взаємозамінні, хоча концептуально ними не є. Зокрема, як зазначав український історик Георгій Касьянов, історична політика є різновидом політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання й утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій (Касьянов, 2016, с. 135). Її використовують для формування лояльності, контролю над суспільством і досягнення політичних цілей, а ключовою ознакою є утилітарне залучення історії до внутрішньої політики, правових рішень, ідеологічних практик та міждержавних конфліктів. Будучи вужчою та більш інструментальною, історична політика фокусується не на всьому полі пам'яті, а на його найбільш конфліктних і політично чутливих сегментах. Небезпідставно історик і публіцист Василь Расевич свого часу зауважив, що певною мірою історична політика ведеться в усіх країнах, а рівень її брутальності залежить від функціонування демократичних інститутів держави (Расевич, 2010).

Якщо історична політика відповідає на питання, як і з якою метою держава втручається в інтерпретацію минулого, то політика пам'яті пояснює, як ці інтерпретації вбудовуються в колективну свідомість, т. зв. культурний код. Вона охоплює ширший соціокультурний вимір і включає не лише державні, а й недержавні практики формування історичної пам'яті та є одним із ключових інструментів формування та відтворення національної ідентичності. Тобто, політика пам'яті – не механізм ідеологічної уніфікації, а інструмент захисту історичної суб'єктності та суверенітету, історичної суб'єктності суспільства, тоді як історична політика є її складовою, зосередженою на нормативному й інституційному рівнях впливу на інтерпретацію минулого. За характеристикою, наданою А. Киридон, вона є сукупністю соціальних практик, спрямованих на репрезентацію або модифікацію певних образів минулого, актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується

передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та тип політичної влади (Киридон, 2015, с. 244). Предмет політики пам'яті має подвійний зміст: з одного боку, йдеться про формування спільного історичного наративу як сукупності колективних уявлень про минуле, а з іншого – про свідомий вплив на індивідуальні моделі пам'ятання та особисте осмислення історії кожним громадянином.

Використовуючи освітні механізми, публічну риторичку, медіапростір, культурні практики та систему символічних рішень, політика пам'яті здійснює відбір, упорядкування й нормативне закріплення певних інтерпретацій минулого, визначаючи, який історичний досвід стане складовою колективно значущого наративу, а який буде витіснений на маргінес суспільної уваги. Політика пам'яті розглядає історичну пам'ять як структурований комплекс знань, символічних образів, культурних кодів і міфологем, за допомогою яких окремо взята національна спільнота вибудовує та відтворює уявлення про своє минуле. Історична пам'ять за своєю суттю є вираженням процесу збереження та відтворення минулого досвіду народу, країни, держави (т. зв. уроків історії) для можливого його використання у сучасності (Яблонський та ін., 2019, с. 16). Має рацію Наталія Яковенко, яка окреслює її як колективне уявлення про минуле, фундамент національної ідентичності, що не лише фіксує значну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдиний контекст національної історії, де кожен факт, подія займають свою ціннісну нішу (Яковенко, 2006, с. 2–4). Історична пам'ять вибіркова, адже нерідко акцентує на окремих історичних подіях, ігноруючи інші. Це обумовлено передусім її значущістю для осмислення сучасних процесів і уявлень про майбутнє. Попри фрагментарність, історична пам'ять зберігає ключові події минулого й формує на їх основі світоглядні уявлення. Водночас вона часто персоніфікується, що дає змогу вибудовувати уявлення про цінності та нормативні орієнтири історичних постатей, важливі для поведінки індивіда й спільноти в конкретний історичний момент. Із цим і пов'язана гостра для України проблема осмислення та переживання історії, де одні й ті самі історичні події та особистості мають різні, а часом і протилежні оцінки (Яблонський та ін., 2019, с. 17–18). Амбівалентність історичної пам'яті українців пов'язана з роками бездержавності, підпорядкування та культурної асиміляції. Маємо справу

з власне українською візією минулого (етноцентричною, мультикультурною і ліберальною) та малоросійською, що поєднує проросійські й радянські елементи. Слід зауважити, що держава довгий час задавала нормативні й інституційні межі формування смислів у політиці пам'яті, де співіснують офіційні рішення й ширші суспільні практики. Тому вона є полем конкурування інтерпретацій, що обмежене правовими та безпековими рамками без нав'язування єдино правильної версії минулого. Подолання ж розривів у сприйнятті минулого пов'язане передусім із формуванням власної, цілісної інтерпретації історії України (Яблонський та ін., 2019, с. 17–18).

У сучасних умовах повномасштабної війни Україна змушена одночасно стримувати збройну агресію та послідовно вибудовувати й посилювати систему національної безпеки, формуючи відповідь на тактичному і стратегічному рівнях. Системою національної безпеки доцільно вважати цілісну систему заходів, що спрямовані на захист державного суверенітету, демократичного й конституційного ладу, територіальної цілісності та ключових інтересів держави від актуальних і потенційних загроз (Закон України-1). Зміст національної безпеки виходить за межі суто оборонної сфери й охоплює економіку, інформаційний простір і соціальну стабільність. Визначаючи рівень захищеності ключових інтересів суспільства та держави, система нацбезпеки покликана підвищувати їх стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, розвивати здатність оперативного реагувати на динамічні зміни безпекового середовища із мінімізацією негативних впливів. Система нацбезпеки динамічна, адже за своєю суттю є механізмом виживання в середовищі внутрішніх і зовнішніх загроз, яке постійно змінюється. Вона формується у взаємодії зі трансформаціями міжнародного середовища, технологічним розвитком та еволюцією суспільно-політичних процесів, що зумовлює постійну адаптацію її цілей, інструментів і пріоритетів.

У системі національної безпеки політика пам'яті через формування та регуляцію публічних уявлень про минуле впливає на колективну свідомість і рівень суспільної стійкості, здатність протидіяти зовнішнім загрозам. Вона забезпечує рамки інтерпретації історичного досвіду, сприяє консолідації суспільства та підвищує його опірність до зовнішніх і внутрішніх деструктивних впливів. Підтримка науково обґрунтованих наративів і протидія маніпулятивним інтерпретаціям виконують захисну функцію в умовах інформаційного й ідеологічного протиборства, стаючи своєрідним

стратегічним ресурсом. Зокрема, вона забезпечує символічні та смислові підвалини опору інформаційному й воєнно-політичному тиску, що посилює внутрішню консолідацію українського суспільства в умовах російської агресії. Водночас не слід забувати і про те, що у поляризованих суспільствах історична пам'ять легко стає полем довільних інтерпретацій і ризиків, тоді як її консолідаційний потенціал можливий лише за умов ціннісної узгодженості спільноти. Історичне пізнання завжди вибіркове, адже відтворює не саму реальність, а лише відібрані й упорядковані її фрагменти. Відтак в історії не існує універсальної істини, адже історієписання формується в полі перетину інтересів і смислів, а множинність інтерпретацій зумовлює наявність різних «правд» у різних спільнот (Шаповал та ін., 2013, с. 21).

На початку ХХІ ст. російське політичне керівництво задекларувало курс на внутрішню централізацію влади та відновлення геополітичних позицій РФ на міжнародній арені. Ще 30 грудня 1999 р. наступник Бориса Єльцина (Борис Ельцин) на посаді президента РФ Володимир Путін (Владимир Путин) окреслив ключову, на його думку, проблему російського суспільства, що полягала в ідейно-політичній роз'єднаності, вихід із якої він вбачав у формуванні «нової російської ідеї», що поєднає універсальні цінності з нібито автентичними «російськими» смислами (Путин, 1999). Однак, як виявилось, об'єктивні складники геополітичних тенденцій у політичній верхівці РФ сприймалися переважно через суб'єктивну призму образ та ностальгію за «втраченою величчю» СРСР. Зокрема, у посланні Федеральним Зборам РФ у 2005 р. президент РФ В. Путін заявляв, що «розпад Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян та співвітчизників опинилися за межами російської території» (Путин, 2005). У цьому руслі прагнення Москви повернути собі роль одного з ключових акторів глобального порядку та запобігти «епідемії розпаду» (Путин, 2005), що перекинулась на саму РФ, було обґрунтоване концепцією особливої «російської цивілізації», яка трактувалася як самодостатній і винятковий історико-культурний простір. У межах цього підходу РФ була нерозривно пов'язаною з ідеєю «русского мира», яким вважали сукупність осіб і спільнот поза межами РФ, що залишалися інтегрованими у російськомовний та культурний простір. Сам же філософсько-політичний концепт «русского мира», обґрун-

тований Міхаїлом Гефтером (Михаил Гефтер), Глебом Павловським (Глеб Павловский) та Петром Щедровіцкім (Петр Щедровицкий), став складовою частиною ідеологій російських націоналістичних партій і рухів. Останній, до слова, вважав «русским миром» мережеву структуру великих і малих спільнот, які думають та розмовляють російською мовою (Щедровицкий, 2000). Відтак до «русского мира» стали відносити усе російськомовне населення інших країн, які використовують у спілкуванні російську мову, передусім населення колишніх республік СРСР.

Стратегія геополітичного реваншу Кремля ґрунтувалася на наративі «розділеного російського народу», запереченні легітимності пострадянських кордонів і проголошенні виняткового права РФ на силовий «захист співвітчизників за кордоном» (Костюк, 2025, с. 16–50). Останнє було нічим іншим як зручною підставою для втручання у справи сусідніх держав. Мантра про «співвітчизників за кордоном» по суті стала одним із аспектів шовіністичних заяв про те, що суверенітет РФ розповсюджується на всіх російськомовних та прихильних до неї людей, де б вони не перебували. Реалізація проекту «відновлення наддержави» у цьому випадку ставала неможливою без України, яка була центральним елементом російського історичного міфу про наднаціональну «єдність східнослов'янської цивілізації», «спільне походження» та «Святу Русь» (Шангіна, 2012, с. 91). Без участі Києва ця конструкція розпадалася, а РФ поставала не як імперський спадкоємець, а як національна держава з досить скромною та обмеженою історичною місією, що фактично означало екзистенційну поразку для Кремля. Тому, як вдало зауважував історик Андрій Портнов, політика Кремля щодо України, Литви й Білорусі поєднувала суперечності й окремі успіхи з системними прорахунками, зумовленими ігноруванням російською владою реальної соціокультурної реальності. Ключовою помилкою було ототожнення російськомовного населення регіону з «росіянами» та приписування йому єдиних політичних орієнтацій (Портнов, 2011, с. 7–8).

Історична політика, реалізована владою РФ, починаючи з середини 2000-х років, коли у публічному просторі російські політики говорили про «русский мир», була спрямована на конструювання національного історичного наративу, у центрі якого держава поставала головним смисловим ядром історичного розвитку. Формування України як політичної спільноти та становлення власного

національного історичного наративу належали до явищ принципово іншої логіки. Позаду залишилися серйозні амбіції російської україністики, втілені серед іншого у нейтральній та виваженій праці російського історика Алексея Міллера (Алексей Миллер) щодо «українського питання» у російській суспільно-політичній думці та політиці влади (Миллер, 2000). Утвердження української національної історії підривало не лише радянські, значною мірою вже дискредитовані інтерпретації минулого, а й сам каркас російської історичної моделі, сформованої на початку XIX ст. та відтворюваної протягом наступних двох століть (Касьянов та ін., 2013, с. 11–12). Сам факт існування самодостатнього українського історичного наративу став викликом монополії Росії на тлумачення спільного минулого та загрожував цілісності її символічного й ідеологічного простору.

Президент РФ В. Путін та його оточення спробували реанімувати імперську ідею на новому ґрунті, експлуатуючи ресентимент більшості росіян. Ключовим елементом цього наративу стала боротьба за спадщину Київської Русі, яка мала легітимізувати претензії на історичну першість та виняткову спадкоємність Росії і заперечення самостійної історичної традиції в Україні. Через міф про «єдину давню народність» та концепцію «триєдиного народу» активно пропагувалося уявлення про спільну історію, культуру та мовну близькість росіян і українців (т. зв. один народ), спільне походження східнослов'янських спільнот, доповнене псевдолінгвістичними аргументами. Нерідко російський політичний істеблішмент, який відвідував Україну, дозволяв собі досить гострі висловлювання, що стосувалися не так взаємопереплетеної історії обох держав, як нівелювання історії власне України. Президент РФ В. Путін неодноразово заявляв, що Київська Русь була ядром саме Російської імперії, записуючи в «один народ» і росіян, і українців (Интервью Первому каналу, 2013). Ототожнюючи Росію з Київською Русю, російський керманіч не залишав місця для української історії.

Встановлення взаємозв'язку української історії з російською державністю також виконувало функцію ідеологічного виправдання втручання у внутрішні справи України з подальшою її політичною й культурною інкорпорацією. Історичні події в Україні у російській офіційній риторичі були не чимось окремим, а лише складовою частиною «спільної історії». Найбільш показово це можна було спостерігати на прикладі ідеологічної уніфікації, консолідації та центра-

лізації історії для викладання у закладах шкільної освіти. Упродовж 2000-х років спостерігалися щонайменше дві такі спроби. Реалізація цього завдання маргіналізувала українські сюжети в навчальній літературі для школи, звівши їх до ролі історичного фону у висвітленні магістральних тем, пов'язаних із формуванням культурної, ідеологічної і політичної лояльності громадян державі. Натомість у навчальній і навчально-методичній літературі образ України було представлено переважно як сталі культурні стереотипи, подекуди з виразним ідеологічним забарвленням (Касьянов та ін., 2013, с. 4). Водночас у російському медійному, політичному та частково академічному дискурсах історична політика України здебільшого інтерпретувалася крізь призму ідеологем «подолання націоналізму» й уявної «спільності історичної долі» українців і росіян, із наголосом на необхідності збереження цієї єдності. Ігноруючи плюралізм підходів до осмислення минулого, такі репрезентації ґрунтувалися на вибірковому доборі фактів, підпорядкованому заздалегідь заданим ідеологічним схемам. Поодинокі згадки про альтернативні інтерпретації використовувалися найчастіше як інструмент дискредитації української історичної політики та як аргумент для конструювання наративу про нібито загрозу «співвітчизникам» у пострадянських державах (Касьянов та ін., 2013, с. 5–6). Очевидною кінцевою метою доктрини Кремля щодо створення «єдиного гуманітарного простору», покликаною об'єднати пострадянські країни під егідою РФ, було не лише культурне співробітництво й культурний обмін, а створення інструменту досягнення мовно-культурної гомогенності, спроможної продукувати спільні цінності, світогляд, спільне розуміння «спільної історії», а тому й тотожне бачення історичної перспективи (Зерній, 2007, с. 75).

Починаючи з 2007 р., РФ перейшла від «критики України» до фази «поглинання України» активним просуванням на посаду президента України кандидатури, яка б цілковито залежала від Кремля (Ткаченко, 2020, с. 113). Сукупність заяв і політичних рішень представників російського вищого керівництва наприкінці 2008 – на початку 2009 рр. засвідчувала перехід до цілеспрямованої стратегії підриву українського суверенітету, замаскованої під риторику «особливих відносин». Фактично йшлося про спробу нав'язати Україні асиметричну модель залежності, що за своєю суттю наближалася до неофіційного протекторату та вписувалася в логіку гібридного ревізйонізму РФ. І взагалі, як зазначав Г. Касьянов, у

зовнішньополітичному напрямі російська історична політика мала чітко артикульоване конфронтаційне спрямування, де альтернативні трактування радянського минулого сусідами в пострадянському просторі суперечили російському інтеграційному (інклюзивному) наративу пам'яті, частиною якого було визнання радянського періоду важливою і цінною, хоч і суперечливою складовою історичного досвіду РФ (Касьянов, 2018, с. 92–93). Зокрема, у 2008 р. президент РФ Дмитрій Медведєв (Дмитрий Медведев) надіслав своєму українському колезі Віктору Ющенку відкрите послання, у якому так охарактеризував трактування Голодомору як геноциду українського народу: «... зусилля, спрямовані на максимальне роз'єднання наших народів», та демонстративно відмовився брати участь у комеморативних заходах у Києві, фактично засвідчивши небажання російського керівництва визнавати українську історичну суб'єктність і право на власну політику пам'яті (Дмитрий Медведев, 2008). Слід відзначити, що досить успішне просування кремлівських наративів, які прямо загрожували питанням національної безпеки, було б неможливим без активної підтримки симпатиків історичної єдності серед українського політикуму, а також представників науково-експертного середовища. Чого лише вартувала діяльність під час президенства Віктора Януковича міністра освіти України Дмитра Табачника з його радикально проросійською, історично регресивною та ідеологізованою політикою, що сприяла посиленню імперських смислів у сфері освіти й історичної пам'яті, ослаблювала національну ідентичність та продукувала наративи, які пізніше експлуатувала російська пропаганда. В офіційних виступах натомість лунали заяви, що «держава намагається знайти компромісні моделі гуманітарної політики, які б об'єднували суспільство, задовольняли інтереси та потреби абсолютної більшості громадян України, передусім у сфері мовної політики та питань історичної пам'яті» (Якубова, 2018, с. 138–139). Антиукраїнські політичні актори системно розколювали країну через маніпулятивне використання історії, яке працювало на десоверенізацію свідомості та підриг основ державності. Унаслідок цього криза ідентичності набула рис затяжної невизначеності щодо спільної системи загальнонаціональних цінностей, посилилася конфронтація між різноспрямованими політичними проєктами й утвердилася ситуація, за якої суспільство тривалий час не могло виробити узгодженого бачення власного розвитку (Лозовий та ін., 2018, с. 3–4).

Попри відсутність чітко артикульованої стратегії щодо України, за наявності довгострокових ревізійністських намірів, РФ ще до відкритої агресії здійснювала проти неї ідеологічну війну. Вона реалізовувалася через стимулювання діяльності проросійських громадсько-політичних середовищ, зокрема парамілітарних угруповань, навколоцерковних структур і організацій у середовищі етнічних меншин, а також через проведення інформаційно-психологічних операцій у підконтрольних медіа та підтримання неформального впливу на лояльні політичні й економічні еліти (Горбулін, Литвиненко, 2009). Патріарх РПЦ Кіріл (Кирил) під час своїх регулярних щорічних вояжів до України у виступах часто наголошував, що Україна – невід'ємна частина східно-православної цивілізації – «русского мира», що сформувався на історичному просторі «Святої Русі» (Здіорук та ін., 2014, с. 33–34). Певною мірою правий релігієзнавець Олександр Саган, який пов'язував прихід ідеї «русского мира» з діяльністю УПЦ МП (тепер заборонена в Україні – РПЦ) (Саган, 2018). Завдяки їй пропаганда ідей «русского мира» відбувалася не лише світськими, а й релігійно-церковними каналами, а сама УПЦ МП стала активним розробником та учасником поширення в Україні, з огляду на наявність в ідеологемі релігійної складової.

Російська влада активно використовувала історію для політичного впливу на Україну, зокрема радянський період, представляючи його як історію «великої держави» та перемоги у Другій світовій війні, де об'єднання народів СРСР на чолі з Росією нібито забезпечило визволення Європи від фашизму. Символ «Великої Перемоги» став ключовим елементом сучасної російської ідентичності і як складова історичної пам'яті нав'язувався українцям, акцентуючи на ідеї «цивілізаційної єдності». Окрім Другої світової війни, до політичного наративу залучалися події Першої світової війни, російської революції 1917 р., громадянської війни та утворення СРСР, які були інтерпретовані як спільне історичне досягнення. Як виявилось, в укріпленні міфу Великої вітчизняної війни російська політика щодо історичної пам'яті досягла в Україні найбільших успіхів. Так, кількість прихильників назви «Велика вітчизняна війна» (на противагу «Друга світова», «німецько-радянська війна») у 2005–2010 рр. зросла з 57 % до 69 % (Пилявець, 2013, с. 190). У цих наративах простежувалося те, що незалежна Україна не має самостійної історичної традиції, а радянські перемоги й державні

утворення є «спільним надбанням» (Лозовий та ін., 2018, с. 23–25). Водночас упродовж цього періоду російський пропагандистський апарат системно продукував і поширював на внутрішню та зовнішню аудиторію антиукраїнські наративи, спрямовані на викривлення реального стану справ в Україні. Такі повідомлення формували в масовій свідомості негативний і знецінювальний образ України й українців як нібито неспроможних до ефективного державного управління й адекватної відповіді на сучасні виклики. Насправді, і тут можна погодитись з Олександром Реєнтом та Олександром Лисенком, Кремль готував ментальне підґрунтя для легітимації своєї геополітичної стратегії, у якій «українське питання» перебувало на одному з чільних місць (Реєнт, Лисенко, 2023, с. 14).

Самостійний європейський вибір України та утвердження її як суб'єкта геополітики підірвали цей наратив, позбавляючи РФ одного з ключових елементів історичної легітимації. Протести та подальша зміна влади у Києві інтерпретували в Москві як державний переворот, інспірований Заходом на території, що історично входить в зону російських інтересів. Оскільки РФ – гарант безпеки «руського мира», вона повинна стати на захист мільйонів російських людей, які живуть в Україні (Песков, 2014). Стратегічний вибір українського народу на користь європейського шляху розвитку, який став очевидним під час подій Євромайдану восени 2013 р., а опісля події Революції Гідності став каталізатором до розгортання з боку РФ «гібридної війни», окремі складові якої, як от масштабна інформаційна експансія в українському гуманітарному просторі, спостерігалися задовго до 2014 р.

Як уже зазначалося, формуючи ідеологічне обґрунтування агресії проти України, російська влада впродовж десятиліття цілеспрямовано конструювала антиукраїнські наративи в історичному вимірі через створення взаємопов'язаного набору фактів, інтерпретацій та вигаданих сюжетів, головною метою яких було створення ілюзії правомірності російських претензій на українські території та населення на них. Постає як політтехнологічний продукт ідеологія новітнього російського великодержавства вмістила в собі євразійську ідею легітимізації геополітичного простору й ідеологічного конструкту «руський мир». Окрім того, паралельно проводилася й своєрідна «мобілізація» населення, яка реалізовувалася через класичні механізми нав'язування власному народу образів «зовнішнього ворога», відчуття Росії як «оточеної фортеці» та загальне відновлення

антизахідної (переважно антиамериканської) риторики (Горбулін, 2015а). Прагнучи ідеологічно обґрунтувати власну політику щодо «братнього народу», РФ розробила та почала реалізовувати наступальну історичну стратегію, спрямовану на підриг української національної ідентичності та делегітимацію української державності.

Характерним для історичної політики РФ після 2014 р. стало її регулювання на законодавчому рівні. Російська влада послідовно інституціоналізувала історичну політику як елемент національної безпеки. Центральною ідеєю російської історичної політики стало конструювання образу РФ як єдиного правонаступника перемоги над нацизмом і морального арбітра у питаннях історичної пам'яті. У контексті анексії Криму та військових дій на території південно-східних регіонів України Кремль цілеспрямовано апелював до вибірково інтерпретованих історичних прецедентів, використовуючи їх як псевдодокази легітимності своїх воєнно-політичних дій та як інструмент виправдання окупації українських територій. У політичній риториці весни 2014 р. ключовою концептуальною категорією стала ідея «русского мира», яка була співзвучною із символічними уявленнями про «російську військову славу» у вигляді Чорноморського флоту чи Крим як «споконвічно російську землю». Намагаючись легітимізувати російські претензії, передача півострова до складу УРСР у 1954 р. трактувалась як незаконне рішення, а сучасна політика РФ щодо Криму пояснювалась, зокрема, через його нібито сакральне значення як «святого місця», де хрестився князь Володимир (Путин, 2014). Як слушно зауважували в Національному інституті стратегічних досліджень, такі наративи історично не підтверджені та логічно не обґрунтовані, адже Володимир був київським князем, а саме апелювання до подій тисячолітньої давнини не може слугувати підставою для сучасних міжнародно-правових претензій (Лозовий та ін., 2018, с. 20).

Для ослаблення української державності та створення внутрішніх розколів російське керівництво з 2014 р. реалізовувало проекти «Крим» та «Новоросія», які подавалися у руслі відновлення нібито «історичної справедливості». Реалізація пострадянської реваншистської ідеології передбачала закріплення за РФ ролі об'єднавчої сили «русского мира», що покликана зібрати роз'єднані штучними кордонами східнослов'янські території. Зокрема, антиукраїнський проєкт «Новоросія» російська влада використовувала для висунення претензій на території з переважно російськомовним населен-

ням, яке начебто мало «особливий менталітет», зазнавало утисків і в своєму цивілізаційному виборі зробило ставку на користь Росії. «Природне» прагнення до союзу з Росією характеризувало жителів південно-східних районів України не як сепаратистів, а як окремий народ, що прагне реалізувати право на самовизначення (Яблонський та ін., 2019, с. 28–30). Тема «фашизму» стала ключовою для російської пропаганди, оскільки дозволяла переносити дискурс Великої Вітчизняної війни на сучасні події в Україні, використовуючись для виправдання окупації Криму та військової агресії на Сході України (Литвиненко, 2015). Російська гібридна агресія проти України була спрямована на системне послаблення та дестабілізацію державної влади, звуження суверенітету й міжнародної суб'єктності України, а також на підлив її економічного потенціалу, виробничих можливостей і транспортної та соціальної інфраструктури (Горбулін, 2015b).

В українському контексті РФ використовувала не лише класичну пропаганду, але вдавалася до використання сконструйованих образів неіснуючої реальності, т. зв. симулякрів. Зокрема, використання наративів про «фашистську владу в Києві», «каральні батальйони», вигадані історії про масові злочини чи застосування заборонених озброєнь виконували функцію інформаційних фантомів. Намагаючись витіснити раціональне розуміння конфлікту, вони мали на меті підмінити його нав'язаними інтерпретаціями, які відповідають стратегічним інтересам держави-агресора (Горбулін, 2015a). Прагнучи створити враження імовірної загрози для жителів південного сходу з боку київських радикалів (Лозовий та ін., 2018, с. 25–26), кремлівська пропаганда постійно акцентувала на темі «неонацизму» та «фашистів», намагаючись одночасно розколоти Україну, легітимізувати сепаратистські дії, створити внутрішнього ворога в РФ і дискредитувати зовнішніх прихильників України.

Ключовим елементом російських наративів та інтерпретації історії на українському векторі зовнішньої політики стало питання легітимності національної ідентичності українців та самого існування Української держави. Неоімперські політичні практики через переформатування уявлень про минуле нав'язували модель, у якій українці послідовно позбавлялися ролі історичного діяча, натомість їм відводилося місце своєрідної «похідної» від інших імперських проєктів. Інтелектуально заперечуючи українську державність, саму Україну трактували як тимчасовий наслідок розпаду імперії,

позбавлений власної традиції, тяглості й легітимності. Ба більше, державна незалежність із позиції Кремля була не так політичним вибором суспільства, як зовнішньою «операцією» ворогів РФ, байдуже чи це йдеться про Австро-Угорську імперію наприкінці XIX – початку XX ст., чи про НАТО за сьогодення. У пропагандистському дискурсі РФ українська державність поставала як штучна конструкція, що не має історичної легітимації, а отже, є тимчасовим і нежиттєздатним явищем. Звідси формується наратив про нібито природну неспроможність України до самостійного існування та необхідність її «повернення» до складу інших політичних утворень, насамперед Росії. Російська історична політика ж вибудовується навколо намагання позбавити Україну статусу самостійного історичного актора, закріплюючи уявлення про неї як про похідне утворення, а не повноцінний суб'єкт історичного розвитку. У межах такого підходу українське минуле систематично розчинялося в історіях інших держав, тоді як сама Україна інтерпретувалася як випадковий наслідок розпаду СРСР, позбавлений власної державної тяглості та політичних традицій. Подібні уявлення послідовно відтворювали й радикальні представники російського політичного істеблішменту. Шовіністичні та ксенофобські висловлювання російських політиків на адресу українців були не лише емоційною ексцентричністю окремих політиків, але й показово демонстрували симптоматичний сегмент російського ідеологічного дискурсу, спрямованого на делегітимацію української ідентичності.

Взаємодія імперських наративів і конспірології створила пропагандистський конструкт, покликаний не просто пояснити агресію, а зробити її у свідомості російського суспільства «історично неминуною» і нібито законною. Це впливало на формування уявлень серед російських політичних, культурних і академічних середовищ та масової аудиторії, не лише зумовлюючи відповідні реакції, а й стимулюючи свідоме використання маніпулятивних практик для ідеологічної та політичної мобілізації окремих соціальних груп. Україна дедалі частіше репрезентувалася як держава, що нібито здійснює «ревізію підсумків Другої світової війни», «героїзує нацизм» і відмовляється від спільної радянської спадщини. Така інтерпретація активно просувалася у зовнішньополітичних документах, заявах МЗС РФ і міжнародних інформаційних кампаніях.

Характерними для історичної політики в українському напрямку стали спроби регулювання питань історії на законодавчому рівні.

Кожне трактування історії, що не відповідало політиці російської влади в історичній царині, у суспільному дискурсі окреслювалося як «псевдоісторичний абсурд». Зокрема, міністр культури РФ та голова Російського військово-історичного товариства Владімір Медінський (Владимир Мединский) навіть застерігав, що заражений ідеологічним вірусом псевдоісторичний абсурд, «якщо його вчасно не зупинити, має властивість поширюватись» (Мединский, 2018). Як приклад звісно ж вказувалася історія України. Тому не дивно, що Кремль перевів історію з площини наукової дискусії у сферу політико-правового контролю. Зокрема, ще у 2014 р. задля захисту «історичної правди» про Другу світову війну на законодавчому рівні відбулося посилення кримінально-правової відповідальності за посягання на пам'ять про «захисників Вітчизни» та спадкоємність російської державності. Президент РФ 5 травня 2014 р. підписав ухвалений Державною Думою федеральний закон про внесення змін до низки законодавчих актів, яким було встановлено кримінальну відповідальність за посягання на «історичну пам'ять» щодо подій Другої світової війни. Цей закон передбачав покарання за заперечення фактів, установлених вироком Міжнародного військового трибуналу, за схвалення злочинів, визначених цим вироком, а також за «поширення завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у воєнний період» (Федеральный закон, 2014). Звісно, що останні – це речі, які виходять за межі «офіційного курсу» Кремля.

Наслідком культивування «культу Перемоги» стала вибіркова реабілітація сталінізму, побудована на жорсткому поділі учасників війни на «своїх» і «чужих» та на категоричному запереченні будь-яких форм колабораціонізму поза офіційно дозволеною інтерпретацією. Пам'ять про війну російське керівництво цілеспрямовано перетворило на інструмент внутрішньої мобілізації та зовнішньополітичного тиску, де опоненти Росії автоматично маркуються як «фашисти». У цьому контексті вибудовувалося уявлення про СРСР і РФ як нібито послідовних і незмінних борців із нацизмом. Показовою є доповідь МЗС РФ 2018 р., у якій стверджувалося, що після подій лютого 2014 р. в Україні курс на «історичний ревізіонізм» став визначальним елементом державної політики. Українській владі закидали свідоме спотворення подій Другої світової війни, «реабілітацію нацистських посібників», приниження ролі радянського народу у перемозі над нацизмом, а також потурання ксенофобії,

націоналізму й неонацизму. Автори документа наголошували, що в умовах нібито «русофобського курсу» моральними орієнтирами українському суспільству нав'язуються апологети українського націоналізму (Неонацизм, 2018).

Взагалі пам'ять про війну була перетворена на інструмент політичної мобілізації та легітимації насильства. «Культ Великої Перемоги» виконував функцію морального виправдання агресії, формуючи бінарну схему «антифашистської місії» РФ проти нібито ворожого й «нацифікованого» українського народу. У цьому контексті історія використовувалася не як поле критичного осмислення, а як набір сакралізованих наративів, захищених від сумніву й альтернативних інтерпретацій. Держава також посилила контроль над шкільними підручниками, публічними висловлюваннями й академічними інтерпретаціями, використовуючи історичну риторику у дипломатії та пропаганді. Як наслідок, до 2022 р. у Росії сформувалася жорстко централізована модель історичної політики, спрямована на уніфікацію пам'яті, придушення альтернативних наративів і легітимацію зовнішньої агресії.

Водночас риторика Кремля щодо України не завжди була жорстко ворожою, а частина висловлювань російських перших осіб мала інше, більш «спільницьке» спрямування. У низці виступів і публічних матеріалів вони проголошували ідею історичної єдності росіян і українців як одного народу, що має спільні корені, мову, культуру й історичні досягнення. Зокрема, під час виступу в анексованому Криму 17 серпня 2018 р. В. Путін відтворив ключовий імперський наратив російської історичної політики, заявивши, що «росіяни і українці – це, по суті, один народ» (Путин, 2015). У статті «Про історичну єдність росіян і українців», опублікованій у 2021 р., він стверджував, що між двома народами немає «стіни», яка не існує в єдиному історичному й духовному просторі, і називав їх «одним цілим» (Стаття, 2021). Звісно, що такі висловлювання виконували не описову, а нормативно-ідеологічну функцію: вони заперечували суб'єктність української нації, релятивізували її право на власну державність і слугували дискурсивним обґрунтуванням територіальних претензій РФ.

Не слід забувати, що контроль над інтерпретаціями історії як чинник національної безпеки в РФ був закріплений на конституційному рівні. Поправки 2020 р. до Конституції РФ прямо зафіксували обов'язок держави «захищати історичну правду» та не допускати

«припинення значення подвигу народу при захисті Вітчизни». У цій же статті проголошувалася ідея «тисячолітньої історичної спадкоємності» та «державної єдності», що подається як безперервна й історично зумовлена. У сукупності ці положення інституціоналізують державний контроль над історичною пам'яттю як елемент політичної стабільності та ідеологічної цілісності, поширюючи його як на власне суспільство, так і на зовнішній гуманітарний простір (Конституция Российской Федерации, 1993).

У вересні 2020 р. у межах Слідчого комітету РФ було інституціоналізовано координаційний механізм реалізації репресивної історичної політики, спрямованої на уніфікацію інтерпретацій минулого та криміналізацію альтернативних наративів. Спеціальний підрозділ із розслідування т. зв. злочинів, пов'язаних із «реабілітацією нацизму» та «фальсифікацією історії», формально увійшов до управління з розслідування справ минулих років, але фактично отримав функції контролю за дотриманням офіційної лінії влади. Його діяльність охоплює переслідування висловлювань та інтерпретацій, що не відповідають державній версії минулого, а також методичний і аналітичний супровід регіональних слідчих органів у справах про «викривлення історії» (В СК создано подразделение, 2020). Зрештою, політична лінія РФ щодо України призвела, з одного боку, до переходу від прихованих гібридних форм тиску до відкритої повномасштабної збройної агресії після 24 лютого 2022 р., а з іншого – до цілеспрямованого конструювання у масовій свідомості росіян уявлення про Україну як «штучне» й нібито нежиттєздатне утворення. У межах цієї трансформації образ українців було послідовно переформатовано: від риторики «братнього народу» до образу головного ворога, що легітимізував насильство й імперський реваншизм.

Збройна агресія з боку РФ стала серйозним випробуванням як для Української держави, так і для суспільства загалом. Війна актуалізувала переосмислення ціннісних орієнтирів і звернення до історичного досвіду України, змусивши переглянути усталені стереотипи та відмовитися від нав'язаних зовні інтерпретацій. Соціальний моніторинг Інституту соціології НАН України взагалі засвідчив зростання рівня громадської активності після 2014 р., що сприяло цивілізаційно-ціннісному вибору українського суспільства на користь демократичних прав і свобод (Коляструк, 2023, с. 751). Війна також радикально актуалізувала питання історичного мину-

лого, його інтерпретацій і символічних смислів, перетворивши їх на один із ключових фронтів протистояння, де політика пам'яті набула виразного безпекового виміру.

Ще після краху СРСР інтерпретація минулого стала одним із механізмів формування політичної ідентичності. Тут переосмислення минулого виконувало не лише культурну, а й чітко політичну функцію, конструюючи нову легітимність, політичні інститути та колективну ідентичність. Історична пам'ять перестала бути суто дискурсивною практикою й поставала як інструмент легітимації нації, державних рішень та групових інтересів, а отже, і як один із ключових вимірів національної безпеки (Лозовий та ін., 2018, с. 7). Важливу роль відіграла її інституціоналізація через створення спеціалізованих органів, меморіальних комплексів, музеїв і «місць пам'яті». Паралельно відбувався процес повернення до ідеї національної держави як альтернативи радянському проєкту, що слугував засобом символічного самоствердження нових політичних еліт (Касьянов та ін., 2013, с. 10). Робота з суспільною пам'яттю закріпилася в арсеналі державної політики відмежування від радянського минулого та побудови власної моделі політичної суб'єктності. Політика пам'яті стала інструментом встановлення історичних смислів, визначення нових критеріїв легітимності державності та розробки власної концепції історичної тяглості.

Попри націонал-патріотичне піднесення, особливістю української політики пам'яті після розвалу СРСР стало її функціонування в умовах домінування пострадянської спадщини. Існування в інформаційному просторі радянських/російських наративів та нав'язування ними рамок суспільної ідентичності провокувало потребу не лише деконструкції існуючих історичних міфів, але й формування альтернативної інтерпретаційної рамки, здатної інтегрувати різні регіональні та соціальні досвіди. Як влучно зауважив Г. Касьянов, у тогочасних обставинах «перед суспільством і державою поставало завдання “українізації” самих українців», тобто з'ясування пріоритетів у культурній та освітній політиці (Касьянов, 2012, с. 7). У цих умовах політика пам'яті також була покликана формувати цілісний зв'язок між минулим, сучасністю й майбутнім, поєднуючи зважене ставлення до традицій із готовністю до їх переосмислення та оновлення, а також усвідомленням цінності культурної спадщини (Нагорна, 2012, с. 117). Однак несистемна державна політика пам'яті, що тривалий час поєднувала радянсько-російські та власне

українські інтерпретації, стала однією із причин відсутності цілісного й консолідуючого бачення минулого, а також фрагментації історичного нарративу та регіоналізації його трактувань (Яблонський та ін., 2019, с. 5).

Минуле дедалі активніше залучалося до поточної політичної боротьби, перетворюючись на ресурс легітимації та маніпуляцій, тобто на сферу «використання й зловживання історією». Нерідко інклюзивний потенціал політики пам'яті був обмежений політичною кон'юнктурою. Важко не погодитись із Л. Нагорною, яка вказувала на перебування майже усієї «політики минулого» під потужним політичним тиском, у зоні метафоричного моделювання й нестримної міфологізації (Нагорна, 2012, с. 11). Тут історична пам'ять замість ролі інтегратора стала одним із головних просторів політичного протистояння, а політика пам'яті стала інструментом політичної мобілізації та конструювання режимної стабільності. Будучи інституційно вбудованою в політику, пам'ять раціоналізувалася та використовувалася для реалізації прагматичних цілей влади, а зміна, за визначенням А. Киридон, «масок пам'яті» на державному рівні корелювала з геополітичними орієнтаціями політичного керівництва. Водночас альтернативні інтерпретації минулого формувалися у просторі критичної рефлексії інтелектуальних еліт та індивідуальної пам'яті. Таким чином, було зафіксовано напруження між офіційною картиною світу, що продукувалося інститутами ідеології та культурної політики, і конкуруючими соціокультурними проектами, які виникали у процесі природнього суспільного осмислення минулого, де вони виступали водночас і носієм публічного образу пам'яті, і маркером її прихованого змісту (Киридон, 2011, с. 161–170). Така ситуація створювала простір для зовнішніх маніпуляцій і сприяла збереженню конфліктних моделей пам'яті, які Росія згодом активно використала в інформаційно-психологічній війні проти України. На тлі численних понівечених пам'ятників, зруйнованих цвинтарів, забутих традицій, як зазначала Ольга Воляннюк, було складно робити висновок про етику пам'яті в сучасному українському суспільстві. Причини такого дефіциту моральних регуляторів поведінки вона вбачала у площині зміни ціннісних орієнтацій, втраті основ ідентичності, фрагментованій суспільній свідомості (Воляннюк, 2012, с. 356).

Після агресії на початку 2014 р. історична пам'ять і політика пам'яті почали розглядатися не як периферійна гуманітарна сфера,

а як складова національної безпеки й елемент опору. Поворотним моментом тут стало усвідомлення того, що російська політика щодо України ґрунтується не лише на воєнному тиску, а й на системному нав'язуванні історичних наративів про «єдиний народ», «штучність української державності» та «спільну долю». У відповідь держава почала формувати власну політику пам'яті вже як інструмент захисту символічного простору й історичної самостійності.

Політика пам'яті вийшла далеко за межі культурної сфери і стала полем інформаційно-політичної війни, місцем для відсічі окупанту, а її осмислена реалізація стала компонентом забезпечення національної безпеки. Про наявність чіткої державної стратегії свідчать ухвалення законів про декомунізацію, відкриття архівів репресивних органів, поступове витіснення імперських наративів і формування власного національно орієнтованого простору пам'яті. Це дало змогу Україні перейти від пасивного реагування на зовнішні інтерпретації історії до активного відстоювання власної суб'єктності у сфері політики пам'яті. Її реалізація відбувається через формування простору стабільності, запобігання деструктивним тенденціям у суспільстві, зміцнення авторитету держави, створення нового виміру інформаційного простору, розвиток національної свідомості та відмову від імперських наративів.

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень до послання Президента України у 2016 р. констатовано, що історія й символічний простір давно вийшли за межі академічних суперечок і були перетворені на інструмент політичної боротьби. Історичні міфи, зокрема пов'язані з Другою світовою війною (у радянській інтерпретації Великою Вітчизняною), активно залучаються для легітимації сепаратистських проєктів і воєнної агресії Росії. Перемога більшовизму над нацистською Німеччиною та її союзниками фактично стала одним із небагатьох дієвих ідентифікаційних маркерів, на яких ґрунтується Кремль у спробах конструювання нової імперської ідентичності. Водночас подібна бінарна, ідеологізована модель осмислення минулого вже не характерна для сучасного українського суспільства (Горбулін та ін., 2016, с. 185).

Агресія РФ посилила інтеграцію політики пам'яті в безпековий дискурс, надавши їй виразних мобілізаційних і легітимаційних функцій. Апеляція до історичних травм, досвіду колоніального підпорядкування та боротьби за державність почала використовуватися

для формування наративу екзистенційної загрози, що сприяло підвищенню готовності суспільства до тривалого протистояння, а також було виправданням надзвичайних політичних рішень. Важливими для формування та реалізації політики історичної пам'яті в Україні стали Закони України: «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» (Закон України-3), «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (Закон України-4), «Про внесення змін до Закону України “Про географічні назви” щодо удосконалення діяльності, пов'язаної із встановленням, унормуванням, обліком, реєстрацією, використанням та збереженням географічних назв» (Закон України-2) тощо.

Закріплена на законодавчому рівні у 2015 р. декомунізація мала не лише морально-етичне або символічне значення, а й чітко виражену безпекову логіку. Усунення з публічного простору символів тоталітарного режиму, перейменування топоніміки, відкриття архівів радянських репресивних органів і правове засудження комуністичного та нацистського режимів були спрямовані на розрив із радянською моделлю історичної легітимації, яку РФ активно використовує у власному неоімперському дискурсі. Вона була покликана демонтувати ідеологічні конструкції, що підтримували залежність від радянсько-російського історичного канону. Основою декомунізаційної політики стала україноцентрична оптика, що поєднувала антирадянський наратив і національно-патріотичну риторику з наголосом на символічному розриві з РФ, розгорнутому наративі історичних втрат і страждань, апеляції до логіки «жертви», а також зверненні до цінностей відкритого суспільства та ліберальної демократії (Шаповал, 2019, с. 324). Юридична практика декомунізації закріпилася з ухваленням ВРУ у квітні 2015 р. низки законів про декомунізацію, що стосувалися засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборони пропаганди їхньої символіки; доступу до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.; правового статусу та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX ст.; увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.

Як ширший культурно-символічний процес можна розглядати процес дерусифікації. Тут йдеться не лише про мовні практики чи демонтаж імперських маркерів у публічному просторі, а й про переосмислення російськоцентричного бачення історії, культури й ідентичності. Із початком широкомасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р. цей процес набув масової суспільної підтримки, перетворившись із політичної ініціативи на ширший культурний і ціннісний зсув. Певною мірою дерусифікація – частина деколонізації, що в українському випадку означає позбавлення від імперських схем інтерпретації минулого, де Україна постає периферією або «відгалуженням» російської історії. Водночас українській еліті слід усвідомити, за словами Л. Нагорної, просту істину: суспільство, зосереджене на оплакуванні минулих травм і пошуку винуватців, надто багато втрачає. Постійне звертання до «колоніального минулого» заради короточасних політичних цілей зумовлює своєрідний «жалобний плач», що підриває особистість (Нагорна, 2010, с. 111).

Одну із ключових ролей у формуванні та реалізації державної політики пам'яті відіграє Український інститут національної пам'яті, діяльність якого охоплює нормативно-концептуальний, освітній, дослідницький і комунікаційний виміри. Залишаючись майданчиком для розробки офіційних підходів до інтерпретації складних сторінок минулого, ця установа координує процеси декомунізації, ініціює меморіальні практики та популяризує історичні знання у публічному просторі. Водночас політичні суперечки, які розгорталися навколо діяльності цього інституту у різні роки його існування, вказують не лише на конфліктність політики пам'яті в умовах посттоталітарного суспільства, але й на те, що державні інституції можуть бути і є об'єктами для проведення диверсійно-інформаційних операцій ворога.

Музейний простір в Україні в умовах війни дедалі частіше стає майданчиком публічної дискусії, рефлексії та символічної мобілізації. Музейні та меморіальні практики щораз більше орієнтуються не лише на фіксацію травматичного досвіду, а й на формування активної громадянської позиції. Музей Революції Гідності, оновлені експозиції про Голодомор, радянські репресії та визвольний рух через призму спротиву, гідності та боротьби за свободу формують нову рамку осмислення минулого. У цьому контексті цифрові ініціативи, зокрема онлайн-архіви, платформи усної історії, мультимедійні проєкти, цифрові музеї, бази даних жертв репресій та війни,

не лише розширюють доступ до знань, сприяють взаємодії державної політики пам'яті, але і дають змогу інтегрувати український досвід у глобальний контекст. Водночас брак стратегічного бачення й управлінської координації призвів до стихійної музеєфікації сучасної російсько-української війни та появи кількох паралельних музейних ініціатив, між якими відсутнє єдине концептуальне поле (Ресент, Лисенко, 2023, с. 35).

Ще одна складова політики пам'яті – її відображення у реалізації державної освітньої політики. Інтеграція тем російської агресії, колоніального минулого, радянських репресій і сучасної війни у шкільні й університетські програми сприяють формуванню громадянської відповідальності й історичної суб'єктності через критичний аналіз історії. Для молодшого покоління громадян України історія перестає бути винятково фактологічним багажем і стає інструментом критичного осмислення сучасних викликів.

Ключовим завданням української політики пам'яті у стратегічному вимірі було і залишається забезпечення контрнарративу на російську історичну пропаганду. Тут важливе зміщення від моделі пасивної жертви до образу активного суб'єкта боротьби, де переважає ідея тривалого опору імперському пануванню, кількасотлітня традиція визвольних змагань, патріотизм суспільства та його здатність до самоорганізації.

Водночас, попри очевидну безпекову доцільність і мобілізаційний ефект, політика пам'яті в умовах російської агресії має низку внутрішніх суперечностей та структурних обмежень, які, як видається, знижують її ефективність і навіть створюють низку додаткових ризиків для держави у майбутньому.

Одна з найбільших загроз для реалізації державної політики пам'яті – надмірна політизація та інструменталізація історії, залежно від поточної політичної кон'юнктури. За своїм змістом це повторює ситуацію з недалекого минулого, коли історичні інтерпретації використовувалися не так для довгострокової консолідації суспільства, як для короткотермінової мобілізації або символічної демонстрації «правильності» курсу, адже, як зазначав Ю. Шаповал, «політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт» (Шаповал, 2007). У підсумку історична політика втрачала аналітичну глибину й перетворювалася радше на засіб нормативного впливу на інтерпре-

тацію минулого. Це мало чим відрізнялося від російських чи то радянських практик.

Інший виклик для реалізації політики пам'яті – ризик спрощення та нормативізації історичного наративу, що полягає у спокусі замінити складну історичну реальність «правильною версією», застосувати надмірно уніфіковані і нормативні інтерпретації минулого у процесі протидії російській пропаганді. Зменшення простору для академічної дискусії та плюралізму пам'яті призводить до ризику перетворення історії на канонізований набір смислів, а не предмет критичного осмислення. Досягнення єдності в оцінках минулого залишається проблематичним, тому політика пам'яті може реалізовуватися за різними моделями. За Ярославом Грицаком, виокремлюють чотири базові стратегії: примусове нав'язування «правильної» версії історії; державну байдужість і ставку на природне забуття; іронічне або зневажливе дистанціювання від історичних конфліктів; «пакт забуття» – мовчазний компроміс між носіями різних пам'ятей заради суспільної стабільності. Кожна з них має обмежену ефективність і різні ризики для консолідації суспільства (Грицак, 2010).

Попри задекларовану опору на експертне середовище, у практиці реалізації державної політики пам'яті не завжди може дотримуватися баланс між академічною автономією та політичними цілями. Своєрідна напруга між політикою пам'яті і власне науковістю може виникнути через ухвалення низки рішень у галузі, з огляду винятково на політичну доцільність, а не внаслідок фахових дискусій. А отже, не уникнути критики у спрощенні складних тем, селективному доборі фактів чи навіть нормативному тиску на інтерпретацію минулого з боку професійних істориків.

Реалізація політики пам'яті повинна враховувати регіональну різноманітність історичного досвіду та пам'яттєві практики. Накладення універсалізованого національного наративу на локальні контексти без реалізації діалогу з суспільством може розцінюватися як елемент символічного тиску. Йдеться передусім про регіони із тривалим домінуванням радянських моделей пам'яті, де трансформації сприймалися як нав'язані згори.

Попри важливість декомунізації, її реалізація «на місцях», зокрема у демонтажі радянських символів, часто мала винятково формально-адміністративний тип виконання вказівок «зверху». Перефарбування пам'ятників «воїнам-визволителям» на український манер або захарачення таких місць вказують на недостатню

системну просвітницьку роботу, що повинна супроводжуватися поясненням сенсів і залученням місцевої громади. Як наслідок, декомунізація подекуди сприймається не як усвідомлений вибір, а як бюрократичний примус, що відповідно послаблює її потенціал. Як вдало констатують О. Лисенко та О. Реєнт, монументальна декомунізація та дерусифікація реалізуються переважно без продуманої концепції, хоча існують перевірені європейські практики, зокрема балтійський і угорський досвіди музеєфікації та створення спеціальних депозитаріїв для проблемної імперської й комуністичної спадщини. За наявності політичної волі та залучення державних і недержавних, зокрема міжнародних, інституцій можливим було б вироблення власних моделей культурно-просвітницького використання таких об'єктів у спеціально організованих просторах (Реєнт, Лисенко, 2023, с. 35).

Необдумана й емоційна реакція на російські наративи у деяких випадках робить українську політику пам'яті передбачуваною й реактивною, вразливою до зовнішніх маніпуляцій. Кремль не втрачає нагоди через своїх пропагандистів використовувати будь-які суперечності чи внутрішні дебати як доказ «радикалізації» або «переписування історії» українською владою. Ба більше, відсутність чітко артикульованої довгострокової стратегії тлумачення історичної політики ускладнює комунікацію України з її міжнародними партнерами.

Концентрація винятково на травматичному вимірі минулого спричиняє ризики надмірної ідеологізації історичної пам'яті. Як слушно зауважив Микола Козловець, специфікою української історичної пам'яті й суспільної свідомості загалом є схильність до соціального песимізму, що простежується від інтерпретацій давніх воєнних поразок до осмислення сучасних економічних і політичних проблем. Тотальне вшанування трагічних сторінок української історії стає мало не комплексом сучасної української еліти (Козловець, 2009, с. 498).

На тлі політичних і корупційних скандалів, зокрема у секторі безпеки й оборони, політика пам'яті може набувати відверто деструктивного спрямування. Її використання як інструменту відволікання суспільної уваги від управлінських провалів або як символічної альтернативи реальним реформам підриває довіру до державних інституцій і знижує загальну ефективність безпекової політики. Тут вона ризикує трансформуватися з чинника суспільної консолідації на фактор додаткової внутрішньої дестабілізації.

Зрештою, в умовах військових дій політика пам'яті неминуче тяжіє до мобілізації, символічної чіткості та моральної поляризації, що певною мірою обмежує можливість критичного осмислення складних або травматичних сторін минулого. Як наслідок, напруга між потребою згуртування й необхідністю рефлексії створює ризик перетворення пам'яті на інструмент короткострокової легітимації, а не довготривалої культурної інтеграції. Відповідальність, адекватна національна самооцінка й уміння до самокритики – ключові передумови формування політики пам'яті, заснованої на гуманістичній етиці, зокрема повазі до людської гідності, свободи, демократичних принципів, солідарності та партнерства (Василевська, Бевз, 2024, с. 152).

Останні десятиліття переконливо засвідчують, що українське суспільство дедалі помітніше випереджає державні інституції у розумінні власної ролі й відповідальності, здатності до самоорганізації, мобілізації та практичної дії, а також у орієнтації на ефективні світові зразки розвитку (Реєнт, Лисенко, 2023, с. 32). Хотілось би, щоб така тенденція відобразилася і у майбутньому. Слід не забувати, що державі потрібно формувати і відстоювати політику пам'яті як послідовну, відповідальну й інституційно забезпечену систему смислів і практик, здатну водночас захищати історичну правду, зміцнювати суспільну згуртованість і протидіяти зовнішнім маніпуляціям та внутрішній фрагментації. І тут варто не забувати мудрість, яку вдало зауважили Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко, що найуспішніші моделі політики пам'яті ґрунтуються на принципі «не зашкодь»: суспільна згода формується через обережне поводження з минулим, поєднання його критичного осмислення з уникненням повторення травматичних конфліктів (Шаповал та ін., 2013, с. 6–7). Мовиться не про замовчування складних сторінок історії, а про їх контекстуалізований аналіз, що враховує історичні норми й умови, шукаючи у минулому консолідуючі смисли і підстави для суспільного порозуміння. Пам'ять про минуле – джерело конфліктів, і тут важливо не доводити ситуацію до «війн пам'яті» всередині країни й усвідомлено ставитися до можливості їх виникнення у міждержавних відносинах. Йдеться про протистояння між окремими групами чи державами щодо тлумачення минулого, передусім пов'язаного з війнами та конфліктами. Такі суперечки охоплюють оцінки подій і постатей, а також боротьбу довкола символічного простору, зокрема пам'ятників, меморіалів, топоніміки

й інших елементів культурної спадщини, що репрезентують певну версію історії (Василевська, Бевз, 2024, с. 146–147). Як слушно зауважила Л. Нагорна, зважена політика пам'яті потрібна кожному суспільству, але за сучасних українських умов прямий зв'язок між стратегією історизації і станом суспільної свідомості простежується особливо наочно. Всюдисутні глобалізаційні процеси значною мірою знецінюють евристичну й особливо комунікативну цінність виробленого на традиційному фундаменті історичного знання (Нагорна, 2014, с. 228).

Відбувався болісний перегляд усталених уявлень про політику РФ щодо України, що сприяв активізації громадських ініціатив із вшанування пам'яті загиблих у сучасній російсько-українській війні. Згодом частину таких меморіальних практик було інституціоналізовано та підтримано на рівні вищого державного керівництва попри те, що окремі політичні актори намагалися використати їх як інструмент власного піару. Упродовж 2014–2019 рр. було визначено кілька Днів пам'яті, дати яких були пов'язані із подіями російсько-української війни (Ніколаєць, 2019, с. 377). Вшанування загиблих під Іловайськом стало одним із ключових прикладів впливу громадянського суспільства на формування державної політики пам'яті в умовах війни. Ініціативи знизу – створення Стін пам'яті, виставок і меморіальних просторів у 2014–2018 рр. – передували системним діям держави та фактично компенсували її небажання публічно осмислювати масштаб втрат. Лише у 2019 р. держава інституціоналізувала ці практики, запровадивши 29 серпня Днем пам'яті захисників України та заклавши механізми офіційного вшанування загиблих. Таким чином, коменоративна політика щодо Іловайської трагедії еволюціонувала від громадянської ініціативи до елементу державної історичної політики.

Отже, державна політика пам'яті формується в умовах подвійного тиску: зовнішньої агресії з боку РФ та внутрішніх інституційних обмежень, що зумовлює її нестабільність, фрагментарність і схильність до компенсаторних, а не системних рішень. У таких умовах символічні практики часто підміняють собою довгострокову державну стратегію.

Війна актуалізувала політику пам'яті як елемент національної безпеки та простір смислового протистояння, у якому конкурують різні інтерпретації минулого. Російська держава цілеспрямовано використовує історію як інструмент агресії, що змушує Україну ви-

будувати власну захисну модель історичної політики. Апеляція до «історичних прав», «історичної справедливості» – спосіб виправдати геополітичний реваншизм. Таким чином, для російського правлячого режиму політика пам'яті є внутрішньополітичним сурогатом ідеології і важливим інструментом реалізації імперських амбіцій водночас.

Усвідомлення того, що контроль над інтерпретаціями минулого – елемент сучасних гібридних конфліктів, вимагає від України розглядати політику пам'яті не лише як гуманітарну чи культурну сферу, а як стратегічний напрям національної безпеки. Для своєї ефективності вона має поєднувати раціональне осмислення минулого з емоційно значущими формами його репрезентації, уникаючи як сакралізації історії, так і її редукції до інструмента політичної мобілізації. Перекуси у будь-який бік створюють додаткові ризики для суспільної єдності.

Українська модель політики пам'яті має принципово відрізнятися від авторитарних практик: її ефективність залежить від поєднання інституційної послідовності, критичного знання, демократичних процедур і відкритої комунікації з суспільством та міжнародним середовищем. Актуальність консолідованої моделі політики пам'яті посилюється з огляду на процес формування політичної нації, а також війну, яка продовжується, тому і відбувається не лише на воєнному, а й, якщо так можна стверджувати, на інформаційному, просвітницькому, інтелектуальному фронтах. Особливого значення також набуває персоналізований вимір пам'яті про загиблих захисників і захисниць, який має бути інтегрований у цілісну державну політику як моральний орієнтир та складова формування політичної нації.

Російська загроза означає для України необхідність усвідомлювати політику пам'яті як складову національної безпеки й сферу постійного зовнішнього тиску, а не лише гуманітарну чи академічну проблему. Відповіддю має бути формування власної послідовної, інституційно закріпленої політики пам'яті, яка протидіє нав'язаним імперським інтерпретаціям і захищає суб'єктність українського історичного наративу. Водночас така політика має ґрунтуватися не на копіюванні авторитарних практик контролю, а на поєднанні критичного знання, демократичних принципів і стратегічної комунікації всередині країни та назовні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Боднар, В. (2013). Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр. Основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*, 23, 377–400.

В СК создано подразделение по расследованию фактов реабилитации нацизма и фальсификации истории. (2020). *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=yuIvRFcc4Sc>

Василевська, Т., & Бевз, Т. (2024). Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. *Політичні дослідження*, 1(7), 135–158. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-7>

Волянчук, О. Я. (2012). Інструментальні можливості політики пам'яті: Від директивних рішень до спільної етики пригадування. В Р. Р. Розумний (за заг. ред.), *Українська політична нація. Проблеми становлення*. Київ, 356.

Горбулін, В., Литвиненко, О. (2009, 18 вересня). Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/international/velikiy_susid_viznachivsyia_scho_ukrayini_robiti_dali.html

Горбулін, В. (2015а, 23 січня). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html

Горбулін, В. (2015b, 19 червня). П'ять сценаріїв для українсько-російських відносин. *Дзеркало тижня*. http://dt.ua/POLITICS/gorbulinvvazhayese-paratniy-mir-z-rosiyeyu-samogubnim-i-bezgluzdim-dlya-ukrayini176544_.html

Горбулін, В. В., Власюк, О. С., Ляшенко, О. М. (ред. кол.). (2016). *Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році»*. Київ.

Грицак, Я. (2010). *Життя, смерть та інші неприємності: статті та есе*. Київ: Грані-Т.

Закон України-1: Закон України «Про національну безпеку України». № 2469–VIII. (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

Закон України-2: Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про географічні назви”». № 2601-IX. (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2601-20#Text>

Закон України-3: Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму та символіки воєнного вторгнення РФ». № 2265-IX. (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>

Закон України-4: Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики та деколонізацію топонімів». № 3005-IX. (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

Здіорук, С. І., Яблонський, В. М., Токман, В. В., та ін. (2014). *Україна та проєкт «руського мира»: аналітична доповідь*. Київ.

Зерній, Ю. О. (2007). Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*, 1(2), 71–76.

Касьянов, Г. В. (2012). «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації. В *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки)*. Київ, 6–19.

Касьянов, Г., Смолій, В., Толочко, О. (2013). *Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації*. Київ.

Касьянов, Г. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.

Касьянов, Г. (2018). *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм.

Киридон, А. (2011). «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів. *Київська старовина*, 2, 161–170.

Киридон, А. (2015). Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна–Європа–Світ*, 15, 244–250.

Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. Житомир: Видавництво Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Коляструк, О. (2023). Вплив російсько-української війни на українське суспільство: ідентичнісні та соціально-психологічні зміни (2014–2016 рр.). В В. Смолій (гол. ред.); О. Реєнт, О. Лисенко (відп. ред.), *Війна: держава, суспільство, особа*. Київ, 748–763.

Конституция Российской Федерации (Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с изменениями одобренными в ходе общероссийского голосования 1 июля 2020 года). *Гарант*. <https://ivo.garant.ru/#/document/10103000/paragraph/52419/doclist/477/1/0/0/%D0>

Костюк, О. (2025). Чинник «співвітчизників за кордоном» у формуванні експансіоністської політики пострадянської Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 41. <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-41-16-50>

Интервью Первому каналу и агентству Ассошиэйтед Пресс (2013, 4 сентября). <http://kremlin.ru/events/president/news/19143>

Литвиненко, О. М. (2015). Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>

Лозовий, В. С. (ред.). (2018). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України*. Київ.

Лозовий, В. С. (2022). Основні наративи історичної політики Кремля як інструмент обґрунтування російської агресії проти України. *Актуальні питання у сучасній науці*, 5(5), 63–70.

Мединский, В. Р. (2018, 15–21 февраля). Священные цифры Сталинграда. *Российская газета*, 34(7497).

Неонацизм – опасный вызов правам человека, демократии и верховенству права. (2018). *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/neonazi/

Миллер, А. И. (2000). *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Нагорна, Л. (2010). Реінкарнація імперії у наукових дискурсах. Криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром? *Регіональна історія України*, 4, 97–112.

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ.

Нагорна, Л. П. (2014). *Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал*. Київ.

Ніколаєць, Ю. А. (2019). Історична політика у контексті реформування українського суспільства (2014–2019 рр.). *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні*. Київ, 432.

Песков: Путин является гарантом безопасности русского мира. (2014, 7 марта). *Президент. Общественно-политическая газета*. <http://www.ng.ru/news/459954.html>

Пилявець, Р. (2013). Пам'ять про другу світову як проблема сучасного українського соціуму. *Національна та історична пам'ять*, 9, 184–201.

Портнов, А. (2011). Нова Східна Європа як «близкая граница» Росії? *Критика*, 1–2, 7–8.

Дмитрий Медведев направил послание Президенту Украины Виктору Ющенко, посвящённое проблематике так называемого «голодомора». (2008, 14 ноября). *Президент России*. <http://kremlin.ru/events/president/news/2081>

Путин, В. В. (1999, 30 декабря). Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

Путин, В. В. (2005, 25 апреля). Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. *Президент России*. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

Путин, В. В. (2014, 4 декабря). Послание Президента Федеральному Собранию РФ. *Президент России*. <http://www.kremlin.ru/transcripts/47173/work>

Путин: «Я считаю, что русские и украинцы – это вообще один народ, разницы мы не делаем». (2015, 17 августа). *Президент России*. <https://gordonua.com/news/worldnews/putin-ya-schitayu-chto-russkiei-ukraincy-eto-voobshhche-odin-narod-raznicy-my-ne-delaem-video-94487.html>

Расевич, В. (2010, 11 березня). Ще раз про політику пам'яті. *Zaxid.net*. http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?shhe_raz_pro_politiku_pamyati&objectId=1097971

Ресент, О., & Лисенко, О. (2023). Війна як екзистенційна сучасна реальність. В В. Смолій (гол. ред.); О. Ресент, О. Лисенко (відп. ред.), *Війна: держава, суспільство, особа*. Київ, 8–39.

Саган, О. (2018, 13 листопада). «Русский мир» прийшов в Україну через Московський патріархат, – релігієзнавець. https://24tv.ua/russkiy_mir_priyшов_v_ukrayinu_cherez_moskovskiy_patriarhat_religiyeznavets_n1062617

Стаття Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». (2021, 12 липня). <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

Ткаченко, В. М. (2020). *Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії*. Київ.

Федеральный закон от 05.05.2014 г. № 128-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации». (2014). <http://kremlin.ru/acts/bank/38395>

Шапгіна, Л. (2012). «Русский мир» для України: російський і руський світи. *Національна безпека і оборона*, 4–5, 91.

Шаповал, Ю. І. (2007). Політика пам'яті в сучасній Україні. *Східний інститут українознавства ім. Ковальських*. <http://keui.univer.kharkov.ua/www/index.php?set=news&mc=readfull&do=50>

Шаповал, Ю. І. (2019). Роль процесу декомунізації у формуванні суспільної свідомості в Україні. В О. О. Рафальський, О. М. Майборода (ред.), *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні*. Київ, 321–338.

Шаповал, Ю., Нагорна, Л., Бойко, О. та ін. (2013). *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПіЕНД.

Щедровицкий, П. (2000, 11 февраля). Русский мир. *Независимая газета*. http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

Яблонський, В. М. (за заг. ред.). (2019). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь*. Київ.

Яковенко, Н. М. (2006). Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. *Історія та правознавство*, 2, 2–4.

Якубова, Л. (2018). «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”».

Олег КОСТЮК

СПИСОК АБРЕВІАТУР І СКОРОЧЕНЬ

- АБН – Антиімперський блок народів
АК – Армія Крайова
АН – Академія наук
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
АТО – Антитерористична операція на Сході України
БНР – Білоруська Народна Республіка
БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВКЛ – Велике князівство Литовське
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВПК – Верховна пластова команда
ВРУ – Верховна Рада України
ГА – Галицька армія
ГУЛАГ (рос. Главное управление исправительно-трудовых лагерей) – Головне управління виправно-трудових таборів
Держкомкордон – Державний комітет у справах охорони Державного кордону України
Держкомнацміграції – Державний комітет України у справах національностей та міграції
ДТ – діалектний текст
ДУК ПС – Добровольчий український корпус Правого сектору
ЄС – Європейський Союз
ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки
ЗСУ – Збройні сили України
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
ІАМ – Інститут Адама Міцкевича
КДБ – Комітет державної безпеки
КК – Кримінальний кодекс
КП – Комуністична партія
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПБ – Комуністична партія Білорусі
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ – Комуністична партія України
ЛНУ ім. І. Франка – Львівський національний університет ім. І. Франка
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
МЗС – Міністерство закордонних справ

- Мін'юст – Міністерство юстиції України
Міносвіти – Міністерство освіти і науки України
Мінпраці – Міністерство праці та соціальної політики України
МП – Московський патріархат
НАН України – Національна академія наук України
НАТО (англ. North Atlantic Treaty Organization) – Організація Північноатлантичного договору
НДР – Німецька Демократична Республіка
НДХ – Незалежна Держава Хорватія
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НРУ – Народний рух України
НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка
ООС – Операція Об'єднаних сил
ОТДТ – Об'єднання товариств депортованих українців
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівська)
ОУН(м) – Організація українських націоналістів (мельниківська)
ОУН(р) – Організація українських націоналістів (революційна)
ПіС – партія «Право і Справедливість»
ПКНВ – Польський комітет національного визволення
ПНР – Польська Народна Республіка
ПОВ – Польська організація військова
ПЦУ – Православна Церква України
РКП – Румунська комуністична партія
РКЦ – Римо-Католицька Церква
РОА (рос. Русская освободительная армия) – Російська визвольна армія
РП – Республіка Польща
РПЦ – Російська Православна Церква
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСР – Республіка Соціалістична Румунія
РФ – Російська Федерація
СБ – Служба безпеки
СБУ – Служба безпеки України
СВО – Спеціальна воєнна операція
СВУ – Союз визволення України
СНД – Співдружність Незалежних Держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СТ – спортове товариство
США – Сполучені Штати Америки
ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю
ТОВМ – Товариство охорони воєнних могил
УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
УВІТ – Українське військово-історичне товариство
УВО – Українська військова організація
УГА – Українська Галицька армія
УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква
УДА – Українська добровольча армія
УДП – Українське державне правління
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ – Українська Православна Церква
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС – Українські січові стрільці
УССД – Українська самостійна соборна держава
УУПН – Улад українських пластунів новаків
УУПЮ – Улад українських пластунів юнаків
УУСП – Улад українських старших пластунів
УЧХ – Український Червоний Хрест
ФБР – Федеральне бюро розслідувань
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ФСБ – Федеральна служба безпеки
ЦК – Центральний комітет
ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка
V3 – Вишеградська трійка
V4 – Вишеградська четвірка

Наукове видання

Політика пам'яті в Україні: історичні наративи, стратегії впровадження в умовах війни та післявоєнного періоду: монографія /
відп. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
Львів, 2025. 562 с.

Літературний редактор
Ірина Стецик

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Макет і художньо-технічне редагування
Ірина Дяк

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин

Підписано до друку 23.12.2025 р. Ум. друк. арк. 35,12
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Формат 60х90/16
Наклад 100 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38 (032) 270-70-22